

DASOPANISHADS
WITH THE COMMENTARY OF
SRI UPANISHAD-BRAHMA-YOGIN

VOLUME I

EDITED BY
THE PANDITS OF THE ADVAR LIBRARY
UNDER THE SUPERVISION OF
PROF. C. KUNHAN RAJA, M.A., D.PHIL. (OXON.)

PUBLISHED FOR THE ADYAR LIBRARY
(THEOSOPHICAL SOCIETY)
1936

S.Y.O College

Tirupati

TIRUPATI

Acc No 13067

Date

7/3/21

दश—उपनिषदः

श्री उपनिषद्व्यायोगिविरचितव्याख्यायुताः

प्रथमो भागः

अडयारपुस्तकालयस्थपिण्डतैः संपादिताः

चि—कुञ्जनराजमहाशयैः प्रत्यवेक्षिताः

अडयारपुस्तकालयार्थे

प्रकटीकृताश्च

ॐ नमो
ब्रह्मादिभ्यो
ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो
नमो गुरुभ्यः

DEDICATED TO
Brahma and the Rishis,
The Great Teachers
Who handed down Brahmanavidya
through Generations

PREFACE

THE present volume contains the first eight of the ten Major Upaniṣads, namely, Īsa, Kena, Kaṭha, Prasna, Mundaka, Māṇḍūkya, Taittiriya and Aitareya, along with the commentary of Upaniṣadbrahmayogin. In this series have already appeared the ninety-eight Minor Upaniṣads with the same commentary ; there has also appeared another volume containing seventy-one more Upaniṣads, most of which have not till now been published. The commentary of the Upaniṣadbrahmayogin is the only commentary available for all the Minor Upaniṣads. For the ten Major Upaniṣads there are other commentaries. The present commentary follows more or less the Bhāṣya of Saṅkarācārya. Yet this is not a mere repetition of Saṅkara's Bhāṣya. In many places this commentary is more elaborate and as such it is sure to be useful for those who want to understand the Advaita interpretation of the Upaniṣads. The text followed in this edition is the usual text found in other editions. But in the case of the Aitareyopaniṣad, Saṅkarācārya comments on the text beginning with “ātmā vā idam eka evāgra āśīt”. This is the fourth chapter in the second Āranyaka of the Aitareyāranyaka

and Śaṅkarācārya comments on the fourth, fifth, sixth and seventh chapters of the second Āraṇyaka. Upaniṣad-brahmayogin comments from the first chapter of the second Āraṇyaka beginning with “eṣa panthā etat karmaitat satyam”. Since the present commentary follows Śaṅkara, it lends itself to a conjecture that Śaṅkara too had commented the text from the first chapter.

The remaining two Upaniṣads, Chāndogya and Brhadāraṇyaka will appear as the next volume in the series.

ADYAR LIBRARY

C. KUNHAN RAJA

8th January, 1935

अस्मिन् सम्पुटे अन्तर्गतानामुपनिषदां सूची

संख्या	उपनिषद्नाम	ईशादिसंख्या	पुटसंख्या
१.	ईशावास्योपनिषत्	१	१
२.	केनोपनिषत्	२	२३
३.	कठवल्लयोपनिषत्	३	९७
४.	प्रश्नोपनिषत्	४	१२९
५.	मुण्डकोपनिषत्	५	१६९
६.	माण्डूक्योपनिषत्	६	२१२
७.	तैत्तिरीयोपनिषत्	७	३२३
८.	ऐतरेयोपनिषत्	८	३८६

विषयसूचिका

१. ईशावास्योपनिषत्

परिव्राजकस्य ज्ञाननिष्ठा	१
तदितरस्य कर्मनिष्ठा	८
काम्यकर्मनिष्ठानिन्दा	८
अमत्मतत्त्वस्वरूपम्	९
क्रियाशक्त्यास्पदम्	११
सर्वात्मभावनाप्रकारः	११
सर्वात्मभावनाफलम्	१२
निष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रसिद्धयुपायः	१३
ब्रह्मलोकगमनं तदुपदिष्टज्ञानफललाभश्च	१९
विद्याकर्मणोरवान्तरफलभेदः	१६
समुच्चयानुष्ठाने फलाधिक्यम्	१७
विद्याविद्यानिन्दा	१७
तथोः फलभेदः	१८
सायुज्यहेतुः	१८
आग्रहमनः प्राप्तिद्वारयाचनम्	१९
मार्गान्तरयाचनम्	२०

२. केनोपनिषत्

प्रथमः खण्डः

शिष्यप्रश्नः	२३
तत्प्रश्नप्रतिवचनम्	२६
निष्प्रतियोगिकब्रह्मप्रतिपादनम्	२९

द्वितीयः खण्डः

शिष्यबुद्धिविचालनम्	३४
अविचालितेन शिष्येण स्वानुभवोद्घोषणम्	३६
आचार्यशिष्यसंवादानुवादः	३८
ब्रह्मविद्याधिगमः परमपुरुषार्थहेतुः	४३

तृतीयः खण्डः

शबलब्रह्मस्वरूपप्रकटनम्	४९
देवगणमिथ्याभिमानप्रदर्शनम्	४६

चतुर्थः खण्डः

इन्द्रोमयोर्यक्षेयताप्रश्नप्रतिवचने	४९
अग्न्यादीनां देवोत्तमताप्राप्तिः	५०
ब्रह्मोपदेशप्रकारः	५०
प्रत्यगमित्रब्रह्मादेशः	५१

३. कठवल्लस्युपनिषत्

प्रथमा वल्ली

वाजश्रवसनचिकेतसोः संवादः	९७
मृत्यवे तत्संबन्धिनामनुबोधनम्	६०

नचिकेतसे वरत्रयप्रदानप्रतिज्ञा	६१
नचिकेतसः प्रथमवरः	६२
द्वितीयवरप्रार्थनं तत्प्रदानं च	६३
तृतीयवरेणात्मोपदेशप्रार्थना	६६
मृत्योस्तद्वरत्यागप्रार्थनम्	६७
तस्यैव वरस्य नचिकेतसो निर्बन्धः	६७
नचिकेतसः प्रलोभनम्	६८
नचिकेतसा आत्मोपदेशस्यैव वरणम्	६९

द्वितीया वल्ली

श्रेयःप्रेयोविभागः	७१
नचिकेतसः प्रशंसा	७३
अज्ञानिनां निन्दा	७४
आत्मविद्याप्रशंसा नचिकेतसः स्तवश्च	७६
धर्माधर्मरहितस्यात्मनः प्रश्नः	७९
तस्यैवोपदेशः	८०
ओङ्कारप्रशंसा	८१
आत्मनो नित्यत्वम्	८२
तस्यैव सूक्ष्मत्वविभुत्वदुर्ज्ञेयत्वानि	८३
आत्मज्ञानप्रशंसा	८४
आत्मज्ञानोपायः	८५
ब्रह्मण आत्माभेदः	८६

तृतीया वल्ली

जीवब्रह्मायाथात्स्यज्ञानम्	८७
आत्मनो रथिरूपेण निरूपणम्	८८
विज्ञाज्ञयोरिन्द्रियजयाजयौ	८९

तयोब्रह्मणः प्राप्तिरप्राप्तिश्च	२७५	८९
पुरुषस्य सर्वेभ्यः परत्वम्	२८०	९०
आत्मनः सूक्ष्मधीवेद्यत्वम्	२८१	९२
धिः सूक्ष्मतापादनोपायः	२८२	९३
निर्गुणब्रह्मणो दुरधिगमत्वम्	२८३	९३
फलश्रुतिः	२८४	९९
तस्यैव श्राद्धकाले श्रावणम्	२८५	९६

चतुर्थी वली

विज्ञाज्योर्विषयप्रवणत्वाप्रवणत्वे	२८६	१०६
आत्मनः स्वप्रकाशत्वं ब्रह्माभेदश्च	२८७	१०८
जीवब्रह्माभेदज्ञानेन कृतार्थता	२८८	१०९
हिरण्यगर्भस्य ब्रह्माभेदः	२८९	१००
तद्विद्याया ब्रह्मायाथात्म्यम्	२९०	१००
विराहूरुपेण ध्येयस्याप्नेब्रह्मपत्वम्	२९१	१०१
ब्रह्मणः सूर्यादिजगदधिष्ठानत्वम्	२९२	१०१
अध्यात्माधिदैवयोश्चेतनस्याभेदः	२९३	१०२
निर्गुणब्रह्मणो मृनोगम्यत्वम्	२९४	१०३
आत्मनो ब्रह्माभेदः	२९५	१०३
भेदाभेददर्शनयोः फलभेदः	२९६	१०४

पञ्चमी वली

शरीरस्य पुरत्वं आत्मनस्तत्स्वामित्वं च	२९७	१०९
ब्रह्मणः समछिद्यष्टधिष्ठानत्वम्	२९८	११६
आत्मन इन्द्रियोपास्यत्वम्	२९९	१०७
शरीरादिविविक्तस्यात्मनो ब्रह्माभेदः	३००	१०८
अग्रत्मनः प्राणादिजीवनहेतुत्वम्	३०१	१०८

आत्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्वन्धश्च	१०९
स्वमदष्टुः सर्वाधिष्ठानब्रह्मभेदः	११०
ब्रह्मणो जीवरूपत्वं असङ्गत्वं च	११०
आत्मनो ब्रह्मभेदज्ञानान्मुक्तिः	१११
ब्रह्मणः सुखरूपत्वं चिद्रूपत्वं च	११३

षष्ठी वल्ली

ब्रह्मणः संसारमूलत्वम्	११४
ब्रह्मणोऽग्रयादिग्रवृत्तिः	११६
ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्वन्धश्च	११७
लोकान्तरेभ्य इहैवात्मज्ञाने विशेषः	११७
इन्द्रियेभ्य आत्मनो विवेचनम्	११८
इन्द्रियादीनामात्मनः प्रत्यग्रूपता	११८
ब्रह्मणे मनोमात्रगम्यत्वम्	११९
विषयादिव्यावृत्तमनसो ब्रह्मणि स्थिरता	१२०
ब्रह्मणः सद्गूपत्वम्	१२२
ब्रह्मज्ञानात् सर्वकामलयः	१२४
ज्ञानिनः काममूलानां विनाशः	१२६
ब्रह्मोपासकस्य शारीरादुत्क्रमणमार्गः	१२९
आत्मनः शुद्धब्रह्मरूपता	१२७
विषयसंग्रहेणाख्यायिकासमाप्तिः	१२७

४. प्रश्नोपनिषत्

प्रथमः प्रश्नः

सुकेशादीनां प्रश्नः	१२९
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	१३०

कबन्धिनः प्रश्नः	१३
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	१३
मायाशबले मिथुनत्वोपपादनम्	१३
प्राणस्यात्तृत्वं तदतिरिक्तस्याद्यत्वं च	१३
अग्निप्राणयोर्विश्वरूपत्वं मन्त्रसम्मतिश्च	१३
मिथुनस्य प्रजास्त्रष्टृत्वं पितृयाणमार्गश्च	१३
सगुणविद्यावतामर्चिरादिप्राप्तिः	१३
सगुणब्रह्मणो लोकाधारत्वम्	१३
संवत्सरात्मनः प्रजापतेमसेषु समाप्तिः	१३
मासात्मनोऽहोरात्रे परिसमाप्तिः	१३
अहोरात्रात्मनः प्रजापतेरन्नरूपत्वम्	१३
प्रजापतिब्रताचरणफलम्	१३
वनस्थानां यतीनां च ब्रह्मलोकप्राप्तिः	१३

द्वितीयः प्रश्नः

वैदर्भेः प्रश्नः	११
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	११
वाय्वादीनां वरिष्ठत्वाभिमाने मुख्यप्राणोक्तिः	११
अश्रद्धानानां वाय्वादीनां श्रद्धोत्पादनम्	११
प्राणस्य श्रेष्ठत्वोपपादनश्रुतिः	११

तृतीयः प्रश्नः

आश्वलायनप्रश्नंसापूर्वकमात्मनः प्राणोत्पत्तिकथनम्	१
प्राणस्यात्मविभागेन शरीरे सञ्चिधानम्	१
प्राणस्य व्यानात्मना सर्वशरीरव्याप्तिः	१
उदानात्मना प्राणस्योत्क्रमणम्	१

प्राणस्याधिदैवमध्यात्मं च	१४७
उदानस्योत्करणहेतुत्वम्	१४९
प्राणविद्याफलश्रुतिः	१५१

चतुर्थः प्रश्नः

ब्रह्मबुभुत्सया गार्यस्य प्रश्नः	१४९
ब्रह्मणः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्	१५०
प्राणादीनामाहवनीयत्वादिनिरूपणम्	१५१
मनसो यजमानत्वमुदानेन ब्रह्मप्रापणं च	१५१
स्वप्रदृष्टनिरूपणम्	१५२
सुषुप्तिसुखनिरूपणम्	१५३
सुषुप्तावात्मनः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्	१५४
आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वविवरणम्	१५४
विज्ञानात्मनः परमात्मनैकीभावः	१५५
सर्वाधारस्य परमात्मनो ज्ञानफलं मन्त्रसम्मतिश्च	१५५

पञ्चमः प्रश्नः

सत्यकामस्योङ्गरोपासनाप्रश्नः	१५७
परापरब्रह्मदृष्टया ओङ्गरोपासनाफलम्	१५७
एकमात्रोङ्गरोपासनाफलम्	१५८
द्विमात्रोङ्गरध्यानफलम्	१५९
त्रिमात्रोङ्गरध्यानफलं त्रिकृसम्मतिश्च	१५९

षष्ठः प्रश्नः

निष्कलब्रह्मबुभुत्सया भारद्वाजस्य प्रश्नः	१६१
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	१६३
ब्रह्मबोधनाय कलानामध्यारोपः	१६४

आरापितकलानां पुरुषात्मता	.	.	.	१६५
निर्दृणज्ञानफलं ऋक्सम्मतिश्च	.	.	.	१६६
वक्तव्यार्थपरिसमाप्तिः	.	.	.	१६७
आचार्यपूजनम्	.	.	.	१६७

५. मुण्डकोपनिषत्

प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः

विद्यास्तुतये विशिष्टगुरुपरम्परा	.	.	.	१६९
ब्रह्मविद्याधिगमाय शौनकप्रश्नः	.	.	.	१७१
अङ्गिरसो विद्योपदेशः	.	.	.	१७१
परापरविद्याविभागः	.	.	.	१७२
ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम्	.	.	.	१७९

प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः

अपरविद्यायाः प्रशंसा	.	.	.	१७६
अग्नावाहुतेः कर्तव्यताप्रकारः	.	.	.	१७७
अग्निहोत्राकरणनिन्दा	.	.	.	१७८
सप्तानामर्चिषां निरूपणम्	.	.	.	१७८
अग्निहोत्राहुतीनां फलम्	.	.	.	१७९
कर्मणां श्रेयोमूलत्वाभावः	.	.	.	१७९
अविद्विजिन्दा	.	.	.	१८०
कर्मणां यातायातक्लेशः	.	.	.	१८०
उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिः	.	.	.	१८१
कर्मफलेभ्यो निर्विण्णस्य गुरुपसदनम्	.	.	.	१८२
विधिवदुपसन्नाय विद्योपदेशः	.	.	.	१८३

द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणविवरणम्	.	.	.	१८४
----------------------------	---	---	---	-----

ब्रह्मणोऽसङ्गत्वम्	.	.	.	१८७
ब्रह्मनिरूपणाय सप्तभिरध्यारोपः	.	.	.	१८८
अपवादेन ब्रह्मबोधनम्	.	.	.	१८९

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वम्	.	.	.	१९०
ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वादिकम्	.	.	.	१९०
ब्रह्मजिज्ञासोर्धानुष्कस्येवैकाप्रता	.	.	.	१९१
जगदिष्ठानस्य केवलस्य वेद्यत्वम्	.	.	.	१९२
अरनाभिदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वम्	.	.	.	१९३
ब्रह्मणः साक्षात्कारानुगुणं स्थानम्	.	.	.	१९३
ब्रह्मज्ञाने कृतकृत्यता	.	.	.	१९४
ज्ञेयस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणम्	.	.	.	१९५
ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वम्	.	.	.	१९६
विश्वमित्यात्वम्	.	.	.	१९६

तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

जीवेशयोर्वैलक्षण्यम्	.	.	.	१९७
जीवस्य ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मत्वम्	.	.	.	१९८
जीवस्य ब्रह्मात्मत्वविवरणम्	.	.	.	१९९
ब्रह्मात्मज्ञानिनः स्तुतिः	.	.	.	१९९
ब्रह्मज्ञानसाधनकथनम्	.	.	.	२००
सत्यस्य स्तवः	.	.	.	२०१
ब्रह्मणो विज्ञानभेदेन नेदिष्ठतादवीयस्ते	.	.	.	२०१
ब्रह्मणः शुद्धसत्त्वमात्रगोचरता	.	.	.	२०२
तस्यैव प्रपञ्चः	.	.	.	२०३
ब्रह्मज्ञानिनः सर्वकामाप्या स्तवः	.	.	.	२०३

तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

परब्रह्मज्ञानिनोऽमृतत्वम्	२०४
सकामस्योपासकस्य निष्कामस्य च व्यतिरेकः	२०५
ब्रह्मभावमीहमानस्यैव ब्रह्मप्राप्तिः	२०६
विवेकवैराग्यमूलसंन्यासेन ब्रह्मप्राप्तिः	२०७
ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मता	२०८
ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चबाधे मुक्तिः	२०९
ज्ञानिनो देहादेव्रह्मात्मता	२१०
सदृष्टान्तं नामरूपप्रहणेन ब्रह्मावाप्तिः	२११
ब्रह्मविद्याफलश्रुतिः	२१२
ब्रह्मविद्योपदेशप्रकारे ऋक्सम्मतिः	२१३
यथोक्ताधिकारिभिन्नस्यानर्हत्वमाचार्यपूजनं च	२१४

६. माण्डूक्योपनिषद्

आगमप्रकरणम्

ओङ्कारस्य सर्वाधारत्वं चतुष्पात्त्वं च	२१२
तस्य प्रथमपादस्वरूपम्	२१३
तस्य द्वितीयपादस्वरूपम्	२१४
तस्य तृतीयपादस्वरूपम्	२१५
स एव सर्वेश्वरः	२१६
तस्यैव विश्वादिभेदेन त्रेधा स्थितत्वम्	२१७
अवस्थात्रयानुभवः	२१८
विश्वादेः स्थूलादिभुक्त्वं तृप्तिश्च	२१९
एतद्वोगज्ञानफलम्	२२०
तस्यैव सर्वकाण्ठत्वम्	२२०
सृष्टिविकल्पः	२२१

देवस्वभाव एव सुष्ठिः	२२२
तस्य तुरीयपादस्वरूपम्	२२३
तुर्यतुरीयलक्षणम्	२२४
विश्वादीनां याथात्म्यम्	२२५
तुर्यस्य भावाभावप्रकाशकत्वम्	२२६
तुरीयस्य न कारणबद्धत्वम्	२२६
तस्यैव विवृतिः	२२६
तुरीयप्राप्तिः	२२७
अद्वैतबोधः	२२७
तस्यैव परमार्थत्वम्	२२८
अद्वैतज्ञाने सति द्वैतस्याभावः	२२९
ओङ्कारविवरणम्	२२९
अकारमात्रास्वरूपम्	२३०
उकारस्वरूपम्	२३१
मकारस्वरूपम्	२३१
विश्वादीनामोङ्कारावयवत्वम्	२३२
एतज्ञानफलम्	२३३
अकारादीनां विश्वादिनेतृत्वम्	२३३
तुरीय ओङ्कार आत्मैव	२३३
प्रणवोपासनाफलम्	२३४
प्रणवस्य बहुधा भानम्	२३५
उपासकस्य तद्वावापत्तिः	२३९
तद्वेष्वरज्ञानाच्छोकनिवृत्तिः	२३६
प्रणवव्याधात्म्यज्ञानफलम्	२३६
वैतर्थ्यप्रकरणम्	
स्वप्रपञ्चस्य वैतर्थ्यम्	२३७

तद्वज्ञाप्रत्यपि भावानां वैतथ्यम्	.	.	.	२३८
जाग्रत्त्वप्रयोरेकत्वम्	.	.	.	२३९
स्थानद्वयस्थभावानां वैतथ्यम्	.	.	.	२३९
जाग्रद्वावानामपि मिथ्यात्वम्	.	.	.	२३९
स्वप्रदृष्टान्तस्य सद्वावः	.	.	.	२४०
जाग्रद्वेदानां स्वप्रतुल्यता	.	.	.	२४०
तद्वेदज्ञानस्य विकल्पः	.	.	.	२४१
आत्मन एव तद्वेदज्ञानम्	.	.	.	२४१
आत्मनस्तद्वेदकल्पनम्	.	.	.	२४१
स्वान्तर्बीहभावानामपि कल्पितत्वम्	.	.	.	२४२
व्यक्ताव्यक्तभेदेन भावानां कल्पितत्वम्	.	.	.	२४२
कल्पनामूलनिरूपणम्	.	.	.	२४३
आत्मविकल्पनम्	.	.	.	२४३
विकल्पनिवृत्तिप्रदर्शनम्	.	.	.	२४४
विकल्पानां मायामूलत्वम्	.	.	.	२४४
प्राणादिविकल्पानां प्रकारः	.	.	.	२४५
भावानां शिष्यरक्षकत्वम्	.	.	.	२४८
आत्मज्ञानफलम्	.	.	.	२४८
प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च	.	.	.	२४९
परमार्थदशाप्रपञ्चनम्	.	.	.	२९०
सम्यक् परमार्थदर्शनम्	.	.	.	२९०
स्वज्ञानात्संसारोपरतेरभावः	.	.	.	२९१
यतिचर्यानुक्रमः	.	.	.	२९१
मुनेर्ब्रह्ममात्रतयावस्थितिः	.	.	.	२९२
ब्रह्मातिरिक्तत्त्वम्	.	.	.	२९३
प्रकृतरणार्थोपसंहारः	.	.	.	२९३

अद्वैतप्रकरणम्

ब्रह्मनिरूपणम्	२९४
जातिनिर्दर्शनम्	२९५
जीवानां सुखादिसंबन्धाभावः	२९६
आकाशवज्जीवेषु भेदाभावः	२९७
आत्मनो जीवस्य चाभेदः	२९७
आत्मनोऽविलक्षणत्वम्	२९८
देहादीनां स्वाविद्याकृतत्वम्	२९८
आत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रामाण्यम्	२९९
मधुब्राह्मणविवरणम्	२९९
व्यष्टिसमष्टीशयोरैक्यम्	२६०
गौणसुख्याभ्यां जीवात्मनोरभेदः	२६०
उपासनायाः कल्पनाप्रकारः	२६२
परमार्थदर्शिनो विरोधाभावः	२६३
द्वैताद्वैतविवरणम्	२६३
आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽभेदः	२६४
आत्मनः स्वभाववैपरीत्याभावः	२६४
प्रकृतेर्नान्यथाभावः	२६४
आत्मजातिपक्षे मोक्षाभावः	२६५
सृष्टिश्रुतेर्निश्चितत्वम्	२६५
ब्रह्मणो माययैव जायमानत्वम्	२६६
कार्यकारणकलनाविरलं ब्रह्म	२६६
ब्रह्ममात्रावगतेः दुर्बोधत्वम्	२६७
सतोऽजायमानत्वादि	२६८
मनस्स्पन्दनमेव जाग्रदादिहेतुः	२६९
स्वतो मनसोऽस्पन्दः	२६९

प्रपञ्चस्य भावाभावयोर्मनःकृतत्वम्	२७०
मनसो ह्यमनीभावः	२७०
ब्रह्मवोधनप्रकारः	२७१
सुशुप्तिसमाध्योर्वैलक्षण्यं प्रचारभेदश्च	२७१
अजस्वरूपनिरूपणम्	२७२
अनामकत्वे हेतुनिरूपणम्	२७४
समाधिशब्दार्थविवरणम्	२७४
असंपर्शयोगस्वरूपम्	२७५
मोक्षस्य मनोनिप्रहायत्तता	२७६
सांमान्यानां मनौनिग्रहस्यासांध्यत्वम्	२७७
मनौनिप्रहोपायः	२७७
निंगृहीतमनसः सुखास्वादनाभावः	२७८
लयविक्षेपविरलङ्घ्य चित्तस्यैवं ब्रह्मत्वम्	२७९
ब्रह्म सुखस्वरूपम्	२७९
ब्रह्मसंपत्तिः	२८०
अलातशान्तिप्रकरणम्	
आचार्यवन्दनम्	२८०
भूताभूतजातिवादः	२८२
अजातिरब्यापनम्	२८२
अजात्यनुयोदेनम्	२८३
मर्यामृतनिरूपणम्	२८३
प्रकृतिलक्षणम्	२८४
देहादावात्मबुद्धिनिरसनम्	२८४
सज्जातिवादिपक्षे ब्रह्मणो नाजत्वम्	२८५
तत्र दृष्टान्तदुर्भात्वम्	२८७
कार्यकारणकलनाक्षेपः	२८६

कार्यात्कारणोत्पत्तिविडम्बना	•	२८६
हेतुफलयोः कार्यकारणभावे क्रमापेक्षा	•	२८७
हेतुफलयोः कस्य पूर्वनिष्पन्नत्वम्	•	२८७
अजातिप्रकाशनम्	•	२८७
साध्यसमस्य हेतोरसाधुत्वम्	•	२८८
अजातिसाधनप्रकारः	•	२८९
कस्याप्यजातत्वेनाजातिसिद्धिः	•	२८९
हेतुफलानादित्वे जातिप्रकाशनम्	•	२९०
परतन्त्रास्तित्वप्रकारः	•	२९०
सन्निमित्तोक्तिनिराकरणम्	•	२९१
चित्तातिरिक्तस्याभावः	•	२९१
चित्तस्वभावकथनम्	•	२९२
विज्ञानवादिपक्षप्रतिषेधनम्	•	२९२
प्रकृतेरन्यथाभावाभावकथनम्	•	२९३
बन्धमोक्षयोः परमार्थत्वाभावः	•	२९३
संसारमोक्षयोरभावः	•	२९३
जाग्रजाग्रदादिकलनाया अवस्तुत्वम्	•	२९४
ब्रह्मणः स्वमात्रत्वेनावशेषः	•	२९४
जाग्रददृश्यवस्तूनामसत्त्वम्	•	२९५
जागरितस्याप्यसत्त्वम्	•	२९५
जागरितस्य स्वप्नहेतुत्वम्	•	२९६
सदसतोर्मिथो हेतुत्वाभावः	•	२९६
असज्जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणताभावः	•	२९७
अजातिभीखणां जातिदर्शनम्	•	२९७
अजातिभीखणां परमार्थतः च्युतिः	•	२९८
उपलभ्मादिना स्वातिरिक्तस्यास्तित्वम्	•	२९८

परमार्थसदस्तुस्वरूपम्	.	.	.	२९९
चित्तं न जायते इति ज्ञानफलम्	.	.	.	२९९
अचलविज्ञानस्य स्पन्दनाभावः	.	.	.	३००
स्पन्दनाभासे निराभासत्वम्	.	.	.	३००
अलातवद्विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिमृषेव	.	.	.	३००
आत्मनः कार्यकारणवैकल्यम्	.	.	.	३०१
हेतुफलावेशयोः बन्धमोक्षत्वम्	.	.	.	३०२
हेतुफलयोः संसारायत्तता	.	.	.	३०२
सर्वस्याप्यविद्या जायमानत्वम्	.	.	.	३०३
मायाया अविद्यमानत्वम्	.	.	.	३०३
परमार्थते धर्माणां जन्मनाशाभावः	.	.	.	३०४
आत्ममात्रे नित्यानित्यविवेकाभावः	.	.	.	३०४
आत्मनो वागाद्यप्रह्लवसिद्धत्वम्	.	.	.	३०४
स्वप्नजाग्रद्वावानां कल्पितत्वम्	.	.	.	३०५
जीवचित्तयोः परस्परसापेक्षत्वाभावः	.	.	.	३०६
जीवानां चित्तविकल्पनामात्रत्वम्	.	.	.	३०६
जीवस्याजत्वप्रकटनम्	.	.	.	३०७
चित्तस्यासंङ्गत्वम्	.	.	.	३०७
अज इति कल्पनाया असत्यत्वम्	.	.	.	३०८
असल्लौकिकादेरभिनिवेशस्थानाभावः	.	.	.	३०८
हेत्वभावे फलाभावः	.	.	.	३०९
चित्तस्याजातिकथनम्	.	.	.	३०९
समभावानां जातिज्ञानफलम्	.	.	.	३१०
वस्त्वभावज्ञानेन निस्सङ्गनिवृत्तिः	.	.	.	३१०
निवृत्तस्वातिरिक्तानां स्थितिः	.	.	.	३१०
बुद्धानां विषयः	.	.	.	३११

सर्वैव्रह्मणोऽगृह्णमाणत्वम्	.	.	.	३११
विविधग्रहाणमात्मावरणत्वम्	.	.	.	३१२
परमार्थपण्डितलक्षणम्	.	.	.	३१२
पण्डितेन कांक्षणीयकथनम्	.	.	.	३१३
विदुषा शमप्राप्तिः	.	.	.	३१३
स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिस्थितिः	.	.	.	३१४
परमार्थदृष्टिस्वरूपम्	.	.	.	३१४
एतज्ञानफलम्	.	.	.	३१९
सत्त्वस्थैव ज्ञेयत्वम्	.	.	.	३१६
सर्वधर्माणां नानात्वाभावः	.	.	.	३१६
सर्वधर्मपरिज्ञानफलम्	.	.	.	३१७
शान्तेः कर्तव्यताभावः	.	.	.	३१७
कृपणलक्षणम्	.	.	.	३१८
कृपणैः परमार्थतत्त्वस्यागम्यमानत्वम्	.	.	.	३१८
ज्ञानस्यासङ्गत्वम्	.	.	.	३१९
आवरणच्युतेरभावः	.	.	.	३१९
धर्मस्वरूपम्	.	.	.	३२०
अद्वैतप्रशंसा	.	.	.	३२०
परमार्थतत्त्वबोधो नमस्कारश्च	.	.	.	३२१

७. तैत्तिरीयोपनिषद्

शीक्षावली

प्रथमोऽनुवाकः	.	.	.	३२३
मङ्गलाचारः शान्तिपाठः	.	.	.	३२३
द्वितीयोऽनुवाकः	.	.	.	३२९
वर्णस्वरादिशिक्षणम्	.	.	.	३२९

तृतीयोऽनुवाकः

अधिलोकादिस्वरूपं तज्ज्ञानफलं च ३२६

चतुर्थोऽनुवाकः

मेधाश्रीकामजपहोमौ ३२८

पञ्चमोऽनुवाकः

स्वाराज्यफलकोपासनम् ३३१

षष्ठोऽनुवाकः

सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गकथनम् ३३२

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मणः पाङ्क्तस्वरूपेणोपासनाविधिः ३३४

अष्टमोऽनुवाकः

ओङ्कारोपासनम् ३३५

नवमोऽनुवाकः

अपरविद्योपासनम् ३३७

दशमोऽनुवाकः

परविद्योपासनम् ३३८

एकादशोऽनुवाकः

ज्ञानोत्पत्त्यर्थनियमानुशासनम् ३४०

द्वादशोऽनुवाकः

विन्मनिरासाय शान्तिपाठः ३४३

ब्रह्मानन्दवल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

शिष्यप्रार्थनम् ३४३

ब्रह्मणः सृष्टिक्रसः ३४४

द्वितीयोऽनुवाकः

अस्त्रबाधोपासनम्	.	.	.	३६१
तृतीयोऽनुवाकः	.	.	.	
प्राणमयमनोमयकोशविवरणम्	.	.	.	३६३
चतुर्थोऽनुवाकः	.	.	.	
विज्ञानमयकोशविवरणम्	.	.	.	३६५
पञ्चमोऽनुवाकः	.	.	.	
आनन्दमयकोशविवरणम्	.	.	.	३६६
षष्ठमोऽनुवाकः	.	.	.	
ब्रह्मणो जगत्सृष्टिदद्वयेशक्ष	.	.	.	३६९
सप्तमोऽनुवाकः	.	.	.	
ब्रह्मयाधात्म्यज्ञानम्	.	.	.	३६४
अष्टमोऽनुवाकः	.	.	.	
आनन्दमय भास्मासा तत्पलं च	.	.	.	३६७
नवमोऽनुवाकः	.	.	.	
उत्तरार्थमंसोपः	.	.	.	३७२

भगुवही

प्रथमोऽनुवाकः	.	.	.	
ब्रह्मणस्तद्व्यलक्षणम्	.	.	.	३७४
द्वितीयोऽनुवाकः	.	.	.	
अस्त्रबाधविज्ञानम्	.	.	.	३७५
तृतीयचतुर्थपञ्चमानुवाकः	.	.	.	
प्राणादिब्रह्मविज्ञानम्	.	.	.	३७६

षष्ठोऽनुवाकः

भार्गवीवारुणीविद्यावगतिफलम्

३७७

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मविज्ञानद्वारकान्नप्रशंसा

३७८

अष्टमनवमानुवाकौ

अन्नस्य कदापि परिहरणाभावः

३७९

दशमोऽनुवाकः

ब्रह्मोपासनाप्रकारभेदः

३८०

c. ऐतरेयोपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मप्रापकमार्गकथनम्

३८६

महदुक्थस्य ज्ञानसमुच्चितकर्मत्वम्

३८९

हिरण्मयपुरुषलक्षणम्

३९२

हिरण्मयपुरुषस्य ब्रह्मेन्द्रप्राणादिवाच्यत्वम्

३९३

तस्य वागादिस्तुतिः

३९७

प्राणस्य विभूयन्तराभिधानम्

३९९

ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषस्य सर्वसृष्टिः

४०३

सर्वसृष्टेर्मूलनिर्वारणम्

४०५

द्वितीयोऽध्यायः

प्राणसम्पत्या सर्वसंपत्त्वम्

४०६

प्राणस्य सर्वात्मकत्वम्

४११

बृहतीसहस्रसंपत्या पुरुषनिर्वर्त्यकर्मसंपत्तिः

४१४

प्राणव्यञ्जनसंपत्प्रदर्शनम्

४१५

तृतीयोऽध्यायः

उक्त्यस्य पञ्चविंशतिगुणविशेषसंबन्धः	४१८
पुरुषस्य ज्ञानादेव कर्तव्यत्वम्	४२०
पुरुषस्य सर्वकर्मफलप्राप्त्युपायः	४२२
पुरुषबुद्धिप्रोचनाय यज्ञस्त्वः	४२४
सर्वात्मना बृहतीसहस्रस्तुतिः	४२६
बृहतीसहस्रसंपत्या सर्वसंपत्तिः	४२८
प्राणात्मवेदनफलम्	४३३
एवंविदुषः सर्वत्र संचारः	४३४

चतुर्थोऽध्यायः

अकर्मण आत्मयाथात्म्यावगतिः	४३७
अन्नानादशक्तिसृष्टिः	४४०
अन्नसृष्ट्या लोकार्त्तिमोचनम्	४४२

पञ्चमोऽध्यायः

आत्मोत्पत्तिः कैवल्यस्वरूपं च	४४६
-------------------------------	-----

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मयाथात्म्यविचारः	४५०
-----------------------	-----

सप्तमोऽध्यायः

परापरविद्याप्राप्त्यन्तरायनिवर्तकशान्तिपाठः	४५४
---	-----

नामधेयपदसूची	४५७
--------------	-----

विशेषपदसूची	४६१
-------------	-----

ईशावास्योपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

परिव्राजकस्य ज्ञाननिष्ठा

ॐ ईशावास्यमिदः सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुज्ञीया मा गृष्मः कस्यस्वद्वनम् ॥ १ ॥

उपनिषद्रूपायोगिविरचितं विवरणम् ।

ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्राय नमः ।

ईशाद्यग्नेतरशतवेदान्तपठलाशयम् ।

त्रिपदानन्दसाम्राज्यं कलये स्वावशेषतः ॥ १ ॥

नत्वा त्रिपाद्रूपं सद्यः केवल्यानन्दमिच्छताम् ।

ईशाद्यग्नेतरशतवेदान्तार्थो निगद्यते ॥ २ ॥

लीलाविभूतिनिःश्वासनिगमान्तार्थसञ्चयम् ।

लीलया लीलाविभूतिरेव जानाति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

कृत्वा मां लेखकं लीलाभूते मय्यनुकम्पया ।

ईशाद्यग्नेतरशतवेदान्तार्थं स्फुटीकुरु ॥ ४ ॥

इह खलु निर्हतुजातकरुणया स्वाविद्यापदगाण्डाल्यलङ्घारप्राणिपठल-
स्वपदप्रापकहेतुपरमदयाकलेब्रेयं भगवती लीलाविभूतिः मोहभूतिपठलनवांशान्

बौद्धमीमांसकद्वैत्यादिमतनैरपेक्षयेण तत्त्वमतगतहेयांशापह्वसिद्धनिष्ठतियोगिक-
ब्रह्मात्रावस्थानलक्षणविकल्पेरकैवल्यसत्रभाजनं करवाणीति प्रतिज्ञापूर्वकं “ स
यथादेवध्येयम्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरन्ति एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य
निःश्वसितमैवैत्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः क्षोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि इष्टं हुतमाशितं पायितं
अयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि अस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ”
इति श्रुत्यनुरोधेन स्वनिःश्वासवदप्रयत्नाविभूतक्रृग्यज्ञुस्सामार्थवर्णविभक्ताशीत्यधिक-
शतोत्तरसहस्रशाखामस्तकपटलसारभूतेशाद्यष्टोत्तरशतसारसंप्रहायमाणमहावाक्य-
रत्नावलीप्रभालोचनादिपरमाद्वैतशास्त्रं प्रकटयामास । तत्पुरस्तादेव ब्रह्मप्रणव-
त्रिपातत्त्वविवेकादिप्रकरणजातं च तत्र प्रतिप्रकरणं निष्ठप्रतियोगिकब्रह्मात्र-
सिद्धान्तस्य प्रकटितत्वात् तेनैव कैवल्यसिद्धेः न पुनर्वक्तव्यमवशिष्यते । तथापि
ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तजातस्य क्रमशो न व्याख्यातत्वादिति मनीषया असहृदौ-
किकाद्यष्टदृष्ट्वन्यदृष्ट्यास्त्रदानां असहृदौकिकाद्यष्टदृष्टिगतहेयांशापह्वसिद्धनिष्ठति-
योगिकब्रह्मात्रावस्थानलक्षणविकल्पेरकैवल्यप्रापकं अनुबन्धचतुष्टयगर्भितं ईशा-
द्यष्टोत्तरशतवेदान्तविवरणमुखेन परमाद्वैतशास्त्रं प्रतिजानीते । ईशादिप्रत्युपनिषदं
एकप्रयोजननरतत्वेन तत्साधनीभूताशेषार्थविभासकत्वेन च सर्वतोमुखतात्पर्य-
मणिडतत्वात् सर्वासामपि शास्त्रत्वं युज्यते ।

एकप्रयोजननरतमशेषार्थविभासकम् ।
सर्वतोमुखतात्पर्यमणिडतं शास्त्रमुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

यद्वा—ईशादिमुक्तिकान्तविशिष्टं शास्त्रम् । प्रातिस्विकेन ईशाद्यः
प्रकरणानि । तासां पृथक् प्रकरणलक्षणस्यापि संपन्नत्वात् ।

शास्त्रैकदेशविषयं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
सारांशस्पष्टकथनं यत्तप्रकरणं विदुः ॥

इति स्मृतेः ।

कृत्स्नवेदान्ता विषयः । सर्वापह्वसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रं तत्स्व-
रूपावस्थानलक्षणविकल्पेभरकैवल्यं हि प्रयोजनम् । चिन्मात्रशास्त्रयोः प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभावः सम्बन्धः । सद्योमुक्तिकामो हि अधिकारी । तथा च नामार्थविवेके
अभिहितम्—

विषयः स्वेतरग्राससत्तासामान्यमीरितः ।
प्रयोजनं ब्रह्मात्रावशेषणतया स्थितिः ॥
सम्बन्धः प्रतिपाद्यादिः शास्त्रचिन्मात्रयोर्मिथः ।
विकल्पेभरकैवल्यानन्दकामोऽधिकार्यसौ ॥ इति ।

ईशायष्टोत्तरशतवेदान्ताः न हि ब्रह्मात्रपर्यवसन्नाः । किन्तु असहौकि-
कायष्टदृष्टिपरा एव इति चेत् न । स्वाज्ञानजडीकृतमोहभूतिपटलस्य सर्वापह्व-
सिद्धब्रह्मात्रज्ञानगन्धविकल्पेन तत्पदारोहाय असहौकिकायष्टदृष्टीनां उपायत्वेन
च तद्रहेयांशापह्वतः सर्वापह्वसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रप्रबोधकत्वात् ईशादि-
सर्ववेदान्ताः साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना एव । “सर्वे वेदा
यत्पदमामनन्ति” इति, “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदः” इति च श्रुतेः स्मृतेश्च ।

तथा च—ऋगादिचतुर्वेदप्रविभक्तेशायष्टोत्तरशतवेदान्तवाक्यानि—

ईशावास्यमिदं सर्वम्
अनेजदेकम्
अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्
स एषोऽकलोऽमृतः
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः
अक्षरात्परतः परः
अमात्रश्वतुथोऽव्यवहार्यः
प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

प्रज्ञानं ब्रह्म

यत्र नान्यतपश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा
 तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यम्
 अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः
 पश्यते हापि सन्मात्रमसदन्यत्
 ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति
 द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत् ।
 सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥
 इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्यद्यजगति वीक्ष्यते ।
 दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥
 सच्चिदानन्दमात्रोहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
 चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥
 ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ।
 सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहृत एव हि ।
 नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मदमङ्गमम् ॥

इत्यादिमहावाक्यपटलपर्यालोचनया ब्रह्ममात्रं भावरूपं, न हि तस्य निष्प्रतियोगि-
 कत्वेन तदतिरिक्तप्रसक्तिरस्ति । यद्यसत् लौकिकादिदृष्टिमाश्रिय स्वातिरिक्तं
 आत्मत्वेन स्वोपाधित्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन
 वास्तीति येषां भ्रान्तिः तद्वान्तिमात्रापहृते तदपि निष्प्रतियोगिकाभावरूपमेव ।
 स्वातिरिक्तस्य वस्तुतोऽवस्तुतो वाप्यलब्धात्मकत्वात् ।

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

न पृथग्नापृथक् किञ्चिदिति शास्त्रविदो विदुः ॥

इति सर्वज्ञगौडपादाचार्योऽक्तेः । निष्प्रतियोगिकभावाभावयोरपि आधाराधेयता
 स्यादिति चेत् न । दुर्लभत्वात् । सप्तद्वीपाधिपसार्वभौमस्य नियन्पुंसकवन्ध्यो-
 त्पन्नकन्यारत्नपरिणयवत् दुर्लभत्वात् न तयोः ब्रह्मातिरिक्तयोः आधाराधेयता

अस्ति नास्तीति विभ्रमावकाशोऽस्ति । तस्मात् सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रति-
योगिकस्वमात्रतया सदा विजयते इति परमसिद्धान्तार्थेऽपि निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्ममात्राज्ञानमहिम्ना केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

अनादिकालप्रभवमोहभूतेः त्रिपाद्वृत्यवस्थानलक्षणकैवल्यान्तं असल्लौकिका-
द्यष्टदृष्टिदृष्टस्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिकलनाकलित् -
स्वाविद्यापदतत्कार्यविजृम्भितवन्धमोक्षव्यवहारापहवे बन्धादिप्रतिपादकश्रुति-
स्मृतिवंश्यर्थे जाते तन्निबन्धनवर्णाश्रमाचारव्यवस्था कथं सिद्धिपदं भजति ।
तदसिद्धौ निर्मर्यादं जगत् भवेत् । ततो ब्रह्ममात्रसिध्यपेक्षया यत्किञ्चित् स्वाति-
रिक्तमङ्गीकार्यम् । एवमङ्गीकृतं चेत् असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिषु तत्तन्मतव्यवस्थापि
सेद्गुं पारयतीति । तत्रोच्यते—ब्रह्मणः स्वमात्रप्रकृतित्वेन तदन्यथानुपपत्तेः ।

प्रकृतिप्राकृतास्पृष्टं स्वप्रकृत्यावशेषितम् ।

इत्यन्तःप्रणवोक्तेः ।

न भवत्यमृतं मर्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कर्थंचिद्विष्यति ॥

इति गौडपादाचार्योक्तेश्व ।

भवत्वेवम् । व्यवहारसिद्धिः कुत इति चेत् न । स्वमात्रस्याव्यवहार्यत्वात् ।
स्वमात्रावगतेः सर्वव्यवहारापहवपूर्वकत्वात् । “अदश्यमव्यवहार्यमप्राह्यमलक्षण-
मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमम्” इति श्रुतेः ।

वस्तुतोऽवस्तुतो वापि व्यवहारो न युज्यते ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्ताव्यवहार्यं पराक्षरम् ॥

इति स्मृतेश्व । तथापि निष्प्रतियोगिकाव्यवहार्यब्रह्मत्रेऽपि स्वोक्तानुबन्ध-
चतुष्टयालङ्कारपरमाद्वैतशास्त्रप्रवृत्तिहेतुतया अपहवमुखेन वा व्यवहारः स्यादिति
चेत् न । परमाद्वैतप्रबोधसिद्धौ अपहोतव्यविषयवैरल्यात् । तत्प्रबोधसमकाल-
मेव असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिविकलिपतव्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्वाविद्यापदतत्कार्यायमाण-

जाप्रज्ञाप्रदादितुर्यस्वापान्त¹तद्वयष्ट्यभिमानिविश्वादितुर्यप्राज्ञान्ततत्समष्ट्यभिमा-
निविराङ्गविराङ्गादितुर्यबीजान्ततदुभैक्याभिमान्योत्राद्यविकल्पानुज्ञेकरसात्मक-
चतुष्पञ्चदशकलनाविजृम्भितव्यन्धमोक्षतप्रमाणश्रुतिस्मृतितजवर्णश्रिमाचारव्यव-
स्थासिध्यसिध्योः प्रलयं गतत्वात् परमाद्वैतशास्त्रव्यवहृतिरपि न सम्भवति ।
शास्त्रादिव्यवहाराभावे ब्रह्मात्रसिद्धिः कुत इति चेत् न । स्वमात्रत्वात् तस्य
निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वत एव सिद्धत्वात् । न च स्वतःसिद्धे वस्तुनि तत्सिद्धि-
मानाकाङ्क्षास्ति । तथा चेत् परमाद्वैतशास्त्रं व्यर्थमिति चेत् न । तस्य निष्प्रति-
योगिकब्रह्मात्रावरणायमानासलौकिकाद्यदृष्टिनिष्ठवैषम्यांशमात्रापहवीकरणपटु-
शक्तित्वात् । न हि शास्त्रवैव्यर्थं शास्त्रसद्वितीयं ब्रह्मेति चेत् न । शास्त्रस्य
प्रबोधसमकालमुपक्षीणत्वात् निष्प्रतियोगिकनिरावृतं स्वमात्रमवशिष्यत इति
ईशावास्यमारम्य मुक्तिकोपनिषदन्तवेदान्तसिद्धान्तः । एवं सिद्धान्ताविरोधमी-
शायष्टोत्तरशतोपनिषदः क्रमशो व्याक्रियन्ते ॥

यत्रापहवतां याति स्वातिरिक्तभिदाततिः ।
कलये तं स्वावशेषविधावस्थातुपीश्वरम् ॥ १ ॥
नत्वा गुरुपदं सद्यः कैवल्यसुखमिच्छताम् ।
ईशावास्योपनिषदः परमाशय उच्यते ॥ २ ॥

शतोनद्विसहस्रमन्त्रसंख्यापरिमितवाजसनेयान्तर्गतकाणवशाखासंहितायां “इते
त्वा” इत्यादि “द्यावापृथिवीभ्यां साहा” इत्यन्तैकाशीत्यधिकाष्टोत्तरशत
सहस्रसंख्याकाः मन्त्राः दर्शपूर्णमासादिकर्मकाण्डप्रकाशकाः । शिष्टास्त
निष्कामधियानुष्ठितकर्मफलार्पणसन्तुष्टवरप्रसादजनितचित्तशुद्धिप्राप्यपारमहंस्याश्रम
प्रपञ्चानामधिकारिणां साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मात्रप्रबोधका हि ईशा
वास्याद्यकोनविश्वितमन्वाः । “अनेजदेकम्” इति, “ब्रह्मात्रं तत्प्रबोध
समकालम्”, “तत्र को मोहः कः शोकः” इति स्वातिरिक्तव्यन्धमोक्षभ्रमा
सम्भवनिरूपणात् । यत एते मुमुक्षुपटलस्वाराज्यप्रापकाः अतः तान् संक्षेपते
व्याख्यास्ये— ईशा इत्यादिना ॥

¹ तत्समष्ट्य—उ १.

ईशावास्योपनिषद्

तदितरस्य कर्मनिष्ठा

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ।

भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥

इ^{३५} श्रुत्यनुरोधेन पूर्वमन्वोक्तार्थानधिकारिणां असल्लौकिकतुल्यत्वेन प्राप्तदेहात्म-
भावाक्षया देहातिरिक्तजीवभावः श्रेयानिल्यादौ कामनाधिया वा यावदायुषं
कर्म कर्तव्यं इत्याहायं मन्वः— कुर्वन् इति ।

“शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः” इति श्रुत्यनुरोधेन शतं समाः संवत्सराः
ताः^{३६} स्मार्तनिल्यनेमित्तिककर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । स्वाज्ञस्य तूष्णी-
मवस्थाक्षया काम्यधिया वा कर्मकरणमेव श्रेयः इत्यर्थः ।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

इति स्मृतेः ॥

एवंप्रकारेण नरोऽहमिति नरमात्राभिमानिनि त्वयि जिजीविषति सति
कदाचित् निष्कामधीः भवेत् । इदार्णीं तादृशाधिकाराभावात् इत एतस्मात्
काम्यकर्मकरणात् प्रकारान्तरं नास्ति । येन प्रकारान्तरेण अशुभं कर्म न लिप्यते
कर्मणा न लिप्यते । अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेदित्यर्थः ॥ २ ॥

काम्यकर्मनिष्ठानिन्दा

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।

ताः स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

^१ स्मार्तोऽद्वा—उ १.

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यां यस्याः जन्मस्थितिनाशकलनैव परा गतिः सेयमविद्या
जगतीत्युच्यते । तस्यां यत्किञ्च यत्किञ्चित् । इदं परिदृश्यमाननानानाम
रूपज्ञुष्टपशुपक्षिपन्नगादिविचिकलनाशोभितं कर्तुभोक्तृत्वादिविभ्रमारूढाधिष्ठि
अनन्तकोटिब्रह्माणडात्मकं सर्वं आविद्यकं यत् जगत् दृश्यते तन्मूलव-
जांशयोगतः ईशाभावमापन्नेन जगदारोपाधिकरणेन ईशा आवास्यं व्यंतं
कवलितमित्यर्थः । “सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वम्”, “सत्तामालं हीदं सर्वं”
इत्यादिश्रुतेः । यः स्वाज्ञदृष्टिविकलिपतस्वातिरिक्तभेदजातं ईष्टे इति ईद्वाव-
मापन्नः सोऽयं निरङ्कुशभावरूपस्वदृष्ट्या आवृतिक्यापहृवसिद्धब्रह्मात्मत्वं ।
यत् उक्तविशेषणविशिष्टजगत्त्वेनाभिमतं तन्निरङ्कुशभावरूपं तस्य कालऽउपि
परमार्थदृष्ट्या शशविषाणवदलब्धात्मकत्वात् । तयोः व्याप्यव्यापकायानज-
गदीशयोराधेयाधारता अस्ति नास्तीति विभ्रमापहृवबोधेन तेन त्यजेन इति
भावेत्कः स्वातिरिक्तसर्वत्यागेन । हे स्वाज्ञस्वज्ञलोक स्वातिरिक्तसर्वापहृवद्द्वं ब्रह्म
स्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं तन्मात्रावस्थानलक्षणविकल्पेरकैवल्यानन्दारुजी-
थाः प्राप्नुहि । पुनः जगदीशयोर्मध्ये कस्यस्वित् कस्यचित् धनं आधेयत्वं
आधारत्वं वा केदापि स्यात् इति मा गृधः गर्धि इच्छां मा कार्षीः इति ।
अत्र—

यथा पुमान् स्वदेहस्थमलमुत्सृज्य तत्पुनः ।
नादातुमीहते जातु नोच्चरेन्न स्मरेत् क्वचित् ॥
तथा विद्वान् स्वातिरिक्तभ्रममुत्सृज्य तत्पुनः ।
नेहते जात्वपि ब्रह्ममात्रज्ञानसमं मुनिः ।
स्वावशेषतया ब्रह्ममात्रानन्दो बभूव सः ॥

इति स्मृतिर्मानम् ।

स यो ह वैतत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।

इति श्रुत्यनुरोधेन ईशावास्यमिति पूर्वमन्त्रार्थज्ञानिन एवामृतत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥१॥

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन संख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

द्वाविमावध पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च प्रभाषितः ॥

इत्यादिस्मृत्यनुरोधेन विद्वद्विद्विषयत्वेन पूर्वोत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा च अभिहिता । तत्र कर्मनिष्ठारूढाविद्वन्निन्दार्थो मन्त्रः आम्नायते असुर्या इति । काम्यधिया कर्मनुष्टातारोऽविद्वांसः प्रेत्य इमं देहं ल्यक्त्वा । अथ “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति, “प्रजापतिर्देवाननुशशास” इति च श्रुत्यनुरोधेन असदपह्वविसद्वसन्मात्रमावारूढाः सुराः तद्वाविरलाः असुराः तेषामावासभूताः असुर्या नाम लोकाः काम्यकर्मफलानि यत्र लोक्यन्ते मुज्यन्ते इति लोकाः स्वर्गादयो जन्मानि वा चिन्मात्रमाववारकान्धेन स्वाज्ञान-तमसा वृताः तान् लोकानेव मुहुर्मुहुः गच्छन्ति । घटीयन्त्रवदविश्रान्तं जन्ममरणानि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । केन दोषेणैव त एवं संसरन्तीत्यत्र—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति नोचेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इति श्रुतेः ।

लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।

यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढवीः स आत्महा स्वं विनिहत्य हन्यते ॥

इति सर्वज्ञभगवत्पादोक्तेश्च । ते आत्महनः जन्मनाशवन्तः जनाः भवन्ति । विद्यमानाविद्यमानवस्तुवस्त्वाभासतिरस्करणपुरस्करणदोषेणत्यर्थः ॥ ३ ॥

आत्मतत्त्वस्त्रूपम्

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन् ^१पूर्वमर्षत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

^१ पूर्वमर्षत्—उ, सु, मर्षत्—उ १, क.

यदज्ञानात् अविद्वांसो हीयन्ते यदज्ञानात् विद्वांसो मुच्यन्ते तदिदं
आत्मतत्त्वं कीदृशमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपं अयं मन्त्र आह—अनेजत् इति ॥
परमार्थदृष्ट्या स्वमात्रतया अवस्थानं स्वावस्थानम् । तस्मात् च्युतिः चलनं कम्पनं
एजत् “एजृ कम्पने” इति धातोः । चलनाचलनकलनापह्वसिद्धं अनेजत् ।
तदिदं वस्तु असल्लौकिकाद्यदृष्टिमोहे सत्यसति सर्वदैकरूपमित्यर्थः । “परं ध्रुवं”
इति श्रुतेः । तदेतद्वस्तु स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसमस्तभूतान्तःकरणावच्छेदेन प्रत्य-
गादिभावं भजतीव भजतीत्याह—मनस इति ॥ समस्तप्राणिहृदयावच्छिन्न-
संकल्पादिलक्षणमनसो जवीयः जववत्तरम् तस्य । दूरदेशंगतमनोवृत्तिसहस्रप्राह-
क्त्वात् ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

इति श्रुतेः । लोकप्रसिद्धजविष्ठमानसाग्राहात्वे किं वक्तव्यं इन्द्रियाग्राहात्वं
इत्याह—नैनत् इति ॥ स्वस्वविषयद्योतनात् देवाः चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वाधिष्ठान-
देवतानुप्राहीतान्यपि एनत् आत्मतत्त्वं न आप्नुवन् न गृह्णन्तीत्यर्थः । कथमेनं न
गृह्णन्तीत्यत आह—अर्षत् इति ॥ मनआदिकरणग्रामचलनाभासात् पूर्वमेवाति-
वर्षति गच्छतीत्यर्थत् । आभासमात्रोऽपि करणग्रामगोचरं एतत् न भवतीत्यर्थः ।
वस्तुतो निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रमप्यात्मतत्त्वं स्वाज्ञदृष्ट्या मायाकृतविकारानुवर्तनात्
विश्वविश्व—विराङ्गुराद्—ओत्रोत्रादि—त्रिपञ्चदशकलनां ¹आप्सवदिव भाति
इत्याह—तत् इति ॥ तदेतदात्मतत्त्वं स्वविषयेषु स्वावस्थासु च नित्यं द्रुतं
धावतः सर्वप्राणिमानसश्रोत्रवागादीन् विश्वविश्वादोऽश्व अन्येति अतिक्रामति ।
स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यां विकलिपतकरणग्रामतदध्यक्षविश्वविश्वादिमोहे सत्यसति ²सर्व-
ग्रामसुर्यतुर्यस्वरूपेण स्वयं तिष्ठत् सर्वदैकरूपेण स्थितमित्यर्थः । वस्तुतो
निरधिष्ठानमपि दृष्टिवैषम्यादधिष्ठानतां ³प्राप्सवदिव भाति इत्याह—तस्मिन् इति ।
यत् सर्वास्पदत्वेनाभिमतं तस्मिन् सन्मात्रे मातरि अन्तरिक्षे श्वयति चलतीति

¹ आत्मद्वाति—उ १.

² सर्वं ग्रास—उ.

³ प्राप्सवद्वाति—उ १.

सर्वक्रियाश्रयत्वेन सर्वप्राणभृत्सूत्रात्मको मातरिश्चा वायुः आपः वियदादि-
पञ्चभूतावकाशप्रदानादिशक्तीः भौतिकचराचरचलनादिशक्तीश्च दधाति विधारय-
तीत्यर्थः । “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यचन्द्रद्यावापृथिवीनिमेष-
मुहूर्ताहोरात्रमासत्व्यनसंवत्सरादयो विधृतास्तिष्ठन्ति ”, “ भीषास्माद्रातः
पवते ” इति च श्रुतेः ॥ ४ ॥

क्रियाशक्त्यास्पदम्

तदेजति ^१तन्नेजति तद्वे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

सर्वा हि क्रियाशक्तयः स्वाधिष्ठाने सत्येव भवन्ति तदास्पदं किमित्यपे-
क्षायां आह—तत् इति ॥ उपाधियोगायोगाभ्यां तदेतत् आत्मतत्त्वं
एजति इव न एजति इव चाविद्वद्विद्वषां दृष्ट्यनुरोधेन दूरे अन्तिके च ।
तस्मिन्नारोपितनामरूपक्रियात्मकस्य अस्य सर्वस्य जगतः अन्तः अन्तरे ।
बाह्यतो बाह्ये च तदु तदेव । सर्वत्र भातीव भाति सर्वव्यापित्वात् । “ य
आत्मा सर्वान्तरः ” इति श्रुतेः । वस्तुतो निरधिष्ठानत्वेन सर्वकलनापहृवसिद्ध-
मित्यर्थः ।

केवलं ब्रह्मात्रत्वान्नास्यनात्मेति निश्चिनु ।

इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

सर्वात्मभावनाप्रकारः

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

^१ तन्नेजति—क, उ १.

“ तदन्तरस्य सर्वस्य ” इत्यादिभन्नप्रकटितसर्वात्मभावनाप्रकारं तत्फलं च द्वौ मन्त्रवावाहतुः—यस्तु इत्यादिना ॥ यस्तु सुमुक्षुः स्वाज्ञदृष्ट्यसक्तस्वाति-रिक्तं सर्वं विश्वविश्वादित्रिपञ्चदशरूपेण अततीति स्वात्मा । तस्मिन्नेव अव्यक्तादिस्थावरगतसर्वाणि भूतानि । “ अहमेवाधस्तात् अहमुपरिष्ठात् अहं पश्चात् अहं पुरस्तात् अहं दक्षिणतः अहमुत्तरतः अहमेवेदं सर्वम् ” इति श्रुत्यनुरोधेन पश्यति स्वात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यति । पुनः वियदादिभूतभौतिकेषु चान्तर्यामिप्रत्यग्रूपेण तिष्ठन्तमात्मानं पश्यति । सोऽयं परिग्राद् विद्वान् सर्वात्मभावारूढो मुनिः । गुणेः निन्दायां सनः स्मरणात् जुगुप्सा निन्दा । तदभावो विजुगुप्सा तथा । तन्निषेधो नवा क्रियते । स्वातिरिक्तदयनीयादयनीयवस्त्वन्तराभावात् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वात्मभावनाफलम्

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

सर्वात्मभावनाफलमाह—यस्मिन् इति । यस्मिन् काले विजानतो विदुषः सर्वात्मभावनामहिन्ना निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावरणायमानसर्वभावे निवृत्ते स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वाणि भूतभौतिकानि आत्मैव आत्ममात्रमेव अभूत् इत्यत्र—

यस्मिन् काले निर्विशेषब्रह्म जानाति योगिराद् ।

तदानीमविशेषेण ब्रह्म संपद्यते मुनिः ॥

इति स्मृतेः । तत्र तस्मिन् काले स्वातिरिक्तसर्वभूतभौतिकपटलमस्ति नास्तीति को मोहः । स्वातिरिक्तसर्वभूतभौतिकापहृवेऽपि कः शोकः इत्याक्षेपतः शोकमोहोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजातमस्ति नास्तीति विभ्रमापहृवोक्तिरपि अपहृवपदं भजेदिति द्योत्यते । ततः कालत्रयेऽपि ब्रह्मात्रनिष्प्रतियोगिकतया अवशिष्यत इत्यर्थः ।

ततः स्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

निष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रसिद्धयुपायः

स पर्यगाच्छुक्रमकायमत्रणं

अस्त्राविरङ्गशुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्थातथ्यतोऽर्थात्

व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाध्यः ॥ ८ ॥

यदि बह्य निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वमात्रं अवशिष्यते अनादिकालमारभ्य स्वाङ्गपरम्परापि वर्तते तस्याः तदधिगमोपायवैरल्यमाशंक्य स्वाङ्गदृष्ट्यारोपितपरिच्छन्नकायत्रयाद्यतन्निरसनमुखेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रबोधद्वारकनिष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रसिद्धिः भवेत् इत्यर्थं मन्त्र आह—स पर्यगात् इति ॥ शुक्रमित्यादिषट्पदान्यपि पुष्टिगत्वेन विपरिणेयानि । स पर्यगादित्युपकर्त्य कविर्मनीषीत्यादिपुष्टिगत्वेनोपसंहारात् । परमार्थदृष्ट्या योऽयं परमात्मा स्वमात्रमवशिष्यते सः अयं स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यजाते स्वज्ञदृष्ट्या सच्चिदानन्दरूपेण परि परितः समन्तात् अगात् व्योमवत् व्यापित्वात् । “सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति श्रुतेः । जडव्यापित्वेऽपि शुक्रं शुक्रः ज्योतिष्मान् साधनान्तरनैरपेक्ष्येण स्वयंप्रकाशरूपत्वात् । कायत्रये सति स्वयंप्रकाशता कुतः इत्यत आह—अकार्यं इत्यादि । व्यष्टिसमष्ट्यात्मककारणलिङ्गशरीरापवादाधिकरणत्वेन अयमकायः । त्रणं क्षतं स्नावा सिरा यस्य विद्यते तत् स्नाविरं स्थूलशरीरं तदपवादाधारः अब्रणः अस्त्राविरश्च भवति “अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽत्मा । सच्चिदानन्दमात्रः स्वस्वराद् भवति” इति श्रुतेः । अशुद्धकायत्रयहानात् शुद्धः । व्यष्ट्यादिकायत्रयहनन-दोषतः शुद्धत्वं कुत इत्यत आह—अपापविद्धं इति । स्वातिरिक्तहन्तव्यकायत्रय-

वैरङ्ग्यात् अपापविद्वत्वेन शुद्धत्वं निरङ्गुशमित्यर्थः । योऽयमपापविद्वः प्रत्यग-
भिन्नपरमात्मा सोऽयं मूलाबीजंशयोगतः सर्वज्ञेशो भवतीत्याह—कविः इति ।
क्रान्तदर्शी सर्वदगित्यर्थः । “अटष्ठ^१ द्रष्टु” इति श्रुतेः । तस्य मनआदिकरण-
ग्रामचालकत्वमाह—मनीषी इति । सर्वान्तरत्वेन मनआदिकरणग्रामं इष्टे इति
मनीषी सर्वज्ञेश्वर इत्यर्थः । “यो मनसि तिष्ठन्” इत्यादिकरणग्रामनियामकश्रुतेः ।
तस्य सर्वाधिकरणत्वेन सर्वोन्नतत्वमाह—परिभूः इति । परि सर्वोन्नतत्वेन
उपर्युपरि भवतीति परिभूः । केन परिभूत्वमेतीत्यत आह—स्वयं इति ।
स्वेतरनैरपेक्ष्येण स्वयमेव सर्वाधारो भवति वेति स्वयम्भूः सोऽयं सर्वज्ञेश्वरः
शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ब्रह्मकल्पपर्यन्तम् । “धाता यथापूर्वमकल्पयत्”
इति श्रुत्यनुरोधेन पूर्वपूर्वकल्पे यथाभूत तथा उत्तरोत्तरकल्पगणेऽपीति । यथा
तथा तद्वावो याथातथ्यं तस्मात् याथातथ्यतः अर्थानि अनन्तकोटिब्रह्माण्ड-
तदन्तर्गतचतुर्दशलोकान् यथानुरूपं व्यदधात् व्यभजत् । जीवाज्ञानानुरोधेन
सर्वं कल्पयामासेत्यर्थः । न स्वतः तस्य कल्पनाहेतुस्वाज्ञानवैरङ्ग्यात्
जीवदृष्टेयं कल्पना । जीवस्यापि स्वाज्ञानापाये—“यत्र त्वस्य सर्वमातैवाभूत्
तत्” केन कं पश्येत् तत् केन कं श्रृणुयात् तत् केन कं विजानीयात्”
इति । स्वातिरिक्तवस्तुपटलतदर्शनश्रवणप्रबोधासंभवशुल्कनुरोधेन संजातप्रबोध-
समकालं स्वाज्ञानदशायां दृष्टश्रुतज्ञाताविद्यापदतत्कार्यं तदारोपापवादाधिकरण-
विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तकलनादिः शेषमपहृवमेत्य स्वात्ममात्रमव-
शिष्यते । यत एवं अतो बन्धमोक्षव्यवहारकर्ता नेश्वरः साक्षी वा जीव
एवेत्यत्र—

नित्यभूतेर्जग्रदादिभावाभावैकसाक्षितः ।

लीलाभूतेर्जग्रदादावभिमानप्रहाणतः ॥

जडभूतेस्सुषुप्तत्वात् भोज्यत्वात् पारिशोष्यतः ।

न्यवस्थायुद्भूतिः कल्पकत्वं भजेत्तराम् ॥ इति,

जीवतः कल्पकाकारमीश्वरत्वादकल्पकम् ।

इति च त्रिपात्तत्वविवेकान्तःप्रणवोक्ते: ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकगमनं तदुपदिष्टज्ञानफललाभत्वं

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

ईशावास्यमित्याद्यमन्तेण परिब्राजकस्य ज्ञाननिष्ठोक्ता । कुर्वन्नेव इति द्वितीयमन्त्रेण तु परिब्राजकेतरस्य तदशक्तत्वेन स्वाज्ञानानुरोधं कर्मनिष्ठा अभिहिता । एतन्मन्त्रद्वयप्रदर्शितनिष्ठाद्वयविवेको ब्रह्मारण्येऽपि दर्शितः । “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोकः” इति, “एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः” इत्यादि । “जाया मे स्यादथ प्रजायेय वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयतेतावान्वै कामो नेच्छंश्च नातो भूयः” इति च । असुर्या इति तृतीयमन्त्रेण काम्यकर्मनिष्ठानिन्दा कृता । अनेजदेक इत्यादिमन्त्रपञ्चकेनाकाम्यात्मयाथात्म्यं स्वातिरिक्तसर्वापहृवसिद्धं ब्रह्ममात्रमित्यमिहितम् । अत्राकृप्ये वा अधिक्रियत इत्यत्र—

अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम् ।

इति मन्त्रवर्णात् । एतावता ग्रन्थेन विद्वदविदुषोः निष्ठाद्वयमभिहितम् । नातः परं वक्तव्यमवशिष्यते । इत ऊर्ध्वं कुर्वन्नेवेतिमन्त्रोक्तकाम्यकर्मधिकारिणः इह जन्मनि जन्मान्तरे वा निष्कामबुद्ध्या अनुष्ठितविद्याविद्यासंभूयसंभूत्युपासनामहिन्ना अर्चिरादिमार्गमवलम्ब्य ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा उपदिष्टविज्ञानफलं ब्रह्मणा सह लभेयुः इत्युक्तेरे मन्त्रा आरभ्यन्ते-- अन्धं इत्यादिना । विद्याविद्याशब्देन ईशावास्यं कुवन् इति मन्त्रद्वयप्रदर्शितज्ञानकर्मणी उच्येते । तयोरेव समुच्चय इति चेन्न । सुतरामसंभवात् । स्वातिरिक्तकर्तृकारकक्रियाजुष्टस्वाविद्यापदतत्कार्य-जातापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगोचरं हि ज्ञानम् । कर्म तु कर्तृकारकादिनानाविकारपटलात्मकम् । तयोस्तेजस्तिमिरवत् युगपदेकत्रावस्थानासभवात् ।

विद्याविद्याशब्देन शब्दलब्धाज्ञानकाम्यकर्मणी गृहोते । अत एवेश्वरार्पणधिया सन्तः कर्म कुर्वन्ति इत्यत्र—“ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ” इति,

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगस्समाचर ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन परमेश्वराराधनधिया सत्कर्मानुष्ठानं ज्ञानकर्मसमुच्चयार्थः । समुच्चयं विना प्रातिस्विकेनेश्वरोपासनं कर्म वा कृतं चेत् का हानिरिति चेत् कर्मसामान्यं हित्वा केवलोपासनां ईशभावं विना कर्म च कुर्वतां फलोद्देशेन स्वर्गादिसंभवेऽपि चित्तशुद्धयादिवैरल्यतः प्रत्यवायः श्रूयते ।

श्रुतिः स्मृतिर्मैवाज्ञा यस्तामुलुङ्घ्य वर्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृती तु “ तमेवं वेदानुवचनेन ” इति “ यज्ञार्थात् ” इत्यादि पुरस्तादेवोक्ते । प्रातिस्विकेन काम्यकर्मोपासनानिन्दा तु समुच्चिचीषया उपपैद्यते । अन्यथा मुख्यफलाभावेऽपि गौणफलसंभवात् । “ कर्मणा पितृलोको विद्या देवलोकः ” इति च पृथक्फलश्रवणात् एकैकपुरुषेणानुष्ठातुं शक्यत्वादिति प्रातिस्विकानुष्ठाननिन्दा क्रियते । ये चाविद्वांसः कामनाधिया विद्यां नियन्तैमित्तिकादिकर्मात्मिकां उपासते ते स्वर्गादिलोकाख्यान्धंतमः प्रविशन्ति ये कर्मसामान्यं हित्वा केवलदेवताज्ञानात्मकविद्यायामेवाभिरता भवन्ति । उशब्दोऽवधारणायाम् । विद्यायामेवेत्युक्तम् । तेऽप्यविद्वांसः ततः अन्धात्मकात्तमसः भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति सकामनयोपासकस्य विद्याबलात् ब्रह्मलोकगमनेऽपि पुनर्वासनातो निर्गमनसंभवात् । निर्गमनस्य अन्धतमोरूपत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

विद्याकर्मणोरवान्तरफलमेदः

अन्यदेवाहुर्विद्यान्यदाहुरविद्या ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विच्चक्षिरे ॥ १० ॥

विद्याकर्मणोरवान्तरफलभेदं दर्शयति—अन्यत् इति । विद्यया जन्यं यत् । “विद्यया देवलोकः” इति श्रुतेः । अविद्यया कर्मणा जन्यं अन्यत् एव आहुः । “कर्मणा पितृलोकः” इति श्रुतेः । ये नः एवं विद्याकर्मफलभेदं विचच्चक्षिरे व्याख्यातवन्तः तेषां धीराणां वचनं तोऽयमागमः पारंपर्यगत इत्यर्थः ॥ १० ॥

समुच्चयानुष्ठाने फलाधिक्यम्

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयः स ह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्रुते ॥ ११ ॥

याविद्यासमुच्चयानुष्ठाने फलाधिक्यमाह—विद्यां इति । यः पुमान् वरूपां विद्यां नित्यनैमित्तिकादिकर्मलक्षणां अविद्यां च एतत् उभयं श्रेण्यं वेद स समुच्चयानुष्ठाता निष्कामकर्मरूपया अविद्यया साध्य-द्वयविजृम्भितकर्तुत्वभोक्तृत्वादिस्वाभाविकं मृत्युं तीर्त्वा सर्वज्ञेश्वरानया विद्यया तत्सारूप्यभावापतिरूपं अमृतं अशनुते तत्तदद्वृष्ट्यनुरोधं देकं अशनुते इत्यर्थः । न हि सुख्यममृतत्वं तस्य सर्वापह्वसिद्धब्रह्म-पञ्चत्वात् ॥ ११ ॥

विद्याविद्यानिन्दा

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रताः ॥ १२ ॥

याविद्यासमुच्चयानन्तरं संभूत्यसंभूतिसमुच्चयहेत्वोः पृथक् तयोर्निन्दो-न्थं इति । ये सम्यक् भवतीति संभूतिः यस्या न विद्यते सेयम-आकामकर्मसंकल्पाविद्याद्वयबीजभूता प्रकृतिः तां उपासते तदनु-

रूपमेव अन्धं अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । पुनः य उ अविद्वांसः
विराङ्गद्विरण्यगर्भयमाणसंभूत्यां अभिरतास्सन्तः ततः प्रकृत्युपासनाफलरूप-
तमसोऽपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । उभावपि पुरुषार्थाङ्गायेने
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तयोः फलभेदः

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विच्चक्षिरे ॥ १३ ॥

तदुभयफलभेदं विवृणोति—अन्यत् इति । संभवात् विराङ्गदेस्तपाम-
नात् अणिमादिलक्षणं फलं अन्यत् । असंभवात् अव्याकृतप्रकृतेस्तपामनात्
प्रकृतिलयात्मकं फलं अन्यत् इति आहुः । ये नस्तद्विच्चक्षिरे तेषां
वच्चनमित्येवं शुश्रुम ॥ १३ ॥

सायुज्यहेतुः

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयः सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्रते ॥ १४ ॥

संभूत्यसंभूतिपृथगुपासनायाः सकामस्याणिमादिसंसारहेतुत्वेऽपि निष्का-
मस्य मुमुक्षोः तयोः समुच्चयतः प्रकृतिप्राकृतारोपाधारेश्वरसायुज्यहेतुः स्या-
दिति तयोः समुच्चय उच्यते—संभूतिं इति । यः संभूत्यविनाशीं सह युगपन
एकेन पुरुषेणानुषेयाविति वेद सोऽयं निष्कामोपासनाविकारी विनाशेन विना-
शवद्विराङ्गद्विरण्यगर्भोपासनेन धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यवैराग्यैश्वर्यानिश्वर्याणिमादि-
रूपमृत्युं तीर्त्वा साधिष्ठानसंभूत्या अव्यक्तोपाधिकेश्वरोपासनेन प्रकृतिप्राकृत-
सम्बन्धास्पृष्टेश्वरसायुज्यात्मकं अमृतं अश्रुते संभूतिं च विनाशं च इत्यत्र प्रकृति-

लयफलशुल्यनुरोधादवर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः । असंभूत्यादिसमुच्चयोपासनाफलं अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तन्मुखात् श्रुतनिर्विशेषप्रबोधतो जीवन्मुक्ता भूत्वा ब्रह्मकल्पपर्यन्तं तत्रैवोषित्वा चतुष्पदैक्यसमये ब्रह्मणा सहैते विमुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मनः प्राप्तिद्वारयाचनम्

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १९ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूहं ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलमसृतमथेदं भस्मान्तः शरीरम् ॥ १७ ॥

ॐ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो स्मर कृतः स्मर ॥ १८ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणवेदार्थस्य प्रवर्ग्यन्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । अत ऊर्ध्वं निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने ब्रह्मदारण्यकमिति । तत्र प्रवृत्तिधर्माधिकारी अविद्यासंभूतिभ्यां मृत्युं तीर्त्वा विद्यया असंभूत्या चासृतं अशृते इत्युक्तस्सोऽयं आत्मनः प्राप्तिद्वारं याचते— हिरण्मयेन इति ॥

“तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चाय दक्षिणोऽक्षन् पुरुषः” इति श्रुत्यनुरोधेन दक्षिणादक्षिण्यमण्डलस्थस्सन् “याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वं पुष्णातीति हे पूषन् आदित्यमण्डलस्थस्य सत्यस्य ब्रह्मणो मुखं मद्भूतव्यद्वारं निकषाभिव्यक्तसहस्रवर्णाद्व्यहिरण्यमिव हिरण्मयं तीक्ष्णगमस्तितो

ज्योतिर्मयं तेन हिरण्मयेन पात्रेण पिधानभूतेन पिहितं आच्छादितं
 तत्त्वमपावृणु उद्भाटय । कस्मै प्रयोजनाय पिधानपात्रोद्भाटनं इत्याकांक्षायामाह—
 सत्य इति । सत्यस्य तव उपासनात् सत्यं धर्मो यस्य मम सत्यधर्माय मलां
 समुच्चयानुष्ठाने केवलानुकम्पया तव सत्यात्मनो इष्टये साक्षात्काराय च पिधान-
 पात्रं अपाकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥ किंच—पूषणं इति । हे पूषन् । एक एव क्रपाति
 गच्छति इति हे एकर्णे । सर्वसंयमनात् हे यम । रश्मिप्राणरसादिस्वीकरणात् हे
 सूर्य । प्रजापतेरपत्यं हे प्राजापत्य । तावकरश्मीन् व्यूह विगमय । समूह
 उपसंहर । ततो यत्ते कल्याणरूपं त्वत्प्रसादात् तत् पश्यामि । किंच—
 योऽसौ इति । समुच्चयानुष्ठानात्तविवेकोऽहं न हि त्वा भूत्यवत् याचे । किन्तु
 पुरुषाकारत्वात् योऽसौ व्याहृत्यवयवो रविमण्डलस्थः विश्वविश्वादिरूपं पुरि-
 शयनाद्वा विराङ्गिराङ्गिरादिरूपेण स्वाविद्यापदतत्कार्यापि पहवसिद्धनिष्पत्योगिकरुणे-
 तुर्यतुर्यस्वरूपेण वा पूरणात् पुरुषः सोऽहमस्मि इति प्रार्थये इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 ज्ञानकर्मसंस्कारतो मरिष्यतो मम प्राणवायुरध्यात्मपरिच्छेदं हित्वा अधिदेवतान्मानं
 अनिलं विराजमथामृतं सूत्रात्मानं ईश्वरं वा प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । अथेदं
 शरीरं भस्मान्तं भस्मावसानं भूयादित्यर्थः ॥ १७ ॥ किंच—ओं क्रतो ऽति ।
 ओं इति सत्यात्मकं अग्न्याख्यं ब्रह्म तदमेदेन तत्प्रतीकत्वादृच्यते । हे
 क्रतो संकल्पात्मक यत् मम स्मर्तव्यं तत् स्मर तत्कालस्योपस्थितत्यात् ।
 अतः स्मर । मया बाल्यप्रभृति यदनुष्ठितं त्वदुद्देशतो यथात् शोभनकर्म कृतं
 तदपि स्मर मदृणमोचनं यथा भवेत् तथा स्मर । स्मर स्मरति पुनर्वैचनं
 आदरार्थम् ॥ १८ ॥

मार्गान्तरयाचनम्

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
 युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १९ ॥

पुनर्मन्त्रान्तरेण मार्ग याचते— अमे इति । हे अमे अस्मान् विद्याविद्या-
संभूत्यसंभूतिसमुच्चयानुष्ठानशुद्धान्तरान् पुरा ^१यतो वयं दक्षिणमार्गे निर्विणा अत
इदानीं सुपथा शोभनेन मार्गेण गमनागमनविरलेन नय । किमर्थमित्यत आह—
राय इति । राये धनाय । निष्कामबुद्ध्या अस्मदनुष्ठितविद्याविद्यासंभूत्यसंभूति-
समुच्चयानुष्ठानजनितसालोक्यादिमुक्तिफलायेत्यर्थः । साधनान्तरनैरपेक्ष्येण सर्वत्र
शोतनात् हे देव । त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि निष्कामधिया अनुष्ठित-
विद्याविद्यासंभूत्यसंभूतिसमुच्चयप्रभवफलान्येतादृशानीति जानन्नपि किमस्मानु-
पेक्षसे । तव परमदयालुत्त्वेन सर्वज्ञत्वात् । इदानीं मया किं कर्तव्यमित्यत आह—
युयोधि इति । अस्मत्प्रापणीयसालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिपरिपन्थित्वेन विद्यमानं
जुहुराणं वश्चकं एनः पापं निर्दयं यथा भवति तथा युयोधि त्वदीयज्ञानखड्डेन
द्विधा वियोजय निर्मलय । अतो वयं शुद्धास्सन्तः त्वत्पदं प्राप्य त्वदुपदिष्ट-
ब्रह्मविज्ञानतः त्वया साकं चतुष्पदैक्यसमये कृतकृत्यपदं लभेम इत्यमिप्रायः ।
भवदिष्टकरणे भवद्विः पूर्ववत् सपर्या कर्तव्येत्यत आह—भूयिष्ठां इति ।
वयमतीव जरठाः सपर्या कर्तुमशक्ताः । अत इदानीं भूयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं
नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम । यद्वा—“नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्” ^२ इति
श्रुत्यनुरोधेन परमेश्वरोऽस्मीत्यनुसन्धानं विधेम इत्यर्थः । समुच्चयानुष्ठातृणां इह
जन्मनि मुख्यामृतत्वं किं न स्यादितिचेत् न । ब्रह्मात्रप्रबोध ^३वैरल्यादिति तेषां
समुच्चयानुष्ठानविद्याफलार्णणसन्तुष्टेश्वरप्रसादतः “पश्यतेहापि सन्मात्रमस-
दन्यत्”, “ब्रह्मात्रमसन्नहि” इति ;

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्वव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गमम् ॥

इति च श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिविलसितस्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारि-
कत्वप्रातिभासिकत्वादिकलनास्ति नास्तीति विभ्रमापह्वसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति

^१ यतो वयं —नास्ति उ १.

^२ वैरल्यादिः—उ १.

प्रबोधसमकालं विद्याविद्यासंभूत्यसंभूतिप्रातिस्थिकसमुच्चयोपासनतत्फलकलनाग्रास-
ब्रह्मात्रावस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्यमेव मुख्यामृतत्वं भवेत् । अन्यथा समुच्च-
यानुष्ठानफलं सालोक्यादिकमेव सिद्धेदिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
ईशावास्यविवरणं लिखितं कृपया हरेः ।
ईशविवरणग्रन्थः षष्ठ्यवित्रिशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषद्व्याख्यविवरणे प्राथमिकेशावास्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्
उँ॑ श्रीमद्विद्वाधिष्ठानपरमहंसद्गुरुरामचन्द्रार्पणमस्तु

केनोपनिषत्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

प्रथमः खण्डः

शिष्यप्रश्नः

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

श्रोत्रादेः श्रोत्रादिरूपं विदिताविदितात्परम् ।

तत्सर्वापह्वात् सिद्धं कलये परमाक्षरम् ॥

तलवकारशाखायां दर्शपूर्णमासादिसमस्तकर्मकर्माङ्गसामानि गायत्रसामवेश-
ब्राह्मणानि समस्तकर्माश्रयभूतमुख्य¹प्राणोपासनानि चाभिहितानि । प्रातिस्विकेन
तत्रयकर्मज्ञानं वा प्राणविज्ञानसमुच्चितकर्म वा सम्यग्नुष्ठितं सत् सकामस्य
धूमादिमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवति । “तस्मिन् यावत्संपातमुष्टिवाऽथैत-
मेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते” इति,

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ।

¹ प्राणस्थोपासनानि—इ १,

इति च श्रुतेः स्मृतेश्च । निष्कामस्य मुमुक्षोः ईश्वरार्पणधिया यथोक्त-
कर्मज्ञानसमुच्चयानुष्टानतारतम्यात् अर्चिरादिमार्गतः सालोक्यादिक्रममुक्तिर्वा स्व-
कृतकर्मफलार्पणसन्तुष्टेश्वरप्रसादजनितचित्तशुद्धिप्राप्यपारमहंस्याश्रमास्तिद्वारा प्रस्त-
गभिन्नब्रह्मज्ञासा वा जाग्रते । तथाविधज्ञासोः आत्मतत्त्वप्रकाशनाय केनेषिं इत्यादिनवमाश्याय आरभ्यते । “आचार्यवान् पुरुषो वेद,” “आचार्यद्वैव
विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्” इति, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति,

तद्विद्धि प्रणिपातेन ^१तत्प्रश्नेन च सेवया ।
उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन यथोक्तसाधनसंपन्नाधिकारी कक्षन शिष्यः सत्सम्प्र-
दायस्थं निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्मात्रनिष्ठं विधिवदुपेय तन्निकटे तदुचित-
शुश्रूषापूर्वकं चिरमुषित्वा यदा तत्कठाक्षः प्रसरेत् तदा भोः स्वामिन्
सर्वानर्थकरं हि मनआदिकरणजालं येनाहं भवाब्धौ निपातितोऽस्मि ।

चित्तमेव हि संसारः तत् प्रयत्नेन शोधयेत् ।

इति श्रुत्यनुरोधेन न हि तदियत्तापरिज्ञानं विना तत्करणप्रामशान्तिः उपपद्यते ।
तत् मया वार्यमाणमपि सर्वासु दिक्षु परिधावति । विचार्यमाणे रथादिवत्तद-
चेतनं प्रतिभाति । चेतनाधिष्ठितरथादिप्रवृत्तिवत् मनआदिकरणप्रामस्य प्रवर्तकं
विना न हि प्रवृत्तिरूपपद्यते । तन्मनआदिकरणप्रामस्तु नियमेन प्रवर्तते ।
न ह्यधिष्ठार्तर्यसति प्रवृत्तिः भवेत् । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं किंचिदस्ति इति सामान्य-
तोऽधिगतेऽपि तद्विशेषार्थो नावभासते । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं कीदृशमिति विज्ञाप-
यिषया पप्रच्छेति कल्प्यते । “केनेषिं,” “श्रोत्रय श्रोत्रं” इत्यादिप्रश्न-
प्रतिवचनदर्शनात् । न च स्वतन्त्रं मनः स्वेष्टानिष्ठविषयेषु प्रवर्तते निवर्तते
च किं निमित्परिज्ञानेन इति वाच्यम् । जडस्य मनभादेः कुलालचक्रवत्

^१ परिप्रश्नेन—उ १.

स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । यदि स्वतन्त्रं मनः स्वानर्थविषये न प्रवर्तेत वार्यमाणमपि तन्मनः प्रवर्तते हि । तन्निमित्तयाथात्म्यज्ञानतः तदुन्मूलनं कर्तुं सुशकमिति तद्विषयप्रश्नोऽर्थवानिति पृच्छति—केनेषितं इत्यादिना । इषितं इति इट्-प्रयोगस्तु छान्दसः । इषेराभीक्षण्यगत्यर्थासंभवात् इह इच्छार्थे तदुपपत्तेः । इषितमिति प्रेषितं इवेत्युपमार्थः राजप्रेरितभूत्यर्वगवत् । केन अधिष्ठात्-विशेषेण । संकल्पादिविषयजातं अनेन मनुते इति मनः अन्तःकरणं इषितमिष्टमिप्रेतं सत् संकल्पादिविषये पतति स्वविषयं प्रलयनुधावति । तत् कस्येच्छामात्रेण स्वव्यावृत्तौ व्याप्रियत इत्यर्थः । न हीषितप्रेषितयोः पुनरुक्तिः उपमार्थस्योक्तत्वात् । न हि राजा भृत्यानिव चिद्रातुर्मनआदिकरणग्रामं स्वविषयं प्रति प्रेरयेत् । राजमोजननिमित्तघटिकासूचिघण्टारववत् स्वाधिष्ठेयकरणग्रामतद्-वृत्तिभावाभावप्रकाशकतया निमित्तमात्रं लोकप्रवृत्तिनिभित्तरविवदसंगतया मन-आदिप्रवृत्तिनिमित्तमात्रं भवतीत्यत्र हस्तामलकाचार्या आहुः—

निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।

रवेलौकचेष्टानिमित्तं यथा यः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥

इति । तथाच—

आस्यनासिकयोर्मध्ये प्राणः सञ्चरते सदा ।

इति श्रुतिसिद्धप्राणसंयोगात् ब्राणः प्राण उच्यते । प्रकरणात् प्राणाभेदेन ब्राणस्य प्राथम्यम् । करणानां विषयावभासकत्वेऽपि तत्करणव्यापृतिस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणायतेत्यत्र “^१यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव ^२दृश्यते स वः श्रेष्ठः” इति चक्षुरादीन्द्रियापेक्षया प्राणप्राधान्यश्रुतेः । केन सर्वेन्द्रियाणां प्रथमः प्राणः युक्तः नियुक्तस्सन् स्वविषयीभूतसुरम्याद्युच्छासादिव्यापृतौ प्रैति धावति । केनेषितामिमां शब्दलक्षणां वाचं लोका वदन्ति । क उ स्यं योतनावान् देवः चक्षुः श्रोत्रं च रूपादिविषये युनक्ति नियुडक्ते प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

^१ यस्मिन्नु—उ १.

^२ दृश्येत—उ १.

तत्प्रश्नप्रतिवचनम्

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य
प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

एवं शिष्यप्रश्नानुरूपप्रतिवचनमाहाचार्यः—श्रोत्रस्य श्रोत्रं इत्यादिना ।
“ब्रह्मात्रमसन्न हि” इति श्रुतिसिद्धस्वातिरिक्तसर्वापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमिति अज्ञानतो ब्रह्मातिरिक्तमचेतनं मनआदिकरणजालं अस्तीति
निश्चित्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तबुभुत्सया पृच्छति शिष्ये तत्प्रश्नानुरूपप्रतिवचनं युक्तम् ।
तदन्यथा मनआदिकरणग्रामापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्युक्ते
तदन्यथाभावनया तत्प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तत् ब्रह्मात्रबुद्ध्यारोहाय स्वकलिप्त-
श्रोत्रादिकरणग्रामासंगतया तद्वापृतिनिमित्तप्रत्यग्बोधो जायते । स्वान्तःकरणाप-
वादाधारः प्रत्यक् स्वबहिःप्रपञ्चापवादाधिकरणं ब्रह्म । स्वान्तर्बाह्यकलनाप-
वादाधारयोः प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदे “तत्त्वमसि,” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतिर्मानम् ।
ततः प्रत्यग्भिन्नब्रह्मबोधो जायते । ततः,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहृव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गमम् ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वान्तर्बाह्यप्रपञ्चकलनापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रबोधः सह-
सा प्रभवेदिति निश्चित्य आदौ करणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्त्त्वमुच्यते ।
शृणोत्यनेनेति शब्दश्रवणं प्रति करणं श्रोत्रमुच्यते । स्वोपलब्ध्यनुगृहीतश्रोत्रादेः
स्वविषयावभासकत्वं न स्वतः । श्रोत्रादेः जडत्वात् यथायस औष्ण्यमनित्यम् ।
अग्निनिष्ठत्वात् । अग्नेः औष्ण्यं नित्यम् । स्वभावसिद्धत्वात् । तथा श्रोत्रस्योप-
लब्ध्यत्वं अनित्यम् । उपलब्ध्युरुपलब्ध्यत्वं नित्यम् । न च चक्षुः श्रोत्रं क उ
देवो युनकीति प्रश्नस्य प्रतिवचनं “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यादि न युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वात् । यदि कुठारादिप्रयोक्तृत् श्रोत्रादिभिन्नतया प्रयोक्ता
दृश्येत तदा तदनुरूपं प्रतिवचनं न स्यात् ।

स्वयमेव जगद्गुत्वा प्राविशज्जीवरूपतः । इति,
श्रोत्रादिवाक्प्राणमनोऽपि भूत्वा श्रोत्रादिवाक्प्राणमनस्यसङ्गः ।
तत्तत्प्रबोधं जनयन्नुदास्ते स रामचन्द्रोऽस्म्यहमेकरूपः ॥

इति श्रुतेः प्रभोक्तेश्व । स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यां श्रोत्रादित्वं तदसङ्गतया तत्प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं चोपपद्यत इति प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । तथा मनसः
संकल्पादिवृत्यवभासकत्वम् । यद्वाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रा-
दिभिः संबध्यते यस्मात् “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यादि । वाचो ह वाचमित्यत्र
द्वितीयायाः प्रथमार्थः । वाचो ह वागिति यस्त्वया पृष्ठः स उ प्राणस्य प्राणः
इति चक्षुषश्चक्षुः इति च मनआदिचक्षुरन्तोपलक्षितकरणग्रामस्य संकल्पाभि-
धेयप्राणनरूपप्रकाशनादिसामर्थ्यं तदधिष्ठातृतद्वावाभावप्रकाशकचैतन्यमात्र -
निमित्तम् । “को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न
स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ।”, “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयल्यपानं प्रत्यगस्यति”
इत्यादिश्रुतेः । यद्वा—“यद्वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राणः” इत्यत्र सर्वत्र
विभक्तिद्वयमुपयुज्यते । मनआदिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तं किमिति प्रश्नप्रतिवचनं
तत्प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यक्तत्वमिति प्रथमया निर्देशः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं पृच्छतो
ज्ञेयत्वेन कर्मत्वमिति द्वितीयया निर्देशः । वाचो ह वाक् वाचो ह वाचं
विद्धीति विभक्तिद्वयं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । यत स्वान्तश्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणत्वेन
तदारोपापवादाधिकरणत्वेन च तद्वावाभावप्रकाशकप्रत्यग्रूपत्वात् तदेव स्वदेहात्
बहिः प्रपञ्चारोपापवादाधिकरणत्वेन तद्वावाभावप्रकाशकप्रत्यगमिन्नब्रह्मास्मीति
ज्ञात्वा तज्ज्ञानविज्ञानसम्यग्ज्ञानतः तमोरजस्त्वसच्चिदानन्दावरणागामिसच्चिता-
रब्धभ्रान्तिजसहजकर्मजतादात्म्यस्थूलादिभागत्रयोपमर्दकब्रह्मविद्वीयस्त्वमेत्य खा-
तिरिक्तपञ्चजातं मिथ्यात्वेन अतिमुच्य निरस्य धीरा जीवन्मुक्ताः स्वदेह-
दारादौ अहंकारममकारविजृम्भितात् अस्मात् लोकात् प्रेत्य व्यावृत्य मृत्वा
शरीरान्तरारम्भकवासनाक्षयतः अमरणधर्माणः अमृताः भवन्ति । चतुष्पदैक्य-
समये स्वातिरिक्तार्थमात्राप्रपञ्चापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकामृता भवेयुरित्यर्थः ।

स्वाज्ञानायत्तौ बन्धमोक्षौ जीवाः स्वाज्ञानव्यवधानतो बद्धा इव मुक्ता इव
चोपचर्यन्ते । जीवानां वस्तुतः प्रकृत्या लब्धावरणत्वादित्यत्र,

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिर्निर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥

इति गौडपादाचार्योक्तेः । यद्वा—श्रोत्रस्य श्रोत्रादिरित्यत्र प्राथमिकश्रोत्रादिशब्देन स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं उपलक्ष्यते । द्वितीयश्रोत्रादिशब्देन तदारोपापवादाधिकरणप्रत्यगभिन्नब्रह्म लक्ष्यते । तत्र यदधिष्ठेयं अविद्यापदतत्कार्यजातं निष्प्रतियोगिकाभावमात्रं परमार्थदृष्ट्यभातत्वात् तदधिष्ठानं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म प्रत्यक्पराविभागसापेक्ष^१प्रभावैक्यगतहेयांशमात्रापह्ववात् तन्निष्प्रतियोगिकभावरूपं स्वमात्रतया परमार्थदृष्टिभातत्वात् अशेषविशेषापह्वसिद्धं ब्रह्म स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं ब्रह्मातिरिक्तम् । तयोः ब्रह्मातिरिक्तयोः आधाराधेयता अस्ति नास्तीति विभ्रमापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं स्वमात्रमवशिष्यते इति ज्ञात्वा तज्ज्ञानसम्कालं स्वातिरिक्तत्वात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वभ्रमं अतिमुच्य तच्छून्यत्वेन विभाव्य पुरा स्वाज्ञस्वज्ञदशायां स्वातिरिक्तमात्मसत्यव्यवहारप्रतिभासशून्यत्वेनावलोक्यते इति लोकः । स्वातिरिक्तास्तितादिभ्रमः । तस्मात् अस्मात् लोकात् प्रेय स्वातिरिक्तसर्वापह्वं कृत्वा निष्प्रतियोगिकामृता भवन्तीत्यत्र—“स यो ह वैतत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति,” “य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति” इति ब्रह्मात्मज्ञानसम्कालं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावापत्तिश्रुतेः । श्रोत्रादिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तं ईशवैतन्यं प्रत्यक्चैतन्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं तद्रत्तहेयांशापह्वसिद्धब्रह्ममात्रं वा यद्यस्ति तदा तत् विशेषतः प्रतिपादयेति चेत् न । दर्शनीयब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् । न हि निर्विशेषे वस्तुनि मनआदिप्रवृत्तिरस्ति जातिगुणक्रियाविशेषविशिष्टवस्तुनि खलु करणग्रामप्रवृत्तिः । न हि जातिगुणादिविशेषवत् ब्रह्म तत् कथं विशेषतः प्रतिपादयितुं शक्यम् । केनेषितं ^२इति प्रश्नस्य

^१ प्रभवैक्य—उ १.

^२ इत्यादि—उ १.

श्रोतस्य श्रोतुमित्यादिना प्रतिवचनमुक्तमपि तद्वाक्ययाथात्म्याज्ञानादेव पुनः
पर्यनुयुक्त्वा ॥ २ ॥

निष्प्रतियोगिकब्रह्मप्रतिपादनम्

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वागच्छति नो मनो न विज्ञो न
विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ।

अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युदते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्क्षुषा न पश्यति येन चक्षुंषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रौत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

न चक्षुषा गृह्णते नापि वाचा नान्येदैवैस्तपसा कर्मणा वा ॥

इत्यादिकरणग्रामत्प्रवेशाप्रवेशाकलनावैरल्यशुल्यनुरोधेन निर्विशेषब्रह्म-
माले तत्करणग्रामप्रवृत्तिनिवृत्ती न स्तः । येनाहं विशेषतः प्रतिपादये इत्याह—

न तत्र इति । स्वातिरिक्तप्रसक्तक्षुर्वाङ्गमनश्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्चैतन्येऽपि घट इव न हि गच्छति तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रयक्चैतन्यस्याचाक्षुषत्वेन अनभिधेयत्वेन अमनस्करूपत्वेन च तदस्पृष्टत्वात् प्रत्यभावास्पृष्टकरणकदम्बं तत्कलनापहवसिद्धब्रह्मात्रां कथं स्पृष्टं पारयति । तदपहवसिद्धब्रह्मात्रबुद्ध्यारोहाय यथा येन प्रकारेण श्रोत्रस्य श्रोत्रमिलाद्युपायं विना निष्प्रतियोगिकत्वेनैतत् ब्रह्मात्रां यः कोऽप्याचार्य ईश्वरो वा स्वशिष्येभ्यः विशेषवत् अनुशिष्यात् उपदिशेत् । तथा वयं न विद्यः । चक्षुरादिबाह्यकरणवैरल्यात् । तथा न विजानीमः । मनाद्यन्तःकरणवैरल्यात् । यत्करणकदम्बगोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यम् । सविशेषत्वेन विदितत्वात् । यत् करणग्रामागोचरं तत् अन्यस्मै उपदेष्टुमशक्यम् । तस्याविदितत्वात् । इति हेतुद्वयाभ्यां शिष्योपदेशवैय्यर्थे ज्ञाते सर्वापहवसिद्धब्रह्मात्रप्रोधवैरल्यमाशंक्य विदिताविदितत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेऽपि विदिताविदितप्रपञ्चापहवमुखेन प्रतिपादयितुं शक्यत एवेत्यागम आह—अन्यत् इति । जाग्रजाग्रदादिस्वापतुर्यान्ततद्ब्रह्माश्चारोपाधारविश्वविश्वादिप्राज्ञतुर्यान्ततस्मष्यारोपाधारविराङ्गुराडादिबीजतुर्यान्ततद्ब्रह्मषिसमष्टैक्याभिमा—न्योत्रोवाद्यनुजैकरसाविकल्पान्ताष्ट्राचत्वारिंशत्कलनायाः स्वात्मावरणत्वेन मिथोभेदप्रतीत्यर्थत्वेनावास्त्वत्वेन च विदितत्वादविद्यापदस्थूलादिभागतयं तदारोपाधिकरणं च विदितमिति यच्चैतन्यं जानाति तद्विविदितादन्यत् । ज्ञात्वन्तराभावात् । विदितादन्यत्वं सिद्धमित्यत्र—“विज्ञातारमे केन विजानीयात्”, “स वेति वेदं न च तस्यास्ति वेत्ता” इत्यादिश्रुतिः स्वातिरिक्तविज्ञाता प्रतिषिध्यते । यद्यथो ब्रह्मणो विदितादन्यत्वे अविदितत्वं स्यादित्यत आह—अविदितादधि इति । तुर्यजाग्रदादितुर्यस्वापान्ततद्ब्रह्माश्चभिमानितुर्यविश्वादितुर्यप्राज्ञान्ततस्मष्यभिमानितुर्यविराङ्गुर्बीजान्ताविकल्पोत्राविकल्पानुजैकरसान्तद्वादशकलनाया जाग्रजाग्रदादिष्टाचत्वारिंशत्कलनेवात्मावरणभेदप्रतीत्यवास्त्वत्वसाम्येऽप्यात्मावरणादिरस्तीत्यविदितत्वादविदितत्वम् । तस्य ज्ञानापेक्षत्वात् । अविदिते वस्तुनि हि ज्ञानापेक्षा यद्विज्ञानानपेक्षं तदविदितादधि अधिशब्दोऽन्यदिल्यर्थः । तद्यस्याधितत्तोऽन्यदिल्यर्थः । अविदितादन्यस्य विज्ञानस्थरूपत्वात् “विज्ञानमात्रस्तुं

ब्रह्म ” इति श्रुतेः । जाग्रजाग्रदाद्यष्टाचत्वारिंशत्कलनात्मकाद्विदितादन्यत् ब्रह्मेत्युक्ते तद्वत्हेयांशापहवसिद्धचिन्मालत्वं उक्तं स्यात् । तुर्यजाग्रदाद्युपादेय-द्वादशकलनात्मकात् अविदितादधि ब्रह्मेत्युक्ते तद्वतोपादेयांशापहवसिद्ध-चिन्मात्रमेव निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत इत्युक्तं स्यात् । एवं स्वातिरिक्तविदिता-विदितायमानजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यब्रह्म - स्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं स्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासि-कत्वादिविभ्रमापहवीकरण^१विषयाभावात् तदीयापहवोक्तिरपि अपहवतां भजेत् । ततो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं अवशिष्यत इत्यत्र “पश्यतेहापि सन्मात्रम-सदन्यत्”, “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति”, “मद्भवतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते ”,

अनात्मेति प्रसङ्गो वा अनात्मेति मनोऽपि वा ।
 अनात्मेति ^२जगद्वापी नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥
 इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्यद्यज्जगति वीक्ष्यते ।
 दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥
 सच्चिदानन्दमात्रोऽहं अनुत्पन्नमिदं जगत् ।
 सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ॥
 ब्रह्मैकमनाद्यन्तं सत्त्विञ्चिदवशिष्यते ।

इति श्रुतिमानसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति नः अस्माकं ये ब्रह्म-विद्वारीयांसो व्याच्चक्षिरे विस्पष्टं व्याख्यातवन्तः । तेषां क्रमुनिदाघजड-भरतदत्तत्रैयशुक्रवामदेवोद्वालकवीतहव्यप्रभृतीनां पूर्वेषां ईशावास्यादिमुक्तिकोप-निषदन्तनिगमान्तविलसन्महावाक्यपरम्परां तदर्थं च शुश्रुम श्रुतवन्तो वयमित्यस्वातन्त्र्यं स्वबुद्ध्यूहापोहप्रतिषेधार्थं “नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट” इति श्रुतेः । “अन्यदेव तद्विदितादथो अवि-

१ विषयभावात्—उ १.

२ जगद्वापि—उ १.

दितादधि” इति वाक्यतो विदिताविदितप्रपञ्चापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति विदिते अर्थे वस्तुनि स्वाज्ञस्वदृष्टिदोषादेवं वदति कथं ब्रह्म स्वमात्रं स्वस्य नामरूपविशिष्टजीवत्वेन विविधकर्मोपासनासु अधिकृतत्वात् कर्मोपासना- साधनतः स्वर्गं सालोक्यादिमुक्तिं वा इच्छति । तद्विन्न उपास्यो मववान् ईश्वरो वा भवितुं अर्हति । न ब्रह्मात्रम् । शास्त्रविरोधात् । तत्तन्मतनिर्वाहक- तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्यदृष्टिवैषम्यतः उपासकोपास्यभेदाभेदौ दृश्येते । तत्वा- सल्लौकिकाः देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिरहं इत्याचक्षते । देहाद्यतिरिक्तजीव आत्मेति मीमांसकाः । वयमुपासकाः सूर्यशक्तिविष्णुगणेशमहेश्वरमैरवादयः उपास्याः । तदुपासनया सालोक्यादिमुक्तिं भजाम इति द्वैत्यादयो मेनिरे । केच्चन ईश्वराभेदज्ञानतः कृतकृत्या भवन्तीति । शास्त्रप्रत्ययविरोधात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मभिन्नोपासकस्य स्वमात्रता कुत इति प्राप्तं तददृष्टिगतोपास्यवैचित्र्य- प्रतिषेधाय केनेषितमितिप्रश्नानुरूपं “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यदिनिर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्य तत्र विशेषादर्शनरंशकायां “न तत्र चक्षुर्गच्छति” इत्यादिना चक्षु- रादिकरणग्रामाप्रवर्तितोपदेशप्रत्याख्याने “अन्यदेवं तद्विदितात्” इति ब्राह्मण- वांक्येन चक्षुरादिकरणग्रामतदध्यक्षोपलक्षितविदिताविदितकलनापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति योग्यं आगमार्थं आम्नातः तदुपायत्वेन इमे मन्त्रा आरभ्यन्ते— यद्वाचो ह वाचमित्यादिवाक्यवृत्त्यर्थाः यद्वाचा इत्यादयः । “अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोऽभिः व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति तस्य वाक्तन्त्रीर्नामानि दामानि तस्येदं वाचा तन्त्र्या नामभिः दामभिः सर्वं सितम्” इति श्रुतिसिद्धजिह्वामूलायष्टस्थानाभिव्यक्ताग्रेयार्थसंकेतवर्णाभिव्यञ्जक- सुसिङ्गन्तपदतत्समूहवाक्यविजृभितवेदशास्त्रायमाणया स्वप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाति- रिक्तसत्त्वाविरल्या वाचा यच्चैतन्यमात्रं अनभ्युदितं अनभ्युक्तं अप्रकाशितं इत्यर्थः । “यतो वाचो निर्वत्नते” इत्यादिश्रुतेः । येन स्वनिमित्त- भूतचैतन्यज्योतिषा सकरणा वाक् अभ्युद्यते प्रकाश्यत इत्यर्थः । “यद्वाचो ह वाचं”, “वाचमन्तरो धमयति” इति श्रुतेः “या वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता । सा वाक् यथा स्वप्ने भाषते । सा हि वक्तुर्वक्तिः नित्या वाक् चैतन्य-

ज्योतिःस्वरूपा । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत्” इत्यादिश्रुतिसिद्धावागादिकरणप्रामप्रवृत्तिनिमित्तचिद्रातोः पराभावासापेक्षप्रत्यगभावापहवतः स्वमात्रतयोपबृंहणात् तदेव ब्रह्मेति त्वं विद्धि । स्वाङ्गस्वज्ञदृष्टिविजूभितकरणतप्रवृत्तिनिमित्तगतहेषांशोपहवसिद्रं ब्रह्म स्वमात्रमिति विजानीहीयर्थः । तदेव ब्रह्मेत्यवधारणार्थं विशदयति—नेदं इति । विदिताविदितायमानजाग्रजाप्रदायवस्थोपाधिविशिष्टविश्वविश्वायविकल्पानुज्ञैकरसान्तभेदजातं इदन्त्वेन अहन्त्वेन वा ये स्वाङ्गस्वज्ञा उपासते ध्यायन्ति यद्यत् इदमहमित्यादिव्यवहाराहौ¹ तत्तत् शशविषाणवत् नास्तीत्यत्र—

इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्पते ।
त्वमहं तदिदं सोऽहमन्यत्सद्वावमेव च ॥
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च ।
मद्यं तुभ्यं मयेयादि तत्सर्वमसदेव हि ॥
सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥

इत्यादिश्रुतिः मानम् ॥ ४ ॥

किं च—यन्मनसा इति । “कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिः हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” इति श्रुतिसिद्धकामादिवृत्तिमन्मनोन्तः-करणम् । तेन मनसा यत् स्वप्रवृत्तिनिमित्तचैतन्यज्योतिः न मनुते न हि संकल्पयति अध्यवस्थति स्मरति वा । मनोनिमित्तस्य मनः तद्वृत्तिभावाभावाप्रकाङ्कत्वात् । मनसो मननादिसामर्थ्ये स्वप्रवृत्तिनिमित्तचैतन्याधीनमित्यर्थः । येन खनिमित्तभूतेन स्ववृत्तिकं मनो मतं विषयीकृतं इत्याहुः ब्रह्मविदः । तन्मनःप्रवृत्तिनिमित्तमेव प्रत्यक्चैतन्यं पराक्त्वसापेक्षप्रत्यगभावाभावे निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रं विद्धि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

¹ तत्ततः—उ १.

किं च—यच्छुषा इति । चक्षुःप्रवृत्तिनिमित्तं यत् चैतन्यं चक्षुषा न पश्यति लोकः । येन स्वप्रवृत्तिनिमित्तेनान्तःकरणवृत्तिविशिष्टचक्षुर्वृत्तयः चक्षुषिं पश्यति लोकः । चैतन्यज्योतिषा विषयीकरोतीत्यर्थः । तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥६॥

किं च—यच्छ्रोत्रेण इति । यत् चैतन्यं दिग्देवताधिष्ठितत्वेन आकाश-कार्यमनोवृत्तिसंयुतेन श्रोत्रेण न शृणोति न विषयीकरोति लोकः । येन श्रोत्रमिदं श्रुतं चैतन्यज्योतिषा विषयीकृतं तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

किं च—यत्प्राणेन इति । यत् ग्राणादिसर्वकरणप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यग्ज्योतिः अन्तःकरणप्राणवृत्तिसहितपार्थिवप्राणेन ग्राणेन न प्राणिति गन्धवन्न विषयी-करोति येन प्रत्यग्ज्योतिषा भास्यत्वेन प्राणः प्रणीयते विषयीक्रियते तदेव इत्यादि पूर्ववत् सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः

द्वितीयः खण्डः

शिष्यबुद्धिविचालनम्

यदि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं
यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ तु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

एवमाचार्येण विदिताविदितकलनापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमित्यर्थे “श्रोत्रस्य
श्रोत्रं” इत्यादिना विदिताविदितायमानश्रोत्रादिकरणप्रामप्रवृत्तिनिमित्तगतहेयां-
शापहवमुखेन बहुलोपपत्तिभिः निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धान्तः प्रकटितः ।
सोऽयं शिष्येणावधारितो न वेति सन्दिहान आचार्यः स्वोक्तब्रह्ममात्रनिष्ठाद्विन्ने

शिष्यबुद्धिं विचालयति—यदि मन्यसे इत्यादिना । केनेषितमित्यादि त्वत्प्रश्नानु-
रोधेन श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनार्थं विदिताविदितविपरीक्तवेन,

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।

इत्युपास्यान्तरप्रतिवेधः कृतः “अन्यदेव तद्विदितात्” इत्यादि ब्रह्मवित्संप्र-
दायनिश्चयश्वेतः । एतद्वाक्यपूर्गविशिष्टार्थः समस्तविदिताविदितकलनापहव-
सिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं खलु तत् किं सुवेद सुषु वेदाहं इति यदि मन्यसे
तदा तदपि दध्र्मं अल्पं परिच्छब्दमेव जाग्रजाग्रदायषाचत्वारिंशात्मकविदित-
ब्रह्मैव त्वम् । वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वात् । एवं दुर्विज्ञेयमपि वस्तु कश्चिच्छुद्भान्तः-
करणः स्वात्रतया प्रतिपद्यते । कश्चित् अशुद्धान्तरः एवं न प्रतिपद्यते ।
कश्चित् विपरीततयासल्लौकिकादिवत् प्रतिपद्यते । तथाच छान्दोग्याष्टमाध्याय
आप्नातम्—“य एषोक्षणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमे-
तद्वाह” इति । अक्षिशब्दोपलक्षितकरणप्रामप्रवृत्तिनिमित्प्रत्यक्चेतन्यं परागक्ष-
सापेक्षनिमित्ततापहवत एतदेव निष्प्रतियोगिकामृताभयरूपेण ब्रह्ममात्रमविशिष्यते
इत्युक्तमर्थं इन्द्रविरोचनौ द्वात्रिशद्वर्षगुरुकुलवासतः श्रुत्वापि स्थूलशरीरं
आत्मेति प्रतिपन्नौ । तत्र इन्द्रस्य दैवप्रकृत्यारूढत्वेन सकृदद्वित्रिरूकं चाप्रतिपंच-
मानोऽपि निश्चेषचित्तमालिन्यक्षयतः चतुर्थपर्याये प्रथमपर्यायोक्तार्थमेव गृहीत्वा
इन्द्रः कृतार्थात् गतः । एवं एकस्मात् गुरोः शृणवतां सब्रह्मचारिणां मध्ये
कश्चित् न प्रतिपद्यते । कश्चित् विपरीतम् । कश्चित् यथावत् प्रतिपद्यते ।
तथाच अत्रैव करणप्रामापहवसिद्धब्रह्ममात्रे वस्तुनि असल्लौकिकादिषड्दृष्ट्यो
विप्रतिपन्नाः । एवं सदसद्वादिनः तार्किकाश्व वाक्याभासयुक्याभासतः परमार्थत्
हीयन्ते । तस्मात् वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वं निरङ्गुशामिल्यर्थः । विदिताविदित-
कलनाविरङ्गब्रह्म उपदिष्टमपि स्वदृष्टिवैषम्यात् यदि कदाचित् सुवेद ब्रह्माहं इति
मन्यसे तत् दध्र्मेव इति । नूनं निश्चितम् । किमनेकानि नामरूपोपाधिकृतानि
जाग्रजाग्रदायुपाधिकृतानि विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पान्तानि षट्क्रिशत्संख्या-
परिमितानि अस्य ब्रह्मणो रूपाणि वेत्थ त्वं अस्य विदितब्रह्मविषयत्वात् ।
तदपि दध्र्मेव यदपि तुर्यजाग्रदायुपाध्यसंगतुर्यविश्वाद्यविकल्पा नुज्ञैकरसान्तनव-

त्वया नैव विदितं ब्रह्मेयत आह — नो इति नो नैव वेदेति च । किन्तु वेद च । चशब्दात् न वेदेति ।

नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

इति विप्रतिषिद्धं त्वयोच्यते । एकं वस्तु वेदाहमिति येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न ज्ञायते इति यत् तद्वि विप्रतिषिद्धम् । न हि ब्रह्म संशयविषयेयासंभावना-विपरीतभावनादिभिः ज्ञातुं शक्यं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावगतेः संशयादिपञ्चदोषापहवपूर्वकत्वात् । तस्मात् व्याविद्धसंशयादिपञ्चदोषेण निष्प्रतियोगिक-निसंशयब्रह्मात्रस्वरूपावस्थानलक्षणकैवल्यमातुं शक्यं न विपर्ययः इत्यत्र—

अहं ब्रह्म न वेत्येष संशयो वस्त्वनिर्णयात् ।

प्रतीचि देहोऽहमिति विपर्यासात्मिका मतिः ॥

नास्ति ब्रह्मेति या बुद्धिः सैवासंभावनेरिता ।

ब्रह्मास्ति यद्यस्मदादितुल्यं सच्चित्सुखं न तत् ॥

इयं धीर्विपरीताख्यभावनेयमिधीयते ।

ब्रह्मणो विश्वताभानमन्यथा भावनेरितम् ॥

दोषपञ्चकशान्त्यन्तं कर्तव्यं श्रवणं बुधैः ।

ततः शास्त्रजविज्ञानमप्रमादं भवेत्तराम् ॥

श्रुतज्ञानं स्वानुभूत्या युतं विज्ञानतां भजेत् ।

तदा ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रातिभासिकधीर्भवेत् ॥

ब्रह्मात्रमसन्नेति ब्रह्मात्रेऽवशेषिते ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तस्वमात्रे न हि संशयः ॥

क्व विपर्यासधिषणा क्व वा संभावना चिति ।

विपरीतमतिर्वा क्व चान्यथा भावनापि च ॥

श्रवणं मननं ध्यानं क्व वा सिद्धिं निगच्छति ।

वित्तव्यं वरत्वं वर्येस्त्वं वरिष्ठत्वमपीहं न ॥

प्रतियोगिविनिरुक्तपरमानन्दवैभवम् ।
विकल्पेभरकैवल्यं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

इत्यादिस्मृतिर्मानम् ।

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ।
आन्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वह वा सुखम् ॥

इति श्रुतिस्मृत्युक्तार्थविपर्यये मानम् । एवं युक्तियुक्तश्रुतिस्मृतिवाक्योपपत्तिभिर्गच्छार्थेण शिष्यो विचालयमानोऽपि स्वाचार्योक्तान्यदेवेत्याद्यागमसंप्रदायोपपत्तिवर्णेन न विचाल । स्वाधीतब्रह्मविद्यायां आत्मनो दृढनिश्चयं दर्शयन् “अन्यदेव तद्विदितात्” इत्यादिवाक्योक्तं वस्तु श्रुत्याचार्योपपत्त्यनुभवतोऽवधार्य न ब्रह्मचार्यवृत्ताचार्यनिकटमेत्य सब्रह्मचारिणां विस्मयं जनयन् स्वाचार्यं हर्यन् वाक्यान्तरेण देवदुन्दुभिवत् स्वानुभवं उद्घोषयति—य इति । नः अस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये यः कश्चित् आचार्योक्तं,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधिः ।

इतितद्वाक्यनिष्पत्तिविदिताविदितकलनापद्धत्यसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिमि वेद सांउयं निष्प्रतियोगिकब्रह्म स्वमात्रमिति वेद नान्य इत्यर्थः । किं पुनः तद्वाक्यमित्यन आह—नो इति । विदिताविदितप्रपञ्चतत्कार्यापद्धत्यसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रं इति नो नैव वेदाहमिति न । स्वमात्रं इति वेद । चशब्दात् स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यं जातालङ्कारविदिताविदितप्रपञ्चं आत्मत्वेन सञ्चत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन वा अस्ति नास्तीति विभ्रमं न वेदेति द्योन्यते ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंशादातुवादः

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद मः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इत्थं शिष्याचार्यसंवादनिर्वृत्तं नो न वेदेति वेद च इति वाक्यार्थं श्रुतिरनुवदति यस्य इत्यादिना । यस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविदो विदितत्वेन अविदितत्वेन वा ब्रह्ममात्रं अमतं अविज्ञातमिति निश्चयो भवति । तस्य विदिताविदितकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति मतं सम्यगवगतमित्यर्थः । यस्य पुनरविदुषो विदितत्वेनाविदितत्वेन वा ज्ञातं मया ब्रह्मेति मतं अभिप्रायो भवति सोऽयं अविद्वान् कल्पकोटिशतैरपि न वेद स्वावशेषेण कदापि ब्रह्म न जानातीत्यर्थः । यथोक्तविद्वदविद्वन्मतमवधारयति—अविज्ञातं इति । ब्रह्म स्वमात्रमिति वस्तुयाथात्म्यं विजानतां तत्त्वदर्शिनां विदिताविदितत्वेन अविज्ञातमेव वस्तुयाथात्म्यं अविजानतां विदितत्वेनाविदितत्वेन वा ब्रह्म विज्ञातं तेषां स्वातिरिक्तप्रपञ्चावृतदृष्टित्वात् न हि ते ब्रह्मयाथात्म्यं जानन्तीत्यर्थः । न हि ते विदिताविदितब्रह्मविदोऽत्यन्तमूढा भवन्ति । असल्लौकिकपञ्चकवत् देहेन्द्रियादौ आत्मबुद्ध्यदर्शनात् देहातिरिक्तविश्वविश्वादित्रिपञ्चदशसविशेषब्रह्मदृष्टित्वाच “नविज्ञातमविजानताम्” इति वाक्यत एते अविद्वान्सः ब्रह्ममात्रसिद्धान्तप्रवर्पक्षत्वेनोक्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद्वा—उत्तराधीं हेत्वर्थः “अविज्ञातं विजानतां” इति विद्वदविदुषोऽबोधेयत्ताप्रकटनहेतुत्वात् । यदि ब्रह्म अत्यन्तमेवाविज्ञातं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेषः उभयोरप्यविज्ञातत्वात् ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ।

इति मिथो विरुद्धमुक्तम् । तत् कथं ब्रह्म स्वमात्रतो विदितं भवेत इत्याकांक्षायां तदुपायत्वेन बुद्धिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यक्चिद्गतोः स्वप्रकाशयबुद्धितद् वृत्यपहृवे निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धिः तत्स्वरूपावस्थानकैवल्यफलं च स्यादित्याह श्रुतिः—प्रतिबोधविदितं इति । “कोऽयमात्मेति

वयसुपासमहे” इत्यारभ्य “सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानम्य नामधेयानि भवन्ति” इति श्रुतिनिर्दिष्टसंज्ञानादयः प्रलयाः बोधशब्देन निर्दिष्याः । वीर्यम् ए सर्वप्रत्ययात्म्यर्था । संज्ञानादिबुद्धिवृत्तीनां स्वविलक्षणप्रत्ययनात्मनाभवतात् । बुद्धिवृत्तयो बोधा उच्यन्ते । बोधं प्रति बोधं प्रति तद्रावामावप्रकाशकप्रत्ययं प्रलयगमिन्नब्रह्मरूपेण स्वभास्यबुद्धिवृत्तिकदम्बपरागभावसापेक्षप्रत्ययमानमानम् कतारूपहेयांशापहृवसिद्धनिष्ठ्रतियोगिकब्रह्मसात्ररूपेण या विदितं प्रनिवोधविदितं तदेव सर्वापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्ठ्रतियोगिकस्वमात्रमिति मतम् । तत्त्वास्तदात्मनाभवति विकल्पेवरकैवल्यं हि अमृतत्वं विन्दते । एवं विद्वान् द्वयते । प्रथमं अस्तु ब्रह्मसात्रपर्ययत्रयेषु परस्परोपायोपेयभूतेषु प्रायमिकपर्ययं वीर्यम् आत्मनाभवति भावाभावप्रकाशकतद्विलक्षणचिद्रात्मयाथात्म्याज्ञानतः केचन एवं भवति । बोधक्रियाशक्तिमानात्मा । न बोधः । बोधस्तु जायते नश्यति । यदा वीर्यं जायते तदा सविशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा निर्विशेषः । एवं वीर्यम् आत्मन् विदितं प्रतिबोधविदितमिति । तत्रात्मनो विक्रियादिदोषयन्वं केचन आत्मनः स्संयोगजो बोधः आत्मनि समवैति । तत्र आत्मनो विक्रियादिदोषयन्वं बोद्धृत्वमस्मिन् पक्षेऽप्यात्मन अचेतनत्वं भवति । आत्मनो विक्रियादिदोषयन्वं संयोगप्रदेशाभावात् निल्यसंयुक्तत्वेन स्मृत्युत्पत्त्यनवकाशान् । अचेतनामन्मम् धर्मित्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं भवेत् । “निजानमानम्! भवत्”, “असङ्गो न हि सज्जते,” “असक्तं सर्वभृत्यव निर्गुणं” इति वीर्यम् कुणवता संसृज्यते । नातुल्यजातीयम् । तत्र प्रत्यक्षत्वम्य भवति निविद्यत्वामेव निर्विशेषत्वेन च निर्गुणत्वात् न केनचित् संभर्गित्वं युज्यते । मवेवेष्वीर्यम् अर्थात् सिद्धं भवति । तस्मात् बोधवृत्त्यसंगत्वेन तद्रावामावप्रकाशकत्वेन य प्रतिबोधविदितं मतं इत्यत्र—

चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः ।

इति श्रुतेः; “स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ” इति स्मृतिनः प्रनिवोधविदितं इत्यत्र स्वसंवेद्यता स्यादिति चेत्त । बोधवृत्त्यवभासकप्रतीचो निर्णायिकम्यान् ।

प्रतीचि स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा न हि सेद्धुं पारयति । न हि प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षावत् संवेदनस्वरूपस्य संवेदनान्तरापेक्षा अस्ति । नियालुप्तसंवेदनमात्रस्वरूपत्वात् स्वसंवेद्यस्मृतेः का गतिरिति । सा स्मृतिः सोपाधिके गतिमहति । योगाचारपक्षे तु स्वसंवेद्यतायाः क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च भवति । “न हि विज्ञातुः विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्” इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् । सुप्तस्य निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोध इति केचन । तथासकृद्विज्ञानमित्यपरे । सनिमित्तो निर्निमित्तः सकृदासकृद्वा भवतु अस्माकं प्रतिबोध एव सः । प्रत्यग्भास्यत्वाविशेषात् । बोधस्य प्रत्यगात्मविषयत्वमेव मतम् । अमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वात् । प्रत्ययप्रत्यगात्मतया तत्प्रत्यक्तत्वं विशिष्यते । नान्यद्वारान्तरं आत्मनो याथात्म्यावगतये भवति इति “अमृतत्वं हि विन्दते” इति हेतुवचनं युक्तं भवति । द्वितीयपर्याये तु विदिताविदितप्रतिषेधबोधाधिकरणत्वेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मैव प्रतिबोधविदितं भवति । तृतीयपर्याये तु “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि” इति श्रुत्यनुरोधेन विदिताविदितायमानजाग्रजाग्रदायविकल्पानुज्ञकरसान्तचतुष्पञ्चदशकलनागोचरबुद्धिवृत्तयो बोधपूर्णः । तादृशबोधं प्रति बोधं प्रति तत्तद्वोधवृत्त्यपहवमुखेन निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया यद्विदितं तत्प्रतिबोधविदितम् । तदेवेशायष्टोत्रशतवेदान्तमतम् । “य एवं निर्बीजं वेद निर्बीजं एव स भवति” इति श्रुतिसिद्धनिर्बीजब्रह्मवेदनसमकालं विदिताविदितवीजापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्बीजब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यमेवामृतत्वमिति विद्वान् स्वावशेषतया विन्दते । हिशब्दो निस्संशयार्थः । ज्ञानसमकालमेव मुक्तो भवतीयत्र “ज्ञानममकालमेव मुक्तः कैवल्यं याति” इति श्रुतेः “अमृतत्वं हि विन्दते” इत्युक्तम् । केन हेतुना अमृतत्वं विन्दत इत्यत आह—आत्मना इति । धनमन्त्रतन्त्रयन्त्रतपोयोगादिकृतवीर्यस्य कृतकत्वेन क्षणिकत्वात्¹ तद्रीर्य स्वज्ञानतत्कार्यायमाणमृत्युं निर्मूलयितुं न हि शक्तं भवति । स्वस्यापि स्वज्ञानप्रभवत्वेन

1 तद्वितीयम्—उ १.

मृत्युरूपत्वात् । स्वात्मविद्याकृतवीर्यस्य तु विदिताविदितायमानजाग्रजाग्रदादि-
चतुष्पञ्चदशकलनावरणोद्भाटनपटुत्वात् तदेव स्वाविद्यापद^१तत्कार्यात्मकत्व-
सत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपमृत्युं अपहृवं कर्तुं शक्नोति ।
तथाविद्यात्मवीर्यं केन विन्दते इत्यत आह—आत्मना इति । स्वेन रूपेण
आत्मना विश्वविश्वादितुर्यवीजान्तं यत्र विलीयते अपहृवं वा याति तद्वीर्यं
आधेयनिरूपिताधारतापहृवीकरणसामर्थ्यं स्वरूपं स्वमात्रमिति विन्दते लभते
इत्यर्थः ।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
एतैरूपायैर्यते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वमात्रबलवत्या अविद्यया स्वमात्रावरणायमानजाग्रजाग्र-
दादिचतुष्पञ्चदशकलनापहृवीकरणपटुशक्त्या निष्प्रतियोगिकामृतं विकल्पेर-
कैवल्यं स्वावशेषं विद्वान् विन्दते । ^२न चानन्तता चादिमतो मोक्षस्य
न भविष्यतीति गौडपादाचार्योक्त्यनुरोधेन विद्ययामृतं उत्पादयते । तथाविद्य-
ब्रह्ममात्रविद्याया अपि स्वापहोतव्यब्रह्ममात्रावरणजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदश-
कलनापहृवसमकालमपहृवं गतत्वात् । स्वतः स्वमात्रावस्थानलक्षणकैवल्यं
अवशिष्यते इत्यत्र—

यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठं स्वयं सन्त्यज्यतेऽखिलम् ।
तावत्तावत्परो लोकः परमात्मैव शिष्यते ॥ इति श्रुतेः ।
निरवद्यमपि ब्रह्माविद्यावृतवद्वेत् ।
स्वाविद्यावरणे नष्टे स्वतो ब्रह्म प्रकाशते ॥

इति स्मृतेश्च ॥ ४ ॥

^१ तत्कार्यात्मत्व—उ १.

^२ न चानन्दता—उ,

ब्रह्मविद्याधिगमः परमपुरुषार्थेहेतुः

इह चेद्वेदीदध सत्यमस्ति न चेदिहवेदीन्महती विनिष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीरा: प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥

यतो ब्रह्मविद्याया ब्रह्ममात्रावरणापहृवपटीयस्त्वं अत एव इह जन्मन्येव ब्रह्मविद्याशितखड्गेन स्वमात्रावरणं तिलशः छित्वा स्वातिरिक्तसर्वापहृवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति वेदितव्यम् । अन्यथा क्षणमात्रव्यवधानात् महाननयों जायते इत्याह इह इति । “यथादर्शे तथात्मनि” इति श्रुत्यनुरोधेन इह मनुष्यजन्मनि यथोक्तसाधनसंपन्नो ब्रह्मविद्याधिकारी मुमुक्षुः स्वातिरिक्तविदिताविदितकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अवेदीत् वेद चेत् अथ तदेदनोत्तरक्षणं तदा “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतिसिद्धासदपहृवाविर्भूतसन्मात्रं सत्यं सत्त्वासामान्यस्वरूपावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यं विद्यते । स्वतः प्रकाशत इत्यर्थः । यथोक्तब्रह्मविद्याधिकार्यपि मुमुक्षुः इहजन्मनि यथोक्तप्रकारेण ब्रह्ममात्रं न चावेदीचेत् नैव वेद चेत् महती दीर्घा अनन्ता विनिष्टिः विनाशानं जनिमरणादिप्रतिबन्धसान्तत्यं असल्लौकिकपञ्चकप्राप्यस्थावरापत्तिलक्षणं वा भवतीत्यन्त्र—

लब्धवा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।

यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहत्य हन्यते ॥

इति सर्वज्ञभगवत्पादोक्तेः । यत एवं अतः इह जन्मन्येव स्वाज्ञदृष्ट्या स्वातिरिक्तविदिताविदितायमानस्वाविद्यापदतत्कार्यजाते विद्यमानेऽपि तद्रूपत्वे यापहृवसिद्धं ब्रह्म विदित्वा तत्फलं भोक्तव्यं इत्याह—भूतेषु इति ॥ मुमुक्षुवो धीराः शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविष्ट्यपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तं अस्थिभिः चितं मांसेनानुलिङ्गं चर्मणावनद्रं विष्मूत्रवातपित्तकफमज्ञामेदोवसामिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णम् । एतादृशेऽस्मिन् शरीर वर्तमानस्य किं कामोपभोगैरित्यादि ।

देहवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।

लोकवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनके अमृतत्वमानशुः” । इत्यादि-
श्रुत्यर्थपर्यालोचनया वासनात्रयपुरस्सरं एषणात्रयं संन्यस्य गुरुकुलवासब्रह्म-
चर्यगुश्शषासन्तुष्टगुरुखात् गृहीतप्रणवमहावाक्यस्वाश्रमोचितानुष्ठानं कुर्वन्
“संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्”,

विदेहमुक्ताविच्छा चेदद्योत्तरशतं पठ ।

इति श्रुत्यनुरोधेन संशायादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं ईशायथोत्तरशतवेदान्तश्रवण-
मनननिदिध्यासनतो गुणत्रयावृत्तित्रयतादात्म्यत्रयोपमदेकवित्तवयरत्ववर्गीयस्त्वं
एत्य अथ स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यां भूतेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरगन्तेषु सत्यत्वेन
व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा सत्स्वसत्स्वपि “पश्यतेहापि सन्मात्रम-
सदन्यत्”, “ब्रह्मात्रमसन्त हि”,

अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि ।

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहृव एव हि ।

सर्वथा भेदकलनं द्वैतद्वैतं न विद्यते ॥

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन विदिताविदितायमानजाग्रजाप्रदादिचतुर्पञ्चदशकलना अस्ति
नास्तीति विभ्रमापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्यमात्रमिति विष्वित्य
निश्चित्य ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिविजूमितविदिताविदितायमान-
जाग्रजाप्रदादिचतुर्पञ्चदशकलनाश्रमो यत्र लोकयते स्वात्मसत्यव्यावहारिक-
प्रातिभासिकत्वादिरूपेण वा यत्र दृश्यते स लोकः । तस्मात् लोकान् प्रेत्य
व्यावृत्य स्वातिरिक्तलोकापहृवं कृत्वा अथ स्वातिगिन्तापहृवमिद्विनिष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रभावारूढास्सन्तः अमृताः विदेहमुक्ता भवन्ति । ब्रह्मय भवन्तीत्यर्थः ।
तमेवं विद्वांस इहैवामृता भवन्ति ।

ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमेवं वापि न चिन्यते ।

चिन्मात्रैव यस्तोष्टदेही मुक्त एव मः ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ ९ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

तृतीयः खण्डः

शब्दलब्धास्वरूपप्रकटनम्

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥

यद्विद्याधीनः परमपुरुषार्थः सेयं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रविद्या विस्पष्टं
खण्डद्वयेन अभिहिता । ‘श्रोत्रस्य श्रोत्रम्’, “न तत्र चक्षुर्गच्छति”,
“यद्वाचानभ्युदितम्”, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि”,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

इत्यादिवाक्यैः “अविज्ञातं विजानताम्” इत्याद्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणैः
यद्यदस्तित्वेनाभिमतं तस्य विशेषतो ज्ञातुं शक्यत्वात् विज्ञातम् । यत् शशाङ्कि-
षाणवत् नास्तीत्यभिमतं तदविज्ञातम् ! ब्रह्मणो विज्ञातत्वात् । असदेव ब्रह्मेति
मुसलकिसलयमतीनां एवं व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिका आरभ्यते ।
देवासुराणां जयाजयहेतुत्वेन तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रशास्त्र । तत् कथं नास्तीति
प्रत्ययितव्यम् । न हि सर्वज्ञेश्वरादन्यत्राग्निवायिवन्द्रादिदेवान् ^१परीभूय तृणं
वज्रीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति “तन्न शशाक दग्धुम्” इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । अन्यथा
अश्यादयः तुणमात्रं दग्धुमादातुं वा नोत्सहन्ते । यदिच्छामत्रेण तुणमपि
वज्रीभवति । न हि कारणसिद्धिं विना कार्यसिद्धिरुदेति । तस्मात् अस्त्व्ये-
वेश्वराख्यं ब्रह्म । यद्वा—अर्थवादमुखेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयताप्रकटनाय
इयमाख्यायिका । यत् इमे अश्यादयोऽतितेजसोऽपि छेषादेव ब्रह्म विदितवन्तः ।
अथवा इयं शामादिविधित्सया आख्यायिका अग्निवायवादीनामभिमानशातनात् ।

^१ परिभूय—उ १.

यतः शमादिर्हि ब्रह्मविद्यासाधनम् । न हि शमादिवैरल्घ्यतोऽग्निपदुर्गीकवचित्तस्य
ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति । ब्रह्मात्रावस्थानलक्षणकैवल्यात्प्रेः कामार्थगपदुर्गीज्ञानान-
पूर्वकत्वात् । “शान्तो दान्तः”,

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

इत्यादिश्चुतेः । आहोस्त्वित् “नेदं यदिदमुपासते” इत्युपासनाभागान्तर्ग्रन्थ-
घेधात् अनुपास्यत्वे प्राप्ते ब्रह्मात्रज्ञानप्राप्तकेश्वरस्वरूपतदुपासनार्थं इत्यग्न्यार्थ-
का । “अधिदैवतमशाध्यात्मं तद्वन्मित्युपासितश्यम्” इतीशोपासनात्मिग्नानम् ।
न हि यत्प्रसादं विना शमादिः तद्युक्तस्यै सर्वापद्वसिद्धज्ञानमात्रविद्येऽन्तिः ।
तदविगमाय शब्दब्रह्मस्वरूपं प्रकटयति श्रुतिः—ब्रह्म ह देवेभ्यः इनि ॥
निराविद्यमपि निर्विशेषं ब्रह्म स्वोपासनया भक्ताः स्वपदं भजेत्युः इनि अनुकूलया
मूलाविद्याबीजांशासंगेभावामापनं सत् । सर्वत्र हकारः किञ्चार्थः । इत्यान्त-
संग्रामे प्राप्ते तत्र स्वनिष्ठाद्यदृष्टकान् असुरान् जित्वा अभ्यनिष्ठाद्यपरिपालय-
देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवत् तत्कलभूतस्वर्णं च देवेभ्यः प्राप्तान्तर-
दित्यर्थः । अग्निवाच्चादिदेहमात्राहम्भावाहृष्टाः देवाः ब्रह्मकृतांद्याम् जया तदो
स्वकृताविव मेनिरे इत्याह—तस्य हेति ॥ अमहीयन्त भित्याग्न्यान्वान्माने
प्राप्तवन्त इत्यर्थः । ऐश्वर्ण्त मिथ्या ईक्षणं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

देवगणमिथ्याभिमानप्रदर्शनम्

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बूत तत्र । अग्नानन् रुद्धिः
यक्षमिति ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद् एतद्विजानीहि किमेनयता-
मिति ॥ ३ ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवद्वक्तोऽमीत्यश्विर्वा अह-
मस्मीत्यब्रवीज्ञातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥ यस्मिमन्त्रयि कि-
व्यज्ञानन्त—मु.

वीर्यमित्यपीदः सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं
निदधावेतद्वहेति ^१ तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तत्र शशाक दग्धुं स तत
एव निवृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥ अथ वायुमनुवन्
वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ ७ ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्त-
मभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अह-
मस्मीति ॥ ८ ॥ तस्मिस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदः ^२ सर्वमाददीयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तत्र शशाकादातुं स तत एव निवृते नैतदशकं
विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥ अथेन्द्रमनुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥ स
तस्मिन्नेवाकाशे स्थियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं ताऽ
होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

तेषां मिथ्याभिमानं ब्रह्म ज्ञातवत् इत्याह श्रुतिः—तद्वैषां इति ॥ तत्
ब्रह्म देवगणमिथ्याभिमानं वेदेत्यर्थः । सर्वज्ञत्वात् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”
इति श्रुतेः । तत् ब्रह्म देवतागणमिथ्याभिमानं ज्ञात्वा तदोषतः एते असुर-
गणवत् पराभवेयुः इति तदनुकम्पया तान्मिथ्याभिमानतो मोचयित्वा अनु-
ग्रहीयामिति मूलाविद्यास्थूलांशानुकारीव देवगणचक्षुर्विषये प्रादुर्बभूवेत्याह—
तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव इति ॥ देवास्तद्यक्षेयतां ज्ञात्वा निर्भयास्तिष्ठन्तीत्यत
आह—तत् इति । स्वयोगमाहात्म्यसंजातपश्यद्विस्मयास्पदचक्षुर्विषयैऽदेशगतयक्षं
योगिसाक्षात्करणीयं दृष्ट्वा किमिदमदृष्टपूर्वमद्भुतमिति सान्तर्भयास्सन्तः देवाः

^१ तदुपप्रेयाय—क.

^२ सर्वमाददीय—क.

^३ देशांगत—उ १,

न व्यजानत । तैव विज्ञातवन्त इत्यर्थः । देवाः तद्रूपविजिज्ञासंया सर्वज्ञकल्प
अतितेजस्विनं अग्निं यक्षेयत्तां परिज्ञातुं समर्थमिति मत्वा प्रेषयामासुः । सोऽप्यग्निः
जवेन तद्यक्षं गत्वा तत्तेजसा जडीभूतस्तूष्णीमास । तं पिष्टच्छिष्ठुं तद्यक्षं
संभाष्य दग्धत्वाभिमानं मोचयामास ॥ २ ॥ पुनः ब्रीडितो देवान् प्रति
गतवान् इत्याह—तेऽग्निं इति ॥ अपः प्रविश्य मझो भवतीति अग्निः
“आपो वा अग्नेर्योनिः”, “अपां वा अग्निः कुलायम्” इत्यादिश्रुतेः ।
यस्य देशिकोपदेशमन्तरा सर्वर्थप्रकाशकवेदपूर्गः स्वयमेव जातः आविर्भूतः
सोऽयं जातवेदाः “देवाः स्वयं भातवेदाः” इति स्मृतेः ॥ ३—६ ॥
तथा अमी देवाः अग्नेः ज्ञातुमशक्यं यक्षं परिज्ञातुं अग्नेरपि जविष्ट
अथाग्निपरिभवानन्तरं वायुमन्त्रवन् इत्यादि समानमित्याह—अथ वायुं इति ॥
वानात् गन्धनात् वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिक्षा । देवा अथ
अग्निवायुपरिभवहेतुयक्षेयत्तापरिज्ञानचतुरं मत्वा देवराजं इन्द्रं तत्परिज्ञानाय
प्रेषयामासुः । सोऽयमिन्द्रो नाहमग्निवत् वायुवत् तदियत्तामपरिज्ञाय तूष्णीमागन्तुं
उत्सहेयमिति देहधिया पारमैश्वर्यगर्वपर्वतारूढः सन् तद्यक्षं प्रति दुद्राव ।
तदिन्द्रत्वाभिमतिः सुतरां निराकर्तव्येति अग्निवायुभ्यामिव संवादमात्रमप्यदत्वा
मूलविद्यार्थमात्रांशासङ्गप्रत्यगभिन्नब्रह्मभावमेत्य तिरोदधे । तदा तिरोहितस्वरूपं
ध्यायन् आकाशमवलोकयन् स्थितेः । तस्य इन्द्रत्वाभिमानो गत इति
ब्रह्मविद्या स्वात्मानं दर्शयामास ॥ ७—१० ॥ यक्षस्वरूपजिज्ञासुः तां
पप्रच्छेत्याह—अथेन्द्रं इति ॥ तस्मात् ईश्वरभावमापनेन्द्रागमनात् पूर्वक्षणं
ब्रह्म तिरोदधे । अश्यादेरिव संवादमात्रमप्यदत्वा देवराजामिमानः सुतरां
निराकर्तव्य इति स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापवादाधिकरणप्रत्यगभिन्नब्रह्मभावं तद्रूपं
हेयांशापहवसिद्धब्रह्ममात्रभावं वा जगामेत्यर्थः । यत्र ब्रह्म तिरोदधे
तस्मिन्नेवाकाशे किमेतत् यक्षमिति ध्यानारूढस्सन् तस्यौ । ध्यानात्
न निवृत्ते । तदा ब्रह्मविद्या अश्यादिवत् इन्द्रस्य यक्षभक्तिं बुद्धा
स्त्रीरूपेण प्रादुरभूत् । ब्रह्ममात्रविद्यायाः शोभनतमत्वेन शोभमानेति विशेषणं
उपपन्नमिति । सः इन्द्रो बहुशोभमानं उमां ब्रह्मविद्याम् । यद्वा—हिमवतो

दुहिता हेमकृताभरणा वा हैमवती नियमीश्वरेण सह वर्तत इति तां द्वियं
ब्रह्मविद्यास्वरूपेण मनसा जगाम । पुनः किमेतद्यक्षमिति तामुवाच । ह किल ।
किं तत् मे स्वात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतम् । तद्यक्षेयत्तां ब्रूहीति मुहुर्मुहुः
प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ११—१२ ॥

इति तृतीयः खण्डः

चतुर्थः खण्डः

इन्द्रोमयोर्यक्षेयत्ताप्रश्नप्रतिवचने

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति
ततो हैव विद्रांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

संशान्ताभिमानेन इन्द्रेण एवं किमिदं यक्षमिति पृष्ठा उमा तद्यक्षेयत्ता-
माह—ब्रह्मेति होवाच इति । यद्वो दृष्टिपथं प्राप्य तिरोभूतमिव भातं तद्यथा
भूतार्थज्ञैः सर्वापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति साक्षात्कृतं तद्यक्षं
ब्रह्ममात्रं विद्धि इत्युवाच हेत्यर्थः ।

यन्निष्कलं ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कुर्वन्ति योगिनः ।
तदेव हि महद्यक्षं तस्मात् किंचिन्न विद्यते ॥

इति स्मृतेः । पुरा भवत्कृते ईशभावमांपनेन ब्रह्मणा जिता ह्यसुराः तज्ये
यूर्यं निमित्तमात्रमित्याह—ब्रह्मण इति । महीयध्वं वयं जिताः इति मिथ्या
महिमानं प्राप्नुयेत्यर्थः ।

मैयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।

इति स्मृतेः । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । अस्माकमेवायं विजयः अस्माकमेवायं महिमेति मिथ्याभिमानः कदापि मास्त्वत्यर्थः । इन्द्रो यक्षं ब्रह्मेत्युमावाक्यात् जानातीत्याह—तत् इति । न हि इन्द्रः स्वातन्त्र्येण ब्रह्म वेदेयर्थः ॥ १ ॥

अग्न्यादीनां देवोत्तमताप्राप्तिः

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान् यदग्निर्वायु-
रिन्द्रस्ते ह्येनत्रेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स ह्येनत्रेदिष्टं पस्पर्श
स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

अग्न्यादयो ब्रह्मसंवाददर्शनात् देवोत्तमतां गता इत्याह—तस्मात् इति ।
यस्मात् अग्न्यादयो ब्रह्मसामीप्यमुपागताः तस्मात् एते ब्रह्मोपदेशमहिम्ना
स्वान्यान् देवान् अतितरामिव । इवशब्द एवकारार्थः । अतिशेरते एव ।
यदग्निर्वायुरिन्द्रः ते हि यस्मात् एनत् एतत् ब्रह्म नेदिष्टं अन्तिकतमं पस्पर्शुः
स्पृष्टवन्तः । हि यस्मात् । प्रथमः प्रधानाः सन्तः ब्रह्म विदांचकार ।
विदांचकुः इत्यर्थः । यस्मात् इन्द्रवाक्यात् अग्निवायू विदांचकतुः । इन्द्रेण
ह्युमावाक्यात् ब्रह्म इत्यवधृतम् ॥ २ ॥ यस्मात् अग्निवायवपेक्षया इन्द्र एव
पूर्वं ब्रह्म ज्ञातवान्—तस्माद्वा इति । तस्मात् देवेन्द्रो देवान् अग्न्यादीन्
अतितरामिव अतिशेते एव । स ह्येनत्रेदिष्टं पस्पर्श । स ह्येनत् प्रथमो
विदांचकार ब्रह्मेति इत्युक्तार्थमेतत् ॥ ३ ॥

ब्रह्मोपदेशप्रकारः

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ ^१इदिति न्यमी-
मिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

^१ इतीति—सु, इति—क,

ब्रह्मोपदेशप्रकारमाह—तस्यैष इति । यत् यक्षयाथात्म्यं तस्य निरुप-
मत्वात् तत्पदार्गेहेतुज्ञानप्रापकत्वेन यत् प्रकृतं शब्दब्रह्म तस्य शब्दब्रह्मणो
येन उपमानेन निरुपमोपदेशः सेहुं पारयति सोऽयमेव आदेशः । किं तदुपमा-
नमित्यत आह—यदेतत् इति । यदेतत् प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतत्
विद्योतनं कृतवत् इत्युक्तेरनुपपत्रत्वात् विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । आ इत्यु-
पमार्थे । यथा “सकृदिद्युत्तम्” इति श्रुत्युरुधेन देवेभ्यो विद्युति वा आत्मानं
दर्शयित्वा तिरोभूतमिवेति । अथवा—विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम् । विद्युतो विद्युतत्
विद्योतितवन् । आ इव । विद्युतस्तेजः सकृदिद्योतितवत् इवेत्याशयः । इत्ययमादेश
इति । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थः । इत् शब्दः समुच्चार्यः । अपरादेश
उच्यते । तद्यथा चक्षुः न्यमीषिषत् । स्वार्थे पिच् । निमेषणं कृतवदिति ।
चक्षुर्विपयतया प्रकाशतिरोभाव इवेत्यर्थः । तत्त्वाकार उपमार्थ एव । ब्रह्मण
उपमानदर्शनस्य विद्युदिद्योतनस्य शब्दब्रह्मदेवताविषयत्वात् । इत्यधिदैवतं
इति । देवतात्त्वार्यापवादाविकरणपरमात्मविषयोऽयमादेश इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मादेशः

अथाध्यात्मं यदेतद्वच्छतीव च मनोऽनेन ^१चैतदुपस्मरत्य-
भीक्षणं संकल्पः ॥ ९ ॥ तद्व तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स
य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाच्छन्ति ॥ ६ ॥
उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता य उपनिषद्वाहीं वाव त ^२उपनिषदं
ब्रूमति ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि
सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतिष्ठाप्तिमुक्तिविशुक्ति ॥ ९ ॥

^१ चैतदुप—क.^२ उपनिषद्वमब्रूमेति—उ, सु.

13067
TRIPATI
Acc. No. 13067
Date

ततः प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते— अथाध्यात्मं इति । स्वात्मनो देहत्रयस्य तद्वावाभावप्रकाशकत्वेन तदपवादाधिकरणत्वेन च यदधि अन्यत् भाति तत् अध्यात्मं इत्यर्थः । स्वाज्ञादृष्टिविकल्पितं यत् मन एतत् प्रत्यक्तत्वं गच्छति विषयीकरोति इव भाति । साधको यज्ञ अनेन मनसा एतत् ब्रह्म उप समीपतः स्मरति । भृशं अभीक्षणम् । मानसवृत्तिः संकल्पः । ब्रह्मणो मानसो-पाधित्वेन मनोविषयीकृतमिव संकल्पस्मरणादिप्रत्ययैः अभिव्यञ्जयते । अत एष प्रत्यगात्मादेशः । अधिदैवतं विद्युन्निमेषणवत् प्रकाशधर्मि । अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तिधर्मि । एवमधिदैवताध्यात्मतत्त्वं निरूप्य तद्वत्विशेषांशायागसिद्धप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म मन्दबुद्धिग्राम्यं भवतीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मादेशः । न हि सर्वपह्वसिद्धब्रह्ममात्रं मन्दबुद्धिभिरवगन्तुं शक्यम् ॥ ५ ॥ किं च तदेतत्प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । ह किल । सर्वप्राणिजातप्रत्यगभेदेन वननांयं संभजनांयं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति चिन्तनीयमिति । तद्वनं नाम प्रत्ययात्म । यन्मनातः तद्वनमित्युपासितव्यम् । एवमुपासकस्य किं फलमित्यत आह— स य इति । स य एतत् यथोक्तं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म वेद जानाति तमेतत्र ब्रह्मविदं सर्वाणि भूतानि सम्यक् अभि आभिमुख्येन स्वेष्टसिद्धये यथा ब्रह्म तथा वाच्छन्ति इत्यत्

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं व्यचंयेत् भूतिकामः ॥

इति श्रुतिमीनम् ॥ ६ ॥ आचार्यसकाशात् एवं ब्रह्मानुशिष्ठः शिष्यः आचार्य-मुवाच । किमिति । भो भगवन् उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तविनि शिष्यं आचार्यः आह—उक्ता इति । उपनिषच्छल्लदस्य कोऽर्थं इन्युच्यते । किंप्रत्ययान्तर्विनि विशरणगत्यवसादनार्थस्य उपनिषुर्वस्य पदलृघातोः स्वप्नं उपनिषदिति । भयांपह्वसिद्धब्रह्ममात्रगोचरा विद्या उच्यते । केन अर्थयोगेन विद्यात्वमृपनिगद इति । उच्यते । साधनचतुष्यसंपन्ना ये मुमुक्षवो विद्यामुपसथ स्वाज्ञानवीजं शिष्यलयन्ति तदज्ञानविशरणात् विशासनात् विद्या उपनिषदित्युच्यते । “अनिमुच्य धारा:

^१ व्यक्तिधर्मि—उ १.

“प्रेत्यास्माल्ट्रोकादमृता भवन्ति” इति श्रुतेः । यद्वा—उक्तविशेषणविशिष्टान् सुमुक्षुत् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मविद्या उपनिषत् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति वेदनसमकालं ब्रह्मावापत्तिश्रुतेः । अथवा—विद्यायाः स्वास्तिसमकालं सुमुक्षुपटलस्य गर्भजन्मजरामरणादिकलनावसादयितृत्वात् विद्यैव उपनिषत् । एव मुपनिषच्छब्दार्थस्य विद्यायामेव संभवात् “केनेषितम्” इत्यादिग्रन्थस्यापि तादर्थ्येनोपनिषच्छब्दार्थत्वोपपत्तेः । प्रथमद्वितीयखण्डाभ्यां पुरैव ते तु भूम्यं स्वातिरिक्तसर्वापहृवसिद्धनिष्ठतियोगिकब्रह्मात्रबोधिनी उपनिषत् विस्पष्टमभिहिता । का पुनरित्यत आह—ब्राह्मी इति । स्वातिरिक्तविदिताविदितायमानजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चशक्लनापहृवसिद्धब्रह्मात्रगोचरां ब्राह्मीमुपनिषदं ब्रूमेत्युक्तामेवोपनिषदं ब्रूम इत्यवधारयति । ब्रह्मात्रविषयामुपनिषदं श्रुतवतः उपनिषदं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्याभिप्रायः कः । यदि श्रुतार्थः प्रश्नः तदा पुनरुक्त्या निरर्थकः स्यात् । यदि सावशेषोक्तोपनिषत् तदा “प्रेत्यास्माल्ट्रोकादमृता भवन्ति” इति फलवचनानुपत्तेः । यदि उक्तोपनिषच्छेषतया प्रश्नः “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधिः” इति निरवशेषोक्तेः । यदि उक्तोपनिषच्छेषतया साधनान्तरामात्रापेक्षा निरपेक्षा वा । यदि साधनान्तरापेक्षा तदा अपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । यदि निरपेक्षा तदा “नातः परमस्तीति,” “नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्” इति च पिप्पलादादिवदवधारय । उक्तं हि “उक्तात उपनिषत्” इत्यवधारणम् । “तस्यै तपोदमः” इत्यादिवक्तव्यस्य विद्यमानत्वात् नेदमवधारणमिति चेत् सत्यम् । वक्तव्यमाचार्येण उक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरम् । किन्तु ब्रह्मविद्यास्युपायतया वेदैस्तदङ्गैश्च सहपाठेन समीकरणात् तपःप्रभृतीनां न हि साङ्गचेदानां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारि�साधनत्वं वा संभवति । सहपठितानां यथायोगं विनियोगः स्यादिति चेत् यथा सूक्तवाक्मन्त्राणां यथादैवतं विभागो दृष्टः । तपो दम इत्यादीनामपि ब्रह्मविद्याशेषत्वं वेति शक्यं कल्पयितुम् । साङ्गचेदार्थप्रकाशक्त्वेनात्मज्ञानोपायत्वमिति विभागो युज्यते । एवमर्थसम्बन्धोपपत्तिः स्यादिति चेन्न । तादृशयुक्तिवैरङ्ग्यात् । एवं विभागघटना न हि सेहुं पारयति । “यत्र त्वस्य

सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् ” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तापहृवसिद्धब्रह्मात्रविद्यायाः न हि शेषशेषित्वं सहकारित्वं वा युज्यते । विद्याया निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रगोचरत्वात् । तत्फलकैवल्यस्य स्वातिरिक्तक्रियाकारककलनापहृवपूर्वकत्वाच्चेत्र—

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्यज । इति ॥
मोक्षमिच्छन् सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् ।
त्यजतैव हि तज्जेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ ततोविद्याया न हि कर्म सहकारित्वेन कर्मशेषत्वं युज्यते । अतो न सूक्तवाकमन्त्रवत् यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थं तैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । अन्यनिरपेक्षतया “उक्तात उपनिषद्” इत्युक्त-त्वात् “ब्राह्मीं वाव त उपनिषदं ब्रूम्” इति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः प्रात्युपायभूतानि तपआदीनि कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चित् नेत्यालोचनं वा । तपः मनआदिकरणग्रामनिग्रहः । दमः भगवदर्पणविद्या सन्ध्याग्निहोत्रादिकं कर्म । एवमेतैः संस्कृतस्य ज्ञानमुत्पद्यते इत्यत्र—

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात् संप्राप्यते मनः ।
मनसा प्राप्यतेऽप्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निर्वर्तते ॥

इति श्रुतेः । इतिशब्दतो ज्ञानोत्पत्त्युपकारकत्वेनामानित्वादयो गृह्णन्ते । “पद्माणं पुरुषवत् तपआदिषु सत्सु ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिति” इति । प्रतिष्ठावेदाः । ऋगादयश्चत्वारः । सर्वाणि चाङ्गानि चेति । शिक्षादीनि षट् । वेदानां कर्मज्ञानप्रकाशकत्वात् अङ्गानां तदक्षणार्थत्वात् प्रतिष्ठात्वम् । यद्वा—पादशब्दार्थः प्रतिष्ठा अङ्गिनि गृहीते अङ्गानां गृहीतत्वात् वेदग्रहणेन अङ्गग्रहणं कृतमिति मन्तव्यम् । यदायत्तत्वादङ्गानां विद्या यत्र तिष्ठति तत् आयतनं सत्यं उपनिषदायतनं ब्रह्मेत्यर्थः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”

इति श्रुतेः । यद्वा वाङ्मनः कायानां अकौटिल्यतया परानुद्गेगप्रियहितकरं वाक्यं सत्यम् । यतः सत्यवत्सु ब्रह्मविद्याश्रयति । “नयेषु जिह्वमनुरूपं न माया चेति” इत्यामुरप्रकृतिविमुखदैवीप्रकृत्यारूढेषु ब्रह्मविद्या प्रतितिष्ठतीति सत्यमायतनं तपभादिषु तद्विशिष्टेभ्येव प्रतिष्ठितस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन प्रहणं साधनाति-शयद्योतनार्थम् ।

अश्वमेघसहस्रं च सत्यं च तुल्या धृतम् ।

अश्वमेघसहस्रात् सत्यमेव विशिष्यते ॥ इति स्मृतेः ॥

अथवा “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्ममात्रमसन्न हि”

सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यजातासदपहृवसिद्धसन्मात्रमेव सत्यमित्युच्यते । तदेवायतनं यस्याः निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविद्यायाः तत्सत्य-मायतनम् । यो वै यथोक्तसाधनाविकारी “केनेषितम्” इति प्रश्नानुरोधेन “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादिना स्वातिरिक्तश्रोत्रादिकरणग्रामप्रवृत्तिनिभित्प्रत्यग-भिन्नब्रह्मप्रतिपादिकां पराकृप्रपञ्चापेक्षप्रत्यगभिन्नब्रह्मणि सविशेषशंकायां “न तत्र चक्षुर्गच्छति” इत्यादिना तद्रूपविशेषमुन्मूल्य तत् किं विदितमविदितं वेति शंकायां विदिताविदितायमानजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति परमसिद्धान्तप्रवौधिनीं “यदि मन्यसे” इत्यादिना दृढीकृतां “ब्रह्म ह देवेभ्यः” इत्यादिना ब्रह्मवौधकत्वरूपापिकां एतां उपनिषदं अर्थतो वेद सोऽयं विद्वान् स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातमात्मन्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन वा अस्ति नास्तीति विभ्रमरूपं पाप्मानं अपहृत्य अपहृत्वं कृत्वा वस्तुतः अपहृतव्यविषयैरल्प्यात् अपहृत्वोक्तेरप्यपहृत्वं कृत्वा तत्समकालमेव निष्प्रतियोगिकानन्ते त्रिविध-परिच्छेदापहृवसिद्धे निष्प्रतियोगिकस्वावशेषतया यो गीयते लोक्यते इति च स्वर्गो लोकः । तस्मिन् स्वर्गे लोके सच्चिदानन्दमात्रात्मनि झेये “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” इति

श्रुत्यनुरोधेन भूममात्रस्वभावे ब्रह्मणि स्वावशेषतया प्रतितिष्ठति इत्यत्र “य एवं
निर्बीजं वेद निर्बीजं एव स भवति” इति स्वमात्रज्ञानसमकालं स्वमात्रापत्तिश्रुतेः ।
आवृत्तिरितिशब्दश्च तलवकारशाखागतनवमाध्यायरूपकेनोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः
॥ ७—९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्द्विषयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं केनोपनिषदः स्फुटम् ।
केनविवरणग्रन्थः षट्क्षतं परिकीर्तितः ॥

इति श्रीमद्दीरशाद्यथेतरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे द्वितीयसंख्यागोवर-
केनोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

कठवल्लयुपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

प्रथमा वल्ली

वाजश्रवसनचिकेतसोः संवादः

ॐ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता
नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

तत् ह कुमारत् सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश
सोऽमन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

^१अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयम् ।
तत् होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

किं स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

^१ आनन्दा—उ १.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

श्रीमद्देवस्वताचार्यो यदाह नचिकेतसे ।

कल्ये तत्पदं ब्रह्म स्वावशेषधियान्वहम् ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतकठशाखायां दर्शपूर्णमासाद्यग्निचयनान्तं कर्मवत्से विस्पष्टमिहितम् । सर्वकर्मश्रीयभूतहिरण्यगर्भोपासनानि चाभिहितानि । तत्र सकामस्य “किंचिद्विकलं कर्म फलोपधायकं न भवति” इति वचनतः प्रातिस्थिकेन कर्म ज्ञानं वा कर्मसमुचितज्ञानं वा यथावदनुष्ठितं सत् पुनरावृत्यर्हचन्द्रलोकप्रापकं भवति । निष्कामस्य तु तदैपरीत्येनार्चिरादिना ब्रह्मलोकास्त्रिश्चित्तशुद्धिप्राप्यसंन्यासपूर्वकब्रह्मजिज्ञासा वोदेति । तादृशजिज्ञासोरात्मतत्त्वप्रतिपत्तये वर्णापटकज्ञष्टकाठकोपनिषदान्नायते । नचिकेतोमृत्युपश्चप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका तु वक्ष्यमाणविद्यास्तुत्यर्था । वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याभिव्यक्तिहेतुकाठकोपनिषदः सुखप्रतिपत्त्यर्थमल्पप्रत्ययो विवरणमुपकर्मयते । वृत्तमनुकीर्त्यति—उशन इत्यादिना । वाजं अन्नम् । तदानप्रयुक्तश्रवो यशो यस्य सोऽयं वाजश्रवाः । रूदितो वा । अस्यापत्यं वाजश्रवसः । विश्वजिज्ञागफलं उशनं कामयमानस्सन् विश्वजिज्ञागावसाने सर्ववेदसं स्वार्जितसर्वस्वं ददौ । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थानि पातौ । तस्य ह किल यजमानस्य नचिकेता नाम सत्पुत्र आस बभूवेर्यः ॥ १ ॥ ततः किमित्यत आह—तं इति । स्वपित्रा क्रुतिवक्सदस्येभ्यो विमागशो दक्षिणार्थासु गोषु नीयमानासु सतीषु^१ स्वानातप्रजननशक्तिः सन्तं प्रथमवयस्त्वात् कुमारं तं नचिकेतसं पितुः श्रेयःप्रदा श्रद्धाविवेश ह किल । श्रद्धाविष्टोऽर्भकः किं करोतीत्यत आह—स इति । स्वोत्पत्त्यवसानमध्ये यावदुदकं पैयं यावत्तृणमत्तव्यं तावन्निःशेषं याभिः पीतं जग्धं च ताः पीतोदकाः जग्धतृणाः । स्वसामिकृते यावत् क्षीरं दोग्यव्यं तावत् याभिः दुर्घं ता दुर्घदोहाः । ^२ व्याविद्धप्रजननशक्तिवात् निरिन्द्रियाः । इत्थंभूताः

^१ स्वानातप्रजनन—उ १.

^२ व्याविद्धप्रजानन—उ १.

ताः गावः क्रत्तिवग्म्यो दक्षिणाबुद्ध्या यो ददत् प्रायच्छ्ट् सः गोप्रदाता
 अनन्दा अनानन्दा नाम लोका ये विद्यन्ते तान् निरानन्दलोकान्
 गच्छतीति स आविष्टश्रद्धो नचिकेता अमन्यत ॥ २—३ ॥ सत्पुत्रेण मया
 पितुरनिष्टफलं मार्जयितव्यमिति पितरं प्रत्याह—स इति । तत इत्यत्र
 प्राथमिकतकारदीर्घलोपश्छान्दसः । सोऽयं नचिकेता हे तातेति पितरं
 संबोध्य दक्षिणाविया मां कस्मै क्रत्तिवजे दास्यसि इत्युवाच ।
 उक्तार्थे पित्रोपेक्षितोऽपि कस्मै मां दास्यसीति द्वित्रिवारमप्युवाच ह ।
 नायं कुमारस्वभाव इति कुद्रः पितैवमाह—तमिति । तं हीवाच मृत्यवे
 त्वा ददामि इति । वैवस्वताय त्वा दास्यमीति पुत्रं प्रत्युवाच ॥ ४ ॥
 पित्रैवमुक्तो नचिकेता रहसि परिदेवनां चकारेत्याह—बहूनां इति ।
 पितुराचार्यस्य वा अनुक्तेष्ठार्थकारिणां बहूनां पुत्राणां शिष्याणां वा मध्ये
 प्रथमः प्रधान एमि भवामि । उक्तार्थकारिणां मध्यमानां बहूनां मध्ये मध्यमो
 वा एमि । कदाचिदप्येवं पिता न मया कोपितो विशिष्टगुणमपि मां मृत्यवे
 ददामि इत्युक्तवान् । पित्रा प्रदत्तेन मया यमस्य कर्तव्यं किंस्वित किं
 वा भवति । मदानतः पितुर्वा स यमः किमिष्टं करिष्यति ? प्रकृते यत्
 कर्तव्यं प्रयोजनं तदनपेक्ष्य केवलं क्रोधवशादेवमुक्तवान् ॥ ५ ॥
 तथापि तद्वचः सत्यं कर्तव्यमिति मनीषया किं मयोक्तमिति शोकाविष्टं
 पितरं परिदेवनापूर्वकमाह—अनुपश्य इति । हे तात पूर्वे तव पितृ-
 पितामहादयोऽतिक्रान्ताः । तथा परे वर्तमानाः साधवश्च । तेषां वृत्तं
 अनुपश्य अनुपालय । तान्वा प्रतिपश्य सम्यगालोकय । न हि तेषु
 मृपावचनं कालयेऽप्यस्ति । न च मृषावादी कथिदपि स्वाराज्यमशनुते ।
 यतो देहत्रयाहंभावविशिष्टो मर्त्यः मरणधर्मा बाल्ययौवनाद्यवस्थाग्निना पच्यते
 जीर्णस्सन् त्रियते । मृत्वा च पुनः सस्यमिव आ समन्तात् जायते । एवं
 अनित्ये जीवलोके किं मृषावाक्यतः साधनीयमस्ति । यमभवनं प्रति मां
 प्रेपयित्वा स्वात्मनः सत्यतां ^१प्रतिपालय । सत्पुत्रेणैवमुक्तः पिता स्वात्मनः

^१ परिपालय—उ १.

सत्यतायै यथा पुत्रः पुनरागमिष्यति तथोपायमनुवदन् प्रेषयति । हे नचिकेतः त्वं यदा यमो गृहानीर्णय दूरं गच्छति तदा तद्वनं गत्वा त्रिरात्रमुपवासं कुरु । यदि त्वन्निकटमागत्य यमः “ अर्भक कोऽसि किमर्थं मदृगृहमेत्यानश्नन् तिष्ठसि ” इति पृच्छति तदा त्वया अनश्नता त्रिरात्रमुषितमिति वक्तव्यम् । एकैकां रात्रि किमश्नासीत्युक्ते त्वत्प्रजापशु¹ साधुकृत्यामश्नन् वसेयमिति वदन् तूर्णां तिष्ठ । ततस्ते श्रेयो भविष्यतीत्यत्र—“ स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे वै त्वादामिति । तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिसो रात्रीनाश्वान् गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्री-रवात्सीरिति । तिस इति प्रतिबूतात् । किं प्रथमाऽ रात्रिमाश्वा इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति । पशूऽ स्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति । ” इति श्रुतेः । इत्थं श्रुत्युक्तोपायपूर्वकं प्रेषयामासेत्यर्थः । सोऽयं पित्रानुशिष्टो नचिकेताः प्रोषितयमसञ्चनि तिसो रात्रीरुवास ॥ ६ ॥

मृत्यवे तत्सम्बन्धिनामनुबोधनम्

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैताऽ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे सङ्करतः सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशुऽश्च सर्वान् ।

एतद्वृडके पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

एवं त्रिरात्रानशननचिकेतोदृतं प्रोष्यागताय यमाय तदामात्या विज्ञाप्य शान्तिं कुर्वित्याहुरित्याह—वैश्वानर इति । ² हे वैवस्वत स्वातिरेकेण किंचिदस्तीति विश्वसनीयं विश्वं तदारोपाधिकरणत्वेन तदसङ्गत्वेन च तत्र यो रमते स विश्वनरः । विश्वनर एव वैश्वानरः विराट् । रुदितोऽस्मिर्वा । स एष ब्राह्मणो भूत्वा त्वद्गृहान्

¹ साधुकृत्यामश्नन्—उ १.

² इह वैवस्वतः—उ १.

त्वत्परिग्रहानस्मांश्च प्रदहन्निव साक्षाद्वैश्वानर एव प्रविशति । तस्य अतिथेः सन्तः पाद्याद्यासनादिलक्षणां एतां शान्तिं कुर्वन्ति यथा तथा नचिकेतसे त्वमपि पाद्याद्यर्थं उदकादिं हरं आहरस्वेतर्थः ॥ ७ ॥ एवमकरणे कः प्रत्ययाय इत्यत आहुः—आशा इति । यस्य अल्पमेधसः पुरुषस्य गृहे ब्रह्म वेदः तं जानातीति ब्राह्मणः गायत्रीतन्तुमात्रप्रधानो वा वसति तस्य गृहमेधिनः अनुभूतार्थप्रार्थना आशा च अनुभूतार्थप्रार्थना प्रतीक्षा च ते आशाप्रतीक्षे कर्मफलं सङ्करं सूनृतां सूनृतवागजन्यसुकृतं यागजमिष्टं च आरामादिक्रियाफलं पूर्तं च इष्टापूर्तें पुत्रान् पशुंश्च सर्वान् एतत् सर्वं ब्राह्मणोपवासाम्निः वृडक्ते आक्रमते निर्मल्यतीत्येतत् यत एवमतः सर्वावस्थास्वप्यतिथिर्जात्वपि नोपेक्षणीय इतर्थः ॥ ८ ॥

नचिकेतसे वरत्रयप्रदानप्रतिज्ञा

तिस्रो रात्रीर्यद्वात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीप्व ॥ ९ ॥

इत्थं स्वामात्यर्थिज्ञापितो मृत्युः पूजापुरस्सरं नचिकेतसमुपसङ्गम्ये-वमुवाच—तिस्र इति । हे ब्रह्मन् नचिकेतस्त्वमस्मदादिभिर्नमस्काराहीं नमस्योऽतिथिः अनश्नन् यस्मात् मे मम गृहे तिस्रो रात्रीद्वात्सीः उपित्वानसि । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । भवन्तमुद्दिश्य मत्कृतप्रणिपातामृतवागिधिर्मदगृहे भवदनशनसज्जातदोपामिशमनं ^१करोतु ।

प्रणिपातमात्रनीगच्छाम्यति कोपाशुशुक्षणिर्महताम् ।

इति ^२मुद्रलाचार्यवचनतः । यस्मात् ^३एवं भवति तस्मात् भवन्तमस्कारात् मे मम स्वस्ति शोभनं अस्तु । यद्यपि भवदनुग्रहमन्विण मम स्वस्ति स्यात् तथापि

^१ “ करोतु ”—नास्ति उ १.

^२ मुद्रलाचार्यवचने—उ १.

^३ “ एवं ”—नास्ति उ १.

इतोऽधिकस्वस्यर्थं निरशनेनोषितैकैकां रात्रि प्रति भवदभिप्रेतविषयान् त्रीन्
वरान् वृणीष्व मत्तः प्रार्थयस्वेतर्थः ॥ ९ ॥

नचिकेतसः प्रथमवरः

^१शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युगौतमो माभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥
यथा पुरस्ताद्विता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ^२ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥

वरत्रयं ददामीति यमेनानुगृहीतो नचिकेतास्तत्र प्रथमवरं वृणोति—
शान्तसङ्कल्प इति । हे मृत्यो गौतमो मत्पिता मत्पुत्रो यमं प्राप्यार्भकः
किं करिष्यति स पुनरायाति न वेत्यादिनानाविधसंकल्पो ^३यस्य शान्तः सोऽयं
शान्तसंकल्पः । सुमनाः माभि मां प्रति वीतमन्युर्यथा स्यात् । किं च
त्वत्प्रसृष्टं त्वया मत्पितृभवनं प्रति प्रेषितं पुरा “तत कस्मै मां दास्यसि”
इति येन भाषितं सोऽयं मत्पुत्रः समागत इति प्रतीतो लब्धस्मृतिः
सन् यथापूर्वं मा मां अभिवदेत् । तथाकरणं दीयमानवत्रयाणां इदमेव
प्रथमं वरं वृणे । यत् पितुः परितोषणं तत् प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १० ॥
एवं नचिकेतःप्रार्थिताद्यवरदित्सुर्मृत्युरुवाच—यथा पुरस्तात् इति । उद्दालक
एव औद्दालकिः । अरुणस्यापत्यं आरुणिः द्वयामुञ्जयणो वा । त्वत्पिता
यथा पुरस्तात् खेहसमन्वितो भविता तथैव मत्पुत्रोऽयं समागत इति लब्ध-
प्रतीतिः सन् मत्प्रसृष्टो मयानुज्ञातः सन्प्युत्तरा रात्रीः सुखं यिगतमन्युः
प्रसन्नमना: शयिता । मृत्युमुखात् प्रमुक्तं त्वां पुत्रं ददृशिवान् दृष्टवान्
स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

^१ शान्तः—उ १.

^२ दर्शिवान्—क, ददर्शिवान्—उ १.

^३ येन—उ १.

द्वितीयवरप्रार्थनं तत्प्रदानं च

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया विभेति ।

उभे तीर्त्वाशनायापिषासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स त्वमग्निः स्वर्गर्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तः श्रद्धानाय महाम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गर्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्

अनन्तलोकास्मिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ।

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ॥ १४ ॥

स चापि तत्प्रत्यवद्वयोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ।

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ^१ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सङ्कां ^२चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १९ ॥

त्रिणाच्चिकेतन्निभिरेत्य सन्निध्वं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।

ब्रह्मजङ्गं देवमीडयं विदित्वा निचाय्येमाऽशान्तिमत्यन्तमेति ॥ १६ ॥

त्रिणाच्चिकेतन्नियमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाऽश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १७ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्गयो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥

नचिकेताः प्रथमवरं लब्ध्वा द्वितीयवरलिप्सया प्रष्टव्यवरफलं स्तुवन्
मृत्युतस्तद्वरं वृणोति— स्वर्गं इति । अग्निविद्याफलभूतस्वर्गे लोके न

^१ ददानि—क, उ १.

^२ च मां—उ. .

किञ्चनापि रोगादिनिमित्तं भयमस्ति । न तत्र त्वं मृत्युः संचरसि । त्वत्प्रसरणा-
भावादिह लोक इव जरया युक्तः कश्चिदपि त्वत्तो न विभेति । किं च सदा
शोकप्रदाशनायापिपासे उभे अपि तीर्त्वा बाह्यान्तर्भवशोकमतीय गच्छतीति
शोकातिगो विद्वान् दिवि स्वर्गलोके ब्रह्मलोके वा मोदते हृष्यते इत्यर्थः ॥१२॥
स्वर्गान्त्युपायाग्निविद्यां यतस्त्वं जानासि अतस्तन्मे प्रथच्छेयाह—स त्वं इति ।
सर्ववित्त्वेन यः प्रथितः स त्वम् । हे मृत्यो निष्कामबुद्धया स्वाश्रमाचारसंपन्नैः
यो गन्तव्यः सोऽयं ब्रह्मलोकः स्वर्गः । ^१तत्प्रापकं ज्ञानं स्वर्गर्थम् । अभिं
अग्निविद्यापरिज्ञानम् । तद्विद्यां अध्येष्ठि यथावज्ञानासीर्यर्थः । यतः ^२स्वर्गो लोको
येषां ते स्वर्गलोकाः परमेश्वरार्पणविद्या सत्कर्मनुष्टातारो ब्रह्मलोकसंबन्धिं
अमृतत्वं भजन्ते अतः श्रद्धानाय महां अग्निविद्यां ब्रूहि । तत् एतत्
अग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण त्वां वृणे प्रार्थय इत्यर्थः ॥१३॥ नन्वि-
केतः पृष्ठद्वितीयवरदित्सुर्मृत्युराह—प्रत इति । हे नन्विकेतः ब्रह्मलोका-
यमानस्वर्गसाधनं स्वर्गं अग्निविज्ञानं यतः प्रजानन् विज्ञातवानहं
अतस्त्वया प्रार्थितं ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । तदु तज्ज्ञानगर्भितं मे मम वच्चः
एकमनाः सन् निबोध । शिष्यबुद्धयभिमुखीकरणाय निबोधेतिवचनम् । अधुना
वक्ष्यमाणमग्निं स्तौति—अनन्तलोकात्प्रिं इति । आब्रह्मकल्पं यस्यान्तो न
विद्यते सोऽयं अनन्तलोकः । तदाप्तिं ब्रह्मलोकासिसाधनम् । अथो अपि विराङ्गादि-
स्वरूपेण जगतः प्रतिष्ठां जगदारोपाधिकरणं सर्वप्राणिकदम्बगुहायां
स्वाविद्यापदतत्कायजातगूहनरूपायां बुद्धौ सर्वान्तर्यामिस्वरूपेण सर्वप्रलयगूपेण
वा निहितं मयोच्यमानमग्निं विद्धि । अग्निविद्यां नन्विकेतसे मृत्युरुवाचेति
श्रुतिराह—लोकादिं इति । मृत्युः तस्मै नन्विकेतसे ^३काम्यकामिस्वर्ग-
ब्रह्मलोकचित्तशुद्धिप्रापकच्यनकर्मणि स्वरूपतो या इष्टकाः चेतत्याः । संख्यया
यावतीर्त्वा । यथा येन प्रकारेण अग्निश्चीयते तत्प्रपञ्चनपूर्वकं ब्रह्मविवरत्त्वेन

^१ तत्प्रापणीय—उ १.

^२ स्वर्गलोकः—उ.

^३ काम्यकामिस्वर्ग—उ.

लोकयन्त इति लोका अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि । तत्कलपनाधिकरणं तेषामादिः । “कारणं विना कार्यं नोदेति” इति श्रुतेः । लोकादिं अग्निं ईश्वरं हिरण्यगर्भं वा तदीयविज्ञानं च उवाच उपदिदेशोत्थर्थः ॥ १४ ॥ स्वोक्ताम्निविद्याप्रहणवदनतो मृत्युस्तुष्टः सन् वरत्रयातिरिक्तवरान्तरमपि ददाविल्याह—स चापि इति । स चापि नचिकेता मृत्युनोक्ताम्निविद्यामन्यूनाधिकाक्षरार्थतया मृत्युनिकटे यथावत् प्रत्यवदत् । तत्प्रत्युच्चारणेन तुष्टिमेल्य वरत्रयातिरिक्तवरान्तरदित्स्या पुनरेव मृत्युराह—तं इति । ब्रह्मभावापन्न आत्मा अन्तःकरणं यस्य स महात्मा मृत्युर्वत्रयातिरिक्तवरान्तरं भूयः ते ददानीति तं नचिकेतसमब्रवीत् । तत् किं? इत्यत आह—तव इति । नचिकेतसः तव नाम्नैव नाचिकेतोऽग्निरिति मयोच्यमानः अग्निर्भविता । “^१नाचिकेतमग्निं चिन्वानः” इति श्रुतेः । किञ्च अनेकरूपां नवरत्नमयौ सृङ्गां मालां गृहाण । यद्वा कर्मान्तरविज्ञानस्यानेकफलहेतुत्वात् सृङ्गां अकुत्सितामनेकर्कर्मगतिं गृहाण ॥ १९ ॥ स्वप्रसादलब्धनाचिकेतच्चयनं तत्फलं च स्तौति—त्रिणाच्चिकेतस्मिः इति । येन निष्कामधिया त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चित्तः स त्रिणाच्चिकेतः यजमानः । “यं संक्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति,” “मातृमान् पितृमानाचार्यवान्” इत्यादि-श्रुत्यनुरोधेनाम्निविद्याध्ययनतज्ज्ञानतदनुष्ठानैः सन्मार्गनेतृमातृपित्राचार्यैः श्रुतिस्मृतिशिष्टैः प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा त्रिभिः त्रिभिः सन्त्य विधेयतां एत्य । इज्याध्ययनदानानां कर्ता त्रिकर्मकृत् देहत्रयातिरिक्तज्ञानतो देहप्रसक्तजन्ममृत्युतरति । किञ्च स्वविवृत्तप्रपञ्चाप्रवादाधिकरणत्वेन सर्वत्र वृहणात् ब्रह्म प्रत्यगमिन्नमित्यर्थः । स्वाज्ञदृष्ट्या तज्ज इव भातीति तज्जः । स चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मज्ञः सर्वज्ञः परमेश्वरस्तम् । स्वारोपितप्रपञ्चद्योतनात् देवम् । ब्रह्मादिभिरपि इड्यम् । अयमहमस्मीति विदित्वा अपरोक्षतो निचाय्य अनुभूय इमां ऐहिकप्रपञ्चोपरतिसिद्धां शान्ति सालोक्यादिसुक्तिमितिशयेन निष्कामबुद्ध्रया ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन एति । चतुष्पदैक्यसमये मुक्तोऽपि भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

^१ नाचिकेतसमग्निं—उ १.

अग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति—त्रिणाच्चिकेतस्यायं इति । त्रिणाच्चिकेतः
यजमानः । “या इष्टका यावतीर्वा यथा वा” इत्येतत्त्रयं विदित्वा
य एवं विद्वान् नाच्चिकेतं अग्निं चिनुते सोऽधर्मज्ञानरागद्वेषादिलक्षणमृत्यु-
पाशान् शरीरपातात् पुरुतः प्रणोद्य स्वान्तवैर्यप्रपञ्चवासनासङ्गात्^१शोकातिगो
भूत्वा विपुलसुखायमानस्वर्गो यत्र लोक्यते सोऽयमुपासकभावानुरोधब्रह्मादि-
लोकस्तस्मिन् तद्वावापत्या मोदते ॥ १७ ॥ हे नचिकेतः ! त्वं यं
अग्निं द्वितीयेन ^२अपि वरेण अवृणीथाः ते तुभ्यमेष स्वर्ग्योऽग्निवरो
मया दत्तः । किञ्च जनासः जनाः तवैव नाम्ना एतमग्निं प्रवक्ष्यन्ति
नाच्चिकेतचयनशब्दत इत्यर्थः । वरत्रयं दायामीति प्रतिज्ञाय द्वितीयवरं दत्त्वा
ते तृतीयवरादाने यतो क्रणी स्यामतो ^३हि त्वं तृतीयं वरं वृणीष्व
इत्याह—तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व इति । एतावता ग्रन्थेन वरद्वयसूचित-
वस्तुविषयत्वेन विविप्रतिषेधार्थौ वर्णितः । न ह्यात्मयाथात्मज्ञानं स्वाध्यस्त-
विशिप्रतिषेधलक्षणक्रियाकारकफलाध्यारोपापवादभ्रमविरलनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्र-
सिद्धान्तो वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थं आरभ्यते । तृतीयवरमन्तरेण द्वितीयवर-
माप्यापि नचिकेताः स्वात्मानमकृतार्थं मत्वा यतः स्वात्मनः कृतार्थतायै तृतीयं
वरं वृणाते अतः पूर्वकाण्डगोचरविविप्रतिषेधसाध्यसाधनकलनारोपापवाद-
भ्रमविगत्तत्वं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञानाधिकारो नेतरस्येति घोल्यते—तृतीयं
वरं नचिकेतो वृणीष्व इति ॥ १८ ॥

तृतीयवरेणात्मोपदेशप्रार्थना

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणमेष वरस्तृतीयः ॥ १९ ॥

^१ शोकादिगो—उ १.

^२ “अपि”—नास्ति उ १.

^३ “हि”—नास्ति उ १.

मृत्युना आज्ञातः सन् तृतीयं वरं वृणीते— येयं इति । मनुष्ये प्रेते
मृतिं गते सति देहव्यातिरेकेण तत्सम्बन्धविरल आत्मा अस्तीत्येके मीमांस-
कादयः । नायं एवंविधः अस्तीति चैके असहौकिकादयः । येयं विचिकित्सा
जाता न हि सेयं प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निर्णेतुं शक्या । एतद्विज्ञानाधीनो हि परम-
पुरुषार्थः । तृतीयं वरं वृणीष्वेति त्वयाहमनुशिष्टः आज्ञापितः । वरत्रयं
दास्यामीति त्वदुक्तवराणां अध्यात्मविषयो वरस्तृतीयः । त्वया दीयमानतृतीय-
वरगोचरत्वेन विद्यमानं एतत् सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रस्वरूपं यथाहं
विद्यां जानीयां तथा मामनुगृह्णीष्व । इतः परं न किञ्चित् त्वामहं वृणे
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मृत्योस्तद्रत्यागप्रार्थनम्

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि ^१सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २० ॥

किमयमर्भको निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञानाधिकारी न वा ? इत्येतत्परीक्षणार्थं
एष वरो मास्तु एतद्विषये देवैरपि विचिकित्सितत्वात् अन्यं वरं वृणीष्वेत्याह—
देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा इति । स्वयं भातवेदैः देवैरपि अत्र अस्मिन्नर्थे पुरा
विचिकित्सितमिति श्रुतम् । तैरप्यसाध्यमित्यर्थः । प्राकृतैर्जनैर्गुरुतः श्रुतमपि
न हि सुविज्ञेयम् । यत आत्माख्यो धर्मः अणुः सूक्ष्मतमः । हे नचिकेतः ! अन्यं
असन्दिग्धफलं वृणीष्व । अधर्मणमिवोत्तमणों मा मोपरोत्सीः मां निर्बद्धं
मा कार्षीः । मां प्रति एनं वरमतिसृज विमुच्च ॥ २० ॥

तस्यैव वरस्य नचिकेतसो निर्बन्धः

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न ^२सुविज्ञेयमात्य ।

वक्ता चास्य त्वाद्वगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कथित् ॥

^१ सुज्ञेयं—उ १, अ २.

^२ सुज्ञेयं—अ २.

मृत्युनैवमुको नचिकेता आह—देवैरत्रापि इति । भवत एव देवैरत्रापि विचिकित्सं किल इति श्रुतं यस्मात् न सुविज्ञेयं इत्यात्मतत्त्वं आत्थ । “अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां” इति श्रुतेः । अस्य आत्मधर्मस्य पण्डितेरेव वक्तव्यत्वेन त्वादृक् त्वत्तुल्यः पण्डितः अन्यो वक्ता न लभ्यः । अन्यिव्यमाणोऽपि एतस्य वरस्य न हि तुल्यः कश्चित् वरोऽस्ति । तस्य निःश्रेयसप्राप्तिहेतुत्वात् । एतदतिरिक्तबाह्यविषयकसर्ववरस्य निःश्रेयसप्रतिकूलभव-हेतुत्वादित्याशयः ॥ २१ ॥

नचिकेतसः प्रलोभनम्

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पश्नून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २२ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेषि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २३ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ॥

इमा रामाः सरथाः सतूर्या नहींदशा लभ्ननीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

नचिकेतसैवमुक्तोऽपि मृत्युः पुनः पुनस्तं प्रलोभयन्तुवाच—शता-युष इत्यादिना । शतं वर्षाण्यायूषि येषां तान् शतायुषः । भूमेर्महदायतनं सार्वभौमत्वम् । अल्पायुष एतत्सर्वं लब्धमपि व्यर्थमित्यत आह—स्वयं इति । नीरोगदृग्गात्रतया यावत्कालं जीवितुं इच्छसि तावत् प्राणान् धारयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ मदीयमानसदशान् अन्यानपि यदि मन्यसे तानपि दास्यामीत्याह— एतन् इति । प्रभूताष्टापदानर्थनवरत्नायमानं वित्तम् । सप्तद्वीपवती भूः महाभूमिः । कामानां मानुषलोकादिदेवलोकान्तर्गतानामिल्यर्थः । मम सत्यसंकल्पत्वात् । त्वां कामभाजं करोमि इत्यत्र विचिकित्सां मा कुरु ॥ २३ ॥ किञ्च—ये ये

कामा इति ॥ २४ ॥ मत्प्रसादमन्तरा या रामाः स्त्रियः न हि लभनीयाः ।
आभिः मत्प्रत्ताभिः मया दत्ताभिः स्त्रीभिः पादप्रक्षालनादिनात्मानं परिचारयस्त्व ।
हे नचिकेतः ! मरणं “येयं प्रेते” इत्यादिमरणसम्बन्धप्रश्नं कम्बलरोम-
काकदन्तेयत्तापरिज्ञानरूपं कदापि मानुप्राक्षीः मैव मां प्रष्टुमर्हसि ॥ २५ ॥

नचिकेतसा आत्मोपदेशस्यैव वरणम्

श्रोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अंपि सर्वं जीवितमल्पमेव तौवै वाहास्तव नृत्तगीते ॥ २६ ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्षम् चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥
अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क्रधःस्थः प्रजानन् ।
अभिष्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो ^१यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गृदमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

एवं मृत्युप्रलोभितार्भकस्य निस्तरङ्गसागरवदक्षुब्धचित्तत्वादयं नचि-
केतास्तृतीयवरातिरिक्तवरजातप्रतिषेधं करोति—श्रोभावा इति । भवदु-
पन्यस्तभोगानां श्रो भविष्यति नवेति सन्दिहामानत्वात् श्रोभावाः नश्वरा
इत्यर्थः । किञ्च—अप्सरःप्रभृतिभोगानां सद्वर्मप्रज्ञावीर्यतेजोबलकीर्तिक्षपयि-
तृत्वात् हे अज्ञानजातान्तक ! मर्त्यस्य श्रोभावायमानाप्सरोविषयभोगाः यत्
सर्वदेहेन्द्रियादिगतं तेजस्सत्त्वं विद्यते तदेतत् जरयन्ति प्रतिदिनमपक्षयं
कुर्वन्ति । यां चिरजीविकां दित्ससि तत्र “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो
दिवा भवति” इत्यारभ्य “वत्सरशतं ब्रह्मानेन ब्रह्मणः परमायुः

^१ “यत्”—नास्ति क, उ १, अ २.

प्रमाणम्” इति श्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मजीवितस्यापि कालपरिच्छन्नत्वात् । किमुत अस्मदादिदीर्घजीविका । अतः तवैव वाहननृत्तगीतादयस्तिष्ठन्तु । किञ्च—न वित्तेन इति । न हि वित्तेन मनुष्यः कदाचिदपि तर्पणीयः । ग्रन्थस्माकं वित्ततृष्णा^१ स्यात्तदा वयं वित्तं लप्स्यामहे । मत्प्रार्थ-नीयब्रह्मज्ञानवित्तं त्वा त्वां वयं अद्राक्षम् दृष्टवन्तः । यावत् याम्ये पदे त्वं ईशिष्यसि ईशिष्यसे प्रभुर्भवसि तावदेव हि वयं जीविष्यामः तज्जीवितस्या-प्यल्पत्वात् । भवत्सङ्करेतदुर्लभत्वात्त् कथं लब्धवा मत्योऽल्पधनायुर्भवितु-मर्हति ? स्वात्मयाथात्म्यगोचरो यो वरः स एव वरो हि वरणीयः स्वातिरिक्तसर्वकामप्राप्तपुरुषार्थप्रापकत्वात् । किञ्च—अजीर्यतां इति । यतः अजीर्यमाणशरीरेन्द्रियप्राणानां अत एव अमृतानां सकाशां उपेत्य तदिष्यतां प्रजानन् तत्सकाशात् आत्मनः श्रेयो हि प्राप्तव्यं जरामरणवैशिष्ट्यात् । स्वयं तु जीर्यन् मर्त्यः । कुः पृथिवी । तस्या अन्तरिक्षाद्यपेक्षया अघःप्रतिष्ठितत्वेन तस्यां तिष्ठतीति क्वचःस्थः सन् “शतायुषः” इत्यादि “मरणं मानुप्राक्षीः” इत्यन्तकामानां अविवेकिभिः प्रार्थनीयत्वात् तत् कथं त्वत्कटाक्षाहों वृणीते ? पाठान्तरे क्व तदास्थ इत्यत्र अहंममाभिमानविप्रयस्वदेह-तत्सम्बन्धिदारपुत्रपश्यादिष्वास्था तल्घ्मपटतया वर्तनं यस्य स तदास्थः । तदपह्व-सिद्धपुरुषार्थस्य तृतीयवराधीनत्वेन तत्पदं प्रापिपयिषोः मम तदास्था क्व वा संद्रुं पारथीति क्व तदास्थो भवेयम् । न ह्यात्मयाथात्म्यज्ञपदसेवी तत्पदं स्प्रपु-मर्हति । नाहं भवत्प्रसादात् पुत्रवित्तादिगोचरलोभेतः प्रलोभनीय इत्याह—अभिष्यायन् इति । त्वदुपन्यस्तपुत्राद्यप्सरोभोगान्तगोचरवर्णरतिप्रमोदानाम-दृष्टदृष्टनष्टस्वभावरूपत्वेन तदीयवर्णरतिप्रमोदान् शशविषाणवत् अभिष्यायन् जानन् अतिदीर्घे कल्पपर्यन्तजीविते को वा एवंवित् रमेत । अतो मत्क्रुते असद्विषयकप्रलोभनं मा कुरु । हे मृत्यो ! महत्प्रयोजननिमित्ते यस्मिन् महति सांपराये अस्ति नास्तीति वादिकोटिविप्रतिपन्नेऽर्थे तद्विकल्पाप्रह्ववसिद्धनिष्प्रति-योगिकब्रह्मात्रगोचरविज्ञानं यत् जानासि तदेव नः अस्माकं ब्रूहि निरङ्कुशं

^१ स्याच्चेत्—उ १.

मयि दयया कथयस्वेत्यर्थः । उक्तार्थं श्रुतिरनुवदति— योऽयं इति । किं बहु-
नोक्तेन ? योऽयं गूढं दुर्विवेचनं अनुप्रविष्टः प्रकृतसर्वापहृवसिद्धब्रह्ममात्रस्वरूप-
प्रापको वरोऽवशिष्यते तस्मात् तद्वात् अन्यं अज्ञजनसेव्यं मनसापि
नचिकेताः न वृणीते न काङ्क्षत इत्यर्थः ॥ २६—२९ ॥

द्वितीया वस्त्री

श्रेयःप्रेयोविभागः

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाच्च उ प्रेयो वृणीते ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च भनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि ^१धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥

अथ खलु “वेण्णावीमात्मनिष्ठां नानूचानाय नावीतरागायोपदिशेत्”,
“अस्मा इमासुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम्” इत्यादि-
श्रुत्यनुरोधेनायं नचिकेताः पुत्राद्यप्सरोऽन्तविषयककामनया प्रलोभितोऽपि
परमार्थटटिष्ठ विना यतो न विचवाल अतोऽयमेकान्तेन निःश्रेयसाविकारीलवगाम्य
नचिकेतसः सर्वापहृवसिद्धब्रह्ममात्रावगतये तदुपायत्वेन श्रेयःप्रेयोऽयाधात्म्यमाह—
अन्यत् इत्यादिना । ज्ञानयोगो हि श्रेयान् निःश्रेयसहेतुत्वात् । श्रेयो निःश्रेयसम् ।
प्रेयसोऽपेक्षया तदन्यत् । कर्मयोगो हि प्रेयान् प्रीतिविषयकर्मफलप्रापकत्वात् ।
स्वकृतोचावचकमैव प्रेयः । उतापि श्रेयसोऽपेक्षया प्रेयोऽन्यदेव । ते उभे

^१ धीरो हि—अ २.

श्रेयःप्रेयसी सालोक्यादिकैवल्यान्तस्वगांदिचित्तशुद्धयन्तप्रापकत्वेन नानार्थे अधि-
कारिचित्तविभ्रमानुरोधेन भिन्नप्रयोजने भवतः । ते ह्यधिकृतत्वेन वर्णश्रिमादिविशिष्टं
पुरुषं सिनीतः निरुच्छासं बधीत इत्यत्र—

यत्तु चित्तस्य सततमर्थे श्रेयसि बन्धनम् ।
ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वसिद्धिकरः शिवः ॥
कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ।
बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स उच्यते ॥,
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानव ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृती मानम् । सर्वे हि लोकः श्रेयःप्रेयोभ्यामात्मनः
कर्तव्यतया प्रयुज्यते । तयोः एकेन पुरुषेण युगपदनुग्रातुमशक्यत्वेन
अन्यतरं आददानस्य खातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यगोचरं प्रेयोरूपमपद्धतीकृत्य
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावस्थानरूपं श्रेय एव साधु शिवं भवति । य उ यस्मान्
अदूरदर्शी मूढः प्रेयसोऽभिलाषात् श्रेयो हित्वा प्रेय एव वृणीते
सोऽयं श्रेयसः अर्थाद्धीयते । जात्वपि न हि तत्पदमाप्नोतीर्थर्थः ॥ ? ॥
पुरुषेणोभे अपि कर्तुं स्वायते किमर्थमयं लोकः श्रेयो हित्वा प्रेय एव
वृणीते ? इत्याशङ्क्य तयोर्मन्दानां साधनतः फलतो दुर्विवेच्नीयत्वाद्भव्यम्
उभे अपि पुरुषमेत इत्याह—श्रेयश्च इति । यथोक्तलक्षणं श्रेयश्च प्रेयश्च ते
साधनतः फलतो व्यामिश्रभूते इव वर्णश्रिमादिव्यवस्थारूपं मनुष्यं आ इतः
एतः । विवेकी धीरः तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ हंसोऽम्बुमिश्रक्षीरमिव संपरीक्य
सम्यगलोच्य प्राह्याप्राह्यत्वेन विविनक्ति पृथक्करोति । पृथक्त्वं तु भावाभावरूपेण ।
तयोः श्रेयःप्रेयसोर्मध्ये प्रेयस्तत्कार्याणपृथक्विद्विशिष्टः श्रेयो हि श्रेय एव अभि-
वृणीते प्रेयसः शशिषाणवदवस्तुत्वात् । तद्विपरीतस्य सदसद्विकाकुशलत्वेन
यस्तु मन्दमतिः योगक्षेमात् देहदारपुत्रपश्चादिपुष्टिनिमित्तं प्रेय एव वृणीते
काङ्क्षत इत्यर्थः ॥ २ ॥

नचिकेतसः प्रशंसा

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्ताक्षीः ।

नैतां सुङ्गां वित्तमयीमवासो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीषिसनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥४॥

सर्वोऽपि लोकोऽत्यल्पप्रेयोगोप्तदे निमज्जति वार्यमाणः स्वेच्छया । अयं तु नचिकेता बहुशो मया प्रलोभितोऽपि तदस्पृशन् यत् सत्यं तदेवासु-मिच्छति । अहो कृतकृत्यतेति नचिकेतसं स्तौति—स त्वं इति । यः त्वं मया बाह्यर्थे प्रलोभ्यमानोऽपि पुत्रादीन् प्रियान् अप्सरःप्रभृतिप्रियरूपांश्च कामान् शशविषाणवदसत्कल्पान् अभिध्यायन् हे नचिकेतः ! स त्वं तत् अत्यस्ताक्षीः परिलक्ष्यवानसि । किं च यस्यां सुङ्गायां बहवो मनुष्या निमज्जन्ति एतां वित्तमर्थीं मूढजनप्राप्यकुत्सितगतिरूपां सृङ्गां च नासवानसि । अहो तव बुद्धिमत्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यतस्त्वं कामानस्ताक्षीः अतस्त्वां श्रेयोभाजनं मन्ये इत्याह—दूरमेते इति ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद उ प्रेयो वृणीते ।

इत्युक्तरीया श्रेयप्रेयसोः ^१महान्तरेण तद्रती मिथो दूरं दूरे । साधनतः फलतो मिथो व्यावृत्तरूपे । एते विपरीते विवेकाविवेकात्मक^२प्रकाशतमसी इव विषूची नानागती । के ते ? इन्यत आह—अविद्येति । या च प्रेयोविषया अविद्या श्रेयोविषया हि विद्या इति ज्ञाता पण्डितरवगतेत्यर्थः । यतः स्वाज्ञवुद्धिप्रलोभिनः पुत्रादप्सरोऽन्तप्रभृतयो बहवः कामास्त्वां नालोलुपन्त स्ववश्यतां न कृतवन्तः । अतो विद्याविद्ययोर्मिथ्ये विद्याभीषिसनं विद्यार्थिनं निःश्रेयसभाजनं नचिकेतसं त्वां अहं मन्ये निश्चिनोमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

^१ महादन्तरेण—उ.

^२ तमःप्रकाशाविव—उ १.

अज्ञानिनां निन्दा

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।
 दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥९॥
 न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं विच्छमोहेन मूढम् ।
 अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

अविद्याभागिनः स्वरूपं तत्कलं च प्रकटयति—अविद्यायां इति ।
 वनीभूततमोरुपायमानाविद्यायां अन्तरे मध्ये वर्तमानाः स्वान्तर्वाह्यविलसित-
 दुष्कामादिदारपुत्रादिपाशैर्निरच्छासं बध्यमाना अपि स्वयं वयं धीराः
 धीमद्राः स्वात्मानं सकलकलावृहुभत्वेन पण्डितमन्यमानाः सन्तः कुत्सिता-
 मनेकरूपां गति दन्द्रम्यमाणाः कौठिल्ये पथि नित्यं रममाणा भूत्वा विष्मे
 पथि यथा जायन्धेन नीयमानजायन्था इव मूढाः ^१स्वाज्ञा धर्टीयन्त्रवत्
 जन्ममरणादिदुःखैः परियन्ति परिभवं गच्छन्ति । इच्छाद्वैप्रयुक्तदन्द्रमोहेन
 धराविवरनिमग्नकीटवत् हीयन्ते इत्यत्र—

इच्छाद्वैषसमुत्थेन दृन्द्रमोहेन जन्तवः ।
 धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥

इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ अत एव श्रेयोर्मार्गप्रवृत्तिनोदीतील्याह—न साम्पराय इति ।
 विच्छनिभित्ताविवेकमोहेन मूढं परमार्थचिन्तां विना स्वदेहदारपुत्रधनक्षेत्रादिपाण्य-
 शोषणव्यासकचित्तत्वात् प्रमाद्यन्तं प्रकर्षेण माद्यन्तमित्यर्थः । एवंविशेषणविद्यायं
 बालं अविवेकिनं प्रति । सम्यक् परं ब्रह्म स्वातिरिक्तप्रपञ्चापद्वतः स्वसात्रतार्मायतं
 गम्यत इति संपरायः परमात्मा । तत्प्रापकत्वेन शास्त्रीयवोधः सांपरायः । न
 हि कदापि प्रतिभाति न स्फुरतीत्येतदारपुत्रधनादिकलनाकर्तिं यो दृश्यते
 सोऽयं लोक एव सत्यः अहंसमाभिमानविषयत्वेन दृष्टत्वात् । एवमह्यः परम्देको

^१ स्वज्ञाः—उ १.

न ह्यस्तीति मानी सोऽयं बालः पुनः पुनः घटीयन्त्रवत् जननमरणे प्रतिपद्य
मद्वशं चिरं मदधीनतां आपद्यते जन्मादिदुःखसागरे गाढं निमग्नो भवति ।
राक्षस्यादियोनिमेव भजत इत्यर्थः ।

आसुरों योनिमापना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥

इत्यादिस्मृतेः । प्रायशोऽयं लोक एवंविधः । सहस्रेषु कश्चिदेव त्वादग्विधः श्रेयोऽर्थी
बन्धमोक्षभ्रममुक्षुर्भवति ॥ ६ ॥

आत्मविद्याप्रशंसा नचिकेतसः स्तवश्च

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृणवन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्वर्यों वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्वर्यो ज्ञाता कुशलासुशिष्टः ॥७॥
न नरेणावरेण प्रोक्त एष ^१सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्कर्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्यैनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादड्नो भूयान्वचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥
जानाम्यह^२ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥
कामस्यासिं जगतः प्रतिष्ठां ^३क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यक्षाक्षीः ॥

^१ सुज्ञेयो—अ २.

^२ शेवधिरित्यनन्त्यं— अ २.

^३ क्रतोरनन्त्यं— अ २.

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्येष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृद्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयः हि लब्धवा विवृतः सद्ग नन्तिकेतसं मन्ये ॥

किं तत् दुर्लभं? तत्राह— श्रवणायापि इति । बहुभिः द्विजैः श्रोतुमपि
यः परमात्मा न लभ्यः श्रवणस्यानन्तकोटिजन्मसुकृतलभ्यत्वात् । कथंचित्
शृण्वन्तोऽपि वहवः केचित् यं आत्मानं न विद्युः नैव विदन्ति तेषाम-
संस्कृतान्तरत्वेन न विजानीयुरित्यर्थः । किं च अस्यात्मतत्त्वस्य वक्ता उपदेष्टापि
आश्रयः । अनेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा अस्य आत्मनस्तत्त्वं तन्निकटे
श्रुत्वाप्यनेकेषु कुशलः परिपक्वान्तर एव लब्धा कश्चिदेव भवति ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति स्मृतेः ॥ तथापि कुशलेन विदिततत्त्वेनाचार्येण अनुशिष्टो ज्ञाता कश्चिदेव
भवति । तथाचात्मतत्त्वदर्शनोद्देशकवदनश्रवणवेदनानि चरमजन्मानं विना दुर्लभानि
भवेयुरित्यत्र—

आश्र्वयेवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्र्वयेवद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्र्वयवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

इतीश्वरस्मृतेः ॥ ७ ॥ कथमात्मतत्त्वश्रवणादेदुर्लभत्वमित्यत आह—न नरेण इति ।
यत् मां त्वं परिपृच्छसि स एष आत्मा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रोऽप्यसल्लौकिकादि-
वादिकोटिभिः शरीरत्रयत्वेन तद्विलक्षणजीवत्वेनैतत्सर्वारोपाधिकरणेश्वरत्वेन
तदपवादाधिकरणसाक्षित्वेन चास्ति नास्ति कर्ता भोक्ता इत्यादि बहुधा
चिन्त्यमानः सन् नरेण नरमात्रभिमानिना अवरेण आभासज्ञानिना प्रोक्तश्वेत्
न हि कदाचित् सुविज्ञेयो भवति । कथं विज्ञेयो भवेत्? इत्यत आह—

अनन्येति । “अन्योऽसावन्योऽहमस्मि” इत्यन्यभावोऽनात्मा । तदपहृवसिद्ध आत्मा स्वमात्रमिति अनन्यभावारुद्देनाचार्येण प्रोक्ते प्रकटितात्मनि अत्र असहौकिकाद्यदृष्टिचिन्तागतिः न ह्यस्ति आत्ममात्रावगतेरसहौकिकाद्यदृष्टिचिन्तागत्यपहृवपूर्वकत्वात् । यद्वा अगतिः नास्ति स्वान्यज्ञेयस्यालब्धात्मकत्वात् । अथवा अनन्यप्रोक्ते अत्रागतिः अपरिज्ञानं नास्ति । भवत्याचार्यस्येवावगतिः । इतरथाऽयमात्मा अणुप्रमाणादपि अणीयान् । अतकर्यं केवलस्वबुद्धिकृततर्केणात्मकर्यो हि । तर्केण तर्कर्यमाणे तु यत आत्मा विशेषवत्त दृश्यते अतोऽणुपरिमाण आत्मेति केनचित्^१ स्थापितश्च इतोऽप्यन्योऽणुतरोऽणुतम इति चाभ्यूहति ॥८॥ न हि कदाचिदपि तर्कस्य प्रतिष्ठा काचित् विद्यते । तद्विपरीतश्रुत्याचार्यप्रोक्तागमप्रतिपादा मतिः न हि तर्केण हातुं शक्या इत्याह—नैषा इति । ब्रह्मानन्याचार्यप्रोक्ता एषा सर्वापहृवसिद्धब्रह्ममात्रगोचरा मतिः न हि तर्केण अपनेया न प्रापणीया न ^२हातव्येति वा निगमान्तानभिज्ञस्तार्किको नाम स्वबुद्ध्या यत्किञ्चिदेव परिकल्पयति । तत्कल्पना हि आगमप्रभवा मतिः न हि चलति । हे प्रेष्ठ ! मत्प्रीतिवित्तनिक्षेपकोश ! मतिप्रयत्तम ! तार्किकागम्यनिगमान्तगोचरा मतिनिरितिशयसुखं स्वमात्रमिति यज्ञानाति तत् सुज्ञानं तस्मै भवति । सुज्ञानस्य ब्रह्ममात्रगोचरत्वात् । तर्कागम्या मतिः का ? इति चेदुच्यते । हे नचिकेतः ! तृतीयवरप्रदाननिमित्तेन त्वं यां ब्रह्ममात्रमति आपः प्राप्तवान् असि । अत एव सत्या वितथपुत्राद्यप्सरोऽन्तविषयतिरस्करणपूर्वकमवितथब्रह्ममात्रमतिः । तत्रैव धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिः बतासि इति नचिकेतसमनुकम्पयन्नाह—न इति । नः अस्माकं ^३त्वाद्वक् त्वतुल्यः अन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्ठा पृच्छको भूयात् भवतु ॥ ९ ॥ पुनरपि तुष्टो मृत्युर्निचिकेतस्तुष्ट्ये स्ववृत्तं कीर्तयति—जानामि इति ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ।

^१ स्थापितात्मनस्ततो—उ १.

^२ हातव्येत्येतत्रि—उ १.

^३ त्वाद्वक्तुल्यो धन्यः—उ १.

इति, “ गतागतं कामकामा लभन्ते ” इति च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन कर्मफलरूप-शेवधिरनित्यं इत्यहं जानामि यतो निष्प्रतियोगिकध्ववब्रह्मात्रगोचरज्ञानं विना न ह्यध्ववायमाणक्रियाकारकेद्वकर्मादिसाधनशर्तैर्यन्तिष्प्रतियोगिकध्वं विकल्पेभर-केवल्यं प्राप्यते । यस्त्वनित्यकर्मफलाख्यस्वर्गादिशेवधिः स एव अध्रुवैः इत्यैः प्राप्यते हि । हे नचिकेतः ! न ह्यनित्यसाधनैः नित्यं प्राप्यत इति जानता मयापि अनित्यैः समिदाज्यादिद्रव्यैः पश्चादिभिश्च स्वर्गसाधन-भूतोऽभिश्चितो निर्वर्तित इत्यर्थः । तेनाहमापेक्षिकनित्यं स्वर्गतुल्ययाम्यपदं प्राप्नवानस्मि ॥ १० ॥ त्वं तु—कामस्यास्मि इति । यस्मिन् पदे सर्वे कामाः परिसमाप्तास्तां कामस्यास्मिम् । आध्यात्म्यादितापत्रयाश्रयजगतः प्रतिष्ठां तदा-रोपाधिकरणत्वेन सर्वात्मकत्वात् । क्रतोः फलभूतहिरण्यगर्भपदस्य स्वार्वाक्त-नेन्द्रादिलोकगतानन्त्यापेक्षयानन्तत्वात् आनन्त्यम् । तथा तत्त्वाकगता-भयस्य च पारं परां निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यम् । अणिमाद्यनेकगुणतो महन् तच्चापेक्षिकनिरतिशयत्वेन महद्विः स्तूयमानत्वात् । उरुगार्यं विपुल-गतिं धियः प्रतिष्ठां सर्वलोकदृष्ट्योत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण हे नचिकेतः ! त्वं धीरः सन् सर्वमेतत् संसारभोगजातं अत्यस्ताक्षीः अतिसृष्टवान् असि । अहो नु उत्तमगुणोऽसीर्यर्थः ॥ ११ ॥ यं त्वमात्मानं ज्ञातुमिच्छसि तं तेऽभिधास्यामीत्याह—तं इति । सदाद्यावृतित्रयावृतदृष्टीनां यदर्शनं दुःखेनापि न जायते सोऽयं दुर्दर्शः अतिसूक्ष्मत्वात् । तथाविधानां प्रत्यगाद्यज्ञानपूर्वकं गूढमनुप्रविष्टः । यद्बूपगूहनरूपा बुद्धिरुहा तस्यां प्रत्यग्रूपेणाहितत्वात् स्थितत्वात् गुहाहितः तत्रैवोपलभ्यमानत्वात् । भूततत्कार्यमौतिकानां मिथो वैषम्यतः स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं गह्वरं तस्मिन् गह्वरे उच्चावचोपाधिरूपे जीवरूपेण तिष्ठतीति गह्वरेष्टः । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गह्वरेष्टश्च अत एव दुर्दर्शः । पुरातनत्वात् पुराणः । दुर्दर्शमित्याद्युक्तविशेषणविशिष्टं तमेतं आत्मानम् ।

केवलं ब्रह्मात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञदृष्ट्यात्मनोऽविद्यापदस्य स्वज्ञदृष्ट्या तदारोपापवादाधि-
करणमधि भिन्नम् । तत्राधिष्ठेयमनात्मा । तदधिष्ठानमात्मा खल्वध्यात्मा ।
तद्योगस्त्वविधिष्ठानातिरिक्तमधिष्ठेयम् । आत्मत्वसत्यत्वव्यावहारिक्त्वप्रातिभासि-
कत्वादिरूपेणास्ति नास्तीति विभ्रमापहृवसिद्धब्रह्मात्रबोधो हि अध्यात्मयोगः ।
तदधिगमेन निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया दीव्यते दीप्यते इति देवम् । धीरो ब्रह्म-
विद्वरिष्ठो मत्वा तत्समकालं स्वातिरिक्ताविद्यापदस्यावस्तुत्वेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्ट्या
तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रसक्तहर्षशोकौ जहातीव जहाति । वस्तुतः कर्तुं यकुं वा
किमस्ति ? इत्यत्र—

किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
यन्मया पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥

इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ मयोक्तार्थश्रवणतः कृतकृत्यो भवसीति त्वामहं मन्ये
इत्याह—एतत् इति । यत् एतत् मयोक्तमात्मतत्त्वं यस्त्वं श्रुत्वा सम्यगात्मभावेन
परिगृह्य उपादाय यः कक्षन् वा मर्त्यो मरणधर्मा तददृष्ट्या आत्मानात्माय-
मानधर्माद्यर्थोर्मध्ये स्वात्ममात्रावशेषणधर्मादिनपेतं धर्म्यं अधर्मरूपशरीरादेः
प्रवृत्त्य पृथक्कृत्य अधर्मापहृवसिद्धं अणुं निष्प्रतियोगिकसूक्ष्मं स्वमात्रतया
मोदनीयं आप्यापरोक्षतया लङ्घवा स त्वमन्यो वा मोदते । तदेतदेवंविधं
नचिकेतसं त्वां प्रति मुक्तप्रापणीयसद्य विकल्पेवरकैवल्यवेशम् विवृतं अपा-
वृतकवाटं मन्ये ब्रह्ममात्रावस्थानविदेहकैवल्यभाजनं त्वां मन्य इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

धर्माधिर्मरहितस्यात्मनः प्रथः

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद् ॥ १४ ॥

यद्यहं कैवल्याहों यदि त्वमपि प्रसन्नश्वासि तदा मे सर्वापहृवसिद्धं
यत् पश्यसि तदेव ब्रूहीति नचिकेता आह—अन्यत्र इति । “ अहरहः

सन्ध्यासुपासीत ” इत्यादिक्रियाकारकजुष्टशास्त्रीयधर्मतदनुष्ठानतत्फलात् अन्यत्र तथाविहिताकरणप्रतिषिद्धकरणरूपाधर्मात् अन्यत्र तथाकृताकृतायमानकार्यकारणात् अन्यत्र तथा भूतात् अतिक्रान्तकालात् भव्याच्च भविष्यत्कालात् चकारात् वर्तमानकालाच्च अन्यत्र यत् ईदृशं वस्तु सर्वापहृवसिद्धं स्वमात्रमिति पश्यसि तदेव मद्यं कृपया वद इति प्रश्नार्थः ॥ १४ ॥

तस्यैवोपदेशः

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाऽसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदऽसङ्ग्रहेण ब्रवीमि ॥

ओमित्येतत् ॥ १९ ॥

एवंपृष्ठवते तत्प्रतिवचनं मृत्युरुखाच—सर्वे वेदा इति । ऋगादि-
चतुर्वेदप्रविभक्ताशील्यधिकशतोत्तरसहस्रशाखामस्तकायमानसर्ववेदान्ताः यत् ब्रह्म-
मात्रपदं “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि”, “सन्मात्रमसदन्यत्”,
“ब्रह्ममात्रमसन्न हि”,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहृव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गमम् ॥

इत्यादिवाक्यैः आमनन्ति प्रतिपादयन्ति । यत्प्राप्त्यर्थानि सर्वाणि कृच्छ्रमी-
मांसादितपांसि यद्वदन्ति । यदर्थनीत्येतत् यत् ब्रह्मास्ति इच्छन्तो गुरुकुल-
वासपुरस्सरं ब्रह्मचर्यं अन्यद्वा चरन्ति तत्पदं ज्ञातुमिच्छते तुम्यं तदेव
ब्रह्मयाथात्म्यं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि । किं तत् ? इत्यत आह—ओमित्येतत् इति ।
षोडशावयवब्रह्मप्रणवप्रविभक्तव्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रज्ञाग्रदादित्व्यष्टीशविश्वविश्वादि-
तत्समष्टीशविराद्विराडादितदुभयेशोत्रोत्रादिचतुष्पञ्चदशकलनापहृवसिद्धतुर्यतुर्यचैत-
न्यं एतदेव ओमिति ईरितम् । तद्वा ब्रह्मयाथात्म्यं मत्स्तवया बुभुत्सितमित्यर्थः ।
“ओङ्काराग्रविद्योतं तुर्यतुर्यम्” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

ओङ्कारप्रशंसा

एतद्वयेवाक्षरं^१ ब्रह्म एतद्वयेवाक्षरं परम् ।

एतद्वयेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एवं तुर्थतुर्थगोचरपराशब्दशब्दितप्रणव एव स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिमाश्रित्य प्रतीक-
त्वेनालम्बनत्वेन च विभातीत्याह— एतत् इति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वाभि-
प्रायेण एतद्वयेवाक्षरं अपरं विराङ्गदिरण्यगर्भेभ्यरात्मकं ब्रह्म प्रणवस्थूलादि-
भागत्रयारोपाधिकरणत्वात् स्वाज्ञानां प्रतीकत्वेनोपास्यमित्यर्थः । स्वज्ञदृष्टे: एतद्वये-
वाक्षरं परं ब्रह्म भवति । एतस्य प्रणवार्धमात्रासङ्गतया तद्वागत्रयापवादाधिकरण-
त्वात् स्वज्ञालम्बनं तदेवेत्यर्थः । तयोः परापरप्रणवयोर्मध्ये प्रतीकालम्बनाभ्यां
एतद्वयेवाक्षरं परमपरं वा ज्ञात्वा तदस्मीति विदित्वा यो यदिच्छति तस्य
स्वाज्ञस्य स्वज्ञस्य वा प्रतीकत्वेन अपरं आलम्बनत्वेन परं ब्रह्म च तदेव
भवति । स्वस्वदृष्टयनुरोधेन यत्प्राप्तव्यं तदेव संभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यत एव-
मतोऽनेकेषां ब्रह्मात्मालम्बनानां एतदेवालम्बनं श्रेष्ठं ब्रह्मातौ निरङ्गुशोपाय-
त्वात् । एतदालम्बनं परं अपरं च परापरविषयत्वात् । एतदालम्बनस्येति
ज्ञात्वा तज्ज्ञानानुरोधेनापरं परं तद्विभागकलनापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रं
वा यत्र लोक्यते स ब्रह्मलोकः । तस्मिन् अपरस्मिन् परस्मिन् ब्रह्ममत्रे वा
महीयते । ईश्वरः साक्षी ब्रह्मात्रं वा भवतीत्यत्र—“तं यथा यथोपासते
तथैव भवति” इति श्रुतेः । “अन्यत्र धर्मात्” इत्यादिपृष्ठस्यार्थस्य
ब्रह्मणः स्वमात्रत्वेन तदास्युपायालम्बनत्वेन तदुपायप्रतीकत्वेन च ओङ्कारो
निर्दिष्टः ॥ १७ ॥

¹ व्येतदेवाक्षरं—उ, ब्रह्मैतद्वयेवाक्षरं—उ १.

आत्मनो नित्यत्वम्

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौं तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

तत्र स्वाज्ञपरमार्थदृशोः षड्भावविकारः सत्त्वेन असत्त्वेन भवतीत्यत्र
न विवादः । स्वज्ञस्यैव षड्भावविकारः प्रतिषिध्यते—न जायते इति । विपश्चित्
स्वज्ञः स्वाज्ञदृष्टिदृष्टेहे जाते मृतेऽपि न जायते म्रियते वा न म्रियते
चेत्यर्थः । स्वदृष्ट्या जनिमृतिमदेहादेव्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वात् । न जायते
म्रियते वा इत्याद्यन्तविक्रियाप्रतिषेधेन सर्वा विक्रियाः प्रतिषिध्यन्ते । तथापि
मध्यमविक्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्याह—नायं इति । विपश्चित् आत्मायं
कुतश्चित् कारणान्तरात् न बभूव । स्वस्मादप्यर्थान्तरभूतः कश्चिन्न बभूव ।
अयं आत्मा यतः अजो नित्यः अतः शाश्वतः अपक्षयवर्जितत्वात् । पुराणः
निरवयवत्वात् वृद्धिविरल इत्यर्थः । अतोऽप्यमात्मा शरीरे हन्यमाने विपरिणम्य-
मानेऽपि न हन्यते न हि विपरिणम्यते । न म्रियते वेत्यत्र नाशविक्रियाया
उक्तत्वेन हन्ते: परिणामार्थो युज्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंविधमात्मतत्त्व-
मसहृदौकिकदृष्टिमवलम्ब्य स्वयं हन्ता संहर्ता चेत् यदि तदा हनिष्याम्येनमिति
परान् हन्तुं मन्यते । यः परेण हतश्चेत् सोऽपि हतं आत्मानं मन्यते । हतो-
ऽहमिति ताद्युभावपि स्वयाथात्म्यं न विजानीतः स्वात्मनोऽविक्रियत्वात् ।
नायं हन्ति तथा व्योमवन्निरवयवत्वात् । न हन्यते धर्माधर्मादिलक्षणहन्तहन-
नादिसंसारः खाज्ञगोचरः । न हि स्वज्ञस्येत्यत्र—

कर्तृभोक्तृत्वादिधर्मः स्वाज्ञानपरिकल्पितः ।

स्वाज्ञवन्न स्पृशेत् स्वज्ञं तदृष्ट्या तदसंभवात् ॥

इति स्मृतिर्मानस् ॥ १९ ॥

तस्यैव सूक्ष्मत्वविभुत्वदुर्ज्ञेयत्वानि

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
 १ तमक्रुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥
 आसीनो दूरं ब्रजति शयानो याति सर्वतः ।
 कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

कथमात्मानं ज्ञात्वा स्वज्ञो भवति ? इत्यत आह—अणोः इति ।
 श्यामाकतण्डुलाद्यणोरणीयान् । “एष म आत्मान्तर्हदयेऽणीयान् ब्रीहेर्वा”
 इत्यादिश्रुतेः । महापरिमाणपृथिव्यादेः महतोऽपि महीयान् “पृथिव्या
 ज्यायान्” इत्यादिश्रुतेः । लोके तावत् अणु महद्वा यद्वस्त्वस्ति तत्
 सदात्मना सत् भवति । तदतिरिक्तमसत् संपद्यते । स्वात्मनो नाभरूप-
 कर्मोपाधित्वेन तदारोपाधिकरणत्वादणीयस्त्वं महत्वं चोपपद्यत इत्यर्थः ।
 सोऽयं आत्मास्य ब्रह्मादिस्तम्बान्तप्राणिकदम्बस्य जन्तोः हृदयभि-
 धानगुहायां तत्रत्यक्तामादिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यगभावेन निहितः
 स्थित इत्यर्थः । दृष्टादृष्टविषयोपरतधीः अक्रतुः अकामो मुनिः । मनादिकरणानि
 धातवः । तेषां स्वव्यापृतिवैरल्यं धातुप्रसादः तस्मात् । तं प्रत्यञ्चमात्मानं
 “न कर्मणा वर्धते नो कन्तीयान्” इति श्रुतिः कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयविरलं
 आत्मनो महिमानं अयमहमस्मीति पश्यति । तत्समकालं स्वज्ञः सन् क्रृतकृत्यो
 भवतीर्थः ॥ २० ॥ अन्यथा प्राकृतजनैर्दुर्विज्ञेय इत्याह—आसीन इति ।
 व्यष्टिसमष्ट्यात्मकज्ञाप्रत्यस्पर्योर्विश्वैजसविराद्सुत्ररूपेण विशेषसामान्यायमान-
 बाह्यान्तर्वृत्तिषु तदारोपाधिकरणत्वेन आसीनोऽवस्थितोऽयमात्मा विशेषसा-
 मान्यवृत्त्याखुदतया दूरं ब्रजतीव । भासमानोऽयमात्मा व्यष्ट्यादिस्वापतुर्यावस्थ-
 योः प्राज्ञबीजतुर्यरूपेण “न किञ्चनावेदिषम्”, “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या” इति
 च करणैकदेशविज्ञानोपरमः शयनं विशेषसामान्यविज्ञानोपरमणं तत्र तदपवादाधि-

^१ तमक्रुः—क.

करणत्वेन शायानोऽयमात्मा सर्वतो यातीव । वस्तुतः स्वातिरिक्तकरणग्राम-
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसक्तदूरसन्धिहितपरिच्छन्नापरिच्छन्नदेशादिवैरल्यानिष्टप्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः । स्वाज्ञवृत्तिविभातविश्वस्य मदकृन्मायाकार्यत्वात्तदारो-
पाधिकरणस्यापि मदत्वम् । मदकृदविद्याप्रपञ्चापवादाधिकरणस्य तदपवाददोषास्पृष्ट-
त्वेनामदत्वम् । स्वाज्ञवृत्तिविभातं विश्वारोपापवादाधिकरणत्वेन मदामदः तं
मदामदम् । तद्गतहेयांशाधिष्ठेयाधिष्ठानगतापह्वसिद्धनिष्टप्रतियोगिक^१ब्रह्मात्ररूपेण
दीन्यते दीप्यत इति देवः तं देवम् । स्वावशेषधिया अहं वेद यथा तथा को
वा मदन्यो ब्रह्मात्रज्ञानं विना ज्ञातुमर्हति ? अत एवात्मा प्राकृतबुद्धिभि-
द्रुविज्ञेयो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मज्ञानप्रशंसा

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

प्राकृतधियामपि सर्वभूतात्मैकत्वज्ञानतः शोकाल्ययमाह—अशरीरं इति ।
देवपितृमनुष्यादिशरीरेषु नामरूपोपाधिष्वनेकेषु अनवस्थितेष्वपि घटोपाध्य-
सङ्गन्योर्मैकत्वनियत्ववदयमात्मा अशरीरः शरीरत्रयापवादाधिकरणत्वेना-
वस्थितः । शरीरत्रयस्य व्यावहारिकादिष्ट्या मिथ्यात्वेनावस्थितत्वेऽपि तदारो-
पापवादाधिकरणस्यात्मनोऽशरीरत्वेनावस्थितत्वात् । अविकृतत्वेन अशरीरं
नित्यमित्यर्थः । अपरिच्छन्नस्वरूपत्वात् महान्तम् आपेक्षिकमहत्वं वारयति—
विसुं इति । व्यापिनमित्यर्थः । “नित्यं विभुं सर्वगतम्” इति श्रुतेः । अशरीरं
इत्यादिविशेषणविद्विष्ट आत्मानं शरीरादिसापेक्षाशरीरत्वादिगतहेयांशापह्वसिद्धं
ब्रह्म स्वमात्रमिति मत्वा तन्मनसमकालमेव धीरो विद्वान् स्वातिरिक्ताविद्या-

^१ ब्रह्मरूपेण—उ १.

पदतत्कार्यजातं सत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपेण अस्ति नास्तीति
न शोचति शोचनीयविषयवैरल्प्यात् ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।

इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

आत्मज्ञानोपायः

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तदूऽस्माम् ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

यद्देदनतः शोकाल्प्यो दर्शितस्तदधिगमोपायः कः ? इत्यत आह— नायं
इति । ऋगादिचतुर्वेदपठनपाठनायंमानप्रवचनेन । अयमात्मा न लभ्यः
नापि ग्रन्थार्थाधारणापटुशक्तिरूपमेधया । नापि बहुभ्यो बहुधा श्रुतश्रवणेन ।
तथा चेत् केनोपायेन लभ्यते ? इत्यत आह—यं इति । एष साधको
मुमुक्षुः यं परमात्मानं सर्वापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकत्वमात्रतया वृणुते जानाति
तेनैव ज्ञात्रा स्वावशेषतया अयमात्मा लभ्यः । स्वावशेषधिया जानतः
खात्मा लभ्यत इत्युत्तम् । कथं लभ्यते ? इत्यत आह—तस्य इति ।
तस्य ब्रह्मविद्विष्टस्य एष परमात्मा स्वां तनूं निष्प्रतियोगिकत्वमात्रमिति
खकीयाथात्म्यं [विः] वृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञाज्ञात्मरूपेणात्मनः
सपत्वात् ज्ञवदज्ञोऽपि ब्रह्म आप्नुयादित्यत आह—नाविरत इति ।
खश्रमविपरीताचरणदुश्चरितात् यो नाविरतः यस्तु करणग्रामलौल्यादपि
अशान्तः विक्षेपद्वयबाहुल्यात् असमाहितचित्तोऽपि तत्पत्ता-

शान्तमानसः । एवं ज्ञानप्रतिबन्धकदुश्चरितादिवृत्तिमानाभासमात्रवेदान्तश्रवण-जनितप्रज्ञानेन एनं प्रकृतमात्मानं नाप्नुयात् सोऽयं आभासज्ञानीत्यवगम्यताम् । तद्विपर्ययपारमार्थिकज्ञानी तु दुश्चरितात् विरतः करणग्रामलौल्यात् समाहितः समाधानफलादप्युपशान्तमानसो यथोक्तसाधनसंपन्नो मुमुक्षुः श्रुत्याचार्यप्रसाद-जनितप्रज्ञानेनैनं प्रकृतमात्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रधिया प्राप्नोति विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ब्रह्मण आत्माभेदः

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

तद्विपर्यये आभासज्ञानी तु यथावदेनं न वेदेत्याह—यस्य इति । सर्वधर्मविधारकत्वेन सर्वत्राणनशक्ती ब्रह्मक्षेत्रे । तदुपलक्षितव्यष्टिसमष्टयात्मक-स्वाविद्यापदतत्कार्यजाते उमे अपि यस्य आत्मनः ओदनः अशनं भवतः । आत्मनः स्वाविद्यापदतत्कार्यग्रासत्वात् । य एवमनृतजडुःखात्मकाविद्यापद-तत्कार्यजातं ग्रसति सोऽयं मृत्युः व्यष्टिसमष्टिसाक्षिनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्य उपसेचनं भवति । एतादृशः सोऽयमात्मा यत्र क्व आभासज्ञानी क्व ? कथमेनं पारमार्थिकज्ञानीव ज्ञात्वा आभासज्ञानीत्पदं भजति ? तस्मात् पारमार्थिकज्ञान्येव सर्वापह्ववसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति विदित्वा तद्वेदनसमकालमेव तद्याथात्म्यतया अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तृतीया वल्ली

जीवब्रह्मयाथात्म्यज्ञानम्

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाम्भयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥
यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥ २ ॥

“क इत्था वेद यत्र सः” इति पारमार्थिकज्ञानीव को वा आभासज्ञानी वेदेति द्वितीयवल्ल्यन्ते अभिहितम् । तत्र ज्ञानाश्रयज्ञानाज्ञाने तत्फलं च मन्दबुद्ध्यारोहाय तेषां सुखप्रतिपत्त्यर्थं रथरूपकल्पनया प्राप्तप्राप्यगन्तुगन्तव्य-विवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते—ऋतं इति । स्वाङ्गदृष्टिविकल्पतर्कमफलस्य स्वदृष्ट्या ऋतत्वात्तदेव ऋतं द्वावात्मानौ पिबन्तौ । तत्रैक एव कर्मफल-रसायनं पिबति नेतरः । तथापि छत्रिन्यायेन पात्रजीवसामानाविकरण्यात् पिबन्तावुच्येते । “तयोरन्यः पिष्पलं स्वाद्वयनश्चनन्यो अभिचाकरीति” इति श्रुतेः । सुकृतस्य स्वकृतकर्मणः फलहेतुर्यत्रास्मिन् शरीर लोक्यते स लोके: तस्मिन् लोके । बाह्याकाशापेक्षया हार्दकाशस्य परमत्वम् । तस्मिन् परमे । यत्र ब्रह्म उपलभ्यते तत् परार्थं तस्मिन् परार्थे । हार्दकाशे कलिपततूलान्तःकरणायमानगुहां प्रविष्टौ संसारित्वासंसारित्वेन छायातपौ इव परस्परविलक्षणाविति ब्रह्मविदो वदन्ति । न केवलमकर्मिणः । किं तु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसर्थभेदेन पञ्च अग्नयो येषां ते पञ्चाम्भयो गृहस्थाः ये च त्रिणाचिकेता अपि वदन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ परापरब्रह्मयाथात्म्यं जानामीति मुत्युराह—य इति । ईजानानां कर्मिणां यः सेतुरिव सेतुः “एष सेतुविधरण एषां लोकानाम-संभेदाय” इति श्रुतेः । कर्मिणां दुःखसन्तारणहेतुत्वात् । योऽयं नाचिकेतोऽग्निस्तं नाचिकेतं वयं ज्ञातुं चेतुं च शकेमहि शक्तिमन्तः । तितीर्षतां संसारवार्धिं

तर्तुमिच्छताम् । यत् पारमभयं परमक्षरं तच्च ज्ञातुं शकेमहि । यत एवं अतः कर्मिब्रह्मविदाश्रये अपरपरब्रह्मणीत्यर्थः । “क्रतं पिबन्तौ” इत्यादिना अपरं परं च ब्रह्मोपन्यस्तम् । तत्र तूलान्तःकरणोपाधिकः संसारी विद्याविद्याधिकृतः संसारमोक्षगमनाय शक्तो भवति ॥ २ ॥

आत्मनो रथिण्येण निस्पृणम्

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि १हयान्याहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

तस्यैव तदुभयसाधनत्वेन रथादिः कल्प्यते—आत्मानं इति । क्रतपं जीवात्मानं रथिनं विद्धि । शरीरस्य रथहयस्थानीयेन्द्रियाकृष्यमाणत्वात् शरीरमेव रथम् । अध्यवसायलक्षणां बुद्धिं तु सारथिं विद्धि । सारथिनेतृ-प्रधानरथवच्छीरस्य बुद्धिनेतृप्रधानत्वात् । यद्यत् कार्यं तत्तद् बुद्धिकर्तव्यमेवेत्यभिप्रायः । सङ्कल्पादिलक्षणां मन एव प्रग्रहं रक्षनां विद्धि । रक्षनयेवाश्वास्तथा मनसा प्रगृहीतानि इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो निर्वर्तन्ते । रथकल्पनाकुशलाश्वक्षुरादीन्द्रियाणि हयानाहुः । हयानिति वक्तव्ये हयानि इति लिङ्गव्ययश्छान्दसः । इन्द्रियाश्वानां शरीररथाकर्षणकुशलत्वात् । रूपादीन् तद्वाचरविषयान् विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः संयुक्तं जीवात्मानं मनीषिणः संसारी कर्ता भोक्ता इति एवं आहुः । न हि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वादिरस्ति । तद्रत्नकर्तृत्वादेवुद्धयाशुपाधिकृतत्वात् । “ध्यायतीव लेलायतीव,” “अभोक्ता फलभोज्यपि” इति च श्रुतेः ॥ ३—४ ॥

^१ हयानाहुः—क.

विज्ञान्योरिन्द्रियजयाजयौ

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यशुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्चा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति शुक्तेन मनसा ^१सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्चा इव सारथेः ॥ ६ ॥

एवं रथकल्पनाया वक्ष्यमाणविष्णुपदप्रापकोपायत्वान् ह्युपायं विनो-
पेयास्तिरिष्यत इति तद्विच्यते—यस्तु इत्यादिना । यस्तु अविज्ञानवान्
अविवेकी बुद्ध्याख्यसारथिरिन्द्रियप्रवृत्तिनिवृत्तिकर्मस्वनिपुणो भवति तथैवानि-
पुणसारथी रथचर्यायां अयुक्तेन प्रग्रहस्थानीयासमाहितमनसा सह युक्तो भवति
तस्य अकुशलबुद्धिसारथेरथस्थानीयेन्द्रियाण्यवश्यानि रथसारथेरुष्टाश्चा इव
निगृहीतुमशक्यानि भवन्ति ॥ ५ ॥ अनिपुणसारथ्यादिस्वरूपमुक्त्वा निपुण-
सारथ्यादिस्वरूपमाह—यस्तु इति । यस्तु विज्ञानवान् प्रगृहीतमना भवति
समाहितमनस्त्वात् तस्य अवस्थानीयेन्द्रियाणि इतरसारथेः सदश्चा इव
प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं च शक्यानि भवन्ति ॥ ६ ॥

तयोर्ब्रह्मणः प्रासिरप्रासिश्च

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

¹ सह—उ १.

पूर्वविपरीतसारथ्यादिफलमाह—यस्तु इति । यस्त्वविज्ञानवान् अकु-
शलसारथिर्भवति अप्रगृहीतमानसत्वात् अमनस्कः ततः सदा अशुचिः
अशुद्धचित्तः स सारथिना न हि तत् परमाक्षरपदमाप्नोति । किं तु
जनिमृतिलक्षणसंसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तविपरीतसत्सारथेः परमफलं
दर्शयति—यस्तु इति । यस्तु विज्ञानवान् रथी विद्वान् युक्तेन मनसा सदा
शुचिर्भवति विशुद्धान्तरत्वात् स तु विद्वान् यस्मात् स्वात्तपदात् भूयः प्रच्युतः
सन् न जायते तत् परमाक्षरपदमेव आप्नोति ॥ ८ ॥ किं तत् पदं? इत्यतः
आह—विज्ञानसारथिः इति । यस्तु विज्ञानसारथिः विवेकबुद्धिसारथिः
मनःप्रवृहवान् निगृहीतचित्तः शुचिः नरः विद्वान् सोऽयं संसाराध्वनः
पारं विश्रान्तिसीमां आप्नोति । तत् किं? इत्यत आह—तत् इति । तत् निष्प्रति-
योगिकव्यापनशीलस्य विष्णोः स्वरूपस्य सर्वाप्हवसिद्धस्वमात्रसिद्धेः परमत्वेन
स्वावशेषविद्या पद्यत इति परमं पदं तदेवेतर्थः ॥ ९ ॥

पुरुषत्य सर्वेभ्यः परत्वम्

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

यत् विद्वद्विरेव गन्तव्यं तस्य सर्वाप्हवसिद्धत्वेन तदाह्युपायैरत्य-
माशङ्क्य वस्तुतस्तथात्वेऽप्यनादिकालसिद्धस्वज्ञस्वज्ञदृष्टिमाश्रित्य स्वातिरिक्ते-
न्द्रियाद्युपलक्षिताविद्यापदतत्कार्यजातस्य सत्यव्यावहारिकप्रातिभासिकत्वादिरूपेण
विद्यमानत्वात्तदालम्ब्य स्थूलेन्द्रियाद्यारस्याव्यक्तान्तगतप्रत्यगधिगमपूर्वकं परा-
काष्ठायमानब्रह्मात्रस्वरूपमवगन्तुं शक्यमितीदमाभ्युते—इन्द्रियेभ्य इत्या-
दिना । शृणोमि पश्यामीत्यादिप्रत्यक्प्रकाशद्वारभूतानीन्द्रियाणि तावत् स्थूलानि

तेभ्यः स्वकार्येभ्य इन्द्रियेभ्यः ते हि परा अर्थाः शब्दादिसूक्ष्मतन्मात्राः स्थूलेन्द्रियपेक्षया सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्यः अर्थेभ्यः सूक्ष्मं महत् प्रत्यगात्मभूतं च मनः संकल्पाद्यारम्भकम् । तस्मात् मनसोऽपि परा सूक्ष्मा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता हि बुद्धिः । अध्यवसायारम्भकभूतसूक्ष्म-बुद्धेरपि बोधाबोधात्मकाव्यक्तप्रथमजत्वेन सर्वप्राणिबुद्धिप्रत्यगभूतत्वात् स्वकार्य-सर्वमहत्त्वाच्च आत्मा महान् बुद्धेरपि परः सूक्ष्मः प्रत्यगात्मभूतश्चेत्युच्यते ॥१०॥ अव्यक्तस्य सर्वजगद्वीजभूतत्वेन सर्वकारणशक्तित्वेन विद्यमानं अव्यक्तं महतोऽपि परं सूक्ष्मं प्रत्यगभूतं च भवति । यथा वटकणिकायामिव वृक्षबीजं तथा प्रतीचि ओतप्रोतभावेन सर्वार्थबीजभावेनावस्थितात् अव्यक्तादपि तदरोपापवादाविकरणप्रत्यगभिन्नपरमात्मा स्वविकल्पितेन्द्रियाद्यव्यक्तान्तप्रपञ्चपूरणात् पुरुष एव “सर्वस्मादन्यो विलक्षणः” इति, “सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरम्”, “महतो महत्तरम्” इति च श्रुत्यनुरोधेन सर्वस्मात् पर इत्युच्यते । स्वातिरिक्तसापेक्षपरत्वगतहेयांशापहृवसिद्धनिष्ठतियोगिकपूर्णभावापन्नपुरुषादपि पूर्वोक्तेन्द्रियादिपरत्ववत् परोऽन्यः स्यादिति शङ्कां शातयति—पुरुषान्न परं इति । यस्मात् पुरुषात् निष्ठतियोगिकसन्मात्रात् न हि किञ्चिदपि वस्त्वन्तरमस्ति पुरुषावगतेः स्वातिरिक्तसर्वासदपहृवपूर्वकत्वात् । “यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्”, “सन्मात्रमसदन्यत्” इत्यादिश्रुतेः । स्वातिरिक्त-हेतोरपहोतव्येन्द्रियाद्यव्यक्तान्तगतपरत्वसूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यक्त्वानां या निष्ठतियोगिकस्वमात्रतयावस्थितिः सा काष्ठा पर्यवसानभूमित्वात् । असत्कर्म्मादिसद्वैत्यन्तगन्त्तणां सा एव परा प्रकृष्टा गतिः । वस्तुतोऽवस्तुतो वापि तदतिरिक्त-जीवेशसाक्ष्यभावात् सालोक्यादिमुक्तिभाजां निर्वासनत्वेन चतुष्पदैक्यसमये निर्विशेषब्रह्मभावापत्तेः । “ब्रह्मलोकं हि संपद्य न च पुनरावर्तते” इति,

यत् गत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ।

इति च श्रुतेः स्मृतेश्च । “यत् गत्वा न निवर्तन्ते” इति यत् तदनुपपन्नं गतेरागतिपूर्वत्वात् इत्याशङ्क्य सर्वस्य केवलब्रह्ममात्रत्वादवगतिरेव गतिरित्युप-

चर्यते । इन्द्रियाद्यव्यक्तान्तगतेः प्रत्यगभावपरिसमाप्तत्वात् प्रतीचः पराग्मिभवत्वात् । प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः परागभावसापेक्षप्रत्यगैक्यगतसविशेषकलनापहवे ब्रह्मात्रत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मनः सूक्ष्मधीवेदत्वम्

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वद्यथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

यदि सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्यमात्रतयावशिष्यते तदा सर्वेषामपि साक्षात्कर्तुं शक्यं भवेदित्याशङ्क्य सदाद्यावृत्तित्रयापहवसिद्धसञ्चिदा-नन्दमात्रदृष्टीनां स्वमात्रतया साक्षात्कृतमपि सदाद्यावृत्तित्रयावृत्तानामन्तर्गूढत्वेन किञ्चिद्विभिन्नावृतीनां प्रत्यारूपद्यगिव भातीत्याह—एष इति । परमार्थदृष्ट्या सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकपूर्णभावेन यः पुरुषोऽवशिष्यते स्वाज्ञदृष्ट्या स एष पुरुषः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तूलाविद्यापटच्छन्न इव गूढः । अत एव आत्मा कस्यचिदपि न प्रकाशते । तेषां तूलाविद्यावृतदृष्टित्वात् । परमार्थदृष्ट्या यदयं सर्वो जन्तुः सत्त्वामात्रस्वरूपोऽपि तूलाविद्यावृतदृष्टित्वेन श्रुत्याचर्यैः “न त्वं संसारी किं तु प्रयत्नदभिन्नं ब्रह्म तद्रत्तहेयांशविरलब्रह्ममात्रं भवसि” इति बोधितोऽपि तदुपदेशं न बहुमन्यते । “देहेन्द्रियादिरसि” इति परैर्बोधितोऽपि शरीरत्रयमात्मेति गृह्णति । अहो मायैतादशी ! तया मोमुह्यमानोऽयं लोकः स्वात्मानमविदित्वा सुतरां बंधमीति ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरल्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । “मामेव ये प्रपद्यन्ते”, “नाहं प्रकाशः सर्वस्य”, इति विरुद्धोक्तिरिति चेत्त ; आवृत्तित्रयावृतदृष्टेष्वेवं न प्रकाशत इत्युक्तम् । किञ्चिद्विद्विरीणावृतदृष्टेष्वेवं तया अन्यया एकाग्रतया

संस्कृतया बुद्धया सूक्ष्मवस्तुगोचरधिया इन्द्रियाद्यक्तान्तगतपरत्वसूक्ष्मत्वमहत्वादिसूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैः स्वान्तर्बाद्यविजृम्भितकामसङ्कल्पादिनामरूपादिप्रपञ्चभावाभावप्रकाशकत्वेन तदारोपापवादाधिकरणत्वेन निरधिकरणब्रह्मात्रत्वेन च स्वावशेषतया दृश्यते तु दृश्यते एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

धियः सूक्ष्मतापादनोपायः

यच्छेद्राङ्गमनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेन्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

स्वाविद्यावृतदृष्टीनां तदावृतिभेदनोपायतस्तदधिगमः स्यादित्यत आह—
यच्छेत् इति । प्राज्ञो विवेकी वागिन्द्रियोपलक्षितेन्द्रियजातं मनसि नियच्छेत्
उपसंहरेत् मनोमात्रपर्यवसानं कुर्यादित्यर्थः । वाक् वाचम् । विभक्तिव्यत्ययश्छा-
न्दसः । मनसी इति दैर्घ्यं छान्दसम् । तत् संकल्पविकल्पात्मकं मनः ज्ञाने
आत्मनि बुद्धौ नियच्छेत् । बुद्धिर्हि मनआदिकरणग्राममामोतीत्यात्मा । प्रत्य-
ग्भावेनेत्यर्थः । तज्ज्ञानायमानबुद्धिं आत्मनि महति महदुपाधिकहिरण्यगर्भात्मनि
नियच्छेत् । “हिरण्यगर्भः समर्वताप्रे” इति श्रुतिः प्रथमजं महान्तमात्मानं
विश्वविराडोत्रादिभिः सह स्वातिरिक्तकरणग्रामतदारोपापवादाधिकरणगतहेयांश-
शान्तः आत्मनि काष्ठापदंगतपुरुषे तन्मात्रावशेषतया नियच्छेत् ॥ १३ ॥

निर्गुणब्रह्मणो दुरधिगमत्वम्

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचात्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥

यतः स्वातिरिक्तसर्वापहवकृत् स्वमात्रतया कृतकृत्यो भवति ततो मातृवद्वितैषिणी श्रुतिरनाद्यविद्यास्वापमोहितपामरलोकं स्वात्माभिमुखमुद्वोधयति—उच्चिष्ठत इति ॥ हे प्राकृतजन्तवः ! यूयं स्वात्मोन्मुखतया स्वाविद्याद्युतत्कार्यस्वापात् उच्चिष्ठत । स्वात्माधिगमोपायचिन्तायां जाग्रत । ब्रह्मात्रनिष्ठान् वरान् आचार्यान् प्राप्य तदुपदेशलब्धं स्वातिरिक्तसर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति निवोधत । कालान्तरे एवं भवेदित्युपेक्षा न कार्या ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

इति स्मृतेः । ज्ञेयवस्तुनश्चरमजन्मगम्यत्वेन सुसूक्ष्मत्वात्तद्याथात्मज्ञानमार्गस्यापि सुसूक्ष्मतमत्वं स्फोटयति—क्षुरस्य इति । यथा तीक्ष्णीकृतक्षुरस्य धारा दुरत्यया सा पद्धयां दुर्गं दुर्गमनीया तथा सर्वापहवसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानपथः पन्थानं मार्गमिति कवयो वदन्ति । ज्ञेयवस्तुनः सूक्ष्मत्वेन तद्विषयकज्ञानमार्गस्यापि दुरत्ययतां वदन्तील्याशयः ॥ १४ ॥ कथं पुनर्ज्ञेयस्य सूक्ष्मत्वं ? इत्यत् आह—अशब्दं इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाढ्यसर्वेन्द्रियविषयत्वेन गन्धवती पृथिवी स्थूला । अबाद्याकाशान्तभूतेषु गतैकैकगुणापकर्षतः सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टम् । न हि यत्र गन्धादिपञ्चगुणाः प्रसरन्ति तस्यात्मनो निरतिशयसूक्ष्मत्वेन निर्गुणत्वात् । वस्तुतः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धापहवसिद्धं यत् तत् अशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धवत् इत्येतद्व्याख्यातम् । यत् शब्दादिविरलं तत् व्येतीत्यत आह—अव्ययं इति । यत् शब्दादिमत् तद्व्येति यत् तदपहवसिद्धं तदव्ययमित्यर्थः । “अव्ययमनाद्यनन्तम्” इति श्रुतेः । यत्र व्येति तन्नित्यम् । किमधुना नित्यं ? तत्राह—अनादि इति । यस्य स्वोत्पत्तावादिः कारणं न विद्यते तदनादि । अनादित्वे प्रागभाववदन्तवत्वं स्यादित्यत आह—अनन्तं इति ॥ सप्रतियोगिकप्रागभावस्यानन्तवत्वेऽपि निष्प्रतियोगिकानादेरनन्तवत्वं निरङ्गुणमित्यर्थः । कथं पुनरस्यानन्तत्वं ? अनन्तकलनाविशिष्टमहत्तत्वस्य विद्यमानत्वादित्यत आह—महतः परं इति । स्वातिरिक्तत्वेनापहोतव्यमहत्तत्वात् परं तदवगतेर्महत्तत्वतत्कार्यापहवपूर्वकत्वान्निष्प्रति-

योगिकानन्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः । सापेक्षमहतः परत्वेनाध्युवता स्यादित्यत आह—ध्युवं इति । महत्तत्वादेः स्वाति-रिक्तत्वेन स्वज्ञदष्टया ध्युवत्वेऽपि परमार्थदष्टया महदादेः शशविषाणवदवस्तुत्वात्-त्सापेक्षाध्युवताया अपि तथात्वाक्निरपेक्षनिष्प्रतियोगिकध्युवम् । तमात्मानं ब्रह्मस्व-मात्रमिति निचाय्य सम्यग्ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्य-जातमात्मसत्यव्यवहारप्रतिभासशून्यत्वेनाप्यस्ति नास्तीति विभ्रमो हि मृत्युः । तस्य प्रमादरूपत्वेन स्वमात्रबोधग्रासत्वान्मृत्युत्वं सिद्धमित्यर्थः । “प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि” इति,

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणः सुतः ॥

इति स्मृतेः स्वरूपदर्शनोक्तेश्च । तथाविघस्वातिरिक्तमायमानमृत्युगोचरात् प्रमुच्यते निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमविशिष्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

फलश्रुतिः

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

नचिकेतोमृत्युप्रश्नप्रतिवचनाविर्भूतप्राप्तिवर्णपठनपाठनज्ञानफलं श्रुतिराह—नाचिकेतं इति । मृत्युमुखान्वचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं नचिकेतसे मृत्युना प्रोक्तं इदं उपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनवस्तुगोचरत्वात् सनातनम् । मेधावी ब्रह्मविद्वरीयान् तदुचिताधिकारिभ्यो यथावत् उक्त्वा स्वर्य वाचोर्येभ्यः श्रुत्वा । चशब्दाद्यथावज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं यद्ब्रह्म स्वमात्रतया लोक्यते ज्ञायते इति सोऽयं ब्रह्मलोकस्तस्मिन् ब्रह्मलोके स्वावशेषतया महीयते । ब्रह्मैव भवति इत्यत—“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

तस्यैव श्राद्धकाले श्रावणम्

य^१ इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्वाहसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

सदसि श्राद्धकाले वा वल्लीत्रयाख्योपनिषत्पठनफलमाह— य इति । यो हि विद्वान् वल्लीत्रयात्मकं इमं प्रन्थं प्रकृष्टत्वात् परमं गोप्यत्वात् गुह्यं प्रयतः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणानां संसदि प्रन्थतोऽर्थतो वा श्रावयेत् । भुज्ञानब्राह्मणालङ्कृतश्राद्धकाले वा श्रावयेत् । वल्लीत्रयार्थश्रोतारो ब्राह्मणाः श्राद्धभुजश्च तत् श्राद्धं चैतत् सर्वं आनन्त्याय कल्पते । द्विर्वचनं वल्लीत्रयसूचिताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

चतुर्थी वल्ली

विज्ञाङ्योर्बिषयप्रवणत्वाप्रवणत्वे

पराञ्छि खानि व्यतुण्टत् स्वयंभूत्समात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

^२अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमधुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

“ गूढात्मा न प्रकाशते ”, “ दृश्यते त्वग्रया बुद्धशा ” इति तृतीयवल्लयामभिहितम् । अग्रयबुद्धयभावात् खल्वात्मा न प्रकाशते । तत्प्रतिबन्धके ज्ञाते

^१ इदं—अ २.

^२ अतो—क, उ १., अथो—अ २.

तदुन्मूलनं कर्तुं शक्यम् । तदुत्सारणपूर्वकं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावगतये चतुर्थवल्ली प्रारम्भते—पराञ्च इति । स्वाज्ञादिविकल्पितभूलाविद्याबीजांशयोगातः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स्वयं स्वतन्त्रो भूत्वा परागच्छन्तीति पराञ्च खानि तदुपलक्षित^१श्रोत्रादीन्द्रियाणि पराग्रपशब्दादिविषयग्राहनगोचरस्वभावानि भवन्त्वति व्यनुणत् प्रत्यग्भावपराङ्मुखतया हिंसितवान् । यस्मादेवं तस्मात् इन्द्रियैरन्दियार्थोपलब्धा जीवः पराङ् प्रत्यग्भावावरणशब्दादीनेव पश्यति । नान्तरात्मन् अन्तरात्मानं प्रत्यञ्च कदापि न पश्यतीत्यर्थः । प्रायश एवं स्वभावा लोकाः । तत्र कश्चिद्धीरो नद्याः प्रतिस्नोतोऽभिमुखप्रवर्तनमिव पराग्रौपेन्द्रियेन्द्रियार्थप्रातिलोम्येनाञ्चनात् प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । आत्मशब्दस्य प्रतीच्येव लोकस्फुटिः । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो दृश्यते—

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ॥

इति स्मृतावात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । स्वभावतस्तं प्रत्यगात्मानं ऐक्षत अपश्यत् पश्यतीत्यर्थः । कथं पुनः प्रत्यगात्मानमैक्षत् घटद्रष्टा घटमिव ? अचाक्षुषत्वात् प्रतीच इति, तत्रोच्यते—न हि घटं प्रति घटद्रष्टेव प्रत्यगात्मानं पश्यति । रूपादिविविधविषयव्यावृत्तं प्रत्यग्भावमवलम्ब्य पराग्भावतो निवृत्तं चक्षुरादिकरणपठलमस्येति आवृत्तचक्षुः उपरतकरणग्रामो भूत्वा तद्वावाभावप्रकाशकत्वेन तदपवादाधारः प्रत्यगसमीति प्रत्यगात्मदर्शनं युज्यत इत्यर्थः । न च स्वभावसिद्धपराक्रप्रवृत्तिं विना तद्व्यावृत्तिपुरस्सरं प्रत्यक्प्रवर्तनं कथम् ? इति वाच्यम् । पराक्रप्रवृत्तेः स्वानर्थकरत्वेन स्वात्मभूतप्रत्यगीक्षणस्य परमपुरुषार्थंहेतुत्वात् । स्वात्मनः अमृतत्वं अमरणधर्मत्वं इच्छन् पराग्भावं व्युदस्य प्रत्यादृशा प्रत्यगात्मा ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥ पराक्रप्रत्यग्भावारूढयोः फलभेदं दर्शयति—पराच इति ।

शब्दस्पशीर्यो येऽर्थो अनर्थो इव ते स्थिताः ।

येषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥

^१ श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि—उ १.

इति श्रुत्यनुरोधेन प्रत्यगभावावरणपराभावायमानशब्दादिविषयपञ्चकग्रहणव्यप्रमानसा बालाः अविवेकिनः पराच्चः परागभूतान् स्वात्मतर्बाह्यविजृम्भतकामान् काम्यविषयान् अनुयन्ति । तेन कामभजनेन ते बालाः स्वाविद्यापदतत्कार्यरूपेण विततस्य मृत्योः पाश्यते बध्यन् इति पाशं शरीरसंयोगवियोगलक्षणजनिमृत्याद्यनेकानर्थवात् यन्ति प्रयान्तीर्यर्थः । यत् एवमतस्तस्मात् धीराः सुमुक्षवः स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन कबलितपरागभावप्रलयग्रूपावस्थानं प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपावस्थानं ब्रह्मात्रावस्थानं वा अमृतत्वं, तदेव निष्प्रतियोगिकध्रुवमिति विदित्वा देवलोकाद्ब्रह्मलोकान्तगतामृतत्वस्यापेक्षिकत्वेनाध्रुवत्यात्, अध्रुवेन्द्रियादिस्थानेषु स्वातिरिक्तसर्वपदार्थेऽवपि “इदं मे स्यात्” इति जात्वपि न प्रार्थयन्ते । पुत्रादेषणात्रयेभ्यो व्युत्थाय यत् परमार्थं तदेव भजन्तीर्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मभेदश्च

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ? एतद्वै तत् ॥ ३ ॥

स्वमानं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

यद्विज्ञानमात्रतो न किञ्चित् प्रार्थयन्ते तदधिगमः कथं भवति ? इत्यत आह—येन रूपं इति । येन परागभावविलक्षणप्रतीचा जीवलोकोऽयं चक्षुरादिकरणग्रामद्वारा रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनाम् तत्तदिन्द्रियार्थजन्यसुखप्रत्ययान् एतेनैव प्रत्यगात्मना विजानाति । न च देहादिविलक्षणप्रतीचा । न हीन्द्रियेन्द्रियार्थसुखं विजानातीति लोकप्रसिद्धिरस्ति । देहादिसंघातोऽहमिन्द्रियेन्द्रियार्थजन्यसुखादिप्रत्ययान् विजानामीति तु सर्वलोकप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । नयुक्तत्वात् संघातस्य स्वातिरिक्तशब्दादिवैरल्येन

विज्ञेयत्वाविशेषात् । यदि संघातो रूपादिरपि स्वयमेव भूत्वा रूपादीन् विजानीयात् तदा ब्रह्मरूपादयोऽप्यन्योन्यं विजानीयुरित्युक्तरयुक्तत्वात् , येनोदकं दहति सोऽग्निरितिवत् । तस्मादेहत्रयातिरिक्तप्रत्यगात्मना सर्वे विजानाति लोकः । न ह्यात्मनोऽविज्ञेयं किञ्चिदस्ति, प्रतीचः सर्वज्ञत्वात् । पराग्भावसा-पेक्षप्रत्यग्भावगतहेयांशापह्वसिद्धं ब्रह्मात्रमवशिष्यते । “अन्यत्र धर्मात्” इत्यादिना यत् नचिकेतसा पृष्ठं “ओमित्येतत्” इत्यादिना विष्णुपदत्वेन शब्दाद्यपह्वसिद्धनिष्ठतियोगिकब्रह्मात्रतया यदभिहितं तदेव एतत् स्वान्त-र्बाद्यकलनावभासकप्रत्यक्तत्वं स्वगतपराक्षसापेक्षप्रभवसविशेषायमानहेयांशापह्वतः स्वमात्रमवशिष्यत इत्यधिगतमिति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥ तदेतद्वस्तुनः सूक्ष्मविषयत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात् पूर्वोक्तार्थमेव पुनः पुनराह—स्वप्रान्तं इति । स्वाग्निकजग्जीवादेः स्वप्रमध्यस्थत्वेन ज्ञेयत्वात् स्वप्रज्ञेयं स्वप्रान्तं उच्यते । तथा जागरितज्ञेयत्वेन जागरितान्तं च । तौ उभौ स्वप्रजागरितज्ञेयपदार्थौ येन प्रतीचा लोकः अनुपश्यति इति पूर्ववत् । सर्वे तमेतं प्रत्यग्भेदेन महान्तं विभुमात्मानं तद्रत्विशेषांशापह्वसिद्धं स्वमात्रमिति विज्ञाय मत्त्वा धीरो विद्वान् न शोचति शोचनीयविषयाभावात् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्मेदज्ञानेन कृतार्थता

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

^१ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते—एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

यत् जीवेशयाथात्म्यप्रबोधतो विद्वान् निर्भयं भजति तदिशदयति—य इति । यः कश्चिन्मुक्षुः इमं कर्मफलायमानमध्वदं प्राणधारणशक्तिमत्वेन आत्मानं जीवं तद्रत्वपराग्भावविलयास्पदत्वेन प्रत्यगात्मानं वेद ततस्तदन्तिकात् अन्तिके भूतभव्यस्य भूतादिकालत्रयस्यापि ईशानं तदुपलक्षितसर्वस्येशितारं निरङ्गुकुश-सर्वज्ञेश्वरं तद्रत्वसर्वज्ञत्वाद्यपवादास्पदत्वेन परमात्मानं वेद पराक्षसापेक्षप्रत्य-

^१ ईशानो—अ २.

गैक्यगतसविशेषापह्वसिद्धं प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्मात्रमवशिष्यत इति यदि
वेद तदा ततः तद्विज्ञानोत्तरक्षणं न विजुगुप्सते न ह्यात्मानं गोपायितुमिच्छति,
स्वस्यैव निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रत्वात् । एतत् इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भस्य ब्रह्माभेदः

यः पूर्वं तपसो जातमद्वचः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो ^१भूतेभिर्वर्यपश्यत—एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

मध्वदजीवस्य भूतादिकालत्रयेशितुरीश्वरस्यापि तद्विशेषांश्चात्यागतो जीवेश-
याथात्म्यं ब्रह्मात्रमिति प्रतिपाद्य हिरण्यगर्भयाथात्म्यज्ञानसिद्धमप्येतदित्याह—
यः पूर्वं इति । यः कथिन्मुक्षुः तपसः सत्यादिलक्षणाद्वक्षणः सकाशात्
अद्वयः अप्सहितपञ्चभूतेभ्यः पूर्वं यो जायते समजनि तमेवं जातं ब्रह्मादि-
स्तम्बान्तप्राणिजातमुत्पाद्य तद्वदयगुहास्थाकाशं सूत्ररूपेण प्रविश्य भूतेभिः
कार्यकारणायमानभूतभौतिकैः सहाद्यापि तिष्ठन्तं हिरण्यगर्भं स्वसिन्
स्वकार्यभूतभौतिकजातेऽपि तद्रत्नामरूपतूलान्तःकरणवृत्तिमात्रापह्वसिद्धं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति व्यपश्यत यः पश्यति एतद्वै तत् इत्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥

तद्विद्याया ब्रह्मायाथात्म्यम्

या प्राणेन संभवति अदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या ^२भूतेभिर्वर्यजायत—एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

हिरण्यगर्भयाथात्म्यमुक्त्वा तद्विद्यागतयाथात्म्यं विशिनष्टि—या प्राणेन
इति । या स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातादनात् अदितिः, देदीप्यमानरूपेयमिति
देवतामयी, ब्रह्मणः सकाशात् प्राणेन हिरण्यगर्भेण सह संभवति मूलाविद्या-
तुरीयांशायमाना समष्टिविद्या प्रादुरभूदिव्यर्थः । सेयं व्यष्ट्यात्मना सर्वप्राणिगुहां

^१ भूतेषु—अ २.

^२ भूतेषु—अ २.

प्रविश्य तिष्ठन्ती सती तूलाविद्यातुरीयांशरूपेण व्यष्टिभूतेभिः भूतैः साकं
व्यजायत स्थूलादिभागत्रयप्रासस्वाविद्याद्वयार्थमात्रांशगतहेयांशापह्वसिद्धं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति यो वेद एतद्वै तत् इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

विराङ्गुपेण ध्येयस्याम्रेवद्वारुपत्वम्

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईड्चो जागृवद्विर्विष्मद्विर्मनुष्येभिरग्निः—एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

अग्निनामकवैराजयाथात्म्यं प्रकटयति—अरण्योः इति । यथा लोके
गर्भिणीभिः अग्निहतान्नभोजनादिना गर्भः सुभृतः तथा अधियज्ञगतोत्तराधरा-
रण्योर्जातवेदा अग्निः सर्वहविभौक्ता वैश्वानरः, “अयमग्निवैश्वानरः” इति
श्रुतेः, क्रत्विग्निः योगिभिश्च सुभृतः, किञ्च अच्चरे हृदये च जागृवद्विर्मनुष्येभिः
जागरणशीलाप्रमत्तचित्तमनुष्यैराज्यादिविष्मद्विः ध्यानभावनावद्विश्च दिवे दिवे
अहन्यहनि कर्मिभिर्योगिभिश्च ईड्च्यः स्तुत्यः वन्द्यो भूत्वायमग्निवैश्वानरो विजयते ।
तद्रत्तहेयांशापह्वसिद्धं ब्रह्ममात्रम् । एतद्वै तत् इति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणः सूर्यादिजगदधिष्ठानत्वम्

यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन—एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

सूर्याद्युपलक्षितविश्वारोपापवादाधिकरणयाथात्म्यं प्रकाशयति—यत इति ।
“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभि-
संविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्व्योमेति” इति श्रुत्यनुरोधेन यतश्च सर्व-
कारणात्तटस्थेश्वरात् ^१सूर्योपलक्षितजगत् उदेति आविर्भवति, यत्राधिकरणे
स्थितिं अस्तं च गच्छति ; तं तटस्थेश्वरं प्राणं वा अधैदैवभावमापना अश्यादयो
देवाः अध्यात्मभावमापना वागादयश्च सर्वे अरा इव रथनाभौ अर्पिताः

^१ सूर्योपलक्षितं जगत्—उ १.

स्थितिकाले संप्रवेशिताः । तत्सर्वाधिकरणं तटस्थेश्वराख्यं ब्रह्म कश्चन कश्चिदपि
तदु तत्तु नात्येति नातिक्रामति । कार्यनिरूपितकारणगत्तेयांशापाये निष्प्रति-
योगिकब्रह्ममात्रम् । एतद्वै तत् उक्तार्थमेतत् ॥ ९ ॥

अध्यात्माधिदैवयोश्चेतनस्याभेदः

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यामसल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिसत्त्वासत्त्वेऽपि निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म
स्वमात्रमवशिष्यते । तदन्यथापश्यतः प्रत्यवायफलं प्रकटयति— यदेवंह अनि ।
परमार्थदृष्ट्या सर्वापहवसिद्धब्रह्ममात्रतया स्थितं तदेव स्वाज्ञदृष्ट्या स्वानिरिक्त-
विश्वदवभासते । यदेव इह कार्यकारणोपाधिविशिष्टं जगर्त्वेनाभिमतं तदेवामुत्र
स्वज्ञदृष्ट्या स्वाज्ञदृष्टिविभातविश्वापवादाधिकरणं ब्रह्म विभाति । यदमुत्र एवं
भातं स्वाज्ञदृष्ट्या तदेव इह नामरूपादिविशिष्टविश्वदनुभाव्यम् । यस्तुतः
सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमेव सदा विजयत इत्यर्थः । एवं परम-
सिद्धान्ते स्थितेऽपि प्रायशो लोकस्वभाववैष्मयभेदविशिष्टविश्वया मोहितः सन्
इह निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे नानाकलनापहवसिद्धे तस्मादन्योऽहं मनोऽन्यतर्निर्दिन
नाना नानेव भिन्नभिन्नमिव पश्यति । सोऽयमेवंदर्शी मृत्योः मणान् मृत्युं
मरणं पुनःपुनर्जनिमृतिपरम्परां आप्नोति । तस्मात् तथा कदाचि न पश्येत् ।
सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमित्येव सदा पश्येदित्यर्थः ।

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

न पृथङ्गनापृथक् किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥

इति गौडपादाचार्योक्तेः । तद्विपर्यये—

योऽन्यथा सन्त्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरणात्मापहारिणा ॥

इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

निर्गुणब्रह्मणो मनोगम्यत्वम्

मनसैवेदमास्त्वयं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।

तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञस्वज्ञगोचरमनसा जगत् ब्रह्म वा आसत्यम् । ब्रह्मातिरेकेण मनो नास्तीति पक्षे ब्रह्मात्रं निष्प्रतियोगिकतयावशिष्यते । तत्र नानादर्शी मृत्युपदं यातीत्याह—मनसैवेदं इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितमनसैव तद्विकल्पितस्वाविद्यापदतत्कार्यजातं आप्न्यम् । यद्वा—स्वज्ञदृष्ट्या श्रुत्याचार्यसंस्कृतमनसैव विश्वारोपापवादाधिकरणं ब्रह्माहस्मीलास्त्वयम् । मनोमात्रापह्वे तद्विकल्पितनानानामरूपवद्विदाकदम्बं इह ब्रह्मात्रे कदाचिदपि शशविषाणवन्नास्त्येव, ब्रह्मात्रावगतेर्नानप्रपञ्चापह्वपूर्वकत्वात् इत्यत्र—

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं जगत् ।

चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा ॥

इत्यादिश्रुतेः । सर्वापह्वसिद्धे निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रे किञ्चन अणुमात्रमपि नाना प्रपञ्चः सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा अस्ति नास्तीति विभ्रमोऽपि न हि अस्तीति सिद्धान्तार्थः । यस्तु स्वाज्ञो नानेव पश्यति स मृत्योः मृत्युं गच्छत्येव । यत्किञ्चित्स्वातिरिक्तास्तितादृष्टिः सर्वत्र जननमरणादिलक्षणभयमेव प्रतिपद्यत इत्यत्र—“यदा ह्यैवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

आत्मनो ब्रह्मामेदः

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते—एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः—एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

पुरोक्तार्थमेव विधान्तरेणाह—अङ्गुष्ठमात्र इति । हृत्पुण्डरीकस्याङ्गुष्ठ-
परिमाणत्वेन तदन्तर्विलसितान्तःकरणावभासकचिद्ग्रातुः कीचकपर्वान्तर्वर्त्यम्बर-
वत् अङ्गुष्ठमात्रः, अनेनेदं जगत् पूर्णमिति पुरुषः, मध्य आत्मनि
शरीरान्तर्वद्यकुहे प्रत्यग्भावेन यः तिष्ठति तं भूतभव्यस्येशानं तद्रत्तेयांशापाये
ब्रह्ममात्रतया विदित्वा ततः तद्वेदनात् न विजुगुप्सते इत्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥
किञ्च—अङ्गुष्ठमात्र इति । यो हि मुमुक्षुः स्वहृदये अधूमज्योतिरिव
अङ्गुष्ठमात्रः केवलज्योतिर्मात्रस्वरूपत्वात्, पुरुषो भूतभव्यस्य ईशानो ब्रह्मा
आत्माहमस्मीति प्रत्यग्भिन्नब्रह्मरूपेण पश्यति सोऽयं मुमुक्षुदर्शनीयप्रत्यग्भिन्न-
परमात्मा । सोऽद्य इदानीं ब्रह्मादिस्तम्बान्तप्राणिषु वर्तमानः स उ स एव
श्वः परश्वोऽपि वर्तिष्यते । नान्यस्तत्तुल्यः समोऽधिको न्यूनो वास्तीत्यर्थः ।
तद्रत्तेयांशापहृतो ब्रह्ममात्रं यदविशिष्यते एतद्वै तत् इत्युक्तार्थमेतत् ।
“नायमस्तीति चैके” इत्यसहृदौकिकपक्षः स्वत एव निवृत्तोऽपि “स एवाद्य
स उ श्वः” इति श्रुत्या शून्यवादः क्षणिकवादोऽपि प्रत्युक्तः ॥ १३ ॥

भेदाभेददर्शनयोः फलभेदः

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्यस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं ताद्वगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

पुनरपि स्वातिरिक्तदर्शनादर्शनफलं तदपहवसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानफलं चाह—
यथोदकं इति । यथा दुर्गेण दुर्गमनप्रदेशे वृष्टमुदकं पर्वतेषु पर्वतवन्निम्न-
प्रदेशेषु विधावति विकीर्ण सत् विनश्यतीत्यर्थः, एवं प्रतिशरीरमात्मभिन्नधर्मान्

जीवान् स्वपृथग्भूतान् पश्यन् अज्ञः पुनः तानेव शरीरभेदान् विधावति
शरीरपरम्परामविरलमासोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अभेददर्शनफलमाह—यथोदकं
इति । यथा शुद्धे शुद्धोदके शुद्धोदकं आसिक्तं यदि तदा तादृगेव शुद्धोदकं
भवति, हे गौतम ! एवं आत्मैकत्वं विज्ञानतो मुनेरात्मैव सर्वं भवति ।
व्यष्टिसमष्टिसाक्ष्यसापेक्षसाक्षिणोरैक्यस्य सविशेषत्वेन शुद्धोदके शुद्धोदकक्षेपण-
स्थानीयस्वान्तस्वज्ञदृग्गोचरस्वातिरिक्तदर्शनादर्शनायमानविशेषांशापाये स्वातिरि-
क्तमस्ति नास्तीति कलनापहृवसिद्धं निष्प्रतियोगिकमात्ममात्रमवशिष्टं भवति ।
एवं विद्वानपि तन्मात्रतयावशिष्यत इत्यत्र—

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

य आस्ते कपिशार्दूल ब्रह्म स ब्रह्मवित् स्वयम् ॥

इति श्रुतेः । तस्मात् मातृपित्राचार्यसहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदान्तेनोपदिष्टमर्थं
श्रुत्याचार्यप्रसादतो लब्ध्वाथासल्लैकिकाद्यष्टद्विष्टिविभ्रमास्मरणपूर्वकं सर्वापहृवसिद्धं
ब्रह्म स्वात्रमित्यात्ममात्रसिद्धिरादरणीयेत्यर्थः । ब्रह्मात्रसिद्धान्तस्य ^१वेदार्थत्वेन
परमाद्वैतरूपत्वात् ।

केवलं ब्रह्मात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । इति,

वेदार्थः परमाद्वैतं नेतरत्सुरपुङ्गव ।

इति च श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ १५ ॥

पञ्चमी वल्ली

शरीरस्य पुरत्वं आत्मनस्तत्स्वामित्वं च

पुरमेकादशद्वारमजस्यावकचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते—एतद्वै तत् ॥ १ ॥

¹ वेदार्थेन—उ १.

ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वात् पुनरपि विधान्तरेण ब्रह्मात्रनिर्धारणायेयं वर्ह्यं प्रारम्भ्यते—पुरं इति । यस्यावक्रमकुटिलं युगपदुदितानन्तकोव्यादिल्पकाशवचेतः सम्यज्ञानमस्ति सोऽयमवक्रचेतास्तस्य अवक्रचेतसः । तस्य जन्मादिपदभावविकारास्पृष्टत्वेन अजस्य यस्य नानाद्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेककरणसंहतं शीर्षिण्यानि सप्त, नाभ्या सहावाच्चि त्रीणि, ब्रह्मरन्ध्रं च आहस्य एकादशद्वारं शारीरग्रामाणपुरं यदज्ञानज्ञानाभ्यां विकल्पितमुपसंहतं च भवति । स्वाज्ञदृष्ट्या व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं पुरस्वामिनं स्वज्ञदृष्ट्या तदारोपापवादास्पदं परमार्थदृष्ट्या व्यष्टिसमष्टिगत्कार्यकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अनुष्ठाय ध्यात्वा ज्ञात्वा वा—तदनुष्ठानं ध्यानं ज्ञानं वा भवितुमर्हति—तज्ज्ञानसमकालं शोचनीयसर्वव्यषणावैरल्यात् न हि शोचति ।

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।

इति, “ज्ञानसमकालमेव मुक्तः” इति च श्रुत्यनुरोधेन स्वभावतः स्वाविशाकृतबन्धनात् विमुक्तोऽपि परदृष्ट्या स्वातिरिक्तसर्वापहृवज्ञानतो विमुच्यते इत्युपर्यंते । वस्तुतः स्वेनापहौतव्यस्वाविद्याविकल्पितव्यष्टिसमष्टिपुरावल्यात् विद्वान् स्वमात्रमवशिष्यते । एतद्वै तत् इत्युक्तार्थम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणः समष्टिव्यष्ट्यधिष्ठानत्वम्

ह०८ सः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिपदतिथिर्दुरोणमन् ।

नृष्ठद्वरसद्वत्सद्वचोमसदव्या गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत् ॥

कथं पुनरात्मनो व्यष्टिसमष्टिपुराधिष्ठातृत्वं ? इत्यत आह— हंस इनि । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितव्यष्टिसमष्ट्यात्मकं पुरजातमसङ्गतयाधिष्ठाय तज्ज्ञानपुराधिष्ठातुजीवगतज्ञात्रादित्रिपुटीकलनां हन्तीति हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा । तस्य “अहमेवाधस्तादहसुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुक्तरतोऽहमेवंदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सर्वगतत्वेन सर्वपुराधीशत्वं तदपहृवसिद्धस्वमात्रतां च

दर्शयति—शुचिष्ठत् इत्यादिना । सोऽयं प्रत्यगमिन्नपरमात्मा अदिल्यपत्यात्मना शुचौ दिवि सीदति गच्छति व्याप्तोतीति शुचिष्ठत् । वसुः । वाय्वात्मनान्तरिक्षे सीदतीति अन्तरिक्षसत् । “अग्निर्वै होता” इति श्रुत्या होत्रात्मना वेद्यु-पलक्षितपृथिव्यां सीदतीति वेदिष्ठत् । “इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः” इति मन्त्रवर्णात् । अतिथिः सोमो भूत्वा द्रोणकलशे सीदतीति । यद्वा—ब्राह्मणो अतिथिः । तद्गूपेण दुरोणस्थानीययज्ञगृहेषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृष्टत् । नरापेक्षया वरेषु देवेषु सीदतीति वरसत् । ऋतं सत्यं तत्र सदात्मना सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे सूर्यात्मना सीदतीति व्योमसत् । शङ्खशुक्किङ्ग्राषादिरूपेणाप्सु जायन्त इति अब्जाः । ब्रीह्यादिरूपेण गवि पृथिव्यां जायन्त इति गोजाः । ऋतं यज्ञं तदद्ग्रहूपेण जायन्त इति ऋतजाः । नद्यादिरूपेणादौ जायन्त इति अद्रिजाः । स्वाङ्ग-स्वज्ञदृष्टिभ्यां विकलिपत्यष्टिसमष्टिपुरसङ्गसङ्गतदारोपाधारजीवेश्वररूपेण तत्स-वर्णपवादाधिकरणप्रत्यगमिन्नब्रह्मरूपेण च भासमानोऽपि परमार्थदृष्ट्या “ब्रह्ममात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तासदपहवसिद्धसन्मात्रत्वं सिद्ध-मित्याह—ऋतं इति । स्वातिरिक्तानृतापहवसिद्धत्वात्स्य सूक्ष्मत्वेन परिच्छिन्न-शङ्खां वारयति—ब्रह्मत् इति । निष्प्रतियोगिकभूमरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मन इन्द्रियोपास्यत्वम्

ऊर्ध्वं प्राणमुक्तयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥

“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति” इति स्वातिरिक्तवस्तुतदर्शनश्रवणवेदनापहवश्रुतेः न चादिल्यदेवताकोऽयं मन्त्र इति वाच्यम् ; आदिल्यस्यापि ब्रह्मत्वात् “असावादित्यो ब्रह्म” इति श्रुतेः । अस-छौकिकादृष्टिमोहे सत्यसति अविशेषेण निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्ये-तावता प्रन्थेनाभिहितम् । तदधिगमोपायैरल्यमाशङ्क्य—यदि ते ब्रह्मयाथात्म्या-

ज्ञानमस्ति तदा तदधिगमोपाय उच्यते—ऊर्ध्वं इति । योऽन्तर्यामी^१ सर्वेश्वरः हृत्कमलात् ऊर्ध्वं प्राणवृत्तिं उन्नयति तथा अपानवृत्तिं प्रत्यक् अथो अस्यति पातयति, हृदयपुण्डरीकमध्ये समासीनं तं स्वान्तःकरणाभिव्यक्त-विज्ञानसङ्गसङ्गजीवप्राणेश्वरप्रलयग्रूपेण बननीयं संभजनीयं वामनं विश इव रजानं सर्वे विश्वेदेवाः चक्षुराद्यश्च तत्त्वकरणजनितविज्ञानबलिं हरन्तः सन्त उपासते तादर्थ्येनाविरलव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । ^२ मनादिकरणप्रामव्यापृतिर्यदर्था सोऽयमात्मा सर्ववैलक्षण्येन सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

शरीरादिविविक्तस्यात्मनो ब्रह्माभेदः

अस्य विस्तरं समानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते—एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

स्वविकल्पितोपाधिविलये स्वयमेव परिशिष्यत इत्याह—अस्य इति । अस्य आत्मनः स्वात्मोपाधितो विस्तंसमानस्य पुरा शरीरस्थस्य देहिनो देहाद्विमुच्यमानस्य जीवप्राणेश्वरप्रत्यग्रूपस्य स्वगतविशेषांशापहृवे किमत्र परिशिष्यते ? स्वयमेवावशिष्यते । एतद्वै तत् इत्युक्तार्थः । देहाद्विमुच्यमान इत्यत्र पुरस्वामि[नो] विद्वतः पुरवासिन इव यदात्मविद्वणे वागादिकरणजालं हतवलं भवतीति यदुक्तप्रायं तदसाधु । प्राणापगमादेव करणजालं विध्वस्तं भवति । न तदतिरिक्तात्मापगमात् ॥ ४ ॥

आत्मनः प्राणादिजीवनहेतुत्वम्

न प्राणेन नापानेन मत्यों जीवति कक्षन् ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्वेतावुपाश्रितौ ॥ ९ ॥

^१ सर्वज्ञेश्वरः—उ १.

^२ “मनः” नास्ति—उ १.

प्राणादिना हि मत्यों जीवतीत्याशङ्कयाह—न प्राणेन इति । प्राणेनापानेन वागादिना वा कश्चन मत्यों न हि जीवति । न हि प्राणादीनां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वम् । संहतानामवस्थानं गृहादिवत् परप्रयुक्तं दृष्टम् । यस्मिन् प्राणादिविलक्षणे सत्यात्मनि चक्षुरादिभिः प्राणापानौ सहाश्रितौ यदर्थं प्राणादिः स्वव्यापारं कुर्वन् वर्तते अतः प्राणादिसंघातविलक्षणेन इतरेण तु आत्मनैव संहत्यकारिणः प्राणादयो जीवन्ति । तस्मादात्मनैव सर्वे जीवन्तीत्यत्र—“येन जातानि जीवन्ति” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्वयथ

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

सर्वजीवननिमित्तब्रह्मयथात्म्यं पुनः सोपायमभिधात्यामीत्याह—हन्त त इति । स्वाज्ञादृष्टिगुह्यं सनातनं ब्रह्म “अन्यच्छेष्यः” इत्यादिना सम्यग्विवेचित-मपि पुनरपीदानां तदियत्तामहं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि । हे गौतम ! यदज्ञान-ज्ञानाभ्यां भवमोक्षौ भवतः यत्परमार्थज्ञानतो मरणं प्राप्य यथा आत्मा संसारी पुनरसंसारी च भवति तथा वक्ष्यमाणं मे वचः श्रृण्वत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वाज्ञानतो मरणानन्तरं अन्ये स्वाज्ञा देहिनः पुनः शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं शुक्ररक्तबीजसमन्विताः सन्तो नानाद्योन्ति प्रविशन्ति । तथा केचनान्ये स्वाज्ञतमा मरणानन्तरं स्थाणुं वृक्षादिभावं अनुसंयन्ति । यत् यस्य कर्म यथाकर्म यादृशं कर्मेहजन्मनि कृतं यथाश्रुतं यादशमुपार्जितं ज्ञानं तदनुरूपमेव शरीरपरंपरां प्रपद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । “यथाप्रज्ञं हि संभवाः” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्वप्रदृष्टः सर्वाधिग्रानवद्वाभेदः

य एष सुसेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्वक्ष्य तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंश्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन—एतद्वै तत् ॥८॥

यत् प्रतिज्ञातं गुह्यं वक्ष्यामीति तदाह—य इति । य एष जीवभावमेत्य स्वभावतः करणेषु सुसेषु स्वाभिप्रेतस्त्यन्तपानादिविषयकनानाविधकामं कामं कामनापरंपरां स्वाविद्या निर्मिमाणो निष्पादयन् य एष पुरुषो जागर्ति न हि कदाचित् करणवत् स्वपिति, सोऽयं पुरुषो जीवभावमापनश्रुत्याचार्य-प्रसादात्तजीवितापाये यत्सर्वापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया विग्रजते तदेव ब्रह्ममात्रं शुक्रं निरतिशयज्योतिःस्वरूपत्वात् । स्वामात्रतयोपवृत्त्यात् तद्विद्वद्य । न ह्यनविकारिषु गोपनीयं तदतिरिक्तं गुद्यमस्ति । सर्वशास्त्रेषु तदेव निष्प्रतियोगिकामृतं विक्ळेबरकैवल्यं उच्यते । पुनः स्वाज्ञादिदृष्ट्या यत् मर्त्यकागण-भावमात्तवद्वाति तस्मिन्नेव सर्वे लोकाः समाश्रिताः । न हि तदु तत् ब्रह्म कश्चिदपि अत्येति । न हि वातादयोऽपि तच्छासनमतिक्रमितुं पारम्यन्ति “भीषास्माद्वातः पवते” इति श्रुतेः । यत् स्वाज्ञादिदृष्ट्यजगत्कागणत्वेनाभिमतं स्वाज्ञादिदृष्ट्यपहृवपूर्वकं परमार्थदृष्टिर्जाता चेत्तदेव निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं भवति । एतद्वै तत् इति पूर्ववत् ॥८॥

ब्रह्मणो जीवरूपत्वं असङ्गत्वं च

अग्निर्यथैको मुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥

वायुर्यथैको मुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

एवं विस्पष्टमुक्तमपि कुतार्किकपाषण्डोपहतधियां ब्रह्मात्रसिद्धान्ते मनो नावतरतीति परमदयावती श्रुतिर्ब्रह्मात्रावतरणाय ब्रह्मणः सार्वात्म्यं सर्वासङ्ग-प्रकाशकत्वमाह—अग्निः इति । यथा अग्निरेक एव भवति । अस्मिन् भूतानीति भुवनं प्रविष्टः सन् स्वदाह्यदार्वादिभेदमाश्रिय तत्र तत्र रूपं रूपं प्रतिरूपः दाह्यभेदमनुसृत्य बहुरूपो बभूव तथा सर्वेषां भूतानामपि अन्तरात्मा एक एव सन् दार्वादिष्वग्निवत् ब्रह्मादिस्तम्बान्तदेहजातं प्रतिपद्य प्रतिरूपो बभूव । वस्तुतस्तद्वहिञ्च स्वेन रूपेण सर्वभूतविलक्षण इत्यर्थः ॥ ९ ॥ किञ्च—वायुः इति । भुवनं प्रविष्ट इत्यत्र प्राणात्मना सर्वदेहेष्वनुप्रविष्टः सन् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इत्याद्युक्तार्थमेतत् ॥ १० ॥ यदि सर्वस्यैक एवात्मा तदा सर्वभूतलेपतः संसारित्वं स्यादित्यत आह—सूर्य इति । यथा एक एव सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुः सर्वलोकचक्षुः अनुप्राहकोऽपि चाक्षुषैः अशुद्ध्यादिदर्शन-निमित्तैरशुद्ध्यादिसंसर्गदोषैराध्यात्मिकादिबाह्यैश्च दोषैर्नैव हि कदापि लिप्यते । एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा लोकदुःखेन न लिप्यते । लोकबाह्यो ह्ययमात्मा । स्वाज्ञलोकस्तु स्वाध्यस्ताविद्याकामकर्मनिमित्तदुःखपरंपरामनुभवति । न स्वतः स्वस्य, स्वाज्ञानापाये स्वमात्रत्वात् । यथा ऊषररज्जुशुक्तिगग्नेनु जलसर्परौप्यनैल्यसंसर्गभ्रमत ऊषररज्जुशुक्तिगग्नानि दोषवन्तीव विभाव्यन्ते, न हि विपीतबुद्ध्यारोपितदोषैस्तेषां काचन क्षतिरस्ति, तथैव आत्मनि संसारित्वमध्यस्य लोको बंध्रमीति । न त्वात्मयाथात्मज्ञः । तस्य सर्वलोकान्त-बाह्यकलनापहवसिद्धब्रह्मात्रट्वतात् ॥ ११ ॥

आत्मनो ब्रह्मभेदज्ञानान्मुक्तिः

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषाऽसुखशाश्वतं नेतरेषाम् ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद्धानि कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

इतश्च ब्रह्मात्रात्म्युपायमाह— एक इति । स्वाज्ञादिग्रन्थिमोहे सत्यस्त्वाना एक एव निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते । स हि स्वाज्ञदृष्ट्या सर्वेऽऽहं परमेभ्यो भवन्ति । सर्वस्वतन्त्रः सोऽप्येक एव । न तत्समोऽविको वान्योऽस्ति । यद्देहे स्वारोगिना-विद्यापदं वर्तते स वशी । तत्र हेतुः सर्वभूतान्तरात्मेति, सर्वेऽकादितादित-प्रवृत्तिनिमित्तान्तर्यामिस्तरूपत्वात् । सोऽयमीश्वरः स्वात्मानमम्बुद्धेन्द्रियस्त्वाना तूलान्तःकरणाविद्यापरिक्लिप्तनानाविधानमस्तुपोपायिभेदानुवृत्त्या वहुधा वहुप्रकारं यः करोति, सर्वस्वतन्त्रेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात् । ये धीराः तमात्मस्थं भर्त्य-भूतदृष्ट्याकाशाभिव्यक्तं वस्तुतो निरावृतपरमार्थदृष्ट्या स्वानिगिज्ञमर्यादाद्याभिन्नं ब्रह्म स्वात्ममिति अनुपश्यन्ति श्रुत्याचार्यप्रसादतो विनिवृत्यायान्तर्यामीना तेषामेव शाश्वतं निरतिशयसुखं भवति । नेतरेषाम् । सत्याग्रहतद्यानां स्वात्मभूतमपि सुखं प्रतिभाति । न च “तमात्मस्थं” इत्यत्र शुद्धवदरक्षाधारत्वं वाच्यं, तस्याकाशवदमूर्तत्वात् । न शार्धेयस्त्वमात्मात्वं वाच्मति । आधेयस्य शशविषाणवदलब्धात्मकत्वेन नावारत्वसिद्धिः । निर्गियाने ब्रह्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तानियत्याचेतनव्यवहृत्यादिग्रन्थे सत्यसति नित्यचेतन एक एव । स्वाज्ञदृष्ट्या तदज्ञानस्तम्भयाद—नित्य इति । स्वाज्ञदृष्ट्या नित्यानां पृथिव्यादीनामपि नित्यः स्वसनानिगिज्ञमर्यादित्यान् । पृथिव्यादीनां तथा चेतयितृणां ब्रह्मादिस्तम्बान्तप्राणिनामपि चेतनः । यथा अनश्चीनामयसां दाहकत्वमश्चिनिमित्तं तथा ब्रह्मादिस्तम्बान्तप्राणितयितृवं शुद्धचैतन्यनिमित्तम् । नित्यचैतन्यस्वभावात्मा एक एव सर्व वहूनां कामिनामकामिनां च तत्तद्वावानुरोधेनानायासेन कामान् यो विद्धानि प्रयच्छति तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् । स्वातिरिक्तशान्तेः स्वात्मत्वेन शाश्वतत्वमुपपश्यते यम्याः संयं शान्तिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणः सुखरूपत्वं चिद्रूपत्वं च

तदेतदिति मन्यन्ते ऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं तु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

स्वेतरेषामनेवंविधानां ब्रह्मात्रसुखस्यानिर्देश्यत्वेऽप्यनिकार्यनविकारिष्टेः
निर्देश्यानिर्देश्यवत्तसुखं भातीत्याह—तत् इति । व्याविद्वैषणात्रयाः केचन यतयो
यदनात्मापह्वसिद्धात्मात्रसुखमवाङ्मानसगोचरत्वेन अनिर्देश्यमपि तदेतत्
परमं सुखं ^१प्रत्यक्षं इति मन्यन्ते । न हि मन्यन्त इति संशयोक्तिः,
सर्वापह्वसिद्धं ब्रह्म ^२निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति निर्देशस्य निस्संशयार्थत्वात् ।
तादृशं ब्रह्म ब्रह्मविद्वरीयांस इव कथं तु केन प्रकारेण तत् ब्रह्मसुखमहं
विजानीयाम् ?

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत् सुखं लभेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥

इति श्रुतिसिद्धब्रह्मविद्वरीयसाधिगतसुखमिदमित्यमिति कथं बुद्धिविषयमापादयेयम् ?
इत्यर्थः । तद्वेदनहेतुसम्यज्ञानवैरल्यात् । यदि त इव मम “ब्रह्मात्रमसन्न
हि” इति श्रुतिसिद्धसर्वासदपह्वसिद्धसन्मात्रसम्यज्ञाने जातेऽपि किमु
तत्सुखं भाति न वा ? इत्याशङ्कायां तादृशसम्यज्ञानं जातं चेत् सर्वापह्वसिद्धं
ब्रह्म भाति स्वमात्रमिति विभाति चेत्यर्थः, “सुविभातं सकृद्विभातं” इति
श्रुतेः ॥ १४ ॥ यदेवं भातं तत् केन भास्यमानं सत् भाति ? इत्याशङ्क्य
तस्य स्वाङ्गविकल्पतस्यूर्याद्यवभासक्त्वेन भास्यमात्रां व्यनक्ति—न तत्र इति ।
न हि तत्र भासात्रे ब्रह्मणि लोकदृष्ट्या सर्वावभासकः सूर्योऽपि भाति ।

^१ “प्रत्यक्षं” नास्ति—उ १.

^२ निष्प्रतियोगिकभिति स्वमात्रनिर्देशस्य—उ १.

तत्र प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न हि चन्द्रतारकाणि । नेमा ^१विद्युतो भान्ति । कुतोऽयं अस्मद्गोचरः अग्निः भाति ? इत्यत्र—

न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकला देवताश्च ।
स एष देवः कृतभावभूतः स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥

इति श्रुतेः । यन्निष्प्रतियोगिक^२भामात्रमवशिष्यते तत्रैरपेक्ष्येण सूर्यादिः स्वतो भातीत्यत आह—तमेव भान्तं इति । यथा अग्निसंयोगाजलादिर्दहन्तमग्निमनुसृत्य दहति तथा निमित्तमन्तरेण भान्तं तमेव परमात्मानं अनु अनुसृत्य सूर्यादिः भाति अवभाति, न स्वतः । तस्यैव भासा सूर्यादिवटान्तं जगत् इदं सर्वं विभाति इत्यत्र—

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यद्वाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति स्मृतिः । स्वकार्यसूर्यादिवटान्तगतस्वभायाः स्वानतिरिक्तत्वेन स्वतोऽवगम्यते ब्रह्मणो भारूपमात्रत्वम् । तत् कथं यस्य कस्यचित् भास्यं भवति ? स्वभास्यभासकतानुपपत्तेः । तद्विपर्यये घटादिरपि भासकतां भजेत् । न हेतदस्ति । तस्माद्वारूपमात्रं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

षष्ठी वल्ली

ब्रह्मणः संसारमूलत्वम्

^३ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्वाह्यं तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंश्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन—एतद्वै तत् ॥ १ ॥

^१ विद्युतोऽपि—उ १.

^२ भावमात्रं—उ १.

^३ ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः—मु.

^१भारूपमात्रं ब्रह्म अस्ति चेत् तत् किं न सर्वैः दृश्यते ? अतो न हि तत् भारूपमात्रं ब्रह्म अस्तीत्याशक्य स्वकार्यविचित्रविश्वदर्शनात् तत्कारणतया सन्मात्रं ब्रह्मास्तीति मन्तव्यं, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतेः । निरावृतानां सन्मात्रत्वेन भासते । तद्विपरीतानामुद्घकस्थानीयत्वेन प्रचण्ड-मध्याह्मार्ताण्डवद्वासमानभामात्रं ब्रह्म न हि दृश्यते, तेषां स्थूलदृष्टित्वात् । तदङ्गीकृतसंसारवृक्षनिरूपणेन तन्मूलं ब्रह्मास्तीति तैरपि निर्जेतुं शक्यमिति तन्निर्णयायेयं वल्ली प्रारम्भते—अर्धमूल इत्यादिना । यत्तद्विष्णोः परमं पदं निष्प्रतियोगिकतया स्वमात्रमवशिष्यते तस्य सर्वोन्नतत्वेनोर्ध्वत्वमुक्तम् । न हि तत्रासहौकिकादृष्टिमोहः प्रसरेत् । वस्तुतस्तथाप्यनादिसिद्ध्वाजास्त्रवृद्धिमवष्टम्य खाविद्यापदतत्कार्यारोपापवादाधिकरणं वा ऊर्ध्वमुच्यते । सत्येव भित्तिस्थानीये ब्रह्मणि चित्रस्थानीयविश्वरचना उपपद्यते । यत एवमतः स्वातिरिक्तारोपाधिकरणम् ऊर्ध्वं ब्रह्म । तदेव हि मूलं यस्य संसारवृक्षस्य सोऽयं ऊर्ध्वमूलः । अविकल्पानुज्ञेयकरसादिविश्वविश्वान्तात्मावासयोग्यतुर्यखापादिजाग्रजाग्रदन्ता ह्यवाक् शाखा यस्य अविद्यापदवृक्षस्य सोऽयं अवाक्शाखः । श्वस्तिष्ठतीति विश्वासार्हः श्वस्थः । स विश्वासो यत्र न लभ्यते सोऽयं एषोऽश्वत्थः । ^२सकारलोप-श्छान्दसः । परमार्थदृष्ट्या सत्कलपोऽपि खाज्ञदृष्ट्या सनातनः । स्वाज्ञान-कालमारभ्य स्वज्ञानावधिप्रवृत्तत्वात् सनातनत्वम् । इत्थंभूताविद्यापदावृत्थो यत्रानुवृत्तेव्यर्वावृत्तस्तदनुवृत्तचैतन्यं हि तन्मूलं तत्कलपनास्पदत्वात् । अश्वत्थ-कलपनाया अवस्त्वाश्रयत्वेन वस्तुनो वस्त्वास्पदत्वानुपपत्त्या यन्निराधिष्ठानं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते तदेव शुक्रं भारूपमात्रत्वात् । तन्मात्रतयोपवृंहणात् तदेव ब्रह्म । तन्मात्रावस्थानलक्षणैकवल्यामृतमपि तदेवेत्युच्यते । तस्मिन् परमार्थसत्ये ब्रह्मणि स्वाज्ञादिदृष्ट्या स्वातिरिक्तात्मत्वसल्यत्वब्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादि-रूपेण लोक्यन्त इति लोकाः समाश्रिताः सन्तस्ते सर्वे स्वोत्पत्तिस्थिति-लयेष्वपि तदु ब्रह्म नातिवर्तन्ते, मृत्सत्तातिरिक्तसत्ताविरलघटादिवत् ब्रह्म-सत्तातिरिक्तसत्तावैरल्यात् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव

^१ भावरूप—उ १.

^२ विसर्गलोपः—उ १.

सत्यम्” इति श्रुत्यनुरोधेन कथ्यनापि विकारः तदु ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते । वाचारमभ्यनविकृतेः परमार्थदृष्ट्या लब्धात्मकत्वेन स्वप्रकृत्या ब्रह्ममात्रमवशिष्यते । एतद्वै तत् इत्युक्तार्थं ब्रह्म अस्त्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणोऽग्न्यादिप्रवृत्तिः

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राणं एजति निःसृतम् ।
 महद्धयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥
 भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
 भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

कथं पुनर्विश्वमूलत्वेन ब्रह्मास्तित्वं ब्रवीषि ? असतः सद्गेतुत्वावगभात्, “असतः सज्जायेत्” इति श्रुतेः असदेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यासतः सद्गेत्वाभासानुवादिश्रुतेः “सदेव सोम्येदमप्र आसीत्” इत्यादिश्रुतिबाधितत्वेन विश्वमूलं ब्रह्मास्त्येव । यद्विज्ञानसमकालमप्यतत्वं श्रूयते तदस्तीत्यवगन्तव्यमित्याह—यदिदं इति । सत्येव प्राणे परमकारणभूते ब्रह्मणि यत्किञ्च किञ्चित् इदंकाराहं जगत् सर्वं अचेतनमपि एजति चलति । तत्तत एव निस्सृतं सत् नियमेन प्रचलति । तदेतजगत्कारणम् । महद्भयं महच्च तत् विभेत्यस्मादिति भयं चेति वज्रमुद्यतं वज्रोदयत्करेन्द्रशासनभृत्यवत् सेधरं जगदविश्रान्तं स्वव्यापृतौ प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्म अस्त्येव । प्रवर्तनीयविषयाभावतस्त-निमित्तापाये निर्निमित्तं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रमवशिष्यत इति ये ब्रह्मविद्वरीयांसो विदुरेतत् ब्रह्म तद्वेदनसमकालं तेऽसृताः विदेहमुक्ता भवन्ति इत्यर्थः । “ज्ञानसमकालमेव मुक्तः” इति श्रुतेः ॥ २ ॥ कथं पुनस्तद्यात् सेधरं जगत् प्रवर्तत इत्यत आह—भयात् इति । अस्य परमेश्वरस्य भयादग्निस्तपति । भयात्तपति सूर्यः । अस्य भयादग्निस्तुर्येन्द्रवायुमृत्यवोऽपि तच्छासनानुकरणं प्रति नित्यमनुधावन्ति । नासति तच्छासके तत्प्रवृत्तिर्नियमेनोपपद्यते ।

वातादयो महासत्त्वाः स्वतन्त्रा बाहुशालिनः ।
यस्य भीम्या प्रवर्तन्ते स्वे स्वे कर्मणि भूत्यवत् ॥

इति श्रुतेः भयकारणमीश्वराख्यं ब्रह्मास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्बन्धव्य

इह चेदशकद्वादुं प्राक् शरीरस्य विस्सः ।
ततः ^१सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

इहैव भयकारणं ब्रह्माधात्म्यं ज्ञातव्यम् । अन्यथा भवपतनं स्यादिस्याह—इह चेत् इति । स्वशरीरस्य विस्सः विसंसनात् पतनात् प्राक् इहैव भयहेतुब्रह्माधात्म्यं श्रुत्याचार्यमुखतो बोद्धुं अवगान्तुं अशक्त् शक्तः चेत् सोऽयमिहैव संसारबन्धनान्मुच्यते । न हि चेत् अशक्त् बोद्धुं ततोऽनवबोधात् ^२स्वज्ञानात् येषु सूज्यन्ते स्त्रष्टव्याः प्राणिनो भूरादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय नानाविधशरीरभावाय कल्पते नानायोनिषु शरीरपरम्परामनुभवति । तस्मात् स्वशरीरपतनादवर्गेव भय-कारणाधात्म्यावगतये यत्तः कर्तव्य इत्यर्थः ।

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

लोकान्तरेभ्य इहैवात्मज्ञाने विशेषः

यथादशें तथात्मनि यथा स्वमें तथा पितृलोके ।
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धवलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥

^१ सर्वेषु.—अ २.

^२ स्वज्ञानात्.—उ १.

इह लोकान्तरे वा आत्मदर्शनस्यावान्तरफलभेदमाह—यथादर्शं इति । यथा आदर्शे प्रतिबिम्बं पश्यति लोकः तथा इह आत्मनि अन्तःकरणे दर्पणवक्षिमले वेदान्तश्रवणादिसाधननिष्पत्तब्रह्मयाथात्मदर्शनं भवतीत्यर्थः । यथा जाग्रद्वासनाजनितस्वप्रे सर्वमविविक्ततयास्पष्टतया भाति, तथा कर्मफल-भोगासक्तिजनकपितूलोके श्रवणप्रसक्तरभावात् । प्रमादतो यदि स्यात् तत्रास्पष्ट-मेवात्मतत्वं जानाति । अविभक्तावयवमात्मरूपं यथाप्सु परिदृशे इव न हि यथावत् परिदृश्यते तथास्पष्टमेवात्मदर्शनं, गन्धर्वलोके गन्धर्वलोकः सर्वलोकोपलक्षणार्थः ; सर्वत्रास्पष्टमवगम्यत इत्यर्थः । ब्रह्मलोके तावत् छायातपयोरिव अल्यन्तविस्पष्टमवगम्यते । सोऽयं ब्रह्मलोको हि द्वप्नापः, समुच्चितज्ञानकर्मयोगसंन्याससाध्यतवात् । यत एवमतः सर्वश्च इहास्मिन् लोक एव बुद्धिमता स्वात्मदर्शनश्रवणादियतः कर्तव्य इत्याशयः ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्य आत्मनो विवेचनम्

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

तथा चेत् केन प्रकारेणात्मा ज्ञातव्यः ? किं वा तदधिगमे प्रयोजनं ? तत्राह—इन्द्रियाणां इति । आकाशादिस्वस्वकारणेभ्यः उत्पदामानानां श्रोत्रादीनिंद्रियाणां स्वस्वविषयमात्रप्रहणव्यग्रत्वेन मिथो विरुद्धत्वात् संदर्कगम-ब्रह्मण इन्द्रियेभ्यः पृथगभावं इन्द्रियजातवैलक्षण्यं तथा जाग्रत्स्वापावस्थायतो इन्द्रियाणां उत्पत्तिप्रलयौ नान्मन इति विदित्वा धीरो ब्रह्मविद्वर्गीयान् अनात्मापहवसिद्वात्मा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति मत्वा शोचनायविगय-भावात् न शोचति “तरति शोकमात्मवित्” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

इन्द्रियादीनामात्मनः प्रत्ययुपत्ता

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादथ महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तात् परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्गं एव च ।

यज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

स्वपृथग्भूतेन्द्रियाणामयमात्मा न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह -- इन्द्रियेभ्य इति । परागभावमापन्नश्रोत्रादीन्द्रियेभ्यो मनसः प्रत्यप्रूपत्वादिनिर्दयापेक्षया मनसः परत्वम् । एवं सर्वत्र योजनीयम् । मनसोऽपि बुद्धिशब्दवाच्यसत्त्वमुच्चमम् । अथ अनन्तरं तस्मात् आत्मा हिरण्यगर्भं उत्तमः । तदपेक्षया अव्यक्तम् ॥ ७ ॥ तदपेक्षया पुरुषः परः व्यापको हि, व्यापकायमानाकाशादेरपि कारणत्वात् । वस्तुतस्तु अलिङ्गः स्वधेयप्रपञ्चनिरूपिताधारादिलिङ्गविरलत्वात्, “यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा” इति श्रुतेः । स्वसिद्धिलिङ्गायमानस्वातिरिक्तं जगत् यत्रात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिक्तवप्रातिभासिकत्वादिरूपेण लिङ्गयते गम्यते तद्विज्ञानम् । तद्यत्रापह्वपदं भजति सोऽयमलिङ्गः । तस्य एवचशब्दाभ्यां निष्प्रतियोगिकत्वं दोत्यते । जन्तुः पुमान् श्रुत्याचार्यमुखतो यथावत् यत्स्वरूपं ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्तास्तिताभ्यमाद्विमुच्यते । किञ्च स्वाधिष्ठेयशरीरादौ परदृष्ट्या स्थिते गते सत्यपि अमृतत्वं च गच्छति ।

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।

उपाधिनाशाद्वैव सन् ब्रह्माप्येति निर्दयम् ॥ इति,

उपाधिसत्त्वेऽप्यभिमानाहानाद्वात्मविद्व्य भवेत्र चान्यः । इति,

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ।

इति च श्रुतेः, प्रभोक्तेः, स्मृतेश्व । सोऽयमलिङ्गः परमात्मेत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो मनोमात्रगम्यत्वम्

न संदर्शो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चैनम् ।

हृदा ^१मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य ^२एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

^१ मनीषी—मु.

^२ एताद्विदुः—उ, मु, अ २.

यदेवमलिङ्गः तदा तदधिगमोपायः कः ? इति तत्राह— न संदृश इति । अस्य आत्मनो रूपं संहशे सम्यक् दर्शनं ज्ञानं तद्विषयो घटादिग्रपञ्चः तत्र न तिष्ठति । कश्चन कश्चिदपि लोकः एनं प्रकृतं आत्मानं चक्षुपा चक्षुगिन्द्रियोपलक्षितसर्वेन्द्रियेणापि न पश्यति श्रृणोति वा, न श्रृणोति न स्पृशतीलयैः । तर्हि कथं तमात्मानं पश्येलोकः ? इति तत्राह— हृदेति । हृच्छ्रद्धंदन तत्स्थबुद्धिरुच्यते । हृदा बुद्ध्या । संकल्पादिवृत्तिमन्मनसो नियन्तृत्वेन ईषे इति मनीष् तथा मनीषा । वियस्सत्त्वासत्त्वसत्त्वपरिणामरूपाखण्डाकारवृत्त्या तस्या अपि स्वातिरिक्तहेतोस्तदपहृवसिद्धं ब्रह्मात्रमिति मननहंपेण मनसा सम्यज्ञानेन अभिकूलमः अभिप्रकाशितः सन् स्वमात्रतया ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः । एवं एनं स्वमात्रतया ये विदुस्ते तद्वेदनसमकालं अमृता भवन्ति, “ तमेवं ज्ञात्वा विद्रांस इहैवामृता भवन्ति ” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

विषयादिव्यावृत्तमनसो वृद्धिपि स्थिरता

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा मह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

हृदा मनीषा मनसा च कथं पुनरात्मा ज्ञातुं शक्यः ? हृन्मनीषमनसां जाग्रजाप्रदादिस्वापतुर्यान्तद्वादशावस्थाव्यापृतत्वात् । तद्व्यापृल्यर्हावस्थ्याया अपि आत्मावरणमेदप्रतीयवास्तवत्वादिदोषदृष्ट्यत्वात् । जाग्रजाप्रदादिरेवंदोषदृष्ट्यत्वेऽपि तुर्यावस्थाप्रविभक्तजाप्रदायवस्थात्रयं निर्दुष्टम् । तदवृष्ट्य हृदादिरात्मानं जानातीति चेत्र ; तस्यापि समानदोषवत्वात् । तस्य ब्रह्मात्रवेदनोपायत्वेऽपि द्वादशवस्थावदात्मावरणदेस्तुल्यत्वात् कथं हृदादिरात्मानं जानाति ? इति शङ्कायां तुर्यावस्थाप्रविभक्तावस्थात्रयावलम्बनतो हृदादीनात्मा ज्ञातुं शक्य इत्याह—

यदा इति । तुर्यजागरणे स्वान्तर्बहिर्विजृभितविषयाभाससत्त्वेऽपि “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” इति श्रुत्यनुरोधेन ज्ञानार्थत्वात् पञ्च ज्ञानानि श्रोत्रादीनि शब्दादिपञ्चविषयाभासाप्रहणपूर्वकं ब्रह्माकारतया स्थं अवतिष्ठन्ते । हृच्छब्दवाच्येयं तदवस्था तुर्यजाप्रदुच्यते । “ स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ” इति श्रुत्यर्थप्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति यदा श्रोत्रादिव्यापारोपरतिपूर्वकं संकल्पादिवृत्तिजाताप्रहणपूर्वकं च बाह्यान्तर्व्यापारोपरमणब्रह्मसाक्षात्कारपरिणितमनसैवाभासनिर्विकल्पकतया मनोऽवतिष्ठते सेयमवस्था मनीदृष्टब्दवाच्यतुर्यस्वप्न उच्यते ।

नैतज्ञाप्रन च स्वप्नः सङ्कल्पानामभावनात् ।

सुष्ठुतभावो नोऽप्येतदभावाजडतास्थितेः ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन यदा ^१केवलेन निर्विकल्पायमानगुणसाम्यात्मना ध्यात्रादित्रिपुर्टीं विस्मृत्य स्वतिरिक्तब्राह्मान्तःकल्नां शून्यत्वेन यथा बुद्ध्यते सैव बुद्धिः । तदृत्तिसमुच्चार्यार्थः चशब्दः । वृत्तिमद्बुद्धिः पुनर्व्युत्थानावधि न विचेष्टति न विचेष्टत इति यत् सेयमवस्था ब्रह्मात्रसिद्धान्तमननविशिष्टमनःशब्दवाच्यतुर्य-सुसिरुच्यते । इत्थंभूतहृदादिना जाग्रजाप्रदादिपञ्चदशावस्थान्तर्यष्टिसमष्टितदु-भयैक्यावस्थारोपापवादाधिकरणविश्वविश्वादविकल्पानुज्ञकरसान्तचतुष्पञ्चदशकल-नापह्वविसद्विनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रतया या स्थितिरवशिष्यते ब्रह्मविद्वरीयांसः तामेव परमां गतिमाहुः इत्यत्र—

पुरुषान्नं परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । इति श्रुतिः,
जाग्रजाप्रदादियवस्थाद्विषट्कं स्वाज्ञगोचरम् ।

तथा तुर्यजागरादित्रयं स्वज्ञानिगोचरम् ॥

स्वमात्रबोधतो ज्ञान्कलनापह्वादथ ।

जाग्रजाप्रदादिपञ्चदशावस्थाभ्रमः कुतः ॥

तदभावे विश्वविराडोत्रादिकलनापि न ।

ततः सदा पराकाष्ठतया शिष्येऽहमच्युतः ॥

^१ केवलनिर्विकल्पायमान—उ १.

इति स्मृतिश्च मानम् । इत्थंभूतहृदायवष्टम्य ब्रह्मविद्वरीयांसो यथावज्जानन्ताति
भावः ॥ १० ॥ योगिन एतादृशीमवस्थामस्पर्शयोगं ब्रह्माहुरित्याह— तां इति ।
या ब्रह्मात्रतयावस्थितिरुक्ता तामेव ब्रह्मविद्वरीयांसोऽस्पर्शयोगाग्व्यं ब्रह्मेति मन्यन्ते ।
ब्रह्मात्रस्थितेर्ब्रह्मात्रत्वेन प्रभवाप्ययविरलत्वात् तदुपायत्वेन स्वतात्यान्तःकठना-
रोपापवादाधिकरणत्वेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यां स्थिर ईश्वरे प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि वा
तद्वावापत्त्या स्थिरां स्वस्वविषयविस्मरणपूर्वकं कर्मज्ञानेन्द्रियान्तःकरणधारणां
वा योगमिति मन्यन्ते । यदेवं साधनसपनस्तदा ब्रह्मविन् अप्रमत्तः
प्रमादवर्जितो भवति । न हि विस्मृतविषयकरणप्रामस्थिरवारणावतः प्रमाद-
स्पर्शनमस्ति । तस्मात् स्थिरवस्त्वनिद्रियवारणात् प्रागेवाप्रमादो विभ्रायते । यद्वा-
यदैव स्थिरवस्त्वनिद्रियधारणा तदानीमेवाप्रमत्तत्वम् , “अप्रमत्तस्तदा भवति”
इत्युक्तत्वात् । कथमेवं ? इत्यत आह—योगो हि इति । अस्पर्शयोगेतर-
योगपूर्णोऽनुसन्धानराहित्यादिनविज्ञानवकाशप्रदानात् प्रभवति । अनुसन्धाना-
देरवकाशप्रदानादप्ययमेति । एवं प्रभवाप्ययौ वा भजनाति संभूतिप्रत्ययभवेक
इत्यर्थः । यावदुपेययोगाधिगमस्तावदप्रमादः कर्तव्य इत्यत्र—

समाधौ क्रियमाणे तु विज्ञान्यायान्ति वै वलात् ।
अनुसन्धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ॥
ल्यस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता ।
एवं हि विज्ञवाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदेः ।
ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥

इत्यादिश्रुतिमानम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणःसद्गूपत्वम्

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

यदि बुद्धिचेष्टाविषयं तदा इदं तदिति विशेषतः शक्यमवधारयितुम् ।

“बुद्धिश्व न विचेष्टति” इति यदा बुद्ध्यादिचेष्टोपरमो भवति तदा ग्राहकाभावात् ग्राह्यमपि नास्त्येव । करणगोचरस्यैवास्तिताप्रसिद्धेस्तद्विपरीतस्यासत्त्वं युक्तम् । अतो न योगाकड़क्षास्ति । योगफलानिष्पत्तेनास्ति ब्रह्मत्युपलब्धव्यम्—इत्याशङ्क्य यदवगतेः करणग्रामापहवपूर्वकत्वात् तथाविधं ब्रह्मासल्लौकिकाद्यदृष्टिगोचरकरण-ग्रामात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिमोहे सत्यसत्यपि तत्सर्व-पहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतयास्तीत्येवावगन्तव्यमित्याह—नैव इति । वाक्चक्षुर्ग्रहणं कर्मज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । मानसग्रहणं चान्तःकरणोप-लक्षणार्थम् । न हि व्यष्टिसमष्टिकरणजालेनात्मा ज्ञातुं शक्यः निर्विशेष-त्वात् । तथापि जगन्मूलत्वेन यदवगम्यते तद्ब्रह्म अस्त्येव, कार्योत्पत्यादेः सदेतोर्गमकत्वात् । तथा हि—इदं कार्यं जगत् सद्बुद्धिनिष्ठामर्हति । या हि विषयप्रविलापनबुद्धिः सा सत्प्रयत्यगमैव प्रविलीयते । सदसद्वस्तु-याथात्म्याधिगमे बुद्धिर्हि नः प्रमाणपदं भजति । यदि न स्याजगतो मूलं तदा कार्यमसत्तया गृह्णेत । न हि तदस्ति । इदं सदिदं सदिति सत्त्वेन हि गृह्णते । यथा घटादिकार्यं मृदायन्वितं तस्माजगन्मूलत्वेनात्मावगन्तव्यः । कथमेतदवगन्तव्यं? इत्यत आह—अस्ति इति । कार्यनिरूपितकारणतामापनं जगन्मूलं वस्तुतः कार्यकारणकलनापहवसिद्धं ब्रह्ममात्रं वा अस्तीति ब्रुव-तोऽन्यत्र—

निर्हेतुकमिदं कार्यमभावान्तं विलीयते ।

इति नास्तिकेऽसल्लौकिकादौ कथंकारं ब्रह्मयाथात्म्यं उपलभ्यते? तस्मादसल्लौ-किकतदन्तर्गतासद्विपक्षमुन्मूल्यं जगन्मूलत्वेनात्मा अस्तीत्युपलब्धव्यः । यदा तु वाचारम्भणश्रुत्या कार्यप्रलयात् कारणतासिद्धया कार्यकारणकलनापहव-सिद्धं ब्रह्मावशिष्यते, तदा तत् समात्रत्वेनोपलब्धं स्यात् । तेन रूपेणा-

प्रात्मास्तीत्युपलब्धव्यः । उभयोः इति निर्वरणार्था षष्ठी । पूर्वं कार्योपलब्धितो जगन्मूलत्वेनोपलब्धस्य अथ स्वातिरिक्तजगदपह्वसिद्धब्रह्ममात्रत्वेन उपलब्धस्य च तयोरुभयोः सोपाधिकनिरूपाधिकयोरस्तित्वभावयोः तत्त्वभावः विदिताविदित-कलनात्मकजाग्रजाग्रदायविकल्पानुकैकरसान्तचतुष्पञ्चदशकलनापह्वसिद्धनिष्प्रति-योगिकब्रह्मात्रावस्थितिः,,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

“नेति नेति,” “न हेतस्मादिति,” “नेत्यन्यत् परमस्ति,” “तदेतद्ब्रह्मा-पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्,” “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः,” “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्,” “ब्रह्मात्रमसन्न हि,”

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्व एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गमम् ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थविशारदब्रह्मविद्विष्टस्य प्रसीदति । ॥ १२, १३ ॥

ब्रह्मज्ञानात्सर्वकामलयः

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि^१श्रिताः ।

अथ मत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रते ॥ १४ ॥

निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावगतेः सर्वकामापह्वपूर्वकत्वात् परमार्थदर्शिनो न हि कामलयापेक्षास्ति । सविशेषविध्यमूलब्रह्मविद् एव सविशेषहेतुकामजातापह्व-समकालमसृतत्वं स्यादिति निगमयति—यदा सर्वं इति । यदा यस्मिन् काले अस्य सविशेषब्रह्मविदः श्रुत्याचार्यप्रसादतो “ब्रह्मात्रमसन्न हि” इत्यादिश्रुत्यनु-रोधेन स्वातिरिक्तसर्वासत्प्रपञ्चापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ज्ञानं जायते, तज्ज्ञानसमकालं तत्प्राक् स्वाज्ञादिदशायां स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजात-

^१ स्त्रिताः—अ २,

मात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन वास्तीति
काम्यन्त इति कामाः स्वाज्ञानादिवृत्तयो हृदि अन्तःकरणगुहायामाश्रिताः ।
“ सर्वेषां कामानां हृदयसेकायनसेव ” इति श्रुतेः । ते सर्वे कामाः यदा प्रमुच्यन्ते
विशीर्णन्तेऽपहृवपदं भजन्ते अथ तदुत्तरक्षणं तदा मर्त्यः प्रबोधात् प्राङ्-
निष्ठं मर्त्यत्वं प्रबोधसमकालं स्वातिरिक्तमृत्योरपहृवादमृतः सन् अमृतो भवति ।
अत्र इहैव सर्वकामापहृवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति समश्नुते, गन्तव्यदेशवै-
रल्यात् । निरिन्धनञ्जयोतिरिव स्वमात्रतां भजति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ज्ञानिनःकाममूलानां विनाशः

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १९ ॥

कथं पुनः सर्वे कामाः प्रमुच्यन्ते ? विश्वविश्वादितुर्यबीजान्तगतभेद-
ग्रन्थीनां काममूलत्वेन विद्यमानत्वात्—इत्याशङ्क्य तत्काममूला ग्रन्थयोऽपि
ब्रह्ममात्रज्ञानसमकालं कामजातेन साक्षमपहृवं यान्ति । ततो निष्प्रतियोगिकामृतो
भवतीत्याह—यदा सर्वं इति । यदा विश्वविश्वादितुर्यबीजान्तगतभेदग्रन्थिः
ओत्रोत्राद्यविकल्पानुबैकरसान्तचैतन्यज्ञानतः सामान्यतो भिद्यते, जाग्रजाप्रदाद्यवि-
कल्पानुबैकरसान्तचृष्टपञ्चदशकलनाहेयांशापहृवसिद्धतुर्यतुर्यचैतन्यं निष्प्रतियोगि-
कस्वमात्रमिति बोधतस्तु स्वकार्यकामजातेन साकं व्यष्टिसमष्ट्यनुगतचैतन्यभेदा-
भेदग्रन्थयो निश्चेषं प्रकरेण भिद्यन्ते । यदा हृदयाश्रया ग्रन्थयो भिन्ना अपहृवतां
गताः, अथ तदपहृवोत्तरक्षणं मर्त्योऽमृतो भवति इति एतावदेव ईशाध्योत्तर-
शतवेदान्तपूर्गोऽनुशास्तीति अनुशासनम् । “ नातः परं किञ्चिदस्ति,” “ नातः
परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

ब्रह्मोपासकस्य शरीरादुत्कमणमार्गः

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनिस्सृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वड्डन्या उत्कमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

ब्रह्मात्रप्रबोधनिरस्तकामतन्मूलग्रन्थेर्विदुषो न गतिरिह विद्यते, “अत्र
ब्रह्म समश्नुते” इत्युक्तवात्। येषां स्वातिरेकेण लिङ्गशरीरभासोऽस्तीति
भ्रान्तिः तान् प्रति “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्यत्रैव समवलीयन्ते, ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येति” इति श्रुत्यन्तराच्च, ये तु तद्विपरीताः समुच्चयानुष्ठातारो
योगिनः स्वाश्रमाचारसंपन्ना यतयो विद्यन्ते ये तु तद्विपरीताः संसारभाजस्तेषाः
मेव गतिद्वयमुच्यते। अगतिमद्विद्यास्तुतये वा। पुरोक्ताग्निविद्याफलप्राप्तिद्वारा
वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः—शतं इति। शतं च इडादिशतसङ्ख्याका नाड्यः
सुषुम्ना एका च ब्रह्माण्डी पुरुषस्य हृदयाश्रयत्वेन ताः सर्वा नाड्यो
विद्यन्ते।

एकोत्तरं नाडिशतं तस्य मध्ये परा स्थिता ।

सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन एकोत्तरशतनाडिमध्ये काचन सुषुम्ना नाम नाडी पुरुषस्य
मूलाधारमारम्भ्य मूर्धनं भित्वा अभिनिस्सृता। विद्वान् देहावसानसमये
स्वहृदयेऽन्तःकरणं वशीकृत्य कुण्डलिनीशक्त्यग्निप्राणैस्साकं सुषुम्नां प्रापयित्वा
तया सुषुम्नानाड्या मूलाधारादिषट्क्रमेदनपूर्वकं तत ऊर्ध्वं सहस्रारचक्रं
विद्यते तदपि भित्वा स्वान्तःकरणेन साकं सूर्यद्वारेणोर्ध्वं ब्रह्मलोकं आयन्
गच्छन्,

आभूतसंपूर्वं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।

इति स्मृत्यनुरोधेनापेक्षिकं अमृतत्वं ब्रह्मलोकगतानुपम-
भोगान् भुक्त्वा चतुष्पादैक्यसमये ब्रह्मणा सह मुख्यममृतत्वमेति। विष्वकृ-
नानानाणीद्वारीभूतगतयः अन्या ^१उत्क्रमणे सति संसारप्रतिपत्तये भवन्ति
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

^१ उत्क्रामणे—उ १.

आत्मनः शुद्धब्रह्मरूपता

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्चादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्ववल्ल्यर्थमुपसंहरति—अङ्गुष्ठमात्र इति । भ्रान्त्या जन्म-
नाशवन्तोऽपि वस्तुतो जन्मनाशविरला जनाः । तेषां जनानां हृदये तत्रत्याङ्गुष्ठ-
मानाकाशावच्छेदेन अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा तत्रत्यवृत्तिकदम्बभावा-
भावप्रकाशकत्वेन तद्वृत्त्यपवादाधारत्वेन च सन्निविष्टः । उक्तार्थमेतत् । तं एतं
प्रत्यक्षमात्मानं स्वात् आत्मीयशरीरत्रयात् मुञ्चान्तस्स्थेषीकामिव धैर्येण अप्रमा-
देन प्रवृहेत् पृथक्कुर्यात् शरीरत्रयापवादाधिकरणत्वेन जानीयादिवर्थः । पराक्-
शरीरत्रयापवादसापेक्षाधारप्रत्यक्त्वापाये शरीरत्रयोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्य-
कलनापह्ववसिद्धं परमात्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विद्वान् विद्यात् जानीया-
दिल्यर्थः । द्विर्वचनमुपनिषत्समात्यर्थम् । इतिशब्दस्तु ब्रह्मविद्यास्तुर्यर्थः ॥ १७ ॥

विषयसंयोगेणाख्यायिकासमाप्तिः

मृत्युप्रोक्तां ^१नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च ^२कृतस्मृ ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

आख्यायिकामुपसंहरति—मृत्युप्रोक्तां इति । नचिकेतो नाम बालको
मृत्योर्वरप्रसादात् मृत्युप्रोक्तामेतां विद्यां सोपकरणसफलकृत्ययोगविधिं च
लब्ध्वा ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं रजआदिगुणत्रयविरलो विरजः स्वातिरि-
कास्तिताभ्रान्तिमृत्युवैरल्यात् विमृत्युः भूत्वा सर्वापह्ववसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रविद्या

^१ नचिकेतः—अ २.

^२ कृतज्ञाम्—अ २.

प्राप्नोतीति ब्रह्मप्राप्तः ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव ब्रह्मप्राप्तः, किं तु यथोक्तसाधनसंपन्नश्चेत् अन्योऽपि मुनिर्नाचिकेतवदात्मनः स्वाविद्यापदस्यापह्ववतां गतस्याधि तत् अध्यात्मं ब्रह्ममात्रं वेद सोऽपि विरजो विमृत्युर्भूत्वा अध्यात्मं ब्रह्ममात्रमेव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

कठवल्लीविवरणं लिखितं गुर्वनुग्रहात् ॥

कठवल्लीविवरणसमग्रग्रन्थविस्तरः ।

अष्टसप्तत्यधिशतसहस्रं परिकीर्तिः ॥

इति श्रीमदीशायद्योत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे तृतीयसङ्क्षेपाप्रकं

कठवल्लयुपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ।

प्रश्नोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

प्रथमः प्रश्नः

सुकेशादीनां प्रश्नः

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी
च गार्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्याय-
नस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष है वै तत्सर्वं
वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

सुकेशादिशिष्यपूर्गपिप्पलादार्थयोरिह ।

यत्प्रश्नोत्तरसंसिद्धं तन्निष्कल्पदं भजे ॥

इह खल्वर्थवर्णवेदप्रविभक्तपिप्पलादशाखामस्तकसकलनिष्कलपदप्रकाशकमन्त्रब्रा-
ह्णात्मकप्रश्नोपनिषदारभ्यते । मुख्या वृत्त्या उपनिषद्छ्लेन ब्रह्मविद्योच्यते ।
इयं पिप्पलादवत् सर्वज्ञभावमापन्नैराचैरेव वक्तव्या, चिरकालगुरुकुलवास-
ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैरेव ग्राहेति गुरुशिष्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्या-
स्तुत्यर्था । सकलनिष्कलपदबुमुत्सया सुकेशादयः शिष्याः पिप्पलादं स्वेषि-

तविषयप्रक्षान् पृच्छन्तीति श्रुतिराह—सुकेशा चेत्यादिना । नामतः सुकेशा च, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शिवेरपत्यं शैव्यः च, नामतः सत्यकामः । सूर्यस्यापत्यं सौर्यः । तदपत्यं सौर्यायणिः । सौर्यायणीति च प्रयोगः छान्दसः, गर्गोद्वजो गार्यः । नामतः कौसल्यश्च, आश्वलायनस्यापत्यं आश्वलायनः । भृगोः गोत्रापत्यं भागवः, विदर्भादुद्ध्रवो वैदर्भिः । नामतः कबन्धी, कत्यस्यापत्यं कात्यायनः इति युवप्रत्ययः । ते हैते ब्रह्म-वेदपराः साङ्गाध्यायिनः शबलब्रह्मपरमतापत्येवन्तो वा ब्रह्मपराः ब्रह्म-वेदोक्तकर्मनिष्ठाः । तत्कलशबलब्रह्मनिष्ठा वा । यन्त्रित्यं तदेव विज्ञेयमिति परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः तदधिगमाय एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति श्रवणतो दर्शनाद्वा तदियत्तां विज्ञाय ते ह समित्पाणयः समिद्वारभरितहस्ताः सन्तः भगवन्तं सर्वज्ञकल्पं समाधिविरमे स्वाश्रमस्थपिप्लमतीति पिप्पलादं मुनिवर्यं उपसन्नाः ॥ १ ॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तान् ह स ऋषिरुचाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संवत्सरं वत्स्यथ यथाकामं प्रक्षान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः
सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान् वीक्ष्य मुनिराहेत्याह—तानिति । स हि भगवान् पिप्पलादः सुकेशादीन् दृष्ट्वा यथावत् ब्रह्मविद्यावधारणहेतुब्रह्मचर्यादिसाधनन्यूनतामवगम्य तान् एवं उपगतान् सुकेशादीन् उचाच । ह किल । ब्रह्मविद्याग्रहणधारण-योग्यतापादकसाधनजालं वो नालम् । पूर्ववत् भूय एव पुनरपि स्वेन्द्रियसंयम-रूपतपसा दर्शनाद्यष्टांगमैयुनविरलब्रह्मचर्येण च,

दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽन्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विषरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्टेयं सुमुक्षुभिः ॥

इति श्रुतेः । मदुक्तवाक्यं श्रद्धया चास्तिक्यबुद्धया,
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन संवत्सरमात्रं वत्स्यथ । तदनन्तरं यो यस्य कामः तं
अनतिक्रम्य यथाकामं यथायोग्यं यस्य यद्विषये जिज्ञासा तद्विषयानेव प्रश्नान्
पूच्छत । भवत्पृष्ठार्थं यदि वयं विज्ञास्यामः—इत्यत्र यदिशब्दोऽनुद्रुतत्वप्रदर्शी-
नार्थः—भवत्पृष्ठं सर्वं वक्ष्याम इति प्रश्नार्थपूरणदृढोक्तेः । न हि संशयार्थं
इत्यवसीयते । तथैव सुकेशादयः संवत्सरमात्रं तज्जिकटे ब्रह्मचर्यमूषुरित्यर्थः ॥ २ ॥

कवन्धिनः प्रश्नः

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् ! कुतो ह वा
इमाः प्रजाः प्रजायन्ते ? इति ॥ ३ ॥

ततः किमित्यत आह—अथेति । अथशब्दः स्वानुष्ठितब्रह्मचर्या-
नन्तर्यार्थः । षट्सु कक्षित् कवन्धी कात्यायनो नाम स्वाचार्यं उपेत्य पप्रच्छ ।
किमिति ? हे भगवन् इमाः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः कुतः कारणात् ह वै प्रजायन्त
इति । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ ॥ ३ ॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स
तपस्तत्वा स मिथुनमुत्पादयते । रथ्यं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा
प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

शबलविद्याकर्मसमुच्चयफलबुभुत्सया अनेनायं प्रश्नः कृत इति आचार्य
आहेत्याह—तस्मा इति । एवं पृष्ठवते कालायनाय स पिप्पलाद उवाच ।
किमिति ? स्थृष्ट्याः वहवः प्रजा इति प्रजाकामो वै प्रजापतिः सिसृक्षमाणः
स्थावरजड्डमपतित्वात् तत्तत्प्राणिकर्मानुरोधेन कल्पादौ सर्वात्मा स हिरण्यगर्भः
श्रुतिप्रकाशितार्थविषयकल्पान्तरप्राणिजातभावानुकूलतपोऽतप्यत आलोचनं कृत-
वान् । स एवं तपः तस्वा सम्यगालोच्य स्वसिसृक्ष्यमाणसृष्टिसाधनत्वेन
रथिप्राणात्मकं इदं मिथुनमुत्पादयते । उत्पादितवान् इत्यर्थः । किं तन्मिथुन-
मिति ? रथ्य च प्राणं चेति । रथिः सोमः । अनं प्राणोऽग्निरत्ता । तौ
एतौ अग्नीषोमावत्रन्नसूतौ मे मम बहुधा प्रजाः करिष्यतः इत्येवं सञ्चिन्त्य
सूर्याचन्द्रमसौ अकल्पयत् उत्पादयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥

मायाशब्दे मिथुनत्वोपपादनम्

आदित्यो ह वै प्राणो रथिरेव चन्द्रमा रथिर्वा एतत्सर्वं
यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रथिः ॥ ९ ॥

तन्मिथुनस्वरूपं विशदयति—आदित्य इति । आदित्य एव प्राणः ।
अत्ताग्निः । रथिरेव चन्द्रमाः अनं चेति गुणप्रधानकृतभेदवैशिष्ट्यात् ।
अग्निश्चानं च प्रजापतिरेकं मिथुनम् । पुनः रथ्यादित्यस्वरूपं विशदयति
रथिरिति । रथिः अन्नमेव एतत्सर्वम् । किं तत् ? यत् मूर्ते स्थूलं अमूर्तं सूक्ष्मं
च । मूर्तमूर्ते अपि रथिरेव । तत्प्रविभक्तामूर्तात् अन्यत् मूर्तरूपं तद्रथिः अन्नम् ।
अथानद्यात्रत्वात् अमूर्तोऽपि प्राणोऽन्ता । तदतिरिक्तं सर्वं अद्यम् ।
तत्कथम् ? ॥ ९ ॥

प्राणस्यात्मृत्वं तदतिरिक्तस्यायत्वं च

अथादित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्
प्राणान् रथिमषु संनिधत्ते । यद्वक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदध्वो

यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यतसर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान्
रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथादिसः प्राणिनां चक्षुर्गोचरत्वेनोदयन् स्वात्मानं आविभावयन्
तेऽदिनं स्वप्रकाशेन यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन स्वात्मव्याप्त्या
न्नभूतान् प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु स्वव्याप्तिमत्करणेषु सन्निधत्ते
त्प्रसत्या सन्निवेशयतीत्यर्थः । तथैव यद्विशिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं
धो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यज्ञान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वत्र
व्याप्त्या सर्वदिग्वस्थितान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

अस्मिप्राणयोर्विश्वरूपत्वं मन्त्रसम्मतिश्च

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुद्यते । तदेतद्वचा-
भ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

स एष प्राणो अत्ता वैश्वानरः, विश्वात्मत्वात् विश्वरूपः, प्राणोऽग्निश्च
एव प्रलयहमुदयते सर्वा दिशः स्वात्मसात्कुर्वन् उद्भच्छतीत्यर्थः । एतत्
त्रेणाप्युक्तमित्याह—तदेतदिति ॥ ७ ॥ वैराजरूपत्वात् विश्वरूपं किरण-
त्वात् हरिणं स्वयंजातवेदतदर्थज्ञानवत्त्वात् जातवेदसं सर्वप्राणश्रयत्वात्
यणं सर्वप्राणिचक्षुरनुग्राहकत्वात् ज्योतिः अद्वितीयत्वात् एकं विश्वताप-
वात् तपन्तं सूर्यमेव ब्रह्मविदः स्वात्मानं जानन्ति । कोऽसौ सूर्य
त आह—सहस्ररश्मिः इति । सहस्रमित्युपलक्षणार्थं अनन्तरश्मिरित्यर्थः ।
वैकल्पितप्राणिभेदानुरोधेन शतधा अनेकधा वर्तमानः प्राणः सूत्रात्मा
सूर्यः प्रजानां चक्षुर्विषयं प्राप्त इव उद्यति उदेति ॥ ८ ॥

मिथुनस्य प्रजाप्रसृत्वं पितृयाणमागंश्च

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव उनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रथिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

यासौ मूर्तिः अन्नं प्राणः अत्ता आदित्यः तदेतत् सर्वं एकं मिथुनम् । तत् कथं प्रजाः करिष्यते ? इत्यत आह—संवत्सर इति । तदेतन्मिथुनं संवत्सरो वै कालात्मा प्रजापतिः संवत्सरस्य कालनिर्वर्त्यत्वात् । सूर्यादिनिर्वर्त्याहोरात्र-समुदायो हि संवत्सरः । कालात्मकप्रजापतेस्तदनन्यत्वात् । रथिप्राणमिथु-नात्मक एवासावित्युच्यते । संवत्सराख्यप्रजापतेः तस्य षण्मासलक्षण-दक्षिणोत्तरायणे भवतः । केवलकर्मिणां ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानां च दक्षिणोत्तरेण पथा संचरन् सविता लोकान् विदधत् । कथम् ? इत्यत आह—तदिति । ब्राह्मणादिषु ये इह कर्मिणः इष्टं यागादि पूर्तमारामादि च इष्टापूर्ते तत् काम्यघिया कृतं अनियमेव उपासते । नाकृतं निल्यम् । तद्येह वै तदिष्टेयत्र द्वितीयः तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । ते हि केवलकर्मिणः चान्द्रप्रजापतिमिथुनां-शाश्वतचान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । यावत्कृतं तत्रोषित्वा कृतक्षयात् त एव पुनरावर्तन्ते “तत इमं लोकं हीनतरं वा विशान्ति” इति श्रुतेः । यस्मादेष वै रथिरन्नं यः पितृयाणोपलक्षितश्वन्दो भवति तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थाः स्वकृतं दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रमेव प्रतिपद्यन्ते ॥१०॥

सणुणविद्यावतामर्चिरादिप्राप्तिः

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्या-दित्यभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमे-तस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अथ अनन्तं केचन ज्ञानकर्मसमुच्चयानुषासातारो ब्राह्मणा इन्द्रियजयात्मकेन तपसा यथोक्तब्रह्मचर्येण श्रद्धया शबलब्रह्मविद्या च उत्तरेण अचिरादि-मार्गेण प्रजापत्यंशं प्राणमत्तारं आदित्यं जगच्चक्षप्रवर्तकं अन्विष्य अयमहमस्मीति विदित्वा एतद्वै एतदेव सर्वप्राणानामायतनं आश्रयः अविनाशित्वात् । एतदमृतम् चन्द्रवत् पुनरावृत्तिवैरल्यात् । अभयमेतदेव विद्यावतां कर्मिणां च परायणं परा गतिरिति च दृढनिश्चयेन आदित्यमभिजयन्ते अभिप्राप्नुवन्ति । न पुनरेतस्मान्निवर्तन्ते “न च पुनरावर्तते” इति श्रुत्यन्तरात् । यथेतरे केवलकर्मिणः । यस्मादयमुत्तरायणमार्गोऽविदुषां निरोधः दुष्कर्म-दृढपटेनावृत इत्यर्थः, न हीते संवत्सरात्मनं अभिप्राप्नुवन्ति ; अतोऽयं कालात्मा प्रजापतिः अविदुषां निरोधः तिरोहित इति यावत् । उक्तार्थं एष श्लोको भवतील्याह—तदेष श्लोक इति । मन्त्रो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सगुणब्रह्मणो लोकाधारत्वम्

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे^१ परुषिणम् ।

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरपितमिति ॥ ११ ॥

हेमन्तशिशिरावेकीकृत्यास्य संवत्सरात्मनः प्रजापतेरादित्यस्य वसन्तादि-पञ्चर्तुपादनिर्वर्त्यत्वात् यस्य पञ्चर्तवः पादा ह्व पादा भवन्ति तं पञ्चपादं, सर्वजनयितृत्वात् पितरं, द्वादशमासाकृतिं “द्वादशमासास्संवत्सरः” इति श्रुतेः । दिवो द्युलोकात् अत्युन्नतत्वेन परे अर्धे स्थाने तृतीयस्यां दिवि “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्” इति श्रुतेः । यदश्मिषु परुषं उदकं विद्यते तं परुषिणं उदकवन्तं “याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिः ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इति श्रुतेः । तं कालविद एवं आहुः । अथेदमेवान्ये कालविदः सर्वलोकोपरि सर्वस्मात् परत्वेन विद्यमानत्वात् उ परं, यद्वारादिसत्प्रव्याहृतिषु भूरादिजगच्छकमनुक्रमते तत् सप्तचक्रं, सप्तचक्रगतिमतः कालात्मनः सर्वलोकाश्रयत्वात् । यत्र रथनाभौ

^१ पुरीषिण—मु.

अरा इव वसन्तादिष्डृतवः समाश्रिताः तत् षडरं, तस्मिन् उ परे सप्तचक्रे षडरे
संवत्सरादिकालपरिच्छन्ने ब्रह्मलोके सर्वलोकारोपाधिकरणतया सर्वज्ञत्वादि-
गुणविशिष्टत्वेन विचक्षणं कालात्मानं ईश्वरं विद्यमानं पञ्चपादद्वादशाकृति-
संवत्सरात्मकप्रजापतिरेवाग्नीषोमात्मना जगतः कारणं आहुः ॥ ११ ॥

संवत्सरात्मनः प्रजापतेमसिषु समाप्तिः

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रथिः शुक्रः प्राणस्त-
स्मादेते ऋषयः शुक्र इष्टि कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

यत्र विश्वं परिभ्रममि स हि संवत्सरात्मा प्रजापतिः स्वावयवमासे
परिसमाप्यत इत्याह—मास इति । संवत्सरावयवमास एव प्रजापतिः ।
मिथुनात्मकमासप्रजापतेः तस्य आद्यावयवः कृष्णपक्ष एव रथिः अन्नं चन्द्रमाः ।
अपरस्तु शुक्रपक्षः प्राणः सूर्यो अत्ता अग्निः भवति । यतोऽत्रात्मविदः
सर्वं शुक्रपक्षाभिधानप्राणमेव पश्यन्ति तस्मादेते प्राणदर्शिनो ऋषयः कृष्ण-
पक्षेऽपि इष्टि यागं कुर्वन्तः शुक्रपक्ष एव कुर्वन्ति । न हि तैः प्राणाग्नि-
व्यतिरेकेण कृष्णपक्षो दृश्यते । यस्मात् इतरे शुक्रे कुर्वन्तोऽपि प्राणं न
पश्यन्ति इतरस्मिन् कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

मासात्मनोऽहोरात्रे परिसमाप्तिः

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रथिः प्राणं वा
एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ
रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवाहोरात्रे परिसमाप्यत इत्याह—
अहोरात्र इति । मासवत् अहोरात्रो वै प्रजापतिः । तस्याहरेव आदित्यः ।
प्राणोऽत्ता अग्निः । रात्रिरेव रथिः अन्नं चन्द्रमाः । तत्र ये मूढाः दिवा

अहनि रतिकरणव्विया रत्या संयुज्यन्ते मिथुनीभावमाचरन्ति त एते प्राणं वा अहरात्मानं प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्तीत्येतत् । तस्मात् एतदकर्तव्यमिति प्रासङ्गिकः प्रतिषेधः । तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते क्रतौ भार्यागमनस्य प्रशस्तत्वात् कामिभिः कर्तव्यमित्ययमपि प्रासङ्गिको विधिः । वस्तुतस्तत्त्विवृत्तेरिष्टत्वात् “आसु निवृत्तिरिषा” इति स्मृतेः । क्रतुमात्रभार्यागमनं ब्रह्मचर्यमेव इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अहोरात्रात्मनः प्रजापतेरन्नरूपत्वम्

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्यादिमाः प्रजाः प्रजायन्ति इति ॥ १४ ॥

प्रकृतमुच्यते—स ह्योरात्रात्मकः प्रजापतिः व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितो भूत्वा क्रमेणान्नरूपेण परिणमति—अन्नं वै प्रजापतिः इति । तत्कथं ? ततः अन्नभावमापन्नप्रजापतेरेव शुक्लशोणितात्मकं प्रजोद्गृतिकारणं रेतो भवति । तस्मात् योषिति सिक्तात् रेतस इमाः मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते । पुरा काल्यायनेन “कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते” इति पृष्ठः तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेण अहोरात्रान्नात्मकेरेतोद्वारेण इमाः प्रजाः प्रजायन्ति इति प्रतिवचनमुत्तम् ॥ १४ ॥

प्रजापतिब्रताचरणफलम्

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिब्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

प्रजापतिब्रताचरणदृष्टादृष्टफलमाह—तदिति । तद्ये ह वै गृहस्थाः क्रतुभार्यागमनात्मकप्रजापतिब्रतं चरन्ति ते पुत्रद्विहत्रात्मकं मिथुनमुत्पादयन्ते इति यत् तत् दृष्टफलम् । अदृष्टफलं तु इष्टापूर्तदत्तकारिणां तेषामेव यश्चान्द्रमसः

पितृयाणलक्षणः पुनरावृत्तिको ब्रह्मलोकः पुनः येषां यथोक्तं तपः स्नातकादिव्रत-
ब्रह्मचर्यं कृतावन्यत्रामैथुनाचरणं वा येषु अनृतविरलसत्यं प्रतिष्ठितं अव्यभि-
चारं विद्यते ॥ १९ ॥

वनस्थानां यतीनां च ब्रह्मलोकप्राप्तिः

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्वमनृतं न माया
चेति ॥ १६ ॥

यः पुनरादित्योपलक्षितोत्तरायणः प्राणात्मभावः न हि चान्द्रब्रह्मलोकवत्
वृद्धिक्षयादिरजस्वलो भवतीति विरजः शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् । तेषाम् असौ
ब्रह्मलोकः येषु मायागृहस्थेष्विव जिह्वां कौटिल्यं, अनृतं अयथार्थवचनं,
पश्यतां आत्मानं यथार्थवत् प्रकाश्य अन्यथाकार्यकरणशक्तिर्हि माया च
ब्रतिवनिभिक्षुषु निमित्ताभावात् न विद्यते, तत्साधनानुरूपेण तेषामसौ
विरजो ब्रह्मलोकः । केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षणा गतिः । तद्वितिरिक्तानां
ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्टातृणां योगिनां केवलस्वाश्रमाचारपरायणयतीनां च पूर्वोक्त-
ब्रह्मलोक एव परमा गतिर्भवतीति सिद्धा ॥ १६ ॥

द्वितीयः प्रश्नः

वैदर्मेः प्रश्नः

अथ हैनं भार्गवो वैदर्मिः पप्रच्छ । भगवन् ! कत्येव देवाः
प्रजां विधारयन्ते ? कतर एतत्प्रकाशयन्ते ? कः पुनरेषां वरिष्ठः ?
इति ॥ १ ॥

मुख्यप्राणयाथात्म्यबुभुत्सया आचार्य अपरः पृच्छतीत्याह अथेति । अथ कालायनप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं पिप्पलादं भार्गवो वैदर्भिः प्रश्नच्छ । ह किल । तत् किम् ? इत्यत आह—कतीति । हे भगवन् ! कत्येव देवाः शरीरलक्षणां प्रजां विधारयन्ते ? कर्मज्ञानेन्द्रियाणां मध्ये कतरे स्वमाहात्म्यख्यापनपूर्वकं प्रकाशयन्ते ? कार्यकरणलक्षणानां एषां को वा वरिष्ठः प्रधानः ? इति ॥ १ ॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तस्मै स होवाच आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टम्य विधारयामः ॥ २ ॥

एवं पृष्ठवते पिप्पलाद आह—तस्मै स होवाचेति । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवीत्येतानि सर्वशरीरारम्भकाणि पञ्चभूतानि भवन्ति । वाङ्मनःचक्षुःश्रोत्रादीनि कर्मज्ञानेन्द्रियाणि कार्यरूपाणि मनआदीनि करणरूपाणि । ते देवाः स्वात्मनो माहात्म्यं प्रकाश्य अभिवदन्ति । किम् ? इत्यत आह । वयमिति । श्रेष्ठा वर्यं एतद्वाणं कार्यकरणसंघातलक्षणशरीरजातं अवष्टम्य स्तम्भाः प्रासादमिव विधारयामः ॥ २ ॥

वाय्वादीनां वरिष्ठत्वाभिमाने मुख्यप्राणोक्तिः

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथ । अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टम्य विधारयामीति ॥ ३ ॥

अथं संघातो मया एकेन ध्रियत इति स्पर्धमानाः देवास्तिष्ठन्ति । तेषां स्पर्धमानेषु तेषु मुख्यप्राण एवमाह तानिति । एवमभिमानविशिष्टान् तान् वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाच । किमिति ? स्वसामर्थ्याविवेकतया

एवं मोहं यूयं मापद्यथ । यस्मात् अहमेव एतत् पञ्चधा आत्मानं
प्रविभज्य एतत् बाणं अवष्टम्य विधारयामीति उवाच ॥ ३ ॥

अश्रद्धानानां वाय्वादीनां श्रद्धोत्पादनम्

तेऽश्रद्धाना बभूवः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नु-
क्रामत्यथेरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वे एव
प्रातिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रा-
मन्ते एवमस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाढ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

वागादयः तद्वाक्यं न बहुमन्यन्त इत्याह—ते इति । एवमुक्तवति प्राणे
ते वागादयः तद्वाक्यं अश्रद्धाना बभूवः इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—
स इति । तेषामश्रद्धानतामालक्ष्य सरोषं अभिमानात् ऊर्ध्वमुत्क्रामत इव ।
तस्मिन्नुत्क्रामति प्राणे अथ अनन्तरमेव इतरे सर्वे एव प्राणा उत्क्रामन्ते ।
तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने अनुत्क्रामति सति सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते । तृणी
व्यवस्थिता भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । स्पग्नोऽर्थः । एवं
स्थिते वागादयः प्राणं स्तुवन्तीत्याह—एवमिति । वागादयः प्राणवाक्या-
श्रद्धानतामुत्सृज्य प्राणमाहात्म्यमवगम्य प्रीताः सन्तः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
स्तुन्वन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वोपपादनस्तुतिः

एषोऽभिस्तप्तयेष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ।

एष पृथिवी रथिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण ! प्रजास्त्वमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमर्थर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण ! तेजसा रुद्रोऽसि परिक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षसि अथेमाः प्राणते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाक्रं भविष्यतीति ॥ १० ॥

त्रात्यस्त्वं प्राण ! एकर्षिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च ! नः (श्वनः) ॥ ११ ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रजां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

कथम् ? इत्यत आह—एष इति । एष प्राण एव अग्निसूर्यपर्जन्यादिरूपेण ज्वलति तपति वर्षति त्रैलोक्यं पालयति । उन्मार्गगाम्यसुररक्षांसि जिघांसति । सर्वलोकांश्चेष्टयति । एष पृथिवीरूपेण रथिरन्नं भवति । एष देवः सदसत् मूर्तममूर्तं च यत् देवानां जीवनकारणं तत् अभृतमपि एष एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वाधिकरणं एष एवेत्याह—अरा इति । किं बहुना ? अरा इव रथनाभौ श्रद्धादिनामान्तपञ्चदशकला तत्कार्यं सर्वं स्थितिकाले प्राण एव प्रतिष्ठितम् ।

तथा ऋचो यजूंषि सामानि तन्निर्वर्त्यो यज्ञश्च सर्वपालयितुं क्षत्रं च
यज्ञादिकमाधिकृतं ब्रह्म च ब्राह्मणजातं च प्राण एव प्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ ६ ॥
किंच—प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्भूत्वा यः त्वं गर्भे चरसि पुनः
मात्रादिप्रतिरूपस्सन् प्रतिजायसे । प्रजापतित्वात् मातृपितृत्वं पुरैव सिद्धम् ।
सर्वभूतान्तर्यामित्वेन सर्वात्मासील्यर्थः । यः त्वं प्राणोः चक्षुरादिभिः सह
प्रतिष्ठासि । तस्मै तुम्यं हे प्राण ! इमाः मनुष्याद्याः प्रजाः चक्षुरादीन्द्रियद्वारैः
बलिं हरन्ति ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

इति स्मृत्यनुरोधेन सर्वशारीरेषु तुम्यं बलि हरन्तीति युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ किं
च—देवानाभिति । देवानां वहितमोऽसि हविःप्रापयितृत्वात् । पितृणां
या दीयते सा स्वधा अन्नम् । देवापेक्षया पूर्वभावित्वात्तस्याः प्राथम्यम् ।
पितृभ्योऽपि प्रापयितृत्वात् । देहधारणाद्युपकरणत्वेन ऋषीणां चक्षुरादीनां
चरितं चेष्टितम् । “चक्षुषा यत्पश्यति तत्सत्यं भवति” इति श्रुत्या
तदेव सत्यं अवितथमित्यर्थः । अङ्गिरसां अर्थवर्णां अर्थवर्ता च त्वमेवासि
“प्राणो वाथर्वा” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ किंच—इन्द्र इति । हे प्राण !
तेजसा इन्द्रः त्वं संहारे स्थितौ च विष्वभेदेन जगतः परि समन्तात्
रक्षिता रुद्रोऽसि । ज्योतिषां पतिः सूर्यो भूत्वा त्वमेव अन्तरिक्षे
चरसि ॥ ९ ॥ किंच—यदेति । यदा त्वं पर्जन्यो भूत्वा अभिवर्षसि तदा
अन्नं प्राप्य इमाः प्रजाः प्राणते स्वोचितचेष्टां कुर्वन्ति । किंच त्वदभिवर्षण-
दर्शनतोऽस्माकं अन्नं बहु भविष्यतीति कामाय यथेच्छं आनन्दरूपाः सत्यः
सुखं तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ किंच—ब्रात्य इति । “हिरण्यगर्भस्समवर्तताप्रे”
इति श्रुतिः तव प्रथमज्ञत्वात् स्वातिरिक्तसंस्कर्तुरभावात् यतः त्वं असंस्कृतोऽसि
अतः त्वं ब्रात्यस्वभावः शुद्ध इत्यर्थः । हे प्राण ! सर्वं एकत्रैव ऋषयनि
गच्छति इति एकर्षिः त्वं सर्वप्राणिजठराश्रवप्रसिद्धया पक्षिरग्निः,

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

इति स्मृतेः । तथा सर्वहविः अत्ता त्वमेव परिदृश्यमानविश्वस्य साधुपतिः सत्पतिः त्वमेव । वयं पुनः तवादनीयहविषोऽद्यस्य दातारः । हे मातरिश्व ! मातरिश्वन् नः अस्माकं इन्द्रियाणां पिता त्वम् । यद्वा—मातरिश्वनो वायोरपि त्वं पिता । अतस्ते सर्वलोकपितृत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच—या ते इति । किं बहुनोक्तेन ? हे प्राण ! या ते तनूः वक्तृत्वेन वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि च सम्यगास्थिता—वदनश्रवण-दर्शनसङ्कल्पादिरूपेणलर्यः—तां तनूं शिवां स्थिरां कुरु । यतः तव उत्क्रमणेनास्माकं अशोभनं भवेत् अतः कदापि त्वं मोत्क्रमीः उत्क्रमणं माकर्षीरित्यर्थः ॥ १२ ॥ किं च—प्राणस्येति । तमेता ऋचो अभिवदन्ति—प्राणायतनमितीति । किं बहुना ? अस्मिन् लोके यदुपमोगजातमस्ति तत्सर्वं प्राणस्यैव वशे वर्तते । त्रिदिवे स्वर्गेऽपि यत् उपभोग्यं प्रतिष्ठितं तस्यापि प्राणाधीनत्वेन स एव तस्येशिता । अतो मातेव पुत्रान् अस्मान् रक्षस्व । ब्रह्मक्षत्रगतश्रीश्च त्वस्थितिनिमित्प्रज्ञां च नः अस्माकं विधेहीति । यतः सर्वं प्राणायतनं अतः तमेव प्राणं एता ऋचो मन्त्राः सर्वाचारं ईश्वरं अभिवदन्ति । तस्मात् प्राणभावमापनेश्वर एव सर्वकारणम् । तज्जानेन तत्पदप्राप्तिः अर्थात् सिद्धा ॥ १३ ॥

तृतीयः प्रश्नः

आश्वलायनस्य प्राणविषयो विशेषप्रश्नः

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन् ! कुत एष प्राणो जायते ? कथमायात्यस्मिन्द्वये ? आत्मानं वा प्रविभन्य-

कथं प्रातिष्ठते ? केनोत्क्रमते ? कथं बाह्यमभिधते ? कथमध्यात्मं ?
इति ॥ १ ॥

अथापर आचार्य प्राणयाथात्म्यं पृच्छतीत्याह— अथेति । अथ वैदर्भि-
प्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं आचार्य कौसल्यश्चलायनः पप्रच्छ । किमित्यत
आह—कुत इति । हे भगवन् ! काल्यायनवैदर्भिप्रश्नप्रतिवचनप्रख्यापितमहिंसोऽपि
प्राणस्य संहतत्वेन कार्यत्वं द्योलते । अतस्त्वां परिपृच्छामि । कुतः
कारणादयं प्राणो जायते ? स कथमस्मिन् शरीरे आयाति ? शरीरग्रहणस्य
किमित्तम् ? स हि शरीरे प्रविष्टः सन् आत्मानं प्रविभज्य कथं
प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति ? केन हेतुना अस्मात् शरीरात् उत्क्रमते ? कथं वा
स्वबहिर्भूतं बाह्यं अधिभूतं अधिदैवतं च अभिधते ? कथमध्यात्मं स्वयाथात्म्यं
वाभिधते ? ॥ १ ॥

आश्वलायनप्रशांसापूर्वकमात्मनः प्राणोत्पत्तिकथनम्

तस्मै स होवाच अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति
तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा
पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततम् । मनोकृतेनायात्यस्मिन्नरीरे ॥ ३ ॥

इत्येवं पृष्ठ आचार्य आह—तस्मा इति । एवं पृष्ठवते तस्मै स
आचार्य उवाच । दुर्विज्ञेयत्वेन यदि प्राणः प्रश्नाहः तादृशस्य जन्मादि
त्वं यतः पृच्छसि अतः अतिप्रश्नान् पृच्छसि । अतिशयेन त्वं ब्रह्मिष्ठोऽसि ।
अतः तुष्ठोऽहम् । तस्मात्तेऽहं त्वया यत् पृष्ठं तत् ब्रवीमि । जागरूकः सन् तत्
शृणिवल्यर्थः ॥ २ ॥ अनात्मापहृवसिद्धात् आत्मनः स्वाज्ञान्यथा एष प्राणो
जायते । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा लोके शिरःपाण्यादिमति
पुरुषे निमित्तभावमापन्ने एषा नैमित्तिकी छाया जायते तथा एतस्मिन्
ब्रह्मणि परमार्थसत्ये एतत् छायास्थानीयप्राणाख्यानृतं आत्मं कल्पितम् ।

कुत एष प्राणो जायते ? इति प्रश्नस्य सदृष्टान्तं उत्तरं उक्तम् । कथमायात्यस्मिन् शरीरे ? इति प्रश्नोत्तरमाह—मन इति । मनोकृतेन कामसंकलपादिवृत्तिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेन अस्मिन् शरीरे आयाति आगच्छति ।

तदेव सत्तस्सहकर्मणौति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ।

इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

प्राणस्यात्मविभागेन शरीरे सन्निधानम्

यथा सम्रांडेवाधिकृतान् विनियुडक्त एतान् ग्रामानेतान्
ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव
संनिधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां
प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्वृतमन्नं समं नयति
तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ९ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते ? इति प्रश्नोत्तरमाह—यथेति ।
यथा लोके सम्राट् राजा एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामान् अधितिष्ठस्वेति
ग्रामाद्यधिकृतान् विनियुक्ते इति दृष्टान्तः । दार्ढान्तिकस्तु—एवं मुख्यः
प्राणः स्वात्मभेदानुरूपं इतरांश्चक्षुरादीनपि यथास्थानं पृथक् पृथगेव
सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ तत्र विभागमाह—पाठ्यिति । पायुशोपस्थश्च पायूपस्थं
तस्मिन् पायूपस्थे स्वांशं अपानं मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्वन् तिष्ठेति सन्निधत्ते
विनियुडक्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां
सम्राट्स्थानीयः प्राणः स्वयं निर्गच्छन् प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । प्राणापानयोः
मध्ये नाभ्यां तु समानवायुस्थितिमेव एष एव एतद्वृतमन्नं जाठराम्बो
प्रक्षिप्तं समं नयतीति समानः । तस्मात् अशितपीतेन्धनवर्धितजाठराम्बः
हृदयदेशमाक्रान्तात् एताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीपस्यः शीर्षण्यः प्राणद्वारा
श्रोतव्यदृष्टव्यादिविषयप्रकाशकतया निर्गच्छन्त्यो भवन्ति ॥ ९ ॥

प्राणस्य व्यानात्मना सर्वशरीरव्यासिः

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकै-
कस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु
व्यानश्वरति ॥ ६ ॥

कमलाकारमांसपिण्डपरिच्छन्ने हृदि हृदयाकाशे एष आत्मा लिङ्ग-
शरीरावच्छिन्नः सन् वर्तते । अत्रैव हृदये एकशतं एकोत्तरशतसंख्यया
प्रधाननाडीनां विद्यमानानां तासां शतं शतं एकैकस्यां नाडीं
द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः द्वे द्वे सहस्रे अधिकसप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
भवन्ति । आभिः नाडीभिः आपादमस्तकं देहं व्याप्य आस्वेव व्यानश्वरति ।
सर्वत्र व्यापनात् व्यानः । सन्धिस्कन्धमर्मदेशोषु विशेषेण प्राणापानवृत्तिमध्ये
उद्भूतवृत्त्या वीर्यवत्कर्मकर्ता भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

उदानात्मना प्राणस्योत्क्रमणम्

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमु-
भाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

केनोत्क्रमते ? इति प्रश्नोत्तरमाह—अथेति । अथ देहस्थित्यनन्तरं एक-
शतनाडीनां मध्ये ऊर्ध्वगामिनी सुषुम्नानाडीत्येका नाडी विद्यते । तथा
उदानवायुः आपादमस्तकस्थप्राणवृत्तिभिस्सह करणग्रामं संगृह्य ऊर्ध्वमुत्क्रमन्
सन् शास्त्रीयविहितपुण्यकर्मणा लिङ्गशरीरागमिमानिनमात्मानं देवादिस्थानलक्षण-
पुण्यलोकं नयति । विहिताकरणप्रतिषिद्धकरणजपापेन पापं तिर्यग्योनिलक्षणं
नरकं नयति । समपुण्यपापाभ्यां उभाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यतु-
वर्तते ॥ ७ ॥

प्राणस्याधिदैवमध्यात्मं च

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयन्त्येष ह्येनं चक्षुषं प्राणमनु-
गृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा
यदाकाशः स समानो वायुवर्यानः ॥ ९ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते ? इति प्रश्नोत्तरमाह । आदित्य इति । आदित्यो ह वै
सर्वलोकप्रलयक्षत्वेन प्रसिद्धः स ह्याधिदैवतं बाह्यः प्राणः । स एष अहरहः
उदयति उद्गच्छति “योऽसौ तपन्नुदेति” इति श्रुतेः । कथमध्यात्मम् ? इति
प्रश्नोत्तरमाह—एष इति । एष आदित्यो ह्येनं अध्यात्मं चक्षुर्विषयं चक्षुषं
खपोपलब्ध्यै प्राणमनुगृह्णानः चक्षुष आलोकं कुर्वन् वर्तते । तथा
पृथिव्यां याभिमानिनी देवता सैषा पुरुषस्यापानवृत्तिमवष्टभ्य वशीकृत्य
अधःकर्षणेनानुग्रहं कुर्वन्ती वर्तते इत्यर्थः । अन्यथा शरीरस्य गुरुत्वात्
सावकाशे पतेत् । यदेतत् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये यत् य आकाशस्तत्स्थो
वायुराकाश उच्यते, मञ्चस्थवत् । स समानः समानवायुमनुगृह्णानो वर्तते ।
समानस्याप्याकाशस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन यो बाह्यवायुः स व्यापि-
सामान्यात् व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तते ॥ १० ॥

उदानस्योत्क्रमणहेतुत्वम्

तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि
संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा
युक्तः । सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

बाह्यं वाव प्रसिद्धं सामान्यं यत् तेजः तत् शरीर उदानः उदान-
वायुमनुगृह्णानो वर्तते इत्यर्थः । यस्मादुदानस्य तेजस्वभावेन बाह्यतेजोऽनुगृही-
तोत्पत्तनकर्तृत्वात् उत्क्रमणकर्ता ह्युदानः, तस्मात् यदा लौकिकः पुरुषः
उपशान्तं उदानात्मकं तेजो यस्य सः उपशान्ततेजा भवति, तं क्षीणायुषं

विद्यात् । स पुनः मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः सह पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥ मरणकाले यो यच्चित्तो भवति,

यं यं वापि स्मरन् भावं ल्यजल्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमैवैति कौन्तेय सदा तद्वावभावितः ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन चित्तेन स्वसंकल्पानुगृहीतेन्द्रियैः मुख्यप्राणवृत्तिमायाति चरमश्वासवेलायां क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिः सन् मुख्यप्राणवृत्त्या अवतिष्ठते । अयमुच्छूब्दसिति जीवति वेति तदा ज्ञातयोऽभिवदन्ति । स हि प्राणः तेजसा उदानवृत्त्या संयुक्तः सन् सहात्मना जीवेन साकं पुण्यपापकर्मवशात् यथा- संकल्पितं लोकं नयति प्रेतलोकं नयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्राणविद्याफलशुतिः

य एवं विद्वान् प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति ॥ ११ ॥
तदेष श्लोकः—

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्चुते विज्ञायामृतमश्चुत इति ॥

एवंविदः फलमाह—य इति । यः कश्चित् उत्पत्त्यादिविशेषणविशिष्टं प्राणं वेद, न ह वास्य तस्य विद्गुषः पुत्रादिलक्षणाः प्रजाः हीयन्ते चिरं जीवन्तीति दृष्टफलम् । अदृष्टफलन्तु—स्वदेहपतनानन्तरं प्राणसायुज्यात्मकामृतो भवति ॥ ११ ॥ उक्तार्थे मन्त्रो भवतीत्याह—तदेष श्लोक इति । प्राणस्य भरमात्मनः उत्पत्तिं, अस्मिन् शरीरे मनोकृतेनायातीत्यागमनं, शरीरे स्थानं स्थितिं, पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं स्वाम्यं, सम्रादिव प्राणवृत्तिभेदस्थापनं आदित्यादिरूपेण बाह्यं चक्षुराद्याकारेणावस्थानं अध्यात्मं च एवं विज्ञाय प्राणं अमृतमश्चुत इति । द्विर्वचनमपरविद्याविषयप्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

चतुर्थः प्रश्नः

ब्रह्मबुद्धिस्या गार्द्यस्य प्रश्नः

अथ हैनं सौर्यायणी गार्द्यः पप्रच्छ । भगवन् ! एतस्मिन्पुरुषे
कानि स्वपन्ति ? कान्यस्मिन् जाग्रति ? कतर एष देवः
स्वप्नान्पश्यति ? कस्यैतत्सुखं भवति ? कस्मिन्बु सर्वे संप्रतिष्ठिता
भवन्ति ? इति ॥ १ ॥

साध्यसाधनेषणाविजृभितसंसारविषयकापरविद्यागोचरसर्वस्वं प्रश्नत्रयेण,
परिसमाप्यापि कृतपरमार्थसत्यबुद्धिस्या कश्चिदेनं पृच्छतीत्याह—अथेति । अथ
अपरविद्यागोचरप्रश्नत्रयकथनानन्तरं एनं पिप्पलादमाचार्यं यत् परविद्यागोचरं
वस्तु करणग्रामापहवसिद्धं स्वामात्रमवशिष्यते तद्बुद्धिस्या सौर्यायणी च
गार्द्यः पप्रच्छ । अपरब्रह्मविषयकपूर्वप्रश्नत्रयविवेकोपायलभ्योत्तरप्रश्नत्रयस्य पर-
ब्रह्मगोचरत्वेन सुसूक्ष्मार्थत्वात् यत् ब्रह्मातिरिक्तमपहोतव्यं तदियत्तापरिज्ञानं
विना तदसंभवात् । अतः स्वातिरिक्तकरणग्रामजन्मस्थितिमंगाधिकरणाक्षरपरिज्ञान-
पूर्वकं तद्दत्तहेयांशापाये परमाक्षरमवगन्तुं शक्यमिति प्रश्नोऽर्थवान् ।

यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्राः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वे भावाः महाग्रिविस्फुलिङ्गा इव यतः प्रभवन्ति पुनरपि यन्ति
च तदधिकरणपरिज्ञानोपायव्यष्टिकरणारोपाधिकरणेयता ज्ञातव्येति । हे भगवन् !
एतस्मिन् शिरःपाण्यादिमति पुरुषे कानि करणानि स्वपन्ति स्वव्यापारात्
उपरमन्ते ? कानि चास्मिन् जाग्रति जागरूकाः स्वव्यापारं कुर्वन्ति ?
कतर एष देवः जाग्रत्संस्कारजस्वप्रान् पश्यति ? तत् किं कार्यलक्षणेन
करणलक्षणेन वा देवेन निर्वर्त्यम् ? जाग्रत्स्वप्नव्यापारे चोपरते निरायासलक्षणं

एतत् सुखं कस्य भवति ? तदा करणायमानभावा जाग्रत्स्वप्नव्यापारात् उपरता भूत्वा कस्मिन्नु सर्वे भावा समुद्रप्रविष्टनदीवत् मधुवच्च विवेकानहर्तया एकीभावमेत्य प्रतिष्ठिता भवन्ति ? वेणुनालन्यस्तायशशलाकापूरावत् पृथक् पृथगेव स्वात्मन्यविष्टुन्त इत्यर्थः । कानि स्वपन्तीत्यादिना करणानां स्वातन्त्र्यं अवगम्येत इति चेत्र ; तेषां स्वाम्यर्थत्वात् सर्वावस्थास्वपि पारतन्त्र्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्

तस्मै स होवाच । यथा गार्य ! मरीचयोऽकस्यास्तं गच्छतः
सर्वा एतस्मिन्स्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः
प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तद्योषे
पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते
नाभिवदते नादते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्या-
क्षक्षते ॥ २ ॥

इत्थं गार्येण पृष्ठपञ्चकोत्तरं आचार्यः क्रमेणाह—तस्मै स
होवाचेति । हे गार्य ! एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति ? इति यत्त्वया पृष्ठं
तदिदानीं श्रृणु । यथा अस्तं गच्छतः अर्कस्य आदियस्य मरीचयो
रश्मयः सर्वाः एतस्मिन् आदियतेजोमण्डले अविशेषं एकीभवन्ति ।
ता रश्मयः पुनः पुनरुदयतः तस्यैवार्कस्य प्रचरन्तीति दृष्टान्तः ।
एवं ह वै तत् सर्वविषयेन्द्रियजातं—देवानां इन्द्रियाणां मनस्तन्त्रत्वात्—
परे देवे मनसि स्वापकाले एकीभवति । तेजोमण्डलप्रविष्टमरीचिवदविशेषतां
गच्छति । जिजागरिषोश्च रविमण्डलादिव मनस एव प्रचरन्ति स्वव्या-
पाराभिमुखं प्रतिष्ठन्त इत्यर्थः । यतः शब्दाशुपलब्धहेतुश्रोत्रादिकरणानि
मनस्येकीभूतानीव स्वव्यापारादुपरतानि भवन्ति, अतः तेन हेतुना तर्हि-

तस्मिन् स्वापकाले एष हि पुरुषो जीवो न शृणोतीत्यादि स्पष्टोऽर्थः ।
श्रवणादिकरणप्रामप्रलयात् लौकिकाः स्वपितीत्याचक्षते । नेयायते न
गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणादीनामाहवनीयत्वादिनिस्पृष्टम्

प्राणाम्बय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो
व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ।
यदुच्छासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः ॥ ३ ॥

कान्यस्मिन् जाग्रति ? इति प्रश्नोत्तरमाह—प्राणेति । श्रोत्रादिकरणप्रामे सुर्सि
गते सति अथ एतस्मिन् नवद्वारपुरे देहे प्राण एवाम्बय इव अग्रयो जाग्रति
जागरूका भवन्तीत्यर्थः । तत्र विभागशः तत्स्वरूपमुच्यते—गार्हपत्य
इत्यादिना । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः यस्मादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यात्
इतरोऽग्निः आहवनीयः प्रणीयते । तस्मात् प्रणयनात् अपानो गार्हपत्योऽग्निः ।
तथा सुसस्य ह्यपानवृत्तेः प्रणीयत इव मुखनासिकाभ्यां प्राणस्संचरतीत्यतः
प्राण आहवनीयस्थानीयः । व्यानस्तु हृदयदक्षिणसुषिरद्वौरेण निर्गमनात्
दक्षिणसंबन्धात् अन्वाहार्यपचनो भवति । तत्राग्निहोत्रहोता समानवायुः
भवति । यस्मात् उच्छवासनिश्वासौ अग्निहोत्राहुती इव तद्वत्द्वित्वसामान्यस्य
नियत्वेन आहुती तु समं साम्येन देहस्थितिभावाय नयतीति स समानो
होता तस्याहुतिनेतृत्वात् । अतो विदुषः स्वपोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव भवति ।
न ह्येवं विद्वान् कर्मी भवति वेदनेतरकरणवैकल्यात् । “सर्वदा सर्वाणि च
भूतानि विचिन्नन्त्यपि स्वपत” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

मनसो यजमानत्वमुदानेन ब्रह्मप्राप्तं च

मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमह-
रहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अत्र हि प्राणोऽग्निषु जाग्रत्सु सत्सु सविषयबाह्यकरणानि उपसंहृत्य अग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुः मनो ह वाव यजमानोऽपि कार्यकरणप्राधान्यव्यवहारात् जागर्ति । मनसः स्वर्गमिव ब्रह्म प्रस्थितत्वात् यजमानो मन एवेति कल्प्यते । उदाननिर्मितेयमिष्टफलप्राप्तिरिति इष्ट्याग-फलमेवोदानः । स द्युदानो मनआख्यं यजमानं स्वप्रादिवृत्तिः प्रच्याव्य अहरहः स्वापकाले स्वर्गमिवाक्षरं गमयति । अतः यगफलस्थानीयोदानेयत्तां विदुषः श्रोत्राद्युपरमणकालादाभ्य यावत् स्वापादुत्थितो भवति तावत्सर्वं यागफलानुभवः । एवमविदुषां अनर्थाय तद्वतीति विद्वता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादिकरणानि स्वपन्ति । प्राणग्रन्थो वा जाग्रति । अहरहः सुषुप्तं वा स्थानं प्रतिपद्यते । जाग्रत्स्वप्नयोः मनसः स्वातन्त्र्याभासावगमात् विद्वदविद्वत्पदगामि सर्वप्राणिनां जाग्रदाद्यवस्थात्रयगमनं समानं हि । विदुषस्तु यागफलास्त्रिविशेष इति स्तुतिरियमुपपद्यते ॥ ४ ॥

स्वप्रदृष्टनिष्पणम्

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यददृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिग्न्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चानुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ९ ॥

कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति ? इति प्रश्नोत्तरमाह—अत्रेति । अत्र श्रोत्रादिकरणेषुपरतेषु देहरक्षार्थं प्राणादिवायुषु जाग्रत्सु सत्सु स्वापप्रतिपत्तेः प्राक् एतस्मिन् जाग्रत्स्वापान्तराले सूर्यरश्मिवत् आत्मन्युपसंहृतकरणे यं एष देवः स्वप्ने स्वविकल्पितेन्द्रियेन्द्रियार्थतया बहुधा भवनं महिमानं अनुभवति मनसो महिमानुभवकरणत्वात् । महिमानुभवे मनः स्वतन्त्रमिति चेन्न ; तस्य क्षेत्रज्ञपरतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं तद्रत्स्वातन्त्र्यं वास्तवमिति चेन्न ; तस्य मानसोपाधिकृतत्वात् ।

न हि वस्तुतः क्षेत्रज्ञोऽवस्थात्रयमन्वेति, तस्य स्वगतक्षेत्रज्ञतापाये निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात् । सोऽयं क्षेत्रज्ञः स्वाज्ञदृष्ट्या तूलाविद्यासूक्ष्मांश्योगतः तैजसो भूत्वा स्वतेजसा जाप्रतप्रपञ्चं परिकल्प्य तत्रासङ्गतया स्वयंज्योतिरपि भवतीत्यत्र स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिर्षा स्वपितीत्यत्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । तस्मात्करणजाले मनसि प्रलीने सति अथ मनोमयस्वमान् पश्यतीति युक्तमेवैतत् । पुरा यत् मित्रं पुत्रादि वा दृष्टं तत्संस्कारवासनाविद्या दृष्टवदनुपश्यति । तथा श्रुतं अर्थं तद्वासनया अनुशृणौतीव । देशान्तरैः दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः तत् प्रत्यनुभवतीव । तथा दृष्टं चास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरदृष्टं अदृष्टं अत्यन्ताद्ये वस्तुनि वासनानुत्पत्तेः । तथास्मिन् जन्मनि श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चानुभूतं च केवलमनसैव जन्मान्तरे तत्सर्वं श्रुतं दृष्टं अनुभूतमित्यर्थः । चाक्षुषं सच्च अचाक्षुषं असच्च । किं बहुनोक्तेन ? उक्तमनुक्तं सर्वं पश्यति सर्वाः पश्यति सर्वमनोपाधित्वेन सर्वकरणात्मा देवः स्वप्नान् पश्यति । स्वोपाधिमनसोऽपाये न किञ्चित् पश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुषुप्तिसुखनिरूपणम्

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान् पश्यत्यथ
तदैतस्मिन्द्विरिए एतसुखं भवति ॥ ६ ॥

कल्यैतत् सुखं भवति ? इति प्रश्नोत्तरमाह— स यदेति । यदा यस्मिन् काले सोऽयं मानसोपाधिकः सौरतेजसा नाडीविशेषस्पर्शनतः स्वापसंकृतवासनाद्वारेण सर्वतः अभिभूतो भवति, तदा सकरणमनोरशमयो हृद्युपसंहृता भवन्ति । दार्वग्निवदिवशेषं तदा मनउपाधिः कृतख्शरीरं व्याप्याविष्टते । अत्रायं सुषुप्तस्सन् स्वप्नान् पश्यति तेजसा दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात् । अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति । तत्सुखविज्ञानमविशेषं

शरीरं व्याप्य प्रसन्नं भवतीर्यर्थः । तदार्णीं अविद्याकामकर्मजातस्य
शान्तत्वात् आवृत्तित्रयावृत्तसच्चिदानन्दतया अयमवतिष्ठत इत्यत्र—

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतसुखरूपमेति । इति,
स्वापे समावृतो जन्तुः स्वरूपसुखमश्चुते ।

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

सुषुप्तावात्मनः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्

स यथा सोम्य ! वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह वै तत्सर्वं
पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति ? इति प्रश्नोत्तरमाह—स यथेति ।
यः प्राज्ञभावमेत्य सुखी भवति हे सोम्य ! स यदात्मा वयांसि स्ववासोवृक्षं
सम्यक् प्रतिष्ठन्त इति दृष्टान्तः । एवं ह वै तत् वक्ष्यमाणं सर्वे सर्वापवादधि-
करणे परे आत्मनि संप्रतिष्ठते । तन्मात्रावशेषतया अवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वविवरणम्

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा
च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च
श्रोत्रं च श्रोतव्यं च ग्राणं च ग्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च
त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं
चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं
च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च
चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधार-
यितव्यं च ॥ ८ ॥

तत्कथम् ? इत्यत्र तत्प्रकारमाह— पृथिवीत्यादिना । स्थूला पृथिवी च पञ्चगुणा तत्कारणीभूतगन्धतन्मात्रा च तथापस्तेजोवाण्वाकाशा स्थूलाः तन्मात्राः सूक्ष्माश्च पञ्चीकृतापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्च द्रष्टव्यरूपं चेत्यादिज्ञानकर्मन्दियतदर्थश्चोक्ताः । पूर्वोक्तं मनश्च तद्विषयो मन्तव्यं चेत्यादि स्पष्टोऽर्थः । त्वगिन्द्रियातिरेकेण प्रकाशविशिष्टा त्वक् तेजः तन्निर्वाहको विषयो विद्योतयितव्यं प्राणश्च सूत्रात्मा स्वारोपितसर्वविधारयितव्यम् ॥ ८ ॥

विज्ञानात्मनः परमात्मनैकीभावः

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता द्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स पेरेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

तद्विषयः सूत्रात्मनि सर्वस्य संग्रयितत्वात् अतो नामरूपात्मकविश्वस्य कार्यकरणसंहतत्वेन लवित्रादिवत् पारार्थ्यस्वरूपत्वेन च जडत्वात् । अतः तदारोपाधारतया योऽविशिष्यते स एष चिद्रातुः जलादौ प्रतिफलितसूर्यादिविम्बवत् स्वारोपितकर्तृत्वादिविशिष्ट इव द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता द्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति । येन स्वाध्यस्तकर्तृभोक्तृद्रष्टृत्वादिकं भिष्येति विज्ञातं स विज्ञानात्मा कार्यकरणसंघातः । अनृतजडदुःखपञ्चस्य सञ्चिदानन्दरूपेण पूरणात् पुरुषः । “नेति नेति, न ह्येतस्मादिति, नेत्यन्यत्” इति च श्रुत्यनुरोधेन स्वारोपितप्रपञ्चस्थूलसूक्ष्मबीजार्धमात्रांशपह्वतो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमविशिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वाधारस्य परमात्मनो ज्ञानफलं मन्त्रसम्मतिश्च

स यो है वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ! स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥ १० ॥

तदेष श्लोकः

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ! स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश—इति ॥११॥

एवंविदः फलमाह—स य इति । स यो ह वै स्वातिरिक्तसर्वेषणा-विनिर्मुक्तो योगी स्वाविद्या छाया तदपहृवसिद्धं अच्छायं, व्यष्टिसमष्ट्यात्मक-शरीरत्रयापहृवात् अशरीरं, लोहितशुक्रकृष्णगुणापहृवसिद्धं अलोहितं, अतः शुभ्रं, स्वातिरिक्ताशुभ्रक्षरापहृवसिद्धत्वात् परमाक्षरं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेदयते विजानाति तद्वेदनसमकालं सोऽयं विद्वान् पुरा स्वाज्ञदशायां असर्वज्ञोऽपि स्वाज्ञत्वापहृवतः पुरा यत् स्वातिरेकेण सर्वं भातं तत्सर्वं स्वमात्रतया जानातीति स सर्वज्ञः सर्वो भवति स्वाज्ञादिदृष्टेः वस्तुतो ब्रह्ममात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः ॥१०॥ उक्तार्थे मन्त्रो भवतीत्याह—तदेष श्लोक इति । विज्ञानात्मा सह देवैश्च अश्यादिभिः प्राणाः चक्षुरादयः पृथिव्यादीनि भूतानि च यत्र यस्मिन्नक्षेरे संप्रतिष्ठन्ति स्थितिं विलयं वा भजन्ति, हे सोम्य ! यस्तु विद्वान् तदक्षरं स्वाज्ञादिभिः तदारोपाप-वादायमानाधेयनिरूपिताधारतापहृवसिद्धं परमाक्षरं स्वमात्रमिति वेदयते जानाति तद्वेदनसमकालं सोऽयं विद्वान् पूर्वोक्तरीया सूर्वज्ञः सन् स्वमात्रतया अवशिष्टोऽपि स्वाज्ञादिदृष्या सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यत्र—

यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तं यत्सर्वहृदयानुगम् ।

यत्सर्वं सर्वां वस्तु यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥

इत्यादिश्रुतेः ॥ ११ ॥

पञ्चमः प्रश्नः

सत्यकामस्योङ्कारोपासनाप्रश्नः

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वैतद्गवन् !
 मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं
 जयति ? इति ॥ १ ॥

परापरविषयकप्रणवतद्याथात्म्यबुभुत्सया आचार्यमपरः पृच्छतीयाह—
 अथेति । अथ गार्ग्यप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं पिप्पलादमाचार्यं शैव्यश्च
 सत्यकामः पप्रच्छ । ओंकारस्य तावत् परापरब्रह्मप्रसिद्धाधनत्वेन उपासन-
 विधित्सया हि प्रश्न आभ्यते । हे भगवन् ! स यः कथित्वमनुष्येषु
 प्रायणान्तं प्रयाणान्तं यावज्जीवं उपरतबाह्यान्तःकरणतया भक्त्यावेशित-
 ब्रह्मभावनया च ओंकारमभिध्यायीत आभिमुख्येन अनवरतं चिन्तयेत्—
 ब्रह्मचर्यापरिहसत्यास्तेयाहिंसाशौचसन्तोषत्यागसंन्यासदशयमनियमामानित्वादि-
 साधनसंपत्त्या विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकं सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं अभिध्यान-
 शब्दार्थः—सोऽयमेवं यावज्जीवत्वधारणया कर्मयोगज्ञानोपायतो जेतन्येषु
 लोकेषु तेन ओंकाराभिध्यानेन कतमं वाव लोकं जयति ? इति ॥ १ ॥

परापरब्रह्मदृष्ट्या ओङ्कारोपासनाफलम्

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम ! परं चापरं च ब्रह्म यत्
 ओङ्कारः तसाद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

एवं पृष्ठवते प्रश्नोत्तरमाह—तस्मै स होवाचेति । हे सत्यकाम !
 एतत् परं चापरं च । तत्र परं प्रत्यग्भिन्नं ब्रह्म । अपरं ईश्वराख्यं यत्
 तदोकार एव, परापरालम्बनप्रतीकत्वात् । न हि तत् साधनं विना निर्विशेषं

ब्रह्म अवगन्तुं शक्यं, तस्यातीन्दित्यत्वात् । विष्वादिप्रतिमास्थानीयोङ्कारे तत्
ब्रह्मेति भावारूढानां शास्त्रप्रामाण्यात् तत् प्रसीदतीत्यवगम्यते । तस्मात् परं
चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपर्चर्यते । तस्मात् विद्वान् एतेनैव ओङ्कारा-
भिष्यानेन एकतरं परमपरं वा ब्रह्म अन्वेति आलम्बनप्रतीकोपायतो
नेदिष्टं ब्रह्म अनुगच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एकमात्रोङ्कारोपासनाफलम्

स यदेकमात्रमभिष्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्या-
मभिसंपद्यते । तस्म्भुतो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

एकमात्राप्रणवध्यायिनः फलमाह— स यदीति । स यद्यप्योङ्कार-
यावन्मात्राभिज्ञो न भवति तथाप्योङ्कारपरिचयात् विशिष्टगतिं गच्छति ।
तदेकदेशज्ञानवैगुण्येऽप्योङ्कारशरणश्वेत् कर्मज्ञानोभयन्नेत् इव न हि दुर्गतिं
गच्छति । किं तर्हि ? स यदि ओङ्कारैकमात्राभिज्ञो योगी प्रणवं एकमात्रं सदा
ध्यायीत । तेन एकमात्रावशिष्टोङ्काराभिष्यानेन संवेदितः संबोधितः सन्
तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तं एवमभिष्यायिनं ऋस्मो मनुष्यलोकमुपनयन्ते
उपगमयन्ति । ओङ्कारप्रथममात्राया ऋग्वेदस्वरूपत्वात् । तत्प्रथममात्राभिष्याता
तेन तत्र मनुष्यजन्मनि ब्राह्मणश्रेष्ठो भूत्वा तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च
संपन्नो महिमानं ऐश्वर्यं अनुभवति । न हि श्रुत्याचार्यवाक्याश्रद्धानवत्
यथेष्टुचेष्टो भवति ।

न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

इति स्मृतेः ॥ ३ ॥

द्विमात्रोङ्कारध्यानफलम्

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुच्चीयते
सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

तथा द्विमात्राभिध्यानफलमाह—अथेति । अथ प्रणवेतरसाधनस्यागा-
नन्तरं यदि द्विमात्रेण स्वप्नाभमनसि द्विमात्रप्रणवमभिध्यायेत् तस्मिन्
यजुर्वेदमये सोमदैवत्ये मनसि संपद्यते ऐकाग्रयं आत्मभावं गच्छति । स
ह्यात्मभावापत्या मृतोऽन्तरिक्षाधारं सोमलोकं प्रणवद्वितीयमात्रारूप-
यजुर्भिरुच्चीयते । यजूषि तं सौम्यं जन्म प्रापयन्तीर्यथः । स तत्र सोमलोके
विभूतिं अनुभूय मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्तते । तत्र सर्वजनक्षाघनीयजन्म
लब्ध्वा धनी योगी वा भूत्वा क्रमेण कृतकृत्यो भवतीर्यथः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टेऽभिजायते ।
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

इति स्मृतेः ॥ ४ ॥

त्रिमात्रोङ्कारध्यानफलं ऋक्सम्मतिश्च

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत
स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह
वै स पाप्मना विनिर्सुक्तः स सामभिरुच्चीयते ब्रह्मलोकं स एतस्मा-
ज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ॥ ९ ॥

तदेतौ श्लोकौ भवतः—

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।
क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥

ऋग्मिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं

सामभिर्यत्तकवयो वेद्यन्ते ।
तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् ।
यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

त्रिमात्राप्रणवानुध्यानफलमाह—यः पुनरिति । यः पुनरेतं ओङ्कारं
त्रिमात्रेण तद्विश्यकविज्ञानेन ओमित्येतेनैवाक्षरेण सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनं परं
पुरुषमभिध्यायीत प्रणवालम्बनतयेत्यर्थः । न ह्यत्र प्रतीकोपासना उपयुज्यते,

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

इति प्रणवापरपराभेदविलक्षुतेः । सोऽयं विद्वान् तृतीयमात्रानुरूपे तेजसि
सूर्ये संपन्नो भवति । न हि सोभलोकादिवत् पुनरावर्तते । किन्तु सूर्यसंपत्त्या,
यथा पादोदरः सर्पस्तु त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वचं लक्त्वा पुनर्नवो
भवति एवं ह वै स पाप्मना विनिर्गुरुक्तः स सामभिः तृतीयमात्रारूपे
उर्ध्वं ब्रह्मलोकं उत्तीयते यस्मिन् ब्रह्मलोकासने हिरण्यगर्भे सर्वलिङ्गात्मनि
जीवास्सर्वे संहता भवन्ति । सोऽयं विद्वान् त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः एतस्मात्
जीवघनात् हिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्मानं समस्तपुरिशयं स्वातिरिक्त-
सर्वपूरणात् पुरुषं सर्वप्रत्यगभेदेन ईक्षते ब्रह्मैवास्मीति पश्यति । यद्वा—
एतस्माजीवघनात् पुरिशयात् हिरण्यगर्भात् परो व्यष्टिसमष्टिसाक्षी तद्रत्तहेयांशा-
पह्वसिद्धः तस्मात् परः पुरुषः तन्निष्प्रतियोगिकपरमात्मानं स्वमात्रतया
ईक्षते । अपहोतव्यस्वातिरिक्तविषयवैरल्यात् स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥
उक्तार्थं एतौ श्लोकौ अनुवदत इत्याह—तदेतौ श्लोकौ भवतः इति ।
अकारोकारमकारभेदेन त्रिसंख्याकाः प्रणवमात्राः मृत्युर्यासां विद्यते ताः
मृत्युमत्यः मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता हि ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किंच
अन्योन्यसक्ता इतरेतरबद्धा इत्यर्थः । अनविप्रयुक्ताः विशेषतो ब्रह्मण्येन
प्रयुक्ताः विप्रयुक्ताः । तथा न भवन्तीति अविप्रयुक्ताः परागभावमापन्नाः ।

तथा न भवन्तीति अनविप्रयुक्ताः बाह्यान्तःकलनाकलितत्वात् । एवं पराम्भावं विहाय प्रत्यगभिन्नब्रह्मयनकाळे बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थान-गतविराट्सूत्रबीजतुर्यथानलक्षणयोगक्रियासु प्रयुक्ताश्चेत् स न कम्पते । ओङ्कार-यथोक्तविभागज्ञो योगी स्वगृहस्वरूपात् न हि चलति । न ह्येवंविदः चलनमुपपद्यते । यतः ओङ्कारमात्रारूढजाप्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिस्थानाधिपविराङ्गादियाथात्म्यवित् सर्वात्मभूतोङ्कारो यो भवति अतो विद्वान् न कदाचिदपि स्वरूपतः चलेदिर्यथः ॥ ६ ॥ सर्वार्थसंग्रहो हि द्वितीयो मन्त्रः । अकार-मात्रारूपैः ऋग्भरेतं मनुष्यलोकं उकारमात्रारूपैः यजुर्भिः सोमाधिष्ठितान्तरिक्षलोकं मकारमात्रात्मकसामभिः यत्तत् ब्रह्मलोकमिति तृतीयं त्रिविधं लोकं औंकारसाधनेन कवयो वेदयन्ते नाकवय इत्यर्थः । विद्वान् परमार्थदृष्टिस्तु “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तप्रणवतदध्यक्षतद्रूपतेहायांशशान्तं यत् पदमवशिष्यते तदेव शान्तं सर्वावस्थापहृव-सिद्धत्वात्, अजरं जराश्रयदेहत्रयापहृवसिद्धत्वात्, अमृतं मरणादिभय-वैरल्यात्, अभयं निरतिशयब्रह्ममात्रस्वरूपत्वात्, परं तदप्यर्धमात्रातुर्य-मागात्मकतुरीयोङ्कारायतनेन असदपहृवसिद्धं सत् ब्रह्म स्वमात्रं इत्यन्वेति तन्मात्रतया अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठः प्रश्नः

निष्कलब्रह्मसुषुप्तिस्था भारद्वाजस्य प्रश्नः

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् ! हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मासुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज !

पुरुषं वेत्थ ? तमहं कुमारमब्रवं नाहमिमं वेद् यद्यहमिममवेदिषं कथं
ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुद्ध्यति योऽनृतमभिवदति
तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवत्राज । तं त्वा
पृच्छामि क्वासौ पुरुषः ? इति ॥ १ ॥

विज्ञानात्मविकल्पितजाग्रदाद्यवस्था तत्प्रलयेऽपि विज्ञानात्मना सह पर-
स्मिन्नक्षरे संप्रतिष्ठते, तस्य सवरिपोपवादादिकरणत्वात् । न हि कार्यस्य
कारणेन संप्रतिष्ठास्ति । उक्तं चैतत् “आत्मन एष प्राणो जायते तत्सर्वं
परे आत्मनि संप्रतिष्ठते” इति, “विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतं परं
चेति” इति विश्वारोपापवादादिकरणनिरधिकरणब्रह्मज्ञानतः सविशेषपर्निर्विशेषब्रह्म-
भावापत्तिः स्यादिति सर्ववेदान्तसिद्धान्ततः । तत्रापरब्रह्मेष्टां ज्ञात्वा सकलत्वेन
निष्कलब्रह्मयाथात्म्यबुभुत्सया आचार्यं अपरः पृच्छति—अथेति । अथ
पञ्चप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं आचार्यं निष्कलब्रह्मयाथात्म्यबुभुत्सया सुकेशा च
भारद्वाजः पप्रच्छ । तत् किम् ? इत्यत आह—भगवन्निति । हे भगवन् !
नामतो हिरण्यनाभः । कोसलायां भवः कौसल्यः । जातितो राजपुत्रः
मासुपेत्य एतं पुरुषसम्बन्धिप्रश्नं अपृच्छत । हे भारद्वाज ! प्राणादि-
नामान्तषोडशकला यत्रारोपिताः सोयं षोडशकलः तं षोडशकलं पुरुषं
वेत्थ त्वं विजानासि ? इति । एवं पृष्ठवन्तं तं अहं राजकुमारं अब्रवं
उक्तवानस्मि । यत् त्वं पृच्छसि न अहमिमं वेद । एवं उक्तवल्यपि मयि
स्वाज्ञानं असंभावयन्तं कुमारं प्रति स्वाज्ञाने कारणं अवादिष्यम् ।
कथंचित् यदि त्वया पृष्ठं पुरुषं अवेदिषं विदितवानस्मि, तत् कथं
अत्यन्तयोग्यादिकारिणे ते तुम्यं नावक्ष्यं न ब्रूयाम् ? इत्येवं श्रुत्वापि
अप्रत्ययंगतमालक्ष्य तत्प्रत्ययार्थं पुनरिदमब्रवम् ।

योऽन्यथासन्तमात्मानं अन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन वस्तुयाथात्मविज्ञाय योऽनृतमभिवदति स एष मूढः । स्वबन्धमोक्षमूलान्तःकरणसहितः समूलः सपरिवारः शुष्यति इहामुत्रफलेभ्यो विच्छिद्यते छिन्नाभ्यमिव नश्यतीत्येतत् यस्मादहं एवं जाने तस्मात् मूढवत् अनृतं वकुं नाहामि । एवं मया प्रत्यायितः स राजपुत्रो व्रीडितः तृष्णीं रथमास्त्वा यथागतमेव प्रवत्राज । अतो यथावज्ञानताचार्येण मुख्याधिकारिणे वक्तव्या । सर्वावस्थास्वपि अनृतं न वक्तव्यमिति सिद्धं भवति । पुरोक्तव्याख्यानतः पौरुषविज्ञानस्य सुदुर्भवेन मुमुक्षुपटलाशास्यमानता-वश्यकीति द्योत्यते । क्वासौ विद्यते विज्ञेयत्वेन षोडशकलः पुरुषः ? तदज्ञान मम हृच्छल्यमिव प्रतिभाति । अतः तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामीति ॥१॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य ! स पुरुषो यस्मिन्नेता:
षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

भारद्वाजेन एवं पृष्ठ आचार्य आह—तस्मै स होवाचेति । हे सोम्य ! इति पिप्पलादो भारद्वाजं संबोध्य तस्मै स होवाच यं त्वं परिपृच्छसि स पुरुषो न हि देशान्तरे विज्ञेयो भवति । किन्तु इहैवान्तः शरीरे हृदयकमलाकाशमध्ये,

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः—एतद्वै तत् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञस्वज्ञदिष्टभ्यां सकलत्वेन निष्कलत्वेन च पुरुषो लक्ष्यते । यस्मिन् वक्ष्यमाणाः एताः प्राणाद्याः षोडशकलाः प्रभवन्ति । स्वाज्ञदृश्या षोडशकलोपाधिभिः सकल इव स्वज्ञदृश्या निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते । षोडशकलाध्यारोपापवादाभ्यां यस्तदाधारत्वेनाभिमतः तदत्ताधेयतानिरूपिता-धारतवैरल्यात् निष्प्रतियोगिकनिराधारः केवलः पुरुषोऽवशिष्यते, तदवगतेः सुदुर्घटत्वात् । तद्धटनाय कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । न हि निष्कल-

ब्रह्माध्यारोपापवादमन्तरेण षोडशकला अपि प्रतिपादयितुं शक्याः, निष्कल-
ब्रह्मातिरिक्तसत्त्वैरल्प्यात् । कलानां स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यां इमाः षोडशकलाः
पुरुषे विकल्पिताः पुनरभावं गता इव लक्ष्यन्ते ॥ २ ॥

ब्रह्मबोधनाय कलानामध्यारोपः

स ईक्षाद्वक्त्रे । कस्मिन्नहमुत्कान्त उत्कान्तो भविष्यामि ?
कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि ? इति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत
प्राणाच्छूद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं
तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

तत्र स्वाज्ञदृष्टिमनुसृत्य कलानां सृष्टिक्रम उच्यते—स इति । भारद्वाजेन
यः पृष्ठः षोडशकलः पुरुषः आचार्येणापि यस्मिन् एताः षोडशकलाः
प्रभवन्ति स इहैवान्तःशरीरे षोडशकलारोपापवादाधिकरणत्वेन उपलभ्यते ।
न हि कुण्डे बद्रवत् स्वकार्यषोडशकलाभिः तत्कार्यशरीरे निक्षिप्तो भवति ।
मूर्ते मूर्तदद्वयं हि निक्षेप्तुं शक्यते । न हि पुरुषरूपं मूर्तममूर्तं वा भवितुमर्हति ।
निष्प्रतियोगिकनिष्कलपुरुषावगतेः मूर्तमूर्तयमानषोडशकलापद्धवपूर्वकत्वात् । स
कथं स्वकार्यकार्यशरीरमात्रे परिच्छिद्यते ? “देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेद-
रहितं ब्रह्म” इति श्रुतेः । निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रस्वरूपाधिगमे स्वान्तः-
करणवृत्त्यवभासकप्रत्यक्षचिद्भातुप्रबोधं विना नान्यद्वद्वारान्तरमस्ति । तस्मादन्तः-
शरीरे प्रत्यगादिभावमापन्नः पुरुषः उपलभ्यत इत्युक्तम् । सोऽयं प्रत्यगादि-
भावमापन्नः पुरुषः ईक्षां ईक्षणं आलोचनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । कथम् ? इत्यत
आह—कस्मिन्निति । कस्मिन् कर्तरि देहात उत्कान्ते अहमप्युत्कान्तो
भविष्यामि ? तथा कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते शरीरे अहमपि प्रतिष्ठास्यामि ?
इति, प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमीक्षित्वा स हि सर्वज्ञेश्वरः प्राणं
सर्वप्राणिकरणाधारतया हिरण्यगर्भमात्मानं असृजत उत्पादितवान् । ततः

प्राणात् सर्वप्राणिशुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूतश्चद्धां उत्पादयित्वा ततः श्रद्धातः कर्म-
तत्फलोपभोगसाधनपञ्चमहाभूतानि असृजत । तत्र खं शब्दगुणकम् । शब्दस्पर्श-
गुणको वायुः । शब्दस्पर्शरूपगुणको ज्योतिः अग्निः । शब्दस्पर्शरूपरसगुणवत्य
आपः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणात्मिका पृथिवी । तथा तैरेव भूतैः कर्म-
ज्ञानभेदेन द्विप्रकारं इन्द्रियजातम् । तदनुग्राहकत्वेन कामसंकल्पादिवृत्तिमन्मनः ।
एवं व्यष्टिसमष्टिकार्यं करणं च सृष्टा तत्स्थितिहेतुब्रीहियवादिलक्षणं अन्नम् ।
ततोऽव्यमानात् अन्नात् वीर्यं बलं प्रजोत्पादनसामर्थ्यम् । तस्य सर्वकर्मप्रवृत्ति-
साधनत्वात्, “स यदा बली भवति अथ उत्थाता भवति” इत्यादिश्रुतेः ।
एवं वीर्यवत्प्राणिनां तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिसम्यगलोचनं वा, तस्य चित्त-
शुद्धिसाधनत्वात् । तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणवन्मन्तरं त्रायन्त इति मन्त्राः
ऋग्यजुस्सामार्थर्वाङ्गिरसः, तेषां सर्वकर्मतत्यागज्ञानसाधनत्वात् । कर्म तावदग्निहो-
त्रादिलक्षणम् । ततः कर्मफलभूता लोकाः । तेषु लोकेषु च तत्प्रविभक्तवस्तुतां
नाम च देवदत्त इत्यादि । एवं एताः षोडशकलाः तैमिरिकद्युष्टद्विचन्द्र-
मशकमक्षिकाद्या इव स्वाज्ञान्त्रिविकल्पितप्राणिकमपेक्षया विसृष्टाः स्वप्रदृष्टपदार्थवत्
गन्धर्वनगरवच्च मिथ्याभूता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आरोपितकलानां पुरुषात्मता

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते एवमेवास्य
परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो
भवति ॥ ९ ॥

पुनस्त्वाः स्वज्ञदृष्ट्या नामरूपादिविभागं विहाय स्वकारणे प्रलीयन्त
इत्यत्र दृष्टान्तमाह—स यथेति । यथा लोके इमाः नद्यः स्यन्दमानाः

स्ववन्त्यः समुद्र एवायनं परा गतिर्यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्य अस्तं स्वरूपतिरोधानतां गच्छन्ति । तासां गङ्गागोदावरीत्यादिनामरूपे भिद्येते । ततः समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । दार्शनित्कमाह—एवमिति । यथा अयं दृष्टान्तः तथा इयं उक्तलक्षणस्य पुरुषस्यास्य परिदृष्टुः दर्शनकर्तुस्यरूपस्य सर्वावभासकस्य भास्यत्वेन इमाः प्राणादिनामान्ताः षोडशकलाः पुरुष एवायनं पर्यवसानं यासां ताः पुरुषायणाः पुरुषं स्वापवादाविकरणरूपं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चासां नामरूपे ब्रह्मविद्विः प्राणादिनामान्तकलापवादाधारः पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । परमार्थदृष्ट्या किम् ? इत्यत आह— स एप इति । प्राणादिनामान्तकलारोपापवादकलनापहृवसिद्धब्रह्मात्रतया यो विराजते सोऽयं एष निष्प्रतियोगिकाकलः निष्कल इत्यर्थः । स्वाङ्गस्वज्ञदृग्विभातपोडशकलाकलनात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा अस्तिनास्तीति विभ्रमो हि मृत्युः यत्सम्यज्ञानतोऽपहृवपदं भजति सोऽयं अकलो निष्प्रतियोगिकामृतो भवति ।

ततस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

निर्गुणज्ञानफलं कुक्षसम्मतिश्च
तदेष श्लोकः—

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

उक्तार्थमेष मन्त्रोऽप्याह—तदेष श्लोको भवतीति । यथा रथनाभौ रथचक्रपरिवारा अराः प्रवेशिताः तदाश्रया भवन्तीत्यर्थः, तथा यस्मिन् पुरुषे प्राणादिनामान्तषोडशकलाः प्रतिष्ठिताः स्वज्ञदृष्ट्या पुरुषमात्रां गताथ । परमार्थदृष्ट्या यत्र प्राणादिनामान्ताः षोडशकलाः सन्तीति विभ्रमापहृवाक्ति-

रप्यपह्वतां भजेत्, तं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया वेदनीयं वेद्यं—तस्य निष्प्रतियोगिकपूर्णरूपत्वात्—पुरुषं यो यथा वेद तदेदनसमकालं स तन्मात्रतां भजति। तथा हे शिष्याः! वः युष्मान् स्वातिरिक्तकला अस्तिनास्तीति विभ्रमरूपो मृत्युः मा परिव्यथाः परितो व्यथां मा करोतु। निष्प्रतियोगिक-निष्कलः पुरुषः स्वमात्रतया भात्त्विवर्यर्थः। एवं यो न वेद स स्वातिरिक्त-मृत्युग्रस्तो भवेत् इत्यभिग्रायः॥६॥

वक्तव्यार्थपरिसमाप्तिः

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ॥७॥

एवं शिष्यान् प्रति पूर्णनुग्रहं कृत्वा इतो वक्तव्यांशमस्तीति भ्रमं मार्जयन्नाचार्यः तान् होवाचेत्याह—तान् होवाचेति। स्वातिरिक्तप्राणादि-नामान्तषोडशकलातत्कार्यजातापह्वसिद्धं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया वेदनीयं एताव-देव। एतत् परं ब्रह्म वेदाहं न ह्यतः परं वेदितव्यं किञ्चित् अस्तीति पिष्पलादाचार्यः तान् शिष्यान् उवाच्च। ह किल। “नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्” इति श्रुतेः॥७॥

आचार्यपूजनम्

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति। नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥८॥

आत्मविद्याविनिष्क्रयस्य,

सप्तद्वीपवती भूमिः दक्षिणा नावकल्पते।

इति श्रुत्यनुरोधेन विद्याविनिष्क्रयमन्यदपश्यन्तः ते शिष्याः तत्पादयोः पुष्पा-ञ्जलिप्रकिरणेन तमर्चयन्तः पदे पदे नमस्कारपूर्वकं विस्मयाविष्टाः सन्तः स्तुवन्ति। त्वं हि नोऽस्माकं पिता निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानजनयितृत्वात्।

यतः स्वाविद्यासागरपारं तारयसि अस्मान् , अतः पितृत्वं त्वोपपन्नम् । ।
शरीरमात्रं जनयति सोऽपि पूज्यतरो दृश्यते । किमु वक्तव्यं ब्रह्मभावदातुः
इत्यभिप्रायः । त्वादृशेभ्यो नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः इ
द्विरचनं प्रश्नोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मोगिना ।
प्रश्नोपनिषदो व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।
एतद्विवरणप्रन्थोऽशीतिपञ्चशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशायाशेत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुर्संख्यापूरकं
प्रश्नोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

मुण्डकोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

प्रथमसुण्डके प्रथमः खण्डः

विद्यास्तुतये विशिष्टगुरुमरम्परा

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता मुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामर्थर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अर्थर्वणे यां प्रवदेत् ब्रह्मार्थर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यद्ब्रह्माश्रित्य वर्तेते विद्याविद्ये महाभ्रमे ।

तदपहृवसंसिद्धं तदहं परमाक्षरम् ॥

इह खलु अर्थर्वणवेदप्रविभक्तमुण्डकशाखामस्तकमुण्डकोपनिषदारभ्यते । उपनिषद्गुर्वस्य षट्लघातोरर्थस्मरणात् ये ब्रह्मविद्यासुपयन्ति तद्र्भजन्माद्यनर्थब्रातं शातयति, स्वाविद्यामवसादयति, निरविद्यं ब्रह्म वा गमयतीति ब्रह्मविद्या उपनिषदुच्यते । आख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था । ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृपारं-पर्यदर्शनात् । “ब्रह्मा देवानां” इत्याद्यर्थर्वायैः महद्विः परमपुरुषसाधनत्वेन

ब्रह्मविद्या लब्धेति विद्यायां स्तुतायां तत्र सर्वे प्रवर्तेरन्निति विद्या महीकृता । विधिप्रतिषेधसाध्यसाधनविषयत्वेन क्रग्वेदादिलक्षणापरविद्यायाः सकामिनां “अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” इत्यादिना संसारहेतुत्वेऽपि निष्कामिनां कर्मफलार्थिण्यतुष्टेशप्रसादतः सत्त्वशुद्धिद्वाग्या सर्वकर्मत्यागलक्षणब्रह्मविद्याहेतुत्वमवगम्यते । “न कर्मणा न प्रजया धनेन,” “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इत्यादिना अपरविद्यासाधननिष्पत्तपरविद्यायाः स्वोत्पत्तिसमकालं परमाक्षरमवगम्यते । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्देशं” इत्यादिना प्रबोधसमकालं तद्वावापत्तिग्निह श्रूयते । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिना शास्त्रादवेवानुवन्धचतुष्टयस्य प्रकटितत्वान्नेह वक्त्यमस्तीति । एवमुक्तलक्षणलक्षितोपनिषदोऽल्पप्रन्थतो विवरणमारम्यते—ब्रह्मा देवानां इत्यादिना । षड्गुणैश्वरसंपत्या ब्रह्मा हिरण्यगर्भो दोतनवतां इन्द्रादिदेवानां प्रथमः प्रधानः सन् अप्रे संबभूव अविर्बभूवेन्नर्थः “हिरण्यगर्भः समवर्तताप्रे” इति श्रुतेः । यथा कर्मवशात्संसारिणो जायन्ते न तथायमविर्बभूव, तस्य निरावृतत्वेन स्वांशजप्राण्यदृष्टायत्तस्वतन्त्रत्वात् । स हि विश्वस्य कर्ता चतुराननरूपेण विश्वकृत्वात् । स्वोत्पत्तिविश्वस्य विष्णुरूपेण गोप्ता । स्वनिष्ठाद्वयदूषकशासनपूर्वकं तदनुर्वर्तिसज्जनपालयितृत्वात् । एवं ब्रह्मण उक्तविशेषणं विद्यामाहात्म्यं ख्यापयति । स हि ब्रह्मा स्वातिरिज्ञापहवतः स्वमात्रतयोपबृहणात् ब्रह्म । तस्य “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं” इति ब्रह्मविद्या । यदा—ब्रह्मणा उक्तेति वा ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वेन “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” इति सर्वविद्यावेद्यं वस्तु यत्र प्रतितिष्ठितां सर्वविद्याप्रतिष्ठां अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह उपदिदेशोऽर्थः । ब्रह्मणा सृष्टप्राणिषु अस्य प्रथमसृष्टत्वात् ज्येष्ठत्वम् ॥ १ ॥ पुरा हि ब्रह्मा यां अर्थर्वणे प्रवदेत प्रावदत्तामेव ब्रह्मविद्यामर्थर्वा पुरा अङ्गिरे अङ्गिराम्ने उवाच । स चाङ्गिरारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सल्यवाहाय प्राह । स हि भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वपुत्राय शिष्याय वा । परस्मादाचार्यादवरेण शिष्येण प्राप्तेति परावराम । परः परमात्मा अवरः प्रत्यगात्मा तदत्तविशेषांशापाये तदुभयैक्यविषयेति वा परावराम् । प्राहेत्यनुष्ट्यते ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्याधिगमाय शौनकप्रश्नः

शौनको है वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।

कस्मिन्नु भगवो ! विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ? इति ॥ ३ ॥

शुनकस्यापत्यं शौनकः गार्हस्थ्यधर्मनैपुण्यात् महाशालो मुनिः भारद्वाज-
शिष्यं अङ्गिरसं विधिवत् यथाशास्त्रं उपसन्नः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसोः
पुरा विधिवद्विशेषणादर्शनादुपसदनविधिरनियत इत्यवगम्यते । उभयमध्यपाती
दीपन्यायार्थो वा मर्यादाप्रदर्शनार्थो वायं विधिरवगम्यताम् । “तद्ब्रजानार्थं स
गुरुमेवाभिगच्छेत्” इति वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेनोपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमयं
पप्रच्छ ? इत्यत आह—कस्मिन्नु ? इति । तु इति वितर्के । भगवो हे भगवन् !
कस्मिन् निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया विज्ञाते यत् स्वाज्ञादिदशायां स्वातिरिक्तं
आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा विदितं अवगम्यते,
तत् सर्वमिदं विश्वं परमार्थदृष्ट्या तद्रत्तहेयांशापह्वविसद्व्रव्यमात्रतया विज्ञातमवगतं
भवतीति श्रुत्याचार्यमुखतः सामान्यतो विदित्वा तदियत्तां विशेषोऽवगन्तुं
पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अङ्गिरसो विद्योपदेशः

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्व्यस्विदो
वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

आचार्यः शौनकप्रश्नप्रतिवचनं सोपायमाह—तस्मै इति । स्वमात्र-
स्वातिरिक्तगोचरत्वेन ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनो यद्वावाभावगोचरविद्याविद्येयत्तां
वदन्ति ते द्वे विद्ये अपि वेदितव्ये । ह किल । के ते ? इति । परा च
परमात्मविद्या । अपरा च विधिप्रतिषेधात्मकधर्माधर्मतत्साधनतत्फलस्वर्गचित्त-
शुद्ध्यादिविषया ॥ ४ ॥

परापरविद्याविभागः

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षर-
मधिगम्यते ॥ ५ ॥ यत्तद्देश्यमग्राह्यमग्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विमुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनि
परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

न च, कस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ? इति शौनकप्रश्नानुरोधं
तत्स्वरूपे वक्तव्ये सति तद्विहाय “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इति
अपुष्टोत्तरं उक्तमिति वाच्यम् । वक्तव्यप्रतिवचनस्य क्रमाकांक्षत्वात् । न
ह्यविद्यानिरसनं विना ब्रह्मविद्या स्थातुं पारयतीत्यविद्येयतापरिज्ञानं विना सापहोतुं
न हि शक्येत्यतदपहवपूर्वकं तन्मात्रस्वरूपं वक्तव्यमिति—परा चैवापरेत्यत्र
“पाठकमार्दर्थकमो बलीयान्” इति न्यायाच्चेति—आदावपरविद्यास्वरूप-
मुच्यते—तत्रेति । ऋग्वेदादिविभागेन वेदाश्वत्वारः । शिक्षादीनि वेदाङ्गानि षट् ।
अङ्गानामङ्गिरक्षणार्थत्वात् । तत्र कर्मोपासनाभागस्य स्वाज्ञदृष्टिगोचरापरब्रह्म-
विषयत्वादियमपरविद्योक्ता । परविद्यास्वरूपं विवृणोति—अथेति । अथ अपर-
विद्यापरिज्ञानानन्तरं “यत्तद्देश्यम्” इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं क्षरसापेक्षप्रभ-
वाक्षरगतहेयांशापाये यथा निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रमवगम्यते स्वावशेषतया
प्राप्यते सेयं परा विद्योच्यते । अधिगम्यत इत्यत्र अधिपूर्वस्य गमेः प्राप्तर्थ-
त्वात् ग्रामान्तरास्तिवत्तदास्तिः स्यादिति चेन्न ; ब्रह्मणः स्वमात्रत्वात् । न हि
स्वमात्रे स्वप्रवेश उपपद्यते, कर्मकर्तृविरोधात् ।

केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । इति,

“आस्तिः स्वमात्रावशेषो न हि ग्रामान्तरास्तिवत्” इति च श्रुतेः परमादृत-
सप्तकोक्तेश्च । यदि ऋग्वेदादिबाह्या तदा सा परा विद्या स्यात् । यदि

ऋग्वेदाद्यन्तर्गता तदानीमपरविद्येयं स्यात् इति चेन्न ; तत्र ज्ञानकाण्डपृथकरणात् ।
ऋगादिचतुर्वेदगतकमोपासनाकाण्डद्वयस्यापरब्रह्मगोचरत्वेनापरविद्यात्वेऽपि ऋगा-
दिवेदप्रविभक्ततत्तच्छाखामस्तकाभिव्योपनिषद्वागस्य ज्ञानकाण्डत्वेन स्वमात्रतया
ज्ञेयवस्तुगोचरत्वात् प्राधान्येन तद्विज्ञानं हि पराविद्येति विवक्षितम् ।
न उपनिषच्छब्दराशिर्विवक्षितः । तस्य स्वातिरिक्तहेतोस्त्याग उपपद्यत इत्यत्र—

प्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी लज्जेद्ग्रन्थमशेषतः ॥

इति श्रुतेः । उपनिषदस्तर्हि निरर्थका इति चेन्न ; विद्याहेतुत्वात् । तदर्थविचाराद्वि-
विद्या उत्पद्यते । नातः तासां नैरर्थक्यम् । मुमुक्षुभिः ग्राह्या एव वेदा उपनिषदश्च ।

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
मूढव्रातनिषेव्यास्ता नार्दत्व्या मुमुक्षुभिः ॥

इति स्मृतितो विद्योत्पत्यहेतुश्रुतिस्मृतितन्निष्पाद्यकर्मतत्फलानां कुदृष्टिविषयत्वेन
परमार्थफलास्पर्शित्वात् ल्यक्तव्यता स्यात् । ब्रह्मात्राधिगमात् पुरा कर्तृकारकाद्यने-
कोपकरणविजृंभिताग्निहोत्रादिकं कर्मानुष्ठेयम् । निष्कामस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वात् ।
न हि तथा परविद्याविषये किञ्चिदप्यनुष्ठेयमस्ति, तदधिगमसमकालं स्वातिरिक्त-
कलनायाः परिसमाप्तत्वात् ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते ।

इति स्मृतेः । ज्ञानेतराणां ज्ञानपरिसमाप्तत्वेऽपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्म-
मात्रासिद्धिः ? इति चेन्न ; स्वातिरिक्तापहर्वीकरणपटुज्ञानस्यापि स्वातिरिक्तापहव-
समकालमपहवं गतत्वान्निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तादृग्वि-
द्यावेद्यं किम् ? इत्यत आह—यत्तदिति । यत् अद्रेश्यं अदृश्यं बुद्धीन्द्रिया-
गोचरत्वेनालुप्तस्तद्व्यस्वरूपत्वात् । तथा अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयत्वात् । अगोत्रं
अनन्वयत्वात् । न हि येनान्वितं स्यात्तन्मूलमस्ति । तथा अवर्णं मूर्तमूर्तद्रव्य-
र्धमत्वेनावर्णनीयत्वात् । अचक्षुःश्रोत्रं रूपनामादिकलनागोचरत्वात् । “यः

सर्वज्ञः सर्ववित् ॥ इति श्रुतिः चेतनवद्विशेषणात् संसारिवत् चक्षुरादिकरणैरथं साधकत्वं स्यादिति चेन्न ; स्थूलशरीरतदवयवकर्मन्द्रियवैरल्यात् । तदपाणिपादं स्वातिरिक्तकरणप्रामाभावेऽपि सर्वार्थग्राहकशक्तिः स्यादित्यत्र —

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

इत्यादिश्चुतेः । यत एवमदश्यत्वादिविशेषणविशिष्टं अत एव नित्यं अविनाशित्वात् । ब्रह्मादिस्तम्बान्तविविधजन्तुरुपेण भवतीति विभुं सर्वव्यापकत्वात् सर्वगतं पञ्चीकृतापञ्चीकृतशब्दस्पर्शादिवैरल्यात् सुसूक्ष्मम् । किञ्च अद्रेश्यमित्यादिविशेषणविशिष्टत्वेन स्वाङ्गपायतः कोशापायतो गुणतो वा कदाचिदपि यन्न व्येति तदव्ययम् । अशरीरत्वात् अक्षतिमत्वात् निर्गुणत्वाच्च यदेतत् सर्वात्मकमक्षरं घटादीनां मृदादिवत् सर्वभूतानां योनिं कारणम् । न हि मृदिव कारणान्तरपेक्षं किन्तु अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं,

स्वयमेव जगद्गूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ।

इति श्रुतेः । यद्वा—स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तदृश्यग्राह्यान्वयमूर्तिकरणप्रामानियपरिच्छिन्नस्थूलव्ययकार्यभूतग्रामसापेक्षाद्रेश्यत्वादिद्वादशविशेषणविशिष्टवस्तुनः सविशेषत्वमवगम्यते ।

दृश्यं यदि ह्यग्यस्ति दृश्याभावे द्वौव न ।

कार्यं चेत्कारणं किञ्चित्कार्यभावे न कारणम् ॥

इत्यादिदश्यकार्यसापेक्षदृगादिकारणान्तसविशेषश्रुतेः तद्विशेषांशापह्वसिद्धं स्वमात्रमिति धीराः ब्रह्मविद्वायांसः परिपश्यन्ति । निष्प्रतियोगिकव्रद्धमात्रसिद्धेः अद्रेश्यमित्यादिविशेषणानां,

उपायत्वात् न ह्यपायं विनोपेयसिद्धिरिष्यते ।

न ह्यपायं विना शक्यं साक्षात्कर्तुं चितः पदम् ॥

इति ब्रह्मप्रणवोक्तेः । एवमुक्तविशेषणहेयांशापह्वसिद्धं परमाक्षरं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति यथा ब्रह्ममात्रगोचरविद्या अधिगम्यते सेव परा विद्येति सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम्

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
 यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥
 तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
 अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥
 यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
 तस्मादेतद्वाह्य नाम रूपमन्वं च जायते ॥ ९ ॥

स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तभूतयोनित्वेन यदक्षरं ईश्वराख्यमभिहितं तस्य भूतयोनित्वं सदृष्टान्तमाच्छे—यथेति । लोके तावत् यथा ऊर्णनाभिः छूताकीटः किंचिदपि कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वशरीराव्यतिरेकेण तन्तून् स्वयमेव सृजते बहिर्विस्तारयति, पुनरपि तानेव तन्तून् गृह्णाति स्वात्मावशेषं करोतीत्यर्थः । यथा च पृथिव्यां ब्रीह्याद्योषधयः पृथिव्यनतिरिक्ताः संभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानात् पुरुषात् मस्तकतद्विन्नशरीरापेक्षया केशाश्र लोमानि च संभवन्ति कारणविलक्षणानीत्यर्थः । तथा निमित्तान्तरानपेक्षात् अक्षरात् इह संसारमण्डले विलक्षणसलक्षणभेदेन विश्वं समस्तं जगत् संभवति आविर्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्थमनेकदृष्टान्तोपपादनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । यदेवं ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं किं बद्रमुष्ठिप्रक्षेपवद्युगपत्संभवति ? इत्याशङ्क्य क्रमात् संभवतीति तत्क्रमं विवृणोति—तपसेति । पूर्वोक्तभूतयोन्यक्षरं ब्रह्म तपसा भाविसिसुक्षानुकूलज्ञानेन चीयते उपचीयते । अनभिव्यक्तनामरूपमिदं जगत् उत्पिपादयिषदंकुरमिवोच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । सृष्ट्यादिशक्ति-मत्सर्वज्ञतया उपचितात् ततो ब्रह्मणः स्वाज्ञदृष्ट्या अद्यते भुज्यते इत्यन्न अव्याकृतं प्राणयदृष्टानुरोधेनाभिव्यक्तनामरूपतयान्तरभिव्यज्यते । ततश्च अव्याकृतात् व्याचिकीर्षितावस्थामापन्नात् अन्नात् प्राणः जगदङ्कुरो विश्वात्मा हिरण्यगर्भो जायत इत्यनुष्टुप्यते । तस्मादुक्तलक्षणलक्षितप्राणात्संकल्पादिवृत्तिमत्

मनः । तस्मात् मनसः सत्याख्यं आकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात् क्रमेण सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिततदुचितवर्णश्रिमाचारक्रमेण कर्माणि तदनुष्ठाननिष्पत्तफलं ह्यमृतम् । यावत्कर्मजातं न नश्यति तावत् फलमपि न नश्यतीत्यमृतमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ कथं पुनरेकस्मादक्षरात् नामाद्यमृतान्तं विश्वं जातम् ? इत्याशंक्याक्षरस्य सर्वात्मकत्वेन सर्वज्ञत्वात् तस्मादेव सर्वं जायत इत्यन्योऽपि मन्त्र आह—यः इति । यः सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः विशेषतः सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य तपः सृष्ट्यालोचनमपि स्वातिरिक्तं मिथ्या स्वयं सन्मात्रमिति ज्ञानमयम् । स्वातिरिक्तसिसृक्षाया विकारत्वेन—विकारार्थं मयद्—तपसः सर्वज्ञलक्षणत्वात् । तस्मात् सर्वज्ञात् एकस्मादक्षरादेव एतत् ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं, असौ देवदत्त इत्यादि नाम, शुक्लकृष्णादिभेदेन रूपं, ब्रीहियवादिलक्षणं अन्नं च क्रमेण जायते ॥ ९ ॥

प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः

अपरविद्यायाः प्रशंसा

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां
बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः
सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् खण्डे ऋबेद इत्यादिसाङ्गवेदराशिः अपरविद्यात्वेनाभिहितः । “यत्तदद्रेश्यं” इत्यादि “अनं च जायते” इत्यन्तेन यया विद्या अक्षरमधिगम्यते सा परा विद्या इति विशेषतोऽभिहिता । अतः परं बन्धमोक्षम् अनयोर्विषयौ वक्तव्यावित्युत्तरो ग्रन्थं आरम्भ्यते । तत्र ऋगादिचतुर्वेदप्रतिभक्त-

कर्मोपासनाकाण्डगोचरकर्तृकारकक्रियोपासनातत्फलवैचित्र्यसंसार एव हि बन्धः । यावक्षिष्ठप्रतियोगिकब्रह्मामात्रज्ञानं नोदेति तावदयमनादिरनन्तो नैसर्गिक इव भाति । तत्सर्वानर्थापवादाधाररूपो हि मोक्षः । तत्राधेयनिरूपिताधारगतहेयांशापहवसिद्धपरविद्यावेद्यब्रह्मात्रप्रतिष्ठालक्षणः परमाक्षरो निष्प्रतियोगिकानाद्यनन्तो नैसर्गिकः स्वमात्रमवशिष्यते । पूर्वं तावदपरविद्यापरिज्ञानं विना न हि तत्र निवेदो जायते । तथा च “परीक्ष्य लोकान्” इत्यादिना वक्ष्यति । न हि अत्यन्तापरिज्ञातापरविद्यायां परीक्षा उपपद्यत इत्यपरविद्येयतां विवृणोति—तदेतत्सत्यमित्यादिना । कवयः क्रान्तदर्शिनो वसिष्ठादयः ऋग्वेदादिमन्त्रेषु तैरेव प्रकाशितानि यानि अग्निहोत्रादिकर्मणि अपश्यन दृष्टवन्त इति यत् तदेतत्सत्यम् । यावत्स्वज्ञानं तावदवितर्थं स्वर्गादिफलसाधनत्वात् । तानि च वेदविहितत्वेन ऋषिपूर्गदृष्टान्यग्निहोत्रादिकर्मणि होत्राध्वर्यवौद्धात्रप्रकारकत्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां त्रेतायां वा युगे प्रायशो बहुधा कर्मिभिः—कर्मणां क्रियमाणत्वात्—सन्ततानि संप्रवृत्तानि । अतो यूयं सत्यं स्वार्जितकर्मफलं तद्विषयककामो येषां ते सत्यकामाः सन्तः नियतं सर्वदा तानि अग्निहोत्रादिकर्मण्येवाचरथ निर्वर्तयथेयर्थः । स्वयं निर्वर्तितसुकृतस्य कर्मणः फलं यत्र लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति लोकः । तस्मिन् लोके स्वर्गादौ गत्वा कर्मफलासये वो युज्माकं एष हि पन्थाः मार्गः । यानि त्रयीविहितानि अग्निहोत्रादिलक्षणानि तानि एष पन्थाः नान्यः कर्मफलासयेऽस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अग्रावाहुतेः कर्तव्यताप्रकारः

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्दे हव्यवाहने ।

तदान्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

कर्मणामग्निहोत्रस्य प्राधम्यात् तत्प्रकारं विशिनष्टि—यदेति । यदा यस्मिन् काले इन्धनैः सम्यग्द्वे समिद्दे वर्धिते हव्यवाहने अर्चिः ज्वाला लेलायते चलजिह्वायते, तदा तस्मिन् काले लेलायमाने चलत्यर्चिषि आज्यभागौ आग्नेयः सौम्यश्चेति तयोरन्तरेणावापस्थाने देवतोदेशोनाहुतीः प्रतिपादयेत्

प्रक्षिपेदित्यर्थः । आहुतीरिति बहुवचनं अनेकाहःकरणपेक्षया ज्ञेयम् । एवं सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्मफलप्राप्तये पन्था एष एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अग्निहोत्राकरणनिन्दा

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिर्वर्जितं च ।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमाससमास्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

तस्य बहुपरिपन्थित्वात्तदुष्करतां स्पष्टयति यस्येति । यस्य अग्निहोत्रिणो गृहस्थस्याग्निहोत्रं दर्शाख्यकर्मणा वर्जितमित्यदर्शं आवश्यकत्वात् । अग्निहोत्र-संबन्धं हि दर्शम् । तदकरणतोऽग्निहोत्रं व्यर्थं भवेदित्यर्थः । तथा पौर्णमास-मित्यादग्निहोत्रविशेषणं द्रष्टव्यम् । अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । शागदादि-कर्तव्याग्रयणकर्मवर्जितं अनाग्रयणम् । अहरहःकर्तव्यातिथिपूजा यत्र न क्रियते तदतिथिर्वर्जितं च । अग्निहोत्रकालमतिक्रम्य हुतं अहुतम् । दर्शादिवत् अविधिना हुतं अहुतमिति वा । वैश्वदेववर्जितं अवैश्वदेवम् । एवमङ्गविकाग्निहोत्रादिकं कर्म किं करोति ? इत्यत आह—हिनस्तीति । तस्यैवं कर्मकर्तुः सप्तजन्मार्जितमुकुत-तत्कलसहितान् आसप्तमान् पुण्यलोकान् हिनस्ति । यद्वा—सम्यक् क्रियमाणकर्म-फलात्मकभूरादिसप्तसहितानासप्तमान् लोकान् हिनस्तीत्युक्तिः आयासमात्रपर्यवसन्तेत्यर्थः । अथवा आत्मपितृपितामहप्रपितामहपुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकारकाः सप्त लोका अपि इत्थंभूतकर्मणा न भवन्तीत्यायासमात्रता अवशिष्यते इति हिनस्तीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

सप्तानामर्चिर्णा निरूपणम्

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त निहाः ॥ ४ ॥

यथावदनुष्ठिताग्निहोत्रकर्मणो यथोक्तफलं स्पष्टयति—कालीति । काल्यादि-विश्वरुच्यान्ता लेलायमाना अग्नेहविरायाहुतिग्रसनार्थाः सप्त जिह्वा भवन्ति ॥ ४ ॥

अग्निहोत्राहृतीनां फलम्

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहृतयो ह्याददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽविवासः ॥९॥

एहोहीति तमाहृतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

अग्निजिह्वाभेदं ज्ञात्वा तत्र होमफलमाह—एतेष्विति । योऽग्निहोत्री अग्निजिह्वाभेदेषु एतेषु काल्यादिरूपेण भ्राजमानेषु चरते अग्निहोत्रादिकर्मचरति यस्य कर्मणो यः कालः तं कालमनतिक्रम्य यथाकालं यजमानं आददायन् या यजमानेन आददाना आहृतयो निर्वर्तीताः एता आहृतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा यत्र स्वर्गे देवानां पतिः इन्द्रः एकः सर्वोपर्यधिवसतीत्यधिवासः भवति तत्र तं यजमानं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कथं रश्मभिर्वहन्तीत्यत आह—एहीति । कर्मभूमौ यजमानेन या हुता आहृतयः सुवर्चसो भूत्वा यजमानं एहोहीत्याहृयन्त्यः सत्यः स्तुतिलक्षणां प्रियां वाचं अभिवदन्त्यः अर्चयन्त्यश्च एष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः स्वर्गः । प्रकरणात् यथावत् हुताहृतयो यजमानं स्वर्गं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कर्मणां श्रेयोमूलत्वाभावः

पूवा ह्येते अद्वदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

इत्थं स्वर्गफलदं कर्म सर्वैरप्यनुष्ठेयं “कुर्वन्नेवेह कर्मणि” इति यावजीवं कर्मकर्तव्यश्रुतेः—इत्याशंक्य यावजीवादिश्रुतेः स्वाज्ञगतिकत्वात् न हि स्वज्ञपद-मारोद्गुमिच्छुः तद्वर्त्म स्पृशति तस्य ज्ञानगन्धविकल्पेवनीयत्वात् । यत एवैतद-विद्याकामकृद्वाच्यं, अतो निस्सारं दुःखात्मकमिदमिति तद्वर्त्मे निन्द्यते—पूवा इति ।

यस्मादेते यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपाः अदृढाः जर्जरीभूतकाष्ठरज्जुबन्धवदस्थिराः पूवा हि विनाशिन इत्यर्थः । एते यज्ञनिर्वर्तकाः षोडशर्त्तिवजः पत्री यजमानश्चेति अष्टादशसंख्याका इति शास्त्रेणोक्तम् । येष्वष्टादशसु अवरं कर्म केवल-ज्ञानविरलत्वादवरत्वम् । अतः तेषामवरकर्मश्रियाणामष्टादशानां कुण्डनाशो क्षीर-दध्यादिनाशवत् कर्माणि तत्फलेन साकं पूवन्त इति । अदृढतया पूवत्वात् । यत एतत्कर्मवर्तमानुसरणं श्रेय इति कर्मफलपटावृतदृष्टयो मूढा येऽभिनन्दन्ति हृष्यन्ति कच्चित्कालं स्वर्गे स्थित्वा फलमोगक्षयतः पुनरेव जराच्छ्र मृत्युच्छ्र तदुपलक्षितं जन्मापि यन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यानिन्दा

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।

जड्बन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

इतश्च ते निन्द्यन्ते—अविद्यायामिति । अविवेकप्रधानाविद्यायां अन्तरे मध्ये वर्तमाना अपि स्वयं धीराः विदितवेदितव्यमिथ्यास्मयेन आत्मानं पण्डितं सकलकलावहृभं मन्यमानाः । किंच जरारोगाद्यनेकानर्थपरंपरया जंघन्यमाना हन्यमानास्सन्तः यथा अन्धेनैव अन्धाः नीयमानास्सन्तः गर्तकण्टकादौ पतन्ति तथा अमी मूढाः कर्मिणः परियन्ति बंध्रमन्तीयर्थः ॥ ८ ॥

कर्मिणां यातायातक्षेत्रः

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्चयवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

पुनरितोऽपि ते निन्द्यन्ते—अविद्यायामिति । बहुधा बहुप्रकारं अविद्यायां वर्तमानाः बालाः कर्मणः वयं कृतार्था इति अभिमन्यन्ति अभिमानं कुर्वन्ती-लर्थः । यत् यस्मात् एवं कर्मिणो रागात् कर्मफलाभिलाषतो यद्वेदितव्यं आत्मानात्मयाथात्म्यं तत् न प्रवेदयन्ति नैव जानन्ति । तेन आत्मानात्मयाथात्म्याविवेकेन कर्मफलमोगात्मासन्तः तद्वेगक्षयात् क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गात् च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इतश्च त एव निन्द्यन्ते—इष्टेति । श्रौतं कर्म इष्टम् । स्मार्तं कर्म पूर्तं च । एतदेव पुरुषार्थसाधनत्वेन वरिष्ठं मन्यमानाः चिन्तयन्तः ततोऽन्यत् आत्मज्ञानात्म्यं श्रेयसाधनं न वेदयन्ते । स्वदेहदारपुत्रादिषु आत्मात्मीयाभिमानप्रमत्तत्या मूढा न जानन्तीत्यर्थः । ते हि मूढा नाकस्य पृष्ठे भूरादिलोकोपरिस्थाने सुकृते भोगायतने स्वर्गे कर्मफलमनुभूय पुनः इमं मानुषं लोकं तस्मात्तिर्थद्वनरकादिलक्षणं हीनतरं लोकं वा शेषकर्मणा साकं विशन्ति । एवमनन्तकल्पकोटिकालं जनिष्टिलक्षणसंसारचक्रे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिः

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

ये हि निष्कामबुद्ध्यानुष्ठितज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धापरविद्यापरायणाः ते ह्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयान्तीति स्फुटयति—तप इति । ये तु ज्ञानकर्म-समुच्चयानुष्ठातारो गृहस्था वानप्रस्थाः स्वाश्रमाचारसंपन्ना ब्रतिनो यत्यश्च स्वाश्रमोचितं कर्म तपश्च हिरण्यगर्भादिविषयविद्या श्रद्धा चेति तपःश्रद्धे समुच्चित्य उपरतकरणतः शान्ताः । ज्ञानप्राधान्यात् विद्वांसः ब्रत्यादयः । भैक्षचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावात् । अरण्ये ग्रामे वा उपवसन्ति । यत्र कुत्र वा वर्तमानाः सन्तः तपःश्रद्धे सेवन्त इत्यर्थः । ते हि ब्रत्यादयः यत्र ब्रह्मलोकादौ अमृतः स पुरुषोऽव्ययात्मा हिरण्यगर्भो वर्तते । अपरविद्यागम्याः संसार-गतयो यदन्ता यावत्संसारस्थायित्वं अव्ययत्वं स्वयाथात्म्यज्ञानावधिकत्वात् ।

सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितोत्तरमार्गेण पुण्यपापवैरल्यात् विरजा ब्रह्मलोकं प्रयान्ति । यत्राव्ययात्मा तत्र विरजा: प्रयान्तीत्यत्र तत्रल्यसालोक्यादिकमेव मुख्यामृतत्वमिति चेत्त; निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानवैरल्यात् तदवगतेः ज्ञानकर्मसमुच्चयतत्फल-सालोक्याद्यपहवपूर्वकत्वात् । “तमेवं विद्वांस इहैवामृता भवन्ति” इति श्रुतेः परविद्यानिष्पत्तमुख्यामृतत्वस्य इहाप्रसक्तत्वात् । न द्यक्समान्मुख्यामृतप्रसङ्गोऽस्ति । तत्रत्वविरजस्त्वाव्ययत्वे तु आपेक्षिके भवतः । हिरण्यगर्भात्मिः साध्यसाधनक्रियाकारकफलनिष्पत्तत्वेन कालपरिच्छिन्नत्वेन च तद्वायविरलमुख्यफलाशास्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

कर्मफलेभ्यो निर्विणस्य गुरुप्रसदनम्

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

अथेदार्नीं सकामनिष्कामकर्मतत्फलस्वर्गनरकब्रह्मलोकादपि विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति — परीक्ष्येति । अपरविद्यातत्फलैमुख्यपूर्वकं परविद्यातत्फलेयत्तां विजिज्ञासुः ब्राह्मणः यदेतद्वेदादिप्रविभक्तकर्मोपासनाकाण्डगोचरगपरविद्याविषयं तत् स्वाविद्यावृतपुरुषानुष्टेयम् । तस्यैव तत्राधिकृतत्वात् । ये तत्कृतकर्मफलभूता दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः पुण्यलोकाः सन्ति, ये च प्रतिपिद्धविद्वितकर्मकरणाकरणदोषनिष्पत्तनरकतिर्यक्प्रेतपिशाचादिलोकाः सन्ति, तेषां स्थावराच्यव्यक्तान्तानां लोकानां बीजाङ्कुरवदितेरतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेनानेकानर्थसंकुलत्वेन मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरजलबुद्धुदफेनस्वप्रपञ्चवत् प्रतिक्षणविनाशित्वेन कदाची-गर्भवत् चित्रभित्तिवन्निसारमिथ्यामनोरमत्वेन च मिथ्यास्वरूपत्वात् इत्येतान् स्वाज्ञविकल्पितकर्मचितान् लोकान् प्रत्यक्षादिप्रमाणेरागमेश्व सम्यक् परीक्ष्य पृष्ठतः कृत्वा मिथ्याबुद्ध्या तत्र निर्वेदं वैराग्यं आयात् प्राप्नुयात् । निष्पूर्वी विदित्र वैराग्यार्थः । ततः किम्? इत्यत आह — नास्तीति । इह स्वाज्ञदशायां कथिदपि अकृतः पदार्थो नास्ति । सर्वपदार्थस्य स्वातिरकेण कृतत्वान्मिथ्यात्वं

सिद्धमित्यर्थः । यद्वा— कृतेन कर्मणा तत्यागं विना अकृतो मोक्षो नास्तीति
तत्प्रापिषयिष्यथा तत्र निर्वेदमायादित्यर्थः । यस्मात् कर्मकार्यमनित्यं उत्पद्यं आप्य
विकार्यं संस्कार्यं, अतः सर्वथा कर्म अनियसाधनम् । नातः परं कर्मणो
विषयोऽस्ति । यदेतद्विपरीतत्वेन निष्प्रतियोगिकनित्यं बन्धमोक्षमुक्षुभिराशास्य-
मानं तदेव हि मयापि लब्धव्यमिति मनीषया, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”,
“ब्रह्मात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधेन यत् स्वातिरिक्तसर्वासदपहृवसिद्धत्वेन
सन्मात्रमवशिष्यते, तद्विज्ञानार्थं सोऽयं ब्राह्मणः समिद्वारगृहीतपाणिः सन्
शिष्याज्ञानमोचकत्वात् गुरुं अवगतवेदान्तपरमाशयत्वात् श्रोत्रियं परविद्या-
गोचरब्रह्मात्रनिष्ठं अभिगच्छेत् । एवं गुरुमासाद्य प्रणिपातादिशुश्रूषया प्रसाद्य
ब्रह्मविषयकप्रश्नान् पृच्छेत् ॥ १२ ॥

विविवदुपसन्नाय विद्योपदेशः

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद् सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

एवमुपसन्नाय गुरुः किं वदेत् ? इयत आह— तस्मा इति । स विद्वान्
आचार्यः एवं यथावत् उपसन्नाय स्वातिरिक्तप्रशान्तचित्ताय अत एव
शमान्विताय बाह्यान्तःकरणवृत्त्युपशमनोन्मुखाय तस्मै शिष्याय येन
परविद्यात्मकब्रह्मविज्ञानेन अद्वयादिलक्षणं परमाक्षरं निष्प्रतियोगिकपूर्णत्वात्
पुरुषं, असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिगतानृतांशापहृवसिद्धत्वात् सत्यं, निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रधिया वेद् विजानाति । तत्त्वतः तामेव ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः ।
आचार्यस्याप्ययमेव नियमः । एवंभूतशिष्योद्धरणं कर्तव्यमित्यत्र—

यमेवैष विद्याश्रुतमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥

इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

ब्रह्माणस्तटस्थलक्षणविवरणम्

तदेतत्सत्यम् ।

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥१॥

प्रथममुण्डकेऽपरविद्यातत्कार्यत्वेन तत्फलत्वेन च यः संसारो वर्णितः स यत्र स्वाज्ञादिदृष्ट्या जन्मस्थितिभङ्गं भजति तस्य प्रतिक्षणं विकारित्वात् तदनृतम् । तदारोपापवादाधिकरणं यत् तत् सत्यम् । यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तदक्षरम् । परविद्यानिष्पत्तं यत् अपरविद्याफललक्षणं सत्यत्वेनोक्तं तदापेक्षिकम् । इदन्तु परविद्याविषयम् । सर्वरीपापवादाधिकरणत्वेन सदा एकरूपत्वात् । तदेव परमार्थसत्यम् । “प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यम्” इति यदुक्तं तदेतत्परविद्यागोचरं वस्तु तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां सोपायमभिधातुमुत्तरो ग्रन्थ आरम्भ्यते—तदेतत्सत्यमिल्यादिना । यदेतत्परविद्याविषयं तदेतत् सत्यम् । तस्य स्वातिरिक्तानृतप्राप्त्यासत्यात् । यत् तदतिरिक्तं तदसत्यं तस्य मृग्यत्वात् । यदस्तीति भ्रान्तिः तदा कार्यं कारणपर्यवसानमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा समिदाज्यादिना सुदीपात् पावकात् सहस्रशः पावकावयवत्वेन तत्सरूपाः विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति, तथा उक्तलक्षणात् अक्षरात् हे सोम्य ! नामरूपात्मकनानोपाधियोगात् विविधा बहुविधा भावा जीवाः स्वकारणाक्षर-सरूपाः सन्तः प्रजायन्ते । पुनः तत्र चैवाक्षरे अपियन्ति । यथा घटशरावादायाकाशव्यवहृतिः घटशरावादिनिष्ठा, वस्तुतो घटशरावादिसत्त्वासत्त्वाभ्यां तदवच्छिन्नाकाशं आकाशमात्रं, तथा देवदत्तोऽयमित्यादिव्यवहृतिः नामरूपावच्छिन्नशरीरनिष्ठा । वस्तुतः शरीरसत्त्वासत्त्वाभ्यां तदुपाधिभेदपरिच्छिन्नभावजातं निष्प्रतियोगिकभावरूपचैतन्यमात्रमित्यर्थः । भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति भावोत्पत्तिप्रलययोः स्वाज्ञदृष्टिगोचरत्वेन मिथ्यात्वम् । स्वाज्ञदृष्ट्या तद्वैरल्प्यात् ॥१॥

व्राजाणोऽसङ्गत्वम्

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

स्वाज्ञादिद्वक्प्रसक्तक्षरगतहेयांशनिरसनपूर्वकं परमाक्षरस्वरूपं स्फुटी-
करोति—दिव्य इति । स्वमात्रतया घोतनात् दिव्यः । दिवि स्वे महिम्नि भवतीति वा
दिव्यः । स्वे महिम्नि भवनान्मूर्तत्वमाशंक्याह—अमूर्त इति । सर्वमूर्तिसंबन्धवर्जित
इत्यर्थः । तथा चेत्परिच्छिन्नता स्यादित्यत आह—पुरुष इति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्त-
स्वकार्यपूर्णत्वात् । तदेव व्यक्तीकरोति—सबाह्येति । सव्याय्यस्वातिरिक्तप्रपञ्च-
बाह्याभ्यन्तरेण सह वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः । जनिमत्प्रपञ्चयोगतः
तथात्वमाशंक्याह—अज इति । कदापि न जायत इत्यजः अजरामृत-
स्वरूपत्वात् । “अजरोऽमृतोऽभयः” इति श्रुतेः । हिशब्देन वस्तुतो
व्याप्यव्यापकताभावो घोयते । स्वाज्ञदृष्ट्या प्राणादिसम्बन्धमाशंक्याह—अप्राण
इति । स्वाज्ञदृष्ट्या प्राणादिसम्बन्धस्य मृग्यत्वात्क्रियाशक्त्यात्मकः प्राणोऽयं न
स्पृशति सोऽयं अप्राणः । तथा ज्ञानेच्छाशक्त्यात्मकमनआदिकरणजालमपि न
हि यं स्प्रष्टुं पारयति सोऽयं अमनाः । अप्राणो ह्यमना इत्यत्र हिशब्दतः
सविषयप्राणादिपञ्चकर्मज्ञानाक्षदशकान्तःकरणचतुष्यापवादो घोयते । तदपि
स्वाज्ञदृष्टिनिष्ठमित्यत्र “ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । परमार्थदृष्ट्या अयं शुभ्रः
शुद्धः । स्वातिरिक्ताशुभ्रकरणप्रामापहृवसिद्धत्वात् । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्ताविद्यापद-
तत्कार्यजातं क्षरमुच्यते । तदपेक्षया तदारोपाधिकरणं अक्षरः । परः शुभ्रः
तदपेक्षया स्वाज्ञदृष्ट्या अशुभ्रक्षरापवादाधिकरणम् । अक्षरात् परः शुभ्रः
क्षरादिसर्वप्रपञ्चारोपापवादकलना यत्र अपहृवपदमर्हति सोऽयमक्षरात् परतः परः ।
निष्प्रतियोगिकशुभ्र इत्यर्थः । न च प्राणादिकरणप्रामास्य परमाक्षरे ओतप्रोतत्वेन
विद्यमानत्वात् कथं पुनरप्राणादिमत्वं ? इति वाच्यम् । परमाक्षरावगतेः प्राणाच्चारो-
पाद्यपहृवपूर्वकत्वात् । यदि हि स्वाज्ञदृष्ट्या स्वोत्पत्तेः पुरा प्राणादयः स्युः तदा

सप्राणादित्वम् । न त्वेवं परमाक्षरातिरेकेण प्राणादयः सन्ति तेषामदृष्टदृष्टनष्ट-
स्वभावरूपत्वात् ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

इति,

यन्नादौ यच्च नास्यन्ते तन्मध्ये भातमप्यसत् ।

इति च गौडपादाचार्योक्तेः स्मृतेश्च अप्राणादिमत्वं सिद्धमित्यर्थः । तथापि स्वाज्ञादृष्ट्या प्राणादीनां विद्यमानत्वात् । तथा स्वज्ञादृष्ट्या परमाक्षरमपि विद्यते । तयोः कार्यकरणभावः कतरस्य ? इत्याशङ्क्य वस्तुतः कार्यकारणकलनापद्ववसिद्ध-
परमाक्षरेऽपि स्वाज्ञादिदृष्टिमनुसृत्य तयोः कार्यकारणभावः ॥ २ ॥

ब्रह्मनिरूपणाय सप्तभिरध्यारोपः

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मचां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान् रेतः सिद्धति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्माहच्चः साम यजूँषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुवा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पश्वां वयां सि ।

प्राणापानौ त्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

स्फुटयति—एतस्मादिति । एतस्मात् अक्षरात् परतः परात् परमाक्षरादेव अपुत्रस्वामिकपुत्रवत् हिरण्यगर्भात्मकप्राणो जायते । ततः तदुपाधिभूतं मनः अन्तःकरणम् । तथा कर्मज्ञानाक्षभेदेन सविषयसर्वेन्द्रियाणि जायन्ते । तथा च शब्दगुणकं खं शब्दसहितस्पर्शगुणको वायुः पूर्वोक्तद्विगुणान्वितरूपगुणकं ज्योतिः त्रिगुणसहितरसगुणवत्य आपः चतुर्गुणसहितगन्धवती पृथिवी च विश्वस्य धारिणीत्येतानि पञ्चमहाभूतान्यपि जायन्ते । तस्मात् प्राणादि च यत्कार्यं तत्कारणं अक्षरमिति इत्यमित्यर्थः । संक्षेपतो दिव्यो ह्यमूर्ते इत्यादिना निर्विशेषस्वरूपमुक्तम् । तस्य सम्यज्ञविषयत्वात् ॥ ३ ॥ इदानीं स्वाज्ञानामपि तत्पदारोहाय विस्तरेण सविशेषाक्षरस्वरूपं वक्तव्यमित्युत्तरग्रन्थमवतारयति—अग्निरिति । “असौ वाव लोको गौतमाग्निः” इति श्रुतितो द्युलोकोऽस्य मूर्धा भवति । अस्य चक्षुषी चन्द्रसूर्यो भवतः । सर्वत्र अस्येति पदस्य यस्येत्यर्थः । दिशो यस्य श्रोत्रे भवन्ति । यस्य वेदा वाक् विवृता उत्पादिताश्च भवन्ति । यस्य वायुः प्राणः । यस्य अन्तःकरणोपलक्षितविश्वं हृदयम् । विश्वस्य अन्तःकरणविकारत्वात् पुनः स्वापे तत्रैव प्रलयदर्शनाच्च । पुनः जागरे अग्निविस्फुलिंगवत् अव्युच्चरितत्वात् । यस्य पद्मादां जाता पृथिवी स एष एवाविद्याण्डोपाधिकः सर्वभूतान्तरात्मा विराट् । सर्वभूतेष्वपि स हि दृष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा सन् पञ्चग्रन्थारेण याः प्रजाः संसरन्ति ता अपि स्वविकल्पितबीजसूत्रविराङ्गद्वारेण परमाक्षरादेव जायन्ते । संक्षेपविस्तरेणोक्तं वस्तु सुखप्रतिपत्तये भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ “तस्मात् अग्निः” इत्यारम्य “ओषधयो रसश्च” इत्यन्तानि तुर्यादिद्वारा परमाक्षरादेव जायन्ते इत्युपकामति—तस्मादित्यादिना । तस्मात् यथोक्ताक्षरात् “असौ वाव लोको गौतमाग्निः” इति प्रजाभावमापन्नोऽग्निर्जायत इति सर्वत्रानुषज्यते । “सूर्येण द्युलोकः समिध्यते”, “यस्य सूर्यः समिध इव समिधो भवति आदिय इव समित्”

इति श्रुतेः । द्युलोकान्तिपन्नात् सोमात पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । “पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः” इति श्रुतेः । ततः पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । “पुरुषो वाव गौतमाग्निः” इति श्रुतेः पुरुषाग्नौ हुताभ्य ओषधीभ्य उपादानभूताभ्यः पुरुषान् अग्निः “योषा वाव गौतमाग्निः” इति योषितायां योषिति रेतः सिञ्चति । इत्थं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्क्रमेण पुरुषात् बह्नीः बह्यः प्रजाः संप्रसूताः ॥ ९ ॥ किञ्च—तस्मादिति । तस्मात् पुरुषात् नियताक्षरपादत्वेन गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टमन्त्रा एव ऋचः । पाञ्चभक्तिं सासभक्तिं च स्तोभादिविशिष्टं गीतिरूपं साम च । अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूषि । एवं त्रिविधा मन्त्रा मौण्डथादिकर्तुनियमलक्षणा दीक्षाश्च । अग्निहोत्रादयः सर्वे यज्ञाश्च । स्वयूपाः क्रतवश्च एकगवाद्या अपरिमितसर्वस्वान्ता दक्षिणाश्च । कर्माङ्गकालः संवत्सरश्च कर्ता यजमानश्च कर्मफलभूता लोकाश्च । दक्षिणोत्तरायणभेदेन सोमो यत्र लोकेषु लोकान् पवर्ते पुनाति । यत्र च सूर्यस्तपति । उत्तरायणादिमार्गद्वयं विद्वदविद्वत्फलभूतम् ॥ ६ ॥ किञ्च—तस्मादिति । वस्वादिगुणभेदेन कर्माङ्गभूताः देवाः तस्मादेव बहुधा संप्रसूताः । देवविशेषाः साध्याश्च कर्माधिकृता मनुष्याश्च ग्राम्यारण्यपशवश्च वयांसि पक्षिणश्च । जीवनं मनुष्यादीनां प्राणापानौ च हविरर्थौ ब्रीहियवौ च । कर्माङ्गत्वेन पुरुषसंस्कारलक्षणं तपश्च । स्वतन्त्रफलसाधनं आलोचनं वा तपः । पुरुषार्थसाधनोपायः चित्तप्रसादहेतुरास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा च । यथाभूतार्थवचनं सत्यं च । अष्टांगमैथुनविरलब्रह्मचर्यं च । इतिकर्तव्यताविधिश्चेति ॥ ७ ॥ किञ्च—सप्त प्राणा इति । तस्मादेव सप्त शीषण्याः प्राणाः प्रभवन्ति । स्वविषयावद्योतकाः सप्त अर्चिषो दीसयः । सप्तविषयैः समिध्यन्ते प्राणा इति सप्त समिधिः । सप्तविषयकज्ञानानि हि सप्त होमाः “यदस्य विज्ञानं तज्ज्ञहोति” इति श्रुतेः । येषु चरन्ति प्राणाः त इमे सप्त लोकाः इन्द्रियस्थानानीत्यर्थः । प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थं सप्तप्राणा इति । स्वप्रकाले गुहायां बुद्धौ शेरत इति गुहाशया विधात्रा प्रतिप्राणिभेदं सप्त सप्त निहिताः स्थापिताः । आत्मानात्मयाजिनां कर्माणि तत्फलानि च सर्वे चैतत्परस्मादात्मनः समुद्भूतम् ॥ ८ ॥

किं च—अतस्समुद्रा इति । अतः पुरुषात् क्षीराद्याः सिन्धवश्च हिमवदाद्यो
गिरयश्च सर्वे सर्वरूपाः सिन्धवो गङ्गादिनद्यश्च अस्मादेव स्यन्दन्ते
प्रस्तवन्ति । अतश्च ब्रीहियाद्याऽबोधयश्च । मधुरादिष्ठविधरसश्च । येन
रसेन पञ्चरसैः वेष्टिः सन्नतर्गतलिङ्गशारीरं स्वोपाधित्वेनादत्त इत्यन्तरात्मा
जीवः तिष्ठते तिष्ठति । एवं पुरुषात् सर्वमिदं प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ९ ॥

अपवादेन ब्रह्मबोधनम्

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ! ॥ १० ॥

पुरुषादुत्पन्नकार्यजातं पुरुष एवेति तज्ज्ञानफलं चाह—पुरुष इति ।
पुरुषादुत्पन्नं इदं विश्वं पुरुष एव । न हि पुरुषादन्यत् विश्वमस्ति । पुरुषादन्यस्य
वाचारम्भणमात्रत्वात् । ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’
इति श्रुतेः । “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति यत् पृष्ठं
तदेव तेऽभिहितम् । पुरुषे विज्ञाते तत्कार्यभूतप्राणादिरसान्तविश्वमिदं पुरुष
एवेति विज्ञातं भवतीति । किं पुरुषकार्यम् ? इत्यत आह—कर्मेति । अग्निहोत्रादिकं
कर्म । तपो ज्ञानम् । इतोऽन्यदपि यत् पुरुषातिरिक्तत्वेन विभाति, तत् सर्वं पुरुष-
कार्यम् । कार्यस्य कारणमात्रत्वात् । कार्यनिरूपितकारणतायाः कार्यसापेक्षत्वात् ।
कार्यकारणविरलं ब्रह्म परामृतम् । कार्यकारणकलनापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रति-
योगिकस्वमात्रमिति यो वेद, यत्स्वाज्ञविकल्पितसर्वप्राणिगुहायां स्वज्ञदृष्ट्या
तद्वावामावप्रकाशकप्रत्यप्रूपेण निहितमिव भातं, तद्रत्तहेयांशापाये तदपि
स्वमात्रमेवेति सोऽयं विद्वान् हे सोम्य ! या न विद्यते सा अविद्या स्वातिरिक्ता ।
तदात्मसत्यव्यवहारप्रतिभासादिरूपेण अस्तिनास्तीति विभ्रमो हि ग्रन्थिः । तं ग्रन्थिं
इह जीवन्नेव अमृतस्सन् विकिरति विनाशयति अपहृवं करोति । ततः
स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वम्

आविः संनिहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।

एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यम् ॥ १ ॥

पूर्वखण्डान्ते कार्यकारणकलनापहवसिद्धपरामृतं ब्रह्म अभिहितम् । तस्य निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात् तत् कथं मन्दबुद्धिगम्यं भवेत् ? इत्याशङ्क्य तद्दुद्धयवताराय सोपाधिकनिरूपाधिकनिष्प्रतियोगिकनिरूपाधिकब्रह्म तज्ज्ञानफलं च प्रकटयितुमुत्तरो ग्रन्थं आरभ्यते—आविरित्यादिना । अक्षरात् परतः परत्वेन यत् परमाक्षरमवशिष्यत इत्युक्तं तदेव हि स्वाज्ञादिदृष्ट्या वागादिकरणप्रामावष्टम्भतो दर्शनश्रवणादिभिराविर्भवतीति आविः प्रकाशः प्रत्यक्चैतन्यं स्वज्ञानां हृदि समस्तवृत्त्यवभासकत्वेन सन्निहितं प्रत्यग्भावमापनं ब्रह्मेत्यर्थः । दर्शनश्रवणादिकरणवत् गुहायां बुद्धौ तद्वृत्त्यवभासकतया चरतीति गुहाचरमिति नाममात्रम् । वस्तुतः सर्वमहत्तया पद्यत इति महत्पदं स्वारोपितवस्त्वास्पदत्वात् । तत् कथम् ? इत्यत आह—अत्रेति । अत्राद्यरे एतत् अविद्याणडं रथनाभिगतारजातवत् समर्पितम् । तदेतत् सर्वास्पदं ब्रह्म स्वाज्ञदृष्ट्या पक्ष्यादिरूपेण एजत् चलत् । प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्चादिरूपेण प्राणत् प्राणिति । निमेषादिक्रियावत् निमिषत् अनिमिषच्च । यदेतत् सर्वास्पदं यत्रैव एतत्समस्तं ओतप्रोततया वर्तते, हे शिष्याः ! तत् सर्वास्पदं जानथ भवदात्मभूतमवगच्छतेत्यर्थः । तदतिरिक्तसदसदात्मकमूर्तीमूर्तवैरल्प्यात् सदसदारोपाधिकरणं तदात्मत्वेन वरेण्यं वर्णायं प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वादिकम्

परं विज्ञानाद्यद्विरिष्टं प्रजानां यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च । यस्मिँ-
लोका निहिता लोकिनश्च ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।

तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्भ्यं सोम्य ! विद्धि ॥ २ ॥

किंच, प्रजानां लोकिकादिविज्ञानात् परं स्वांशजसर्वप्राणिष्वंशि
ब्रह्मैव वरिष्ठं निरतिशयानन्दरूपत्वात् । घटाधादित्यान्तदीपकत्वात् यदर्चिमत् ।
यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽणु च । चशब्दात् स्थूलपृथिव्यादेरपि स्थूलम् ।
यस्मिन् सर्वास्पदे ब्रह्मणि भूरादयो लोकाः तत्त्वोक्तनिवासिनो मनुष्यादयो
लोकिनश्च निहिताः स्थिता इत्यर्थः । सर्वेषां चैतन्याश्रयत्वात् तदेतत् सर्वास्पदं
अक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनश्च । करणप्रामात्मरूपत्वेन तत्प्रवृत्ति-
निमित्तत्वात् । “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यादिकरणप्रामप्रवृत्तिनिमित्तानुवादिश्रुतेः ।
यत् करणप्रामप्रवृत्तिनिमित्तं अक्षरं तदेतत् सत्यं अवितथम् । यत् एवं अतोऽमृतं
अविनाशित्वात् । तत् मनसा वेद्भ्यं तस्मिन् मनस्साधनं कर्तव्यमिति हे
सोम्य ! विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

ब्रह्मजिज्ञासोर्धानुष्कस्यैवैकाग्रता

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महाखं शरं ह्युपासानिशितं संदधीत ।

आयम्य तद्वावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य ! विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्वेद्भ्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्भ्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

कथं वेद्भ्यम् ? इत्यत आह—धनुरिति । ओमित्येतदक्षरं इदं सर्वमित्युपनि-
षदुद्भवं औपनिषदम् । महत् तत् अखं चेति महाखं धनुर्गृहीत्वा प्रणवो
धनुरित्युत्तरत्र वक्ष्यति । तस्मिन् उपासानिशितं स्वरूपध्यानोपलतीक्षणीकृतं
शरं मनः सन्दधीत सन्धानं कुर्यात् । ततः किम् ? इत्यत आह—आयम्येति ।
शरस्थानीयान्तःकरणसहितं धनुः निर्विशेषलक्ष्याभिमुखं आयम्य । किं
हस्तेन ? इत्यत आह—तदिति । न हि हस्तेन धनुरायमनं इह संभवति । किन्तु

तत् परमाक्षरं ब्रह्मास्मीति भावगतेन चेतसा । तत् लक्ष्यं किम् ? इत्यत आह—
तदिति । हे सोम्य ! यथोक्तपरमाक्षरमेव तस्य शरस्य लक्ष्यं विद्धि विजानी-
हीर्यर्थः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रो व्याचष्टे—प्रणव इति । प्रणव एव धनुः ।
शरस्य लक्ष्यप्रवेशहेतुत्वात् । आत्मा अन्तःकरणं शरः । ब्रह्मैव लक्ष्यं
शरस्थानीयमनोग्रासत्वात् । तदेतल्लक्ष्यं बाह्यान्तःकलनाविरलोऽप्रमत्तः तेन
योगिना वेद्धव्यम् । ततः किम् ? इत्यत आह—शरवदिति । यथा शरो बलवता
विसृष्टो लक्ष्ये निमज्जति तथा प्रणवधनुःसन्धीयमानं मनः तन्मयो भवेन
ब्रह्मभावं गच्छति । प्लुतप्रणवजनादनिवेशितं मनो नादातीतब्रह्मात्रतयाविशिष्यत
इत्यर्थः । “प्लुतप्रणवप्रयोगेण समस्तं ओमिति प्रयुक्तं आत्मज्योतिः सकुर्दावर्तते”
इति श्रुतेः,

यथा शरस्य लक्ष्यैक्यं फलं भवति चेतसः ।

इति स्मृतेश्च ॥ ४ ॥

जगदधिष्ठानस्य केवलस्य वेदत्वम्

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत्तं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

बहुधा प्रतिपादितमप्यक्षरं मलिनचित्तारुदं न भवेदिति तद्बुद्ध्यारोहाय
जामितां त्यक्त्वा पूर्वोक्तार्थमेव पुनःपुनराचष्टे—यस्मिन्निति । यस्मिन् परमाक्षरे
द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं सर्वैः प्राणैः सह मनश्च ओतं समर्पितम् । तमेवैकं
आत्मानं सर्वप्राणिप्रत्यभूतं हे शिष्याः ! यूयं ब्रह्माहमस्मीति जानथ जानीत ।
इत्थं ज्ञात्वा एतदन्या अपरविद्या वाचो विमुच्यथ । तत्प्रकाश्यसाधनकर्मजातं
तत्फलं च परित्यजतेऽर्थः । सर्वास्पदब्रह्मप्रबोधो ह्यमृतस्य तदाप्तिसाधनसेतुरिव
सेतुः । संसारसागरोत्तारणहेतुत्वात् । “तमेव विद्वानतिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

१९३

अरनाभिष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वधारत्वम्

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः ।

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथ ह्यात्मानं

स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किञ्च—अरा इवेति । रथनाभौ अरा इव यत्र नृहृदये सर्वदेहव्यापिन्यो नाड्यः संहताः समर्पिताः । सोऽयं प्रकृत आत्मा सर्वप्राणयन्तर्बुद्धिसाक्षितया चरते चरति । पश्यन् शृण्वन् मन्वानो विजानन् वर्तत इत्यर्थः । तस्यान्तः—करणोपाध्यनुविधायित्वेन कामक्रोधादिवृत्तिभिः जायमान इव हृष्टो जातो मुग्धो जात इति यं लौकिका वदन्ति, तमेत आत्मानं ओमिति एवमोकारालम्बनाः सन्तः यथोक्तप्रणवो धनुरिति कल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । स्वात्मयाथात्म्यं जानताचार्येण शिष्येभ्यो यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । शिष्याणां निवृत्तकर्मसार्गत्वेनैते ब्रह्मविद्याविविदिष्वः प्रवृत्ताः । तेषां निरन्तरायतया ब्रह्मास्तिमाशास्तीत्याह—स्वस्तीति । वः युष्माकं स्वाविद्यात्मसः पाराय परकूलाय तमसोऽपह्रवतां गतात् परस्तात् यत सिद्धं ब्रह्मामात्रं तदासये च निर्विप्लं स्वस्त्यस्तु ॥ ६ ॥

ब्रह्मणः साक्षात्कारानुग्रुणं स्थानम्

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा मुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

तमोरूपभववारिधिं तीर्त्वा स्वाविद्यात्मसः परत्वेन योऽधिगन्तव्यः तन्महिमा कीटशः? इत्यत आह—य इति । यः सर्वज्ञः सर्ववित् इति पुरैव

व्याख्यातम् । पुनस्तं विशिनष्टि—यस्येति । द्यावापृथिव्यौ सूर्याचन्द्रमसौ सरितः समुद्राः स्थावरजङ्गमाश्च वसन्ताद्यृतवः अयने वत्सराः कर्तारः कर्माणि फलं चैतत्सर्वं यस्य आत्मनः शासने अलातचक्रवदजसं बन्धमीतीत्येष महिमा भुवि विजयते । एवंमहिमा सर्वज्ञो देवः कुत्रासनमर्हति ? इत्यत आह—दिव्य इति । सर्वप्राणिबुद्धिप्रत्ययोतनत्वेन दिव्ये ब्रह्मोपलब्धिहेतुत्वात् ब्रह्मपुरे सर्वप्राणिहृदयावच्छन्नव्योग्नि एष आत्मा प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । वस्तुतः सर्वापहृव-सिद्धनिष्ठप्रतियोगिकब्रह्ममात्रतयावशिष्टस्य न हि गमनागमनप्रतिष्ठादिः संभवतीत्यर्थः । स्वाज्ञादिदृष्ट्या तदेतदक्षरं विपरीतवद्यथावच्च भातीत्याह—मनोमय इति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमनउपाधिकत्वात् मनोमयः अमूर्तमूर्तिग्राणशरीरनेता । अस्मात् शरीरान्तरं प्रतिष्ठितोऽन्ने अद्यमानान्तपरिणामे बाल्याद्यवस्थाभिरुपचययजुष्टे स्थूलशरीरे तत्रयहृदयाकाशं सन्निधाय तद्रत्कामादिपराभावावच्छेदेन जीवः तद्वृत्तिभावाभावप्रकाशकः प्रत्यक्षसर्वप्राणिहृदयावभासकप्रत्यगभिन्नतया विश्वारोपापवादाधिकरणं ब्रह्म पराक्षसापेक्षप्रतीचि विश्वारोपापवादायमानाधिष्ठेयसापेक्षा अधिष्ठाने ब्रह्मणि च सापेक्षप्रभवसविशेषकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्ठप्रतियोगिकस्वमात्रमिति यत् विज्ञानं जायते तदेव हि तद्याथात्म्यविज्ञानम् । तेन विज्ञानचक्षुषा धीराः ब्रह्मविद्रीयांसो यन्मात्यदुःखग्रामापहृवसिद्धं आनन्दमात्ररूपं सदासृतं यद्विभाति तत् स्वमात्रमिति पश्यन्ति उपलभन्त इत्यर्थः ॥७॥

ब्रह्मज्ञाने कृतकृत्यता

भिद्यते हृदयग्रन्थिशिभ्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्वृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

इत्थंभूतज्ञानफलं विशदीकरोति—भिद्यत इति । समष्टिप्रपञ्चापवादाधारः परः । व्यष्टिप्रपञ्चापवादाधारः प्रत्यगवरः यः स्वाधेयरूपसमष्टिव्यष्टिप्रपञ्चारोपापवादसापेक्षाधारगतहेयांशापहृवसिद्धो भवति, तस्मिन् परावरविभागैक्यासह-ब्रह्ममात्रे स्वावशेषतया दृष्टे सति अथ अस्य ब्रह्मविद्रीयसो हृदयग्रन्थिः

भिद्यते । हच्छब्देन स्वाविद्यापदतत्कार्यमुच्यते । अयशब्देन तदारोपापवादाधि-
करणं उच्यते । तयोः भास्यभासकाधेयाधारतादात्म्यसंबन्धो हि हृदयग्रन्थिः
ब्रह्मात्रज्ञानखड्गेन भिद्यते विनाशमुपयातीर्यर्थः । संशयवतां हृदयग्रन्थिभेदः
कथम् ? इत्यत आह—छिद्यन्त इति । पुरानुभूतलौकिकवैदिकविषयकसंशयाः परा-
परविषयकसंशयाश्च छिद्यन्ते । आगाम्यादिकर्मसु सत्सु कथं संशयनिवृत्तिः ? इत्यत
आह—क्षीयन्त इति । आगाम्यादिभेदेन कर्मणि त्रिविधानि । वर्तमान-
देहानुष्ठितशुभाशुभात्मकं कर्म आगामीत्युच्यते । केवलशास्त्रज्ञानेन तत्स्थूलां-
शनिवृत्या तत्राश्लेषो जायते । तद्यथा “ पुष्करपलाशे आपो न क्षिष्यन्ते
एवमेवंविदि पापं कर्म न क्षिष्यते ” इति श्रुतेः । अनन्तकोटिजन्मोपादानभूतं
संचितं कर्म । तद्विज्ञानेन आगामिसंचितार्धांशो विनश्यति । स्थूलदेहारंभक्तवेन
यावद्देहभाविप्रारब्धकर्म तज्ज्ञानविज्ञानाभ्यां न नश्यति । तस्य प्रवृत्तफलत्वेनानु-
भवनाश्यत्वात् । यदि सम्यज्ञानं जायते तदा आगाम्यादिकर्मत्रयस्थूलादिभागत्रयं
क्षीयते । तत्त्वज्ञानं चेत् तर्दर्घमात्रांशोऽपि निःशेषं क्षीयते । इत्थं व्याविद्वहृदय-
ग्रन्थिसंशयजालस्य अस्य तत्त्वज्ञानिन आगामिसंचितारब्धकर्मण्यपि निःशेषं
क्षीयन्ते अपहृवं यान्ति । ततो विद्वान् ब्रह्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्ञेयस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणम्

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

यज्ञानसमकालं प्रनिथसंशयजालं छित्वा सूर्यो ब्रह्मात्रपदं भजन्ति
तत्स्वरूपमपरे मन्त्रा अपि सोपायमाहुः—हिरण्मय इति । हृत्कमलविलसद्बुद्धि-
वृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यग्मास्त्यत्वेन सहस्रवर्णोपमहिरण्मये परे प्रकृष्टे
कोश इव कोशे हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नाव्याकृताकाशे ब्रह्मोपलब्धिस्थाने तत्रत्य-
कामादिवृत्त्यवभासकप्रत्यक्चैतन्यं स्वाविद्यातत्कार्यरजआदिगुणत्रयस्पृष्टत्वेन विरजं
ब्रह्मा स्वस्वरूपेण सर्वत्रोपबृहणात् । प्राणादिनामान्तषोडशकलावैरल्प्यात् निष्क-

लम् । अशुभ्रकलापहवादेव तत् परमाक्षरं शुभ्रं स्वान्तर्गतेन यत्प्रत्यग्ज्योतिषाम्भि-
सूर्योऽपि ज्योतिषमन्तो भवन्ति तत् अश्वादिज्योतिषामपि ज्योतिः
सर्वावभासकत्वात् । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः” इति श्रुतेः । तथा सर्वाव
भासकं ब्रह्म केऽपि न जानन्तीयत आह—विदुरिति । यदेव ज्योतिषां
ज्योतिः तत् स्वमात्रमिति ये विदन्ति त आत्मविदः । त एव विदुः नेतरं
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वम्

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं पुनर्ज्योतिषां ज्योतिष्ठूम्? इत्यत आह—न तत्रेति । तत्र तस्मिन्
स्वात्मज्योतिषि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति । तथा न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽस्मद्गोचरोऽग्निः? सूर्यादीनां ब्रह्मप्रकाशकताभावेऽपि स्वतः
प्रपञ्चप्रकाशकता स्यादित्यत आह—तमिति । तमेव निष्प्रतियोगिकप्रकाशस्फुरणे
भान्तं परमाक्षरं अनुसृत्य सूर्यादिविशिष्टं विश्वं सर्वं भाति । तस्य भासा
सूर्यादिघटान्तविश्वं विभाति । तदेव हि ज्योतिषां ज्योतिः ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

विश्वमिथ्यात्वम्

ब्रह्मवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसुतं ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मातिरिक्तविकारजातं सर्वं वाचारम्भणमात्रमिति निगमन-
स्थानीयमन्त्रेणोपसंहरति—ब्रह्मेति । ब्रह्मैव उक्तलक्षणं इदं असल्लोकिकायष्ट-
दृष्टिमोहे सत्यसति निष्प्रतियोगिकामृतम् । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पिताः पूर्वादिदिशः
स्वद्वादृष्ट्या तत्सर्वं ब्रह्मवेत्याह—पुरस्तादिति । तथा पश्चाद्विक्षिणतश्चोत्तरेण

तथाधस्तात् ऊर्ध्वं, चशब्दात् आग्नेयादिविदिशोऽपि गृह्णन्ते । तदन्तरालं च स्वाविद्यापदकृत्खं विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तभेदेन प्रसृतं प्रगतं व्याप्त-
मित्यर्थः । किं बहुना ? ब्रह्मवेदं विश्वं वरिष्ठं ब्रह्मातिरिक्तसत्तावैरल्यत् । वस्तुतः
स्वाज्ञाद्यष्टिप्रसक्तकलनापहृवसिद्धं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रं निःसप्तत्तमवशिष्यत इति
वेदान्तानुशासनम् ॥ ११ ॥

तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

जीवेशयोर्वैलक्षण्यम्

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिष्पलं स्वाद्वृत्यनश्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

ॐ “यया तदक्षरमधिगम्यते” इति परा विद्या उक्ता सफला ।
यदधिगमसमकालं स्वातिरिक्तहृदयग्रन्थिसंशयकर्मत्रयापहृवसिद्धब्रह्मात्रातिरभिहिता ।
“धनुगृहीत्वौपनिषदं” इत्यादिकल्पनया तदात्पुण्ययोगोऽभिहितः । इदानीं
तत्सहकारित्वेन सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानि इति भङ्गयन्तरेण ब्रह्मयाथात्म्यं
तज्ज्ञानफलं च प्रकटयितुमादौ संसार्यसंसारित्वेन जीवेशौ परिकल्प्य तत्र
जीवस्येशोपासनाजन्यचित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानसमकालं कृतकृत्यतां सूत्रभूतोऽयं मन्त्र
आह—द्वा सुपर्णेति । द्वा हीं सुपर्णा सुपर्णौ पक्षिविशेषौ । सयुजा सयुजौ
सर्वदा एकत्र युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ । इत्थंविद्यौ जीवेशौ
समानं युगपत् उच्छेदनसामान्यात् वृक्षं शरीरं परिषस्वजाते वृक्षमेकं
सुपर्णाविव संश्रयत इत्यर्थः । क्षेत्रसंज्ञको हि वृक्षः—

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । इति,
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

इति श्रुतेः स्मृतेश्च । इत्थंभूतं वृक्षोपमशरीरं कार्यकारणोपाधित्वेन यौ समाश्रितौ तयोरन्यः कारणोपाधिर्जीवः पिप्पलं सुखदुःखलक्षणकर्मफलं स्वदृष्टिवैचित्र्यात् स्वाद्वच्चि अविवेकत उपभुद्गत इत्यर्थः । तदन्यः कारणोपाधिरीश्वरस्तु निरावृतक्रियाज्ञानेच्छांशक्तिवेन पिप्पलं अनभन् नाश्राति तत्प्रवृत्तिनिमित्तसत्तास्तु पृष्ठे अभिचाकशीति उदासीनस्वभावोऽपि प्रेरकवत् पश्यति । राजवत् दर्शनमात्रं हि प्रेरयितृत्वम् ॥ १ ॥

जीवस्य ब्रह्मज्ञानाद्वात्मत्वम्

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुद्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्र जीवस्य स्वाज्ञानस्वज्ञानाभ्यां बन्धमोक्षावृपन्यस्यति— समान इति । स्वाज्ञानतः समाने पुरोक्तशरीराभिधानवृक्षे पुरुषः जीवः स्वाविद्याकामकर्म-तत्फलशैवालवेष्टितालाबुः समुद्रजल इव देहात्मभावनयामुच्य पुत्रो नसा कृशः स्थूलः रजस्तमआदिगुणीत्येवं शरीरे निमग्नः नितरां मज्जति । ततः स्वाज्ञानरूपया अनीशया जायते घ्रियते दारपुत्रादिवान्धवैः संयुज्यते वियुज्यते दारपुत्रादिप्रभवहर्षविषादतः स्वयमपि हृष्टोऽहृष्टश्च भवति । किं जीवितेनेतःपरं किं कर्तव्यमिति मुद्यमानः सन् अनीशया शोचति । इत्थं बहुधा सन्तप्त्यते । ततः प्रेततिर्थङ्गमनुष्यादियोनिषु भूत्वा भूत्वा स्वज्ञानावधि संसरन् बध्यत इत्यर्थः । स कदाचिदनन्तकोटिजन्मसुक्रुतपरिपाकवशात् सत्सङ्गतिलघ्विवेको भूत्वा कर्मिभ्योगिभिः साधनचतुष्यसंपत्यासादितपारमहंस्यधर्मांकारमुनिभिश्च जुष्टं सेवितं वृक्षोपाधिविलक्षणं ध्यायन् पश्यति । स्वाज्ञानिष्ठसक्तमूलाविद्याबीजांशयोगप्रभवसर्वज्ञत्वसर्वेधरत्वसर्वकारणत्वादिमहिमानं विभूर्ति च मायाकृतं वस्तुतः स्वातिरिक्तमायातत्कार्यापहृवसिद्धनिष्ठतयोगिकब्रह्ममात्रस्वरूपोऽसावीधर इति यदा जीवः पश्यति तदाऽयं स्वातिरिक्तमस्तिनास्तीति वीतहर्षशोको भवति । शोचनीयादिविषयैरत्यात् स्वमात्रमविशिष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वविवरणम्

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्वसूत्रितार्थमन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमुपक्रामति— यदेति । यदा यस्मिन् काले स्वातिरिक्तं नश्वरं स्वयमेव सत्यमिति च पश्यतीति पश्यः साधकः साधनान्तरनैरपेक्ष्येण स्वयंप्रकाशरूपत्वात् रुक्मवर्णं स्वाज्ञदृष्ट्या सर्वकर्तारं ईशित्यप्राण्यदृष्टतः ईशम् । वस्तुतः पूर्णत्वात् पुरुषं निरूपाधिसोपाधिकाभ्यां ब्रह्मयोनिं वस्तुतो निष्प्रतियोगिकचिद्वातुं स्वमात्रमिति वा पश्यते पश्यति । तदा तत्समकाले विद्वान् पश्यः पुण्यपापोपलक्षितव्यष्ठिसमष्टिपञ्चकलने विधूय मिथ्यात्वेन निरस्य तन्निरसेऽपि निरञ्जनः सन् निरतिशयत्वेन परमं स्वातिरिक्तवैषम्यापहृवसिद्धं साम्यं सत्तासामान्यं स्वमात्रमिति उपैति प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मात्मजानिनः स्तुतिः

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

इत्थं विद्वत्स्वरूपमाचष्टे—प्राण इति । “प्राणस्य प्राणः” इति श्रुतिनिर्दिष्टद्वितीयप्राणशब्दलक्षितः परमात्मैव । प्राणो ह्येष प्रकृतः परमात्मा । ब्रह्मादिस्तम्बान्तसर्वभूतैः—“इत्थं भूतलक्षणे” तृतीया—तत्तद्रूतप्रलयगमिन्न-ब्रह्मरूपेण विभाति । वस्तुतश्चिन्मात्ररूपेण वा विभाति । योऽयं विद्वान् यस्तमात्मानं अयमहमस्मीति विजानन् नातिवादी भवते भवति । अतीत्य सर्वान् अन्यान् वादिनो वदितुं शीलमस्येति अतिवादी अपरविद्यादृष्टिः । तद्विपरीतिः परविद्यादृष्टिस्तु ब्रह्मातिरिक्तवादिवैरल्यात् कान् अतीत्य वदेत् । अतो नातिवादी तूष्णीं स्वस्थ इत्यर्थः । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् , तत्

केन कं पश्येत् ? तत् केन कमभिवदेत् ? ” इत्यादिस्वातिरिक्तदर्शनवदनासंभव-
श्रुतेः । तथा चेत् क्रीडारस्यादिकं कुत् ? इत्यत आह---आत्मेति । यस्य
आत्मन्येव दारादिबाद्यसाधनैरपेक्ष्येण क्रीडा स आत्मक्रीडः । तथा
आत्मन्येव रतिः प्रीतिः यस्य स आत्मरतिः । तथा ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया
यस्य सोऽयं क्रियावान् । यद्वा---आत्मरतिरेव क्रिया अस्य विद्यत इति
बहुब्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । आत्मरतिक्रियेत्यत्र केचिदेवमाहुः---आत्म
रतिशब्देन ज्ञानं, क्रियाशब्देन कर्म, तयोः समुच्चार्थमिति । तदसाधु ।
समुच्चयकारिणो ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्युक्तिरपि विरुद्धते । निवृत्तवाद्यक्रियस्येव
हि आत्मक्रीडात्मरतित्वेन ब्रह्मविद्विष्ठितोपपद्यते । तमःप्रकाशायोर्युगपदेक्त्र
स्थितिवत् बाद्यक्रियात्मरत्योर्युगपन्नहि संभवोऽस्ति । तस्मान्न हि समुच्चयपक्षः
साधुतामर्हति । अपरविद्याविषयस्य पुरैव न्यकृतत्वात् । “तमेवंकं जानथ
आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथ” इति, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था”
इत्याद्युक्ताः । वक्ष्यति च यस्तु ध्यानादिक्रियावान् संन्यासी स व्यात्मक्रोडः
आत्मरतिक्रियावान् ब्रह्मविदां वरिष्ठः प्रधानो भवति ॥ ४ ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनकथनम्

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योर्तिर्मयो हि शुश्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥

ब्रह्मिष्ठताहेतुसल्यादिसाधनान्युपदिशति—सत्येनेति । परप्रियहितयथार्थ-
वचसा सत्येन नित्यमात्मा लभ्य इति सम्यज्ञानेनेति च सर्वत्रानुषज्यते ।
तथा सर्वेन्द्रियमानसैकाग्र्यलक्षणेन तपसा तदुपेयसम्यज्ञानेन नित्यमात्मा लभ्य
इत्यर्थः ।

कर्मज्ञानाक्षमनसामैकाग्र्यं परमं तपः ।

इति स्मृतेः । न ह्येवं चान्द्रायणादितपसा स्वातिरिक्तसर्वापह्वसिद्धब्रह्ममात्रवेदनं
हि सम्यज्ञानम् । तेनाव्यवधानेन लभ्यः । अष्टाङ्गमेयुनविगलब्रह्मचर्येणेत्यादि

सम्यज्ञानात्तावुपाय इत्यर्थः । न ह्यसत्यवचसोऽतपसोऽब्रह्मचारिणश्च सम्य-
ज्ञानमुदेति, “न येषु जिक्षमनृतं न माया च” इति श्रुतेः । एवंसाधनलभ्य
आत्मा कीदृशः? इत्यत आह—अन्तरिति । अन्तःशरीरे शरीरान्तर्विद्यमान-
हृत्पुण्डरीकाकाशे क्षीणस्वातिरिक्तदृष्टिदोषाः यतयः संन्यासिनः यं स्वमात्रधिया
पश्यन्ति उपलभन्ते, सोऽयं हृदयान्तरवभासकः प्रत्यक्ष्योतिर्मयः स्वयं-
प्रकाशरूपत्वात् अशुभ्रमास्यसापेक्षभासकत्वहेयांशापह्रवसिद्धो निष्प्रतियोगिक-
शुभ्रः । स ह्यात्मा नित्यं सत्यादिसाधनयुक्तसंन्याससम्यज्ञानलभ्य इत्यर्थः ॥५॥

सत्यस्य स्तवः

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृष्यो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

यतः सम्यज्ञानाद्यसाधनं सत्यं अतः सत्ये नृणामादरार्थं स्तौति—
सत्यमिति । सत्यमेव जयते नानृतं न हि पुरुषाश्रयं विना सत्यानृतयोर्जयः
पराजयो वास्ति । सत्यवादिना अनृतवादी अभिभूयत इति यतो लोकप्रसिद्धिः
अतः सत्यस्य बलवत्साधनत्वं युक्तमित्यर्थः । किंच, सत्यस्य साधनातिशयत्वं
शास्त्रतोऽप्यवगम्यत इत्याह—सत्येनेति । यथाभूतवादव्यवस्थापकसत्येन
विततो विस्तीर्णो देवयानाख्यः पन्थाः प्राथम्येन प्रवृत्तः । येन पथा
मायात्कार्यविरलब्रह्मदर्शनवन्त ऋषयः सर्वत्र विगततृष्णातो ह्याप्तकामाः
प्राप्तमनोरथा भूत्वा ब्रह्मलोकमाक्रमन्ति । यत्र सत्याख्यसाधनस्य परमं प्रकृष्टं
पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं तत् हैरण्यगर्भं धाम तद्गतहेयांशापह्रवसिद्धं
परतत्वं वा सत्येन विततमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणो विज्ञाहभेदेन नेदिष्टादवीयस्ते

ब्रह्म तद्विद्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किञ्चर्मकं तत् ? इत्यत आह—बृहदिति । स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिवैपरीत्यात् हिरण्यगर्भरूपेण स्वेन रूपेणापि बृहत् महत् । सूतप्रत्यग्रूपेण सर्वतो व्यापित्वात् । तदेतत् प्रकृतं ब्रह्म दिव्यं देवीप्यमानरूपत्वात् । अचिन्त्यरूपं करणग्रामागोचरत्वात् । सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं केशकोट्यंशैकभागादपि सुसूक्ष्मतरं वस्तु । सर्वकारणं सदा आदियसोमाद्याकारेण विभाति दीप्यते । स्वाज्ञानामत्यन्तागम्यतया दूरात्सुदूरे विप्रकृष्टदेशो वर्तते । विदुषामात्मतया तत् ब्रह्मचैतन्यमन्तिके च दहरपुण्डरीकेऽपि वर्तते । “य आकाशे तिष्ठन्” इत्याद्याकाशाद्यन्तरश्रुतेः । अन्तिके च वर्तत इत्यर्थं निर्दर्शयति—पश्यत्स्वति । प्रत्यग्भावेन पश्यत्सु बुद्धिलक्षणगुहायां तद्रूपतामादिवृत्तिभावाभावप्रकाशकतया विद्वद्विः निगृहं लक्ष्यते । तत्रस्थमप्यविद्वद्विः न लक्ष्यते ॥ ७ ॥

ब्रह्मणः शुद्धसत्त्वमात्रगोचरता

न चक्षुषा गृह्णते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

तदुपलब्धिसाधनं किम् ? इत्यत आह—न चक्षुषेति । केनचिदपि चक्षुषा न गृह्णते अरूपत्वात् । नापि वाचा तस्य अनभिधेयत्वात् । तथा न्यैर्देवैः इतरेन्द्रियैरपि । सर्वप्राप्तिसाधनलक्षणतपसापि तथा श्रीतस्मार्तकर्मणापि न गृह्णत इति सर्वत्रानुभज्यते । अपरविद्यातत्पलविलक्षणत्वात् । किं पुनस्तत्साधनम् ? इत्यत आह—ज्ञानेति । सर्वप्राण्यन्तःकरणाविद्यातुर्यभागत्वेन यन्निष्पन्नं तद्वि ज्ञानं ब्रह्मदर्शनहेतुत्वेन प्रसिद्धम् । तूलाविद्यास्थूलादिभागत्रयावृतदृष्टीनां न हि तज्ज्ञानप्रसादो भवति । ततः सन्निहितमप्यात्मतत्वं न हि प्रकाशते । नियादिकर्मतपेयोगफलार्पणसन्तुष्टेभरप्रसादतः स्थूलास्थूलादिभागत्रयावृत्तौ भिन्नायां अथ ज्ञानप्रसादो भवति । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः विशुद्धचित्तो योगी ब्रह्मदर्शनयोग्यो भवति । ततो विशुद्धान्तःकरणत्वहेतोः प्राणादिनामान्तर्षोडश-

कलापह्वसिद्धं निष्कलं स्वावशेषधिया ध्येयमात्मानं स्वमात्रमिति पश्यते पश्यति । विशुद्धसत्त्वोऽयमात्मानं पश्यति ससाधनम् ॥ ८ ॥

तस्यैव प्रपञ्चः

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

तत्स्वरूपमुपन्यस्यति—एष इति । एष प्रकृत आत्मा निरूपाधिक-दृष्ट्यामणुत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वेन चेतसा प्रत्यभावापन्नेन मनसा वेदितव्यः । स कीदृशः ? इत्यत आह—यस्मिन्निर्ति । यस्मिन् प्राणवायुः प्राणापानादिभेदेन पञ्चधा संविवेश । किंच स्वविकल्पितप्रजानां प्राणैरन्द्रियैस्साकं चित्तं तदुपलक्षितान्तःकरणवृत्तिकदम्बं सर्वं तैलव्याप्तिलवत् अग्निव्याप्तकाष्ठवच्च ओतं व्याप्तम् । सोऽयमात्मा यस्मिन् स्वातिरिक्तशुद्धभ्रमविरलतया विशुद्धे चेतसि विभवति निर्विशेषमात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मज्ञानिनः सर्वकामास्या स्तवः

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं हर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्थमात्मानं यो वेद तस्य तदूपत्वेन तमर्चयतां स्वेषिसतार्थफलमाह—यमिति । योऽयं विशुद्धसत्त्वः आत्मवित् प्रायशो ब्रह्मातिरिक्तं न हि किंचित् स्मरति । यदि कदाचित् लीलया देवपित्राद्यावासार्हं यं यं लोकं स्वर्गादिकं महां अन्यस्मै वा भवेदिति मनसा संविभाति संकल्पयते । किंच तत्त्वोकगत-कामेषु यांश्च कामान् भोगान् कामयते प्रार्थयते, तं तं लोकं तांश्च कामान् भोगान् जयते प्राप्नोति । तस्मादात्मज्ञं भूतिकामः ऐहिकामुष्मिकसंपत्

तद्विरलब्रह्मसंविद्वा भूतिशब्दार्थः । तदिच्छन् पादप्रक्षालननमस्कारादिना अर्चयेत् ।
तत्प्रसादतः स्वदृष्टिनिमित्तब्रह्मज्ञानं तत्फलमपि ब्रह्मविदर्चको लभेदित्यत—

परमाद्वैतनिष्ठाय पराय परयोगिने ।
शरीरमर्थं प्राणांश्च प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥
परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः ।
शुश्रूषाशुद्धविद्यायाः साधनं हि न संशयः ॥

इति स्मृतेः ॥ १० ॥

तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

परब्रह्मज्ञानिनोऽस्मृतत्वम्

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्राद्विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

“आत्मज्ञं ह्यर्चयेद्गूतिकामः” इति यदुक्तं तत्र निष्कामसकामधिया ब्रह्म-
विदुपासकानां “ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति,” “स कामभिः जायते तत्र तत्र” इति
च फलभेदप्रकटनपूर्वकं निर्विशेषब्रह्मज्ञानफलं प्रकटयितुमुत्तरो प्रनथ आरम्भयते—
स वेदेति । एतदुक्तलक्षणं परं ब्रह्म धाम सर्वोत्कृष्टब्रह्मयाथात्म्यस्वरूपम् ।
यतः सोऽयं विद्वान् वेद यत्र ब्रह्मविदात्मनि परब्रह्मधात्रि स्वाज्ञादृष्ट्या विश्वं
निहितं समर्पितं आरोपितं सत् सत्यवत् भाति । आरोपस्याधारातिरिक्त-
सत्तावैरल्यात् । यश्च ब्रह्मवित् सर्वाधारतया भाति,

मर्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्यमस्म्यहम् ॥

इति श्रुतेः । तमपि एवंविधं अशुभ्रस्वातिरिक्तवैरल्प्यात् शुभ्रं पूर्णब्रह्मभावास्तु उद्गत्वात् पुरुषं आत्मयाधात्म्यज्ञं ये ह्यकामा सुमुक्षवो लौकिकापरविद्याविषयकविभूतिवितृष्णा भूत्वा उपासते परंब्रह्मधियेत्यर्थः । ते हि धीराः ब्रह्मविद्दृष्टिपूताः सन्तः शुक्रं शुक्रं नृबीजं शरीरोत्पत्तिकारणं अनेकयोनिप्राप्तिलक्षणं अतिवर्तन्ति अतिक्रम्य तत्पदं भजन्त इत्यर्थः । यत एवमतः सर्वथा तमात्मज्ञं पूजयेदित्यमिप्रायः ॥ १ ॥

सकामस्योपासकस्य निष्कामस्य च व्यतिरेकः

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जयते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

सकामधिया ब्रह्मविदुपासनाफलमनुक्रामति—कामानिति । यस्तु ब्रह्मात्मविद्विष्ट योजयन्ति सामान्यधिया उपास्य तत्सकाशात् प्राकृतविभूतिविषयककामान् मन्यमानस्सन् कामयते प्रार्थयते, स कामी तैः कामभिः धर्माधर्मविषयककामैः तत्र तत्र जायते । यत्र यत्र कामाः स्वेष्टिविषयनिमित्ततया पुरुषमज्ञं नियोजयन्ति तत्र तत्र तैरेव कामैरावेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थचिन्तया प्राकृतभूमिषु पर्याप्तकामो भवति आत्मकामत्वात्, तस्य आत्ममात्रपर्याप्तकामस्य स्वाविद्यातत्कार्यप्राकृतभूतिवैमुख्यपूर्वकं येनात्ममात्रे मतिः कृता तस्य कृतात्मनस्तु इहैव तिष्ठत्येव कलेबरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः कामाः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति । न हि पुनर्जयन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

ब्रह्मभावमीहमानस्यैव ब्रह्मप्राप्तिः

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तज्ज्ञं स्वाम् ॥ ३ ॥

आत्मलाभान्न ह्यपरो लाभो विद्यते तत्त्वाभाय प्रवचनादय उपायाः स्युः
इत्यत आह—नायमिति । अनात्मापह्वसिद्धोऽयमात्मा वेदशास्त्रजालप्रवचनेन
कृत्स्नाध्ययनेन न हि लभ्यः । तथा प्रन्थार्थधारणशक्तिमन्मेधयापि न लभ्यः ।
नापि बहुना श्रुतेन बहुधा कृतश्रवणेनापि न लभ्य इत्यर्थः । तर्हि केन लभ्यः ?
इत्यत आह—यमेवेति । यं परमात्मानमेव एष विद्वान् निष्प्रतियोगिकस्व-
मात्रमिति वृणुते प्राप्तुमीहते, तेन वरणेन एष आत्मा लभ्यः । न ह्यन्येन
साधनान्तरेण सर्वप्रत्यग्भेदेन नियलब्धस्वभावोऽपि स्वातिरिक्तास्तिवावरणच्छन्नो
न हि लभ्यते । सर्वापह्वसिद्धब्रह्ममात्रबोधरविणा स्वात्मावरणध्वान्ते विनाशिते
नियलब्धतया स्वात्मलाभो भवतीत्याह—तस्येति । तस्यैष आत्मा या पुरा
स्वातिरिक्तास्तिवावरणच्छन्नेव भाता, प्रबोधतः तदृष्ट्यावृत्तौ भिन्नायां अथ तामेव स्वां
स्वयाथात्म्यरूपिणीं तनुं वृणुते प्रकाशयति । असल्लौकिकाद्यदृष्टिमोहे सत्यसति
निरावृतसकृद्वानरूपेण स्वयमाविर्भवति । यत एवमतः स्वातिरिक्तापह्वपूर्वकं
निष्प्रतियोगिकात्ममात्रबोधो ह्यात्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विवेकवैराग्यमूलसंन्यासेन ब्रह्मप्राप्तिः

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।

एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

तादृशप्रबोधसाधनानि कानि ? इत्यत आह—नायमिति । यथोक्तलक्षणो-
ऽयमात्मा निष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रप्रबोधसहकारिलं स्वातिरिक्तप्रपञ्चनिरासक-
तीत्रतमवैराग्यं तद्विहितेन बलहीनेन न लभ्यः । नापि स्वदेहारपुत्रादौ
अहंममाभिमानपूर्वकं स्वात्मतत्साधनविस्मरणं प्रमादः । तस्मात् प्रमादात्,
तपः ज्ञानं लिङ्गं संन्यासः स्वातिरिक्तसंन्यासविरलज्ञानात् न हि लभ्यते ।
यस्तु विद्वान् एतैः बलाप्रमादसंन्याससहकृतज्ञानोपायैः अनवरतं यतते प्रयतते
तस्य एष आत्मा भ्रान्त्यात्तजीवभावमुत्सृज्य प्रत्यग्रूपेण ब्रह्मधाम ब्रह्मयाथात्म्य-
रूपेण विशते प्रविशति । स्वान्यविस्मारकतथा स्वयमेव विजृभत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मता

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ९ ॥

ब्रह्मधामप्रवेशः कथम्? इत्यत आह—संप्राप्येति । बाह्यतृसिसाधनवैमुख्य-
पूर्वकं केवलज्ञानेनैव तृप्ताः । परमात्मभावकृत आत्मा अन्तःकरणं येषां ते
कृतात्मानश्च । रागिणां कृतात्मता कथम्? इत्यत आह—वीतरागा इति ।
विगलितरागादिदोषा इत्यर्थः । इन्द्रियेन्द्रियार्थ्यापृतानां वीतरागता कुतः?
इत्यत आह—प्रशान्ता इति । उपरतबाह्यान्तःकरणा इत्यर्थः । इत्थं दर्शन-
विशिष्टा ऋषयो ये धीराः युक्तात्मानः सन्तः एनमात्मानं सर्वगं सर्वतः
संप्राप्य सर्वमेव आविशन्ति । एवं ब्रह्मविद उपाधिनिर्मुक्तघटाकाशवत्स्वाति-
रित्तसर्वप्रपञ्चापद्मवसिद्धं ब्रह्मधाम प्रविशन्तीति भावः ॥ ९ ॥

ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चबाधे मुक्तिः

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तार्थमेव विशेषणान्तरेण स्पष्ट्यति—वेदान्तेति । वेदान्ता उपनिषदः
तदर्थविचारजं ज्ञानं विज्ञानं तेन तस्यार्थः तद्गोचर आत्मा यः सुनिश्चितः ते
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । केवलब्रह्मनिष्ठानुकूलसर्वकर्मपरियागलक्षणसंन्यास
एव योगः तस्मात् । यतनशीला यतयः । संन्यासयोगादेव शुद्धसत्त्वप्रधानाः
सन्तः ते ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । ब्रह्मविदां बहुत्वाद्ब्रह्मलोकेष्विति
बहुवचनं ब्रह्मणीर्यर्थः । स्वातिरेकेण यत्परमन्यदिव भाति तस्य अन्तं अवसानं,
यत्सम्यज्ञानं कल्यति स परान्तकालः तस्मिन् परान्तकाले । सम्यज्ञाने
सति तत्समकालं परममृतं अमरणधर्मकं ब्रह्मैव येषां ते परामृताः जीवन्नेव
ब्रह्मभावमापन्नाः सन्तः विभिन्नघटाकाशवत् निःखेहदीपवच्च मुच्यन्ति निर्वृतिं

उपयान्ति । सर्वे ब्रह्मविद्विरिष्ठाः सर्वापह्वसिद्धब्रह्ममात्रतया पर्यवसन्ना इत्यर्थः । ततो न हि तद्रूपं केऽपि न जानन्ति । ब्रह्मणि पर्यवसन्नानां ब्रह्ममात्रत्वात् । “अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः” इति,

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
पदं यथा न दृश्यन्ते तथा ज्ञानवतां गतिः ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च । स्वाज्ञानां गतेः देहादिपरिच्छिन्नत्वेन तद्रूपं दृष्टुं शक्या । साध्यसाधनभिदाक्षलितत्वात् । ब्रह्म तु परिच्छेदत्रयापह्वसिद्धम् । तद्वावमापन्नस्यापि तथात्वात् । सोऽयं विद्वान् स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्ञानिनो देहादर्बद्धात्मता

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वं एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

संवातावच्छिन्नजीवस्य स्वप्रबोधतः स्वभावसिद्धौ देहारंभकप्राणादिकलानां का गतिः । इत्याशंक्य स्वाज्ञानप्रभवाणां स्वाज्ञानावधिकत्वात्स्वाज्ञानपह्वसमकालं ता अपि स्वकारणेन समं ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना भवेयुरित्याह—गता इति । जीवस्य स्वज्ञानतः स्वभावपत्तौ व्यष्टिसमष्ट्यात्मकदेहाद्यारम्भकत्वेन प्रश्नोपनिषत्परिपठिताः प्राणादिपञ्चदशसंख्याकाः कलाः स्वस्वकारणायमानप्रतिष्ठा गताः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । तथा पञ्चदशसंख्याका देवाश्च ज्ञानकर्मेन्द्रियान्तःकरणपञ्चकभेदाः श्रोत्रादयः सर्वे दिगादिप्रतिदेवतासु गताः विलयं प्रपन्ना इत्यर्थः । तथा आगामिसंचितारब्धकर्माणि निष्प्रतियोगिक-निर्विशेषब्रह्मप्रबोधसमकालं प्रलयं स्वकारणे गतानीत्यर्थः । स्वातान्तःकरणोपाधिना विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः विज्ञानमयात्मा जीवश्च तस्य स्वाज्ञानप्रभवो-पाश्यपह्वप्रबोधसमकालं प्राणादयः सर्वे परे अव्यये ब्रह्मणि एकीभवन्ति ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सदृशान्तं नामरूपप्रव्याप्तेन ब्रह्मावासिः

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

इतश्च दृश्यान्तपूर्वकं ब्रह्मणि परिसमाप्तिं दर्शयति—यथेति । यथा समुद्रे महता वेगेन स्यन्दमानाः गङ्गाद्या नद्यः समुद्रं प्राप्य पुरात्तगङ्गादिनामरूपे विहाय अस्तं अदर्शनां गच्छन्ति ; तथैवं विद्वान् स्वाविद्याकृतनामरूपात् विमुक्तः सन् स्वाविद्यापदतत्कार्यात्तदारोपापवादाविकरणं परं तद्रत्तहेयांशापहवसिद्धं परात् परं स्वमात्रतया दीप्यमानत्वात् दिव्यं निष्प्रतियोगिकपूर्णरूपत्वात् पुरुषं स्वमात्रतया उपैति । श्रेयसो विम्रबाहुल्याद्विद्विदपि नरभूतदेवैः विश्नितो ब्रह्मप्राप्य अन्यां गति गच्छेदित्याशंक्य ब्रह्मवेदनात् पुरा यद्यपि नरादयो विन्नं कुर्वन्तु तद्विदेनसमकालं “तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते” इति श्रुत्यसुरोधेन सर्वेऽप्यनुकूलतां भजन्ति ॥ ८ ॥

ब्रह्मविद्याफलश्रुतिः

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

वस्तुतो ब्रह्मातिरिक्तनरभूतदेवादिवैरल्यादेदेनसमकालं ब्रह्मविद्विहैव भवतीति निगमयति—स य इति । यः कश्चित् विद्वान् सर्वापहवसिद्धत्वेन यत् परमं तत् परमं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेद तदेदेनसमकालं स ब्रह्मैव भवति । अस्य कुले शिष्यवर्गे वा अब्रह्मवित् न हि भवति । तत्परं परा ब्रह्मवित्पदमेव भजतीत्यर्थः । न च,

नरविन्नं कार्तवीर्याद्गूतविन्नं तु दौर्गिकात् ।

शारभाहेवविन्नं च निराकुर्यात् त्यं बुधः ॥

इति पुराणवचनानुरोधेन विघ्नत्रयशान्त्यर्थं देवतात्रयमुपास्यमिति वाच्यम् ; ब्रह्मात्रावगतेः निर्वर्त्यविघ्नत्रयंतत्रिवर्तकदेवतात्रयतद्रत्तेयांशापह्नवपूर्वकत्वात् वेदनसमकालं ब्रह्मविद्वहेयर्थः । शोकपापग्रन्थिसत्त्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्मात्रताकुतः ? इत्यत आह—तरतीति । निमित्ताभावान्न हि शोकादेरवकाशः । यदि स्वाज्ञदृष्ट्या स्यात्तदपि वेदनसमकालमेव कैवल्यनिमित्तं शोकं तरति । पुण्यपापलक्षणं पापमानं तरति । हृदयगुहाश्रयाविद्याग्रन्थिभ्यः पुरैव विमुक्तः सन् अधुनाप्यमृतो भवतीव भवति । “मिद्यते हृदयग्रन्थिः” इत्यादेरुक्तत्वात् ॥९॥

ब्रह्मविद्योपदेशप्रकारे क्रक्तसम्मतिः

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुहृत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विष्विवैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अथ ब्रह्मविद्यासंप्रदायं दर्शयनुपसंहरति—तदिति । इत्थं विद्यासंप्रदानविधानं क्रचा मन्त्रेण अभ्युक्तम् । क्रियावन्तः विष्विकर्मानुष्ट्रातृत्वात् । श्रोत्रियाः अधीतवेदवेदाङ्गत्वात् । “एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति” इति बोधायनोक्तेः । तथा अपरब्रह्मनिष्ठाः परब्रह्मबुमुत्सवः स्वयं श्रद्धयन्तः एकर्षिं अग्निं जुहृते जुहृति । तेषां अधिकारिणामेव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयात् । यदथवाणां शिरसि अग्निधारणलक्षणं ब्रतं प्रसिद्धं भवति तत् विधिवत् यथाविधानं यैस्तु चीर्णं तेषामेव यत् सत्यमक्षरं पुरुषाख्यं तद्वदेत ॥ १० ॥

यथोक्ताधिकारिभिन्नस्यानर्हत्वमाचार्यपूजनं च

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णवतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

पुरा एवं क्रषिः अङ्गिरा नाम विधिवत् पृष्ठवते शौनकाय उवाच ।
 तदन्योऽपि श्रेयोऽर्थिने ब्रूयादिल्याह—तदेतदिति । इत्थं “ब्रह्मा देवान्”
 इत्यादि ब्रह्मवित्संप्रदायप्रवर्तकं एतत् ग्रन्थजातं अचीर्णव्रतो नाप्यर्थीते न
 पठति । विधिवत् चीर्णव्रता अधीतविद्या सफला भवतीति समाप्ता हि ब्रह्मविद्या ।
 सा येभ्यः पारंपर्यक्रमेण प्रवृत्ता तेभ्यो नमः । ये सर्वापहवसिद्धं परं ब्रह्म
 समात्रमिति दृष्टवन्तः ते परमर्षयः । भूयो भूयोऽपि तेभ्यो नमः । द्विर्वचनं
 मुण्डकोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रिश्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 लिखितं स्याद्विवरणं मुण्डकस्य स्फुटं लघु ।
 एतद्विवरणग्रन्थो द्व्यशील्याधिकषट्ठतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यश्वेतरशतोपनिषद्ब्रह्मविवरणे पञ्चसङ्ख्यापूरकं
 मुण्डकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

श्रीगौडपादीयकारिकासहिता

माण्डूक्योपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

आगमप्रकरणम्

ओङ्कारस्य सर्वाधारत्वं चतुष्पात्वं च

ओमित्येतदक्षरमिदऽ सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भ-
विष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यन्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार
एव ॥ १ ॥

सर्वं हेतद्वाह्यमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

माण्डूक्योपनिषद्गूढपराभूमिवरासनम् ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्ततुर्यतुर्यहर्ति भजे ॥
नत्वा श्रीगुरुपादाब्जतुर्यतुर्यातिमिच्छताम् ।
माण्डूक्योपनिषद्गूढपरमाशय उच्यते ॥

अथ खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तमण्डूकशाखामस्तकतुर्यतुर्यस्वरूपप्रतिपाद-
कत्वेन सर्ववेदान्तसारिष्ठमाण्डूक्योपनिषत् विजूम्भते ।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तते पदं संप्रहेण ब्रवीमि ॥
ओमित्येतत् ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

“एतद्वै सत्यकामं परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः”, “ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम्, ओमित्यात्मानं युज्वीत, ब्रह्मप्रणवः षोडशामात्रात्मकः, ओङ्काराग्रविद्योतं तुर्यतुरीयम्”,

माण्डूक्यमेकमेवालं सुमुक्षूणां विमुक्तये ।

इत्यादिश्रुतिप्रकटितमहिमेयं ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यप्रकाशिनी माण्डूक्योपनिषद् गुरु-
शिष्यसंबादरूपाख्यायिकामन्तरावान्तररूपेण प्रवृत्ता हि । समस्तप्राण्यदृष्टो
निहेतुकतया श्रुतेः प्रवृत्तिर्विद्यास्तुयर्था । हिमवत्पृष्ठासनो गौडपादाचार्यः
श्रीशुकमुखान्माण्डूक्योपनिषद्भूदाशयं विज्ञाय स्वयं जाग्रजाग्रदाद्यविकलपानुकै-
रसान्तत्चतुर्षष्ठदशकलनापहवसिद्धं तुरीयतुरीयं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति
प्रबोधसमकालं कृतकृत्यपदं प्रपद्याथ सर्वभूतानुकम्पया तामेतामुपनिषदं
व्याच्चित्यासोगौडपादाचार्यस्य माण्डूक्यगूढाशयानुवादिन्यः श्रुतयः खिलश्रुतयो
मन्त्राश्च प्रादुर्बभूतः सहस्रशः । तत्र कांश्चिन्मन्त्रान् प्रधानतश्चतुर्षष्ठाद-
गोचरचातुर्मात्रालंकृतमाण्डूक्योपनिषदः प्रत्यंशं विभागशो योजयामास ।
तस्य आगमप्रधानत्वेन ओङ्कारायथात्म्यनिर्णायिकत्वात् तदिदमागमप्रकरण-
मुच्यते । दिष्टश्रुतिमन्त्रजातमर्थतः संगृह्य कारिकारूपेण प्रकरणत्रयं रचयामास
वैत्यादृतालातशान्तिभेदात् । तत्राद्यप्रकरणे अभिधानाभिधेयात्मकजाग्र-
जाग्रदादिचतुर्षष्ठदशकलनापहवसिद्धतया निष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यमात्रमवशिष्यत
इत्युक्तम् । तत्र केचिद्ब्रह्मातिरिक्तजाग्रजाग्रदादेरात्मत्वसत्यत्वादिकं मन्यन्ते ।
तच्छशविषाणवदसदिति प्रकटयितुं वैत्यप्रकरणं प्रवृत्तम् । तथा च
वक्ष्यति—

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।
न पृथग्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥

इति । स्वातिरिक्तद्वैतप्रपञ्चापहृवसिद्धं निष्प्रतियोगिकाद्वैतमिति प्रकटयितुमद्वैत-प्रकरणमान्नातम् । तथा च वक्ष्यति—

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचित्त जायते ।

इति । तत्र परमाद्वैतस्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तविकल्पनिरसनायालातशान्तिप्रकरणं विवरचितम् । एवं “ओमित्येतदक्षरम्” इत्यादिप्रकरणचतुष्टयस्य संक्षेपतो विवरणमारम्यते—ओमित्येतत् इति । यदिदं घटपटायर्थत्वेनाभिधीयते तदभिधेयजातमुच्यते । इथं स्वाज्ञादृष्टिविकल्पतस्याभिधेयजातस्य स्वज्ञदृष्ट्याभिधानमात्रत्वात् स्वाज्ञादृष्टिविकल्पताभिधानभेदस्यापि “तथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तुण्णान्येवमेवोङ्गरेण सर्वा वाक् संतुण्णोङ्गार एवेदं सर्वम्” इति श्रुत्यनुरोधेनोङ्गारस्वरूपत्वादोङ्गारविकारोऽयमभिधानप्रपञ्चः । तदभिधेयजातं इदं सर्वमक्षरम् । तस्य घटाद्यारोपाविकरणत्वादधिकरणातिरेकेणारोपवैरल्याच्च ओमितीदं सर्वमक्षरमेवेत्यर्थः । इत्थमभिधानाभिधेयोपायपूर्वकं परं ब्रह्मावगन्तुं शक्यमिति ओङ्गार एव वा सर्वमिति संक्षेपार्थः । विस्तरार्थमाह—तस्य इति । तस्य ओमित्येतस्याक्षरस्य ब्रह्मात्मुपायत्वेन उप समीपतया विस्पष्टमाख्यानं उपव्याख्यानं प्रसक्तमित्यर्थः । तत् किं? इत्यत आह—भूतं इति । यद्यत् कालत्रयपरिच्छेदं तत्तत् सर्वमोङ्गार एव । यज्ञान्यत् त्रिकालातीतं अव्यक्तादि तदप्योङ्गार एव । अव्यक्तस्य कालापरिच्छेदत्वात् । “ओमित्येतदक्षरम्” इत्यत्राभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽपि सर्वमोङ्गार एवेत्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः । सर्वं ह्येतद्रूपं इत्यादिना पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशस्तु अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । तयोरेकत्वप्रतिपत्तेयुगपदपहोतुमुपायत्वात् । ततस्तदपहृवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते । तथा चैकत्वप्रतिपत्तौ वक्ष्यति—“पादा मात्रा मात्राश्च पादाः” इति । ओङ्गारमात्रं सर्वमिति यदुक्तं तदेतद्वि ब्रह्म । तत् किं परोक्षं? इति शङ्कायां तदपरोक्षतया निर्देशाति—

अयमात्मा ब्रह्म इति । योऽयं व्यष्टिपञ्चतत्कार्यभावाभावप्रकाशकत्वेन तदपवादास्पदत्वेन चाभिहितः सोऽयं प्रलयगात्मैव । समष्टिपञ्चापवादाधिष्ठानतयोपबृहणाद्विलेति प्रलयग्रन्थाणेरेकत्वादपरोक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः । “अयमात्मा ब्रह्म” इति निर्दिष्टप्रलयगमित्परमात्मनः कार्षपणवच्चतुष्पात्वं व्यक्तीकरोति—सोऽयमात्मा इति । षोडशावश्वविशिष्टत्वं कार्षपणत्वम् । न हि गौरिवायं चतुष्पात् भवति । स्वाज्ञदृष्ट्या व्यष्टिसमष्टितदैक्योपाध्यमिमानतो विश्वविश्वविराण्डिराण्डोत्रोत्रादिभेदेन त्रिपञ्चदशपादयमात्मा भवतीत्यर्थः ॥ १-२ ॥

तस्य प्रथमपादस्त्ररूपम्

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविशतिमुखः स्थूल-
मुखैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

कथं प्रधानतश्चतुष्पात्वम्? इत्यत आह—जागरितस्थान इति । जाग्रत्प्रविभक्तजागरितं स्थानमस्य विश्वविश्वादेर्विराण्डिराण्डोत्रोत्रादेरिति जागरितस्थानः । तथा स्वातिरिक्तविषये प्रज्ञा यस्येति स विश्वविश्वादिः बहिःप्रज्ञः । कार्याद्युपाधिकृतत्वं बहिःप्रज्ञत्वं न स्वतः, स्वस्य विज्ञानस्वरूपत्वात् “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । तथा स्थूलोपाधिकृतानि सप्ताङ्गानि यस्येति सप्ताङ्गः ।

अग्निर्धी चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्निवृत्ताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्मयां पृथिवी होष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

इति श्रुतेः । कर्मज्ञानेन्द्रियप्राणपञ्चकान्तःकरणचतुष्यतत्तद्विषयोपलब्धिमद्द्वारत्वेन मुखानि यस्येति एकोनविशतिमुखः । स एवंविशेषणविशिष्टो विश्वविश्वादिर्विराण्डैश्वानर ओत्रोत्रादिश्वैकोनविशतिकरणकरैः स्थूलशब्दादिविषयान् भुद्भृत इति स्थूलमुक् । विश्वश्वासौ नरश्वेति विश्वनरः । विश्वनर एव वैश्वानरः ।

स्थूलप्रविभक्तस्थूलाद्युपाधिकत्वात् स हि प्रथमः पादः । उत्तरपादाधिगमस्यै-
तत्पूर्वकत्वात् प्राथम्यं युक्तम् । जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वे वैश्वानरश्चतूरुप
अकार एव । “ चतूरुपो ह्ययमकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञा-
विकल्पैरकाररूपैः ओतो ह्ययमात्मा ” इति श्रुतेः । कथं “ अयमात्मा ब्रह्म ” इति
निर्दिष्टप्रत्यगभिन्नपरमात्मनश्चतुष्पात्वे प्रकृते सप्ताङ्गवचनमप्रकृतमिति चेत् ;
साध्यात्मिकादिप्रपञ्चस्यानेनात्मना चतुष्पात्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं कृते
साध्यात्मिकादिप्रपञ्चारोपापवादस्तदधिकरणत्वेन विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्त-
सिद्धिः ।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

“ सर्वभूतानि चात्मनि ” इति च श्रुत्यनुरोधेन सार्वात्म्यसिद्धिश्च स्यात् । नो
चेदात्मनो देहपरिच्छित्या परिच्छिन्नोऽयमात्मा इत्यात्मास्तीति वा वार्तापि न
स्यात् । “ देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं ब्रह्म ” इति श्रुत्येष्यते
सार्वात्म्यमपरिच्छिन्नत्वं च । अतो युक्तमुक्तमाध्यात्मिकादिप्रपञ्चसम्बन्धतः
सप्ताङ्गत्वं स्यादिति । “ यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मम् ” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेनाध्यात्मिकाधिदैवव्यष्टिसमष्ट्युपाध्यवच्छिन्नविश्व-
विश्वादेरेकत्वं तत्सूक्ष्मांशोपाधिकतैजसतैजसाद्योरुपलक्षणार्थः । तद्वीजांशोपाधिक-
प्राङ्गाङ्गबीजविराङ्गाद्योरविशेषत एकत्वं सिद्धमित्यर्थः । एवं च सत्येतत्सर्वापहृवे
निष्प्रतियोगिकाद्वृत्तं सिद्धं भवति ॥ ३ ॥

तस्य द्वितीयपादस्वरूपम्

स्वप्रस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्त-
भुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

प्रणवस्थूलप्रपञ्चमुक्त्वा सूक्ष्मप्रपञ्चमाच्छेदे—स्वप्रस्थान इति । व्यष्टि-
समष्ट्यात्मकस्थूलादिचतुर्धाभिन्नस्वप्रस्थानमस्य तैजसविश्वादेरिति स्वप्रस्थानः ।

जाग्रज्ञाप्रदादिभवबाह्यप्रविभक्तवाह्यादिप्रज्ञासंस्कारतो बाह्यसाधनमनपेक्ष्याविद्याकाम-
कर्मप्रेर्यमाणवासनाकलितमनसैव सर्वं परिकल्प्य स्वमेऽन्तःप्रज्ञा यस्य सोऽयं
अन्तःप्रज्ञः । “अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहल्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वप्ति”, “अत्रैष देवः स्वमे महिमानमनुभवति”
इति श्रुतेः । स्थूलप्रपञ्चसंस्कृतवासनोद्भूतसप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः इति
व्याख्यातम् । जाग्रत्प्रविभक्तभोगो यस्य स प्रविविक्तभुक् । केवलतेजोरूप-
प्रज्ञाविषयो भवतीति तैजसः इति द्वितीयः पादः “स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा
तैजसो हिरण्यगर्भश्चतूरूप उकार एव । चतूरूपो ह्यमुकारः स्थूलसूक्ष्मबीज-
साक्षिभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरुकाररूपैरनुज्ञाता ह्यमात्मा” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

तस्य तृतीयपादस्त्ररूपम्

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति
तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यान-
न्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः तृतीयः पादः ॥ ९ ॥

अकारोकारतदध्यक्षपादनिरूपणानन्तरं मकाराध्यक्षबीजपादं विवृणोति—
यत्र सुप्त इति । यत्र स्थाने काले वा सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन
स्वप्नं पश्यति । न हि पूर्वयोरिव सुप्तस्य कामस्वप्नदर्शनं वास्ति तत् एतत् सुषुप्तम् ।
सुषुप्तं स्थानं अस्य प्राज्ञविश्वादेरिति सुषुप्तस्थानः । जाग्रदादिस्थानद्वयप्रविभक्तद्वैत-
प्रपञ्चस्य कारणज्ञानप्रस्तत्वेनैकीभूतत्वात् एकीभूतः । यद्भूत् नैशतमसावृत-
घटादि तमोघनमिव भाति तद्भूत् जाग्रत्स्वप्नमनस्पन्दनप्रज्ञानजातं घनीभूतं यस्य स
हि प्रज्ञानघनः । एवशब्दतः प्रज्ञानघनातिरिक्तजात्यन्तरं नास्तीति द्योल्यते ।
जाग्रदादिस्मनस्पन्दनायासदुःखवैरल्प्यात् आनन्दमयः । मयटो विकारार्थत्वादा-
नन्दविकारो नानन्द एवेत्यर्थः । तथा आनन्दभुक् निरायासस्थितिरूपानन्दानु-
भूतेः आनन्दमुगुच्यते “एषोऽस्य परम आनन्दः” इति श्रुतेः । तत्रयचेतसो
जाग्रदादेवारीभूतत्वाद्वौधलक्षणं वा चेतोमुखं द्वारमस्येति वा चेतोमुखः ।

भूतादिकालत्रयज्ञातृत्वं सकलविषयज्ञातृत्वं प्रज्ञसिमात्रं वा इतराचेक्षया विज्ञिष्ट-
प्रज्ञानमस्यास्तीति वा प्राज्ञः । सोऽयं तृतीयः पादः ॥ ९ ॥

स एव सर्वेश्वरः

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

अध्यात्माधैविकमेदजातस्य सर्वस्य एष एव ईश्वरः । न ह्येतस्मादी-
शादन्यः प्राज्ञोऽस्ति । “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः” इति श्रुतेः ।
सर्वो भूत्वा सर्वं जानातीति एष सर्वज्ञः । सर्वभूतान्तरनुप्रविश्य तन्नियन्त्रृत्वात्
एषो ह्यन्तर्यामी । यथोक्तलक्षणं जगत् यस्मात् जातं स ह्येष योनिः
सर्वस्य इत्यर्थः । यतो भूतानां भौतिकानां च प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ
भवतः सोऽयमीश्वरः सर्वकारणमित्यर्थः । “सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ
ईश्वरश्चतूरूपो मकार एव । चतूरूपो ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभि-
रोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैर्मकाररूपैरनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा”, “एष त आत्मान्तर्या-
म्यमृतः”, “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”, “तस्मात् सर्वंगतः शिवः”
इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

तस्यैव विश्वादिभेदेन ब्रेधा स्थितत्वम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

वहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिथा स्थितः ॥ १ ॥

उक्तेऽयै एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति—वहिःप्रज्ञ इत्यादिना । एक एव
ईश्वरो व्यष्टिसमष्टयात्मकदेहत्रये स्थूलादिप्रविभक्तस्थूलादिरूपसवच्छृङ्ख्य विश्व-

तैंजसप्राज्ञविश्वादिरुपेण त्रिधा स्थितः सन् बाह्यान्तर्घनप्रज्ञतां भजति ।
अत ईश्वरस्य स्थानत्रयव्यतिरिक्तासङ्गशुद्धत्वादि सिद्धमिल्यर्थः ॥ १ ॥

अवस्थावयानुभवः

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

पञ्चदशावस्थायुपलक्षणार्थं जाग्रजाग्रदायवस्थात्रयानुभवं दर्शयति—
दक्षिणाक्षिमुख इति । “इन्धो ह वै नमैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः”
इति श्रुत्यनुरोधेन आदित्याद्यन्तरत्वेनेत्यो दीसिगुणविशिष्टविराङ्गाद्यात्मा चक्षुषि
च द्रष्टा एकः । “स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः” इति श्रुतेः ।
स्थूलादिविषयोपमोगाय दक्षिणमक्षयेव मुखं तस्मिन् दक्षिणाक्षिमुखे सर्वेषु
करणेषु अविशेषेष्वपि स्थूलादिरूपप्रहणे दक्षिणाक्षिण्युपलब्धपाठवात् दक्षिणा-
क्षिमुखे विश्वविश्वादिस्थूलादिरूपप्रहणं कुर्वन् यत्र जागर्ति सेयमवस्था
जाग्रजाग्रदादीत्युच्यते । इत्थं दक्षिणाक्षिगतविश्वो बाह्यरूपं दृष्ट्वा अथ
यदा निमीलिताक्षो भवति तदा वासनारूपमिभ्यक्तस्वप्नं पश्यति । सेयं
जाग्रद्विभक्तस्वप्नावस्थोच्यते । चक्षुरादिव्यापारोपरमे अन्तर्मनसि व्यापृतस्तु
विश्वप्रविभक्ततैजस इत्यभिवीयते । स हि हृदि आकाशे च यदा स्मरणादि-
व्यापृतेरूपस्मो भवति तदा जाग्रत्प्रविभक्तस्वापावस्थोच्यते । तन्निवर्तको
विश्वविभक्तप्राज्ञो भवति । तत्र मनोव्यापारवैरत्यात् अविशेषेण प्राणात्मनाय-
मवशिष्यत इत्यर्थः । “प्राणो हेवैतान् सर्वान् संवृडक्ते” इति श्रुतेः । इत्थं
त्रिधा देहे व्यवस्थितिः जाग्रजाग्रदादिपञ्चदशावस्थातद्विषयसमितिदैक्याध्यक्षोप-
लक्षणार्थ्यर्थः ॥ २ ॥

विश्वादेः स्थूलाक्षिमुक्त्वं तृसिश

विश्वो हि स्थूलभुडनित्यं तैजसः प्रविभक्तभुक् ।

आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निवोधत ॥ ३ ॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तस्तु तैजसम् ।
आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तुमि निबोधत ॥ ४ ॥

विश्वविश्वादेः स्थूलादिभक्त्वं तेनैव तुमि च निगमयति—विश्वो हि
इत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३-४ ॥

एतद्वोगज्ञानफलम्

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तिः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुज्ञानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

भोक्तुभोग्यजातं ब्रह्मेति ज्ञानफलमाह—त्रिषु धामसु इति । जाग्रदादिषु
त्रिषु धामसु स्थूलप्रविविक्तानन्दभेदेन त्रिधाभूतमिव यत् भोज्यं एकं विद्यते
स्थूलप्रविभक्तस्थूलाद्युपाधिभेदेन विश्वविभक्तविश्वादिरूपो भोक्तापि एक एव
सर्वावस्थाभोक्ताहमित्येकत्वानुसन्धानात्तद्वावाभावप्रकाशकत्वेन प्रत्यक् प्रकीर्तिः ।
यस्तु भोक्तुभोज्यतया विभिन्नं एतदुभयं ब्रह्मेति वेद स हि स्वाज्ञदृष्ट्या
भुज्ञानोऽपि न लिप्यते सर्वस्य एकभोक्तुभोज्यत्वात् ।

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥

इति श्रुतेः । न हि स्वाज्ञेन स्वयमयते स्वस्याचृत्वात् दाह्यदग्निविदिर्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्यैव सर्वकारणत्वम्

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।
सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽशून् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

स्वाज्ञादिदृष्ट्या सर्वकारणत्वं स्फोरयति—प्रभव इति । स्वाज्ञदृष्टि-
प्रसक्तविश्वविश्वादिसर्वभावानां स्वसत्त्या सतां प्रभवः उत्पत्तिः, न ह्यसताम्—

असतो मायया जन्म तत्त्वतो न हि युज्यते ।
वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥

इत्यसतोऽनुत्पत्तिं वक्ष्यति । यद्यसतां प्रभवस्तदा ब्रह्मणोऽव्यवहार्यत्वेन प्रहण-
द्वाराभावात्स्यासत्त्वं प्रसज्यते । यथा रज्जवारोपितसपादैः रज्जवाद्यात्मना सत्त्वं
तथा स्वारोपितविश्वस्य स्वरूपतः सत्त्वम् । स्वोत्पत्तेः पुरा भावानां प्राणात्मना
सत्त्वभियत्र “नैवेह किञ्चनाप्न आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्” इति श्रुतेः ।
अतः प्राणो बीजात्मा पुरुषः ईश्वरः स्वाविद्यातत्कार्यचेतयितृत्वात् चेतः स्वयं
भवति । रवेरंशव इव स्वस्यांशवश्चेतोऽशवो विषयभावविलक्षणाः सलक्षणाश्चाग्नि-
विस्फुलिङ्गवत् जलार्कवच्च विश्वविश्वादिभेदेन देवमनुष्टिर्यगादिदेहेषु पृथक्
पृथक् विभाव्यमानाः । तान् चेतोऽशून् तद्वोग्यलक्षणं सर्वभिदं जगच्च सृजतीत्यत्र
“यथोर्णनाभिः”, “यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः” इति श्रुतेः । वस्तुतो-
ऽवस्तुतो वापि स्वातिरिक्तं जगत् सत्त्वेनासत्त्वेनापि न किंचित् जायते ।

केवलं ब्रह्मात्रत्वानास्त्यनात्मेति निश्चिन्तु । इति,

“यत्र किंचिन्न जायते” इति च जातिसामान्यवैरल्यश्रुतेः ॥ ६ ॥

सृष्टिविकल्पः

विभूर्ति प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।
स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तसृष्टिस्वरूपमाच्छे—विभूर्ति इति । सृष्टिः ईश्वरविभूति-
रिति सृष्टिचिन्तकाः मन्यन्ते न तत्त्वविदः सृज्यमानविषयवैरल्यात् । “इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुतिः, “स्वप्नमाये यथा दृष्टे” इति
कारिकातश्च अन्यैः स्वज्ञैः स्वप्नसरूपा मायासरूपा चेति विकल्पिता इयं
सृष्टिः इत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवस्वभाव एव सृष्टिः

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।
 कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥
 भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।
 देवस्त्यैष स्वभावोऽयमासुकामस्य का सृप्ता ? ॥ इति ॥ ९ ॥

ईश्वरेच्छातः कालाद्वा सृष्टिः स्यादिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्त इत्याह—
इच्छामात्रं इति । केचन प्रभोरिच्छामात्रं घटादिप्रपञ्चसृष्टिरिति । सृष्टौ
विनिश्चिताः केचन कालादेव सृष्टिरिति । यद्वा—भोगार्थं क्रीडार्थं इति च
सृष्टिरिति अपरे मन्यन्ते । पक्षद्वयं दूषयति—देवस्यैष इति । “विभूतिं
प्रसवं त्वन्ये” इत्यादिसर्वपक्षदूषणमाह—आपकामस्य इति । अधिष्ठाना-
ज्ञानातिरिक्तसृष्टिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८-९ ॥

तस्य तुरीयपादस्वरूपम्

नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञानधनं नप्रज्ञं
नाप्रज्ञम् । अद्वश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमे-
कात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स
आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

पादत्रयमुक्त्वा तुरीयपादं विवृणोति— नान्तःप्रज्ञं इति । नान्तःप्रज्ञं नवहिःप्रज्ञमिति पाठकमापेक्षया अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् विश्वप्रविभक्तैजस-प्रपञ्चनस्य विश्वविश्वप्रपञ्चनपूर्वकत्वादिति । नाहं वहि:प्रज्ञः व्यष्टिसमष्ट्यात्मक-तदैक्यरूपजागरणाभिमानिविश्वविश्वाभिन्नविराङ्गुडारैक्योत्रोत्तरगतहेयांशाप-हृवसिद्धत्वात् । तथाहं नान्तःप्रज्ञः जागरणस्वभाभिमानिव्यावहारिकतैजसविराट्-

सूत्रैक्योत्तुज्ञातृहेयांशवैरल्यात् । नाहं बाह्यान्तर्विजूभितस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चोभयतः-
प्रज्ञः जागरणस्वापाभिमानिव्यावहारिकप्राज्ञविराट्द्वीजैक्योत्तुज्ञैकरसहेयांशवैर-
ल्यात् । नाहं प्रज्ञः जागरणजाग्रदादिभावाभावप्रज्ञाभिमानिव्यावहारिकतुर्यविराट्द्वयै-
क्योत्त्रविकल्पकलनाशून्यत्वात् । इत्थं स्थूलप्रपञ्चापहवसिद्धब्रह्मज्ञानाद्विविद्वेते ।
नाहं अप्रज्ञः व्यष्टिसमष्टिस्वप्रविभक्तजागरणाभिमानिबहिःप्रज्ञविरलप्रातिभासिक-
विश्वसूत्रविराट्द्वज्ञात्रोत्कलनाया मृग्यत्वात् । अहं अदृश्यः स्वप्रस्वप्नाभिमानि-
चित्तकल्पतद्वयमोहितप्रातिभासिकतैजससूत्रसूत्रतदैक्यानुज्ञात्रनुज्ञात्रकलनापहवतात् ।
नाहं प्रज्ञानघनः स्वप्रस्वापाभिमानिसर्वविषयाभावप्रज्ञानघनप्रातिभासिकप्राज्ञसूत्र-
बीजतदैक्यानुज्ञात्रनुज्ञैकरसकलनाबाह्यत्वात् । अहं अव्यवहार्यः स्वप्रतुर्यावस्था-
भिमानिस्वप्नाजागरणादिभावाभावसाक्षित्वव्यवहार्यप्रातिभासिकसूत्रतुरीयतदैक्यानुज्ञा-
त्रविकल्पविलक्षणत्वात् । एवं सूक्ष्मप्रपञ्चापहवसिद्धब्रह्मज्ञानतो ब्रह्मविद्वरो
भवति । अहं अग्राह्यः सुषुप्तिजागरणाभिमानिस्वाज्ञानवृत्तिग्राह्यपारमार्थिकविश्व-
बीजविराट्दकलनावैरल्यात् । अहं अलक्षणः स्वापस्वप्नाभिमानिस्वाज्ञानवृत्तिलक्षण-
वेद्यपारमार्थिकतैजसबीजसूत्रादिविलक्षणत्वात् । अहं अचिन्त्यः न किंचनावेदिष-
मिति परामर्शचिन्त्यस्वापस्वापाभिमानिपारमार्थिकप्राज्ञबीजबीजतदैक्यानुज्ञैकरसानु-
ज्ञैकरसविलक्षणत्वात् । अहं अव्यपदेश्यः स्वापतुर्यावस्थाभिमानिस्वापजागरणादि-
भावाभावसाक्षित्वव्यपदेश्यपारमार्थिकबीजतुर्यैक्यानुज्ञैकरसाविकल्पगतहेयांशापह-
वसिद्धत्वात् । एवं बीजप्रपञ्चकलनापवादतो ब्रह्मविद्वरीयान् भवेत् । अहं
एकात्मप्रत्ययसारः तुर्यजागरणाभिमानिध्यात्राद्यनेकप्रत्ययसारतुर्यविश्वविराट्दै-
क्याविकल्पोत्त्रविलक्षणत्वात् । अहं प्रपञ्चोपशमः तुर्यस्वप्नाभिमानी क्वचित्
कदाचित् अशान्तप्रपञ्चतुर्यतैजससूत्रतदैक्याविकल्पानुज्ञात्रकलनावैरल्यात् । अह-
मेव शान्तः तुर्यस्वापाभिमानिगुणसाम्यावस्थाशान्ततुर्यप्राज्ञबीजतदैक्याविकल्पा-
नुज्ञैकरसगतहेयांशापहवसिद्धत्वात् । एवं तुर्यावस्थाभागत्रयापहवबोधतो ब्रह्म-
विद्वरिष्ठो भवति । अहमेव शिवः जाग्रजाग्रद्विधविश्वविराट्द्विराडोत्रोत्रादिचतुर्पञ्चदश-
कलनाशिवापहवसिद्धनिष्ठतियोगिकतुर्यत्रब्रह्ममात्रत्वात् । अत एव अहं अद्वैतः ।

द्वैतं यदि तद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ।

इति श्रुत्यनुरोधेन सपेक्षद्वैताद्वैतकलनाविरलनिष्प्रतियोगिकपरमाद्वैतस्त्रपत्वात् । एवंविशेषणविशिष्टं यं आत्मानं स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन चतुर्थं तुर्यतुरीयं वा ब्रह्मविदादयो मन्यन्ते । स्वातिरिक्तप्रपञ्चापवादास्पदनिरास्पदब्रह्ममात्रत्वात् । स एव आत्मा सर्वापह्वसिद्धस्वमात्रत्वेन विज्ञेयः “नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्” इति श्रुतेः । तुर्यतुर्यातिरेकेण जाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनान ह्यस्ति । तुर्यतुर्यं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमप्यसल्लौकिकाद्यष्टृतीनां जाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनेव भासते । परमार्थदृशां निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया भासत इत्यर्थः । “तुरीय ईश्वरग्रासः स स्वराद् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशः चतुरात्मा ओङ्कार एव । चतूरूपो ह्ययमोङ्कारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरोत्रनुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैः ओङ्काररूपैः अविकल्पो ह्ययमात्मा” इति श्रुतौ तावत् अकारोकारमकारचातुर्विध्यवत् ओङ्कार एव चतूरूपः इत्यर्थमात्राप्रणवस्यापि चातुर्विध्योक्तेः कथं त्रैविध्यम्? इति चेत्र; सविशेषनिर्विशेषयोः पृथग्वक्तव्यत्वात् । श्रुतौ तावत् सविशेषनिर्विशेषावेकीकृत्य विवक्षितं, सविशेषनिर्विशेषयोः सविकल्पाविकल्पत्वेन मिथो वैलक्षण्यात् । स्वेतरभासकचितः स्वेतरभावे भासकतावैरल्यात् भास्यसद्वावे तनिरूपितभासकत्वेन सविशेषत्वम् । तुर्यतुर्यस्य तु स्वेतरभास्यभासकलनापह्वसिद्धत्वेन निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषत्वम् । तयोः सविशेषनिर्विशेषयोः पृथग्वक्तव्यत्वेन त्रैविध्योक्तिः युक्ता । “ओङ्काराग्रविद्योतं तुर्यतुरीयम्” इति जाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनामोहोङ्काराग्रत्वेन स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तचतुष्पञ्चदशमोहे सत्यसति तत्सर्वापह्वसिद्धतया विद्योतमानं तुर्यतुर्यमवशिष्यत इत्यर्थानुवादिश्रुतेः ॥ ७ ॥

तुर्यतुरीयलक्षणम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः सूतः ॥ १० ॥

याथात्म्यप्रबोधतोऽद्वैतपञ्चापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकाद्वैतभावोऽवशिष्यत
इत्यस्मिन्नर्थे अत्रैते श्लोका मन्त्रावा भवन्तीत्याह— निवृत्तेः इत्यादिना । जाग्र-
जाग्रदादिच्चतुष्पञ्चदशकलना अस्ति नास्तीति कलनापि दुःखरूपा । तत्सर्वापहृव-
बोधात् तददुःखनिवृत्तेः । ततः “ईश्वरग्रासस्तुर्यतुरीयः” इति श्रुत्यनुरोधेन
स्वातिरिक्तसर्वदुःखग्रासोऽयं ईशानः तुरीयतुरीय इत्यर्थः । स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्त-
दुःखनिवृत्तिं प्रति स्वज्ञदृष्ट्या प्रभवतीति प्रभुः । स्वातिरिक्तदुःखनिवृत्तेः
तद्याथात्म्यज्ञाननिमित्तत्वात् । स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति यः स्वरूपतो
न व्येतीति अव्ययः । स्वज्ञदृष्ट्या प्रसक्तसर्वभावानां विश्वविश्वादिद्वैतभेदानां
सर्पादिस्थानीयानां स्वज्ञदृष्ट्या रज्जुस्थानीयत्वेन योतनात् देवो विभुस्तुरीयो
हि अद्वैतः । परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकाद्वैतो हि तुर्यतुरीय इत्यर्थः ॥ १० ॥

विश्वादीनां याथात्म्यम्

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

तुर्यतुरीयाथात्म्यावगतये विश्वविश्वादीनां याथात्म्यं निरूप्यते—कार्य-
कारणबद्धौ इति । अन्यथाग्रहलक्षणं फलं क्रियत इति कार्यम् । तत्वाग्रहणलक्षणं
बीजं करोतीति कारणम् । ताभ्यां विश्वविश्वादोत्रविकल्पान्तभेदः तैजस-
विश्वाद्यनुज्ञात्रविकल्पान्तभेदस्त्रं तौ एतौ बद्धाविष्येते । प्राज्ञविश्वाद्यनुज्ञैकरसा-
विकल्पान्तभेदस्त्रं तत्त्वाप्रतिबोधमात्रबीजभावेनैव बद्धं इवाभिधीयते । तौ
अन्यथाग्रहणतत्त्वाग्रहणलक्षणफलबीजभावौ द्वौ तु तुर्ये तुरीयाथात्म्यतुर्यतुर्ये
तदधिगमे वा न सिध्यतः न संभवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तुर्यस्य भावाभावप्रकाशकत्वम्

नात्मानं न परं चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।
प्राज्ञः किञ्च न संवेति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा ॥ १२ ॥

तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात् तत्र स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तविश्वैज-
सादिवत् प्राज्ञादेः द्वैतप्रहो न व्यस्ति । तुर्यस्य तु तद्भावाभावप्रकाशकत्व-
माह— नात्मानं इति । विश्वविश्वादिवत् आत्मानं अन्यं परं व्यावहारिक-
सत्यमनृतं च किञ्चिदपि प्राज्ञविश्वादिः न संवेत्तीव । वस्तुतः स्वातिरिक्त-
विषयाभावात् । यद्वा—तत्त्वाग्रहणलक्षणतमसा आवृतत्वात् न किञ्चिदपि
वेत्तीत्यर्थः । तुर्यं तु सर्वं च तत् दृक् चेति सर्वदृक् । सदा तत्र
तुरीये तत्त्वाग्रहणलक्षणं अन्यथाग्रहणलक्षणं वा न किञ्चिदस्ति । न हि
मध्यंगतनिरावृतप्रचण्डमार्ताण्डप्रकाशे अन्यथाप्रकाशनं अप्रकाशनं वा संभवति ।
तद्वत् केवलप्रकाशरूपत्वात्तुर्यस्य “न हि द्वृष्टदैर्घ्यपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वात् न तु द्वितीयमस्ति” इति श्रुतेः । यद्भजाग्रजाग्रदादिपञ्चदशावस्थायां
एकरूपेणायं सदा सर्वदृक् स्वातिरिक्तकलनाभावाभावदृष्टत्वात् “नान्य-
दतोऽस्ति द्वृष्ट” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

तुरीयस्य न कारणबद्धत्वम्

**द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।
बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥**

प्राज्ञवत् तुरीयोऽपि कारणबद्धः स्यादित्यत आह—द्वैतस्याग्रहणं इति ।
प्राज्ञतुर्यप्रविभक्तप्राज्ञतुर्ययोः स्वातिरिक्तद्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वेन प्राज्ञवत्तुर्यस्यापि
कारणबद्धत्वं स्यादिति न वक्तव्यं, तुरीयस्य स्वतत्त्वप्रबोधविदितत्वात् ।
प्राज्ञस्तु—स्वतत्त्वाप्रबोधो हि निद्रा । सैव अन्यथाप्रबोधबीजं सा च बीजनिद्रा ।
तथा युतो हि प्राज्ञः । तुरीयस्य स्वयाथात्म्यतुर्यतुर्यरूपत्वात् । तुर्ये तत्त्वाप्रबोध-
लक्षणबीजनिद्रा न विद्यते । तस्मान्न हि कारणबद्धस्तुरीय इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

तस्यैव विश्वितिः

**स्वभनिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वभनिद्रया ।
न निद्रां नैव च स्वभं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥**

उक्तार्थमेव प्रकारान्तरेण विशदयति—स्वप्रनिद्रायुतौ इति । रज्जु-
सर्पवत् अन्यथाप्रहणं स्वप्नः । तत्त्वाप्रबोधलक्षणा हि निद्रा । ताम्यां
युतौ विश्वतैजसौ । अतस्तौ कार्यकारणबद्धौ । प्राङ्गस्तु अस्वप्रनिद्रया
स्वप्नविरलकेवलनिद्रया युत इति अयं कारणबद्ध उच्यते । निश्चिताः ब्रह्मविदः
तुयेऽन उभयं पश्यन्ति । अतो न कार्यकारणबद्धस्तुर्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तुरीयप्राप्तिः

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।
विषयासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

इत्थंभूततुरीयावगतिः कदा ? इत्यत आह—अन्यथा इति ।
स्वान्यथागृह्णतः तत्त्वं स्वप्नो भवति । स्वं अजानतस्तत्त्वं निद्रा भवति ।
विश्वतैजसयोः स्वप्ननिद्रावृत्तितुल्यत्वात् । एकराशित्वं तयोरन्यथाप्रहणप्रधान-
त्वात् । तद्विषयां भूता हि निद्रा । तद्विषयासः स्वप्नः । प्राङ्गे तु तत्त्वाप्रहणलक्षण
केवलनिद्रैव विषयासः । अतः तयोः इत्थंभूतविषयासे श्रुत्याचार्यप्रसादलब्ध
बोधतः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

अद्वैतबोधः

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजपनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

कथं पुनः स्वाङ्गस्य तुर्यप्रतिपत्तिः ? इत्यत आह—अनादिमायया इति ।
योऽयं जीवः तत्त्वाप्रहणान्यथाप्रहणलक्षणया अनादिप्रवृत्त्या मायया
पितृपुत्रनप्तृक्षेत्रगृहपशुमान् सुखी दुःखीयाकारकस्वप्नान् जाप्रदादौ पश्यन्
सुप्तो भवति, स यदा ब्रह्मयाथात्म्याभिज्ञदेशिकेन—हेतुफलात्मको नासि,
किन्तु “ब्रह्ममात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तहेतुफलतत्कार्यापद्धव-

सिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रम्— इति प्रबोध्यमानः तदैव स्वात्मानं “सबाह्या-
भ्यन्तरो ह्यजः” इति श्रुतितो जन्मादिषड्भावविकारविरलं अजं जग्रदादि-
सर्वावस्थापहवसिद्धं अनिद्रं अस्वप्नं असुषुप्तं अतुरीयं निष्प्रतियोगिकाद्वैतं
स्वमात्रमिति बुध्यते तन्मात्रतयावशिष्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तस्यैव परमार्थत्वम्

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चे सति कथं ब्रह्मात्रं बुध्यते ? इत्यत आह—प्रपञ्च
इति ।

इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चित् यद्यजगति वीक्ष्यते ।
दृश्यरूपं च द्यूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन प्रपञ्चस्य निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वं सिद्धम् । स्वाज्ञादि-
दृश्या तादृशप्रपञ्चो यदि स्वात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्राति-
भासिकत्वेन शून्यत्वेन वा विद्येत,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपहव एव हि ।
नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गमम् ॥

इति श्रुत्यर्थज्ञानसमकालं निवर्तेत न संशयः । न हि रज्वादिविकल्पितसर्पादि-
विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः । नापि मायाविना प्रयुक्ता माया पश्यतां
चक्षुरावृत्यपगमे विद्यमाना सती निवृत्ता । तथा इदं प्रपञ्चाख्यं द्वैतं
मायामात्रम् । इत्थं द्वैतप्रपञ्चेऽपहवतां गते परमार्थतोऽद्वैतसापेक्षाद्वैतप्रपञ्चगत-
हेयांशापहवसिद्धं निष्प्रतियोगिकतया परमाद्वैतमवशिष्यते । तस्मात् ब्रह्मातिरिक्तः
प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वा न ह्यस्ति । ब्रह्ममात्रमेव सदा विजृभत इत्यर्थः ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ।
सर्ववर्जितचिन्मात्रं ब्रह्मात्रमसन्न हि ॥

इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

अद्वैतज्ञाने सति द्वैतस्याभावः

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

शास्त्रगुरुशिष्यादिविकल्पः कथं निवर्तते ? इत्यत आह—विकल्प इति ।
स्वातिरेकेण गुरुशिष्यादिप्रपञ्चो विकल्पितः चेत् प्रबोधसमकालं तद्विकल्पोऽपि
निवर्तेत । यथा मायारज्जुसर्पवत् निवृत्तोऽयं प्रपञ्चः तथा शास्त्रगुरुशिष्यादि-
भेदविकल्पोऽपि स्वप्रबोधसमकालं निवर्तते । उपदेशात् उपदेशनिमित्तमयं
शास्त्रगुरुशिष्यादिवादः उपदेशतः सर्वविकल्पापहवसिद्धे ब्रह्मणि निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमिति ज्ञाते स्वाज्ञादृष्ट्यनुभूतद्वैतं,

द्वैतं यदि तथाद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ।

इति श्रुतिसिद्धद्वैतं तत्सापेक्षमद्वैतमपि न विद्यते ।

सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ।

इति श्रुतेः । परमद्वैतस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन विद्यमानत्वात् तत्स्वातिरिक्तगन्धमपि
न सहत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ओङ्कारविवरणम्

सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽविमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च
पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ९ ॥

योऽयमभिधेयप्राधान्येन “सोऽयमात्मा चतुष्पात्” इति ओंकारो व्याख्यातः पुनरभिधानाभिधेययोरेकत्वाभिप्रायेण सोऽयमेकारो व्याक्रियते— सोऽयं इति । योऽभिधेयप्राधान्येन वर्णितः सोऽयमात्मा ओङ्कारः अक्षरमधिकृत्याभिधान-प्राधान्येन वर्ण्यमानः अध्यक्षरपदं भजति । किं पुनस्तदक्षरम् ? इत्यत आह— ओङ्कार इति । मात्रामधिकृत्य सोऽयं ओङ्कारः पादशो विमञ्ज्यमानः सन् अधिमात्रपदं भजति । तत् कथम् ? इत्यत आह—पादा इति । ओङ्कारार्थाभिधेयात्मानो ये विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तात्त्विपञ्चदशपादाः त एव व्यष्टिसमष्टितदैवक्योकारस्य तथा स्थूलसूक्ष्मबीजार्धमात्रांशविशिष्टाकारोकारादिपञ्चदशमात्राः । पुनर्मत्रा अपि पादा इत्यर्थः । कास्ताः ? इत्यत आह—अकार इति । स्थूलादिभेदेन अकारादिमात्राश्चतुश्चतुर्विधाः । स्थूलसूक्ष्मबीजभेदेनार्धमात्रापि त्रिधा भिन्ना । तत्त्वयमात्रायाः स्वविकल्पतपञ्चदशमात्राग्रासतुर्यतुर्यस्वरूपत्वात् । आहत्यमात्राः पञ्चदशेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अकारमात्रास्वरूपम्

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रास्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामान् आदित्य भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

तत्रादौ अकारमात्रास्वरूपं व्यनक्ति— जागरितस्थान इति । पूर्वोक्तव्यष्टिसमष्ट्यात्मकजागरितस्थानः वैश्वानरोपलक्षितविश्वविश्वादिषोडशभेदः यस्य ओंकारावयवस्थूलादिचतुरंशाद्याकारः स हि प्रथमा मात्रा । केन साम्येन ? इत्यत आह—आस्तेः इति । अकारेण सर्वा वाक् व्याप्ता इति आस्तिः व्यास्तिः । “ अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोऽमभिर्व्यज्यमाना बही नानारूपा भवति ” इति श्रुतेः । तथा विश्वानरोपलक्षितविश्वविश्वादिषोडशभेदेन स्वाविद्यापदस्थूलांशो व्याप्तः । “ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथगवत्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रथिः पृथिव्येव पादौ आस्यमाह-वनीयः ” इति श्रुतेः । आदिरस्य विद्यत इत्यादिमत् । यथा आदिमत् अकाराक्षरं

तथा वैश्वानरोपीत्यर्थः । इत्थं वा साम्यादैश्वानरस्याकारत्वम् । तदेकत्वविदः
फलमाह—सर्वान् इति । सर्वान् कामान् आप्नोति ह वै महतां प्रथमश्च
भवति य एवं वेद् यथोक्तसेक्तवं वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

उकारस्वरूपम्

स्वप्रस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वा-
त्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित् कुले
भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

उकारप्रपञ्चं विशदयति—स्वप्रस्थान इति । यथोक्तस्वप्रस्थानस्तैजसो
यस्य उकारो द्वितीया मात्रा । केन साम्येन ? इत्यत आह—उत्कर्षात् इति ।
अकारोपरि उत्कृष्टत्वेन विद्यमानत्वात् । तथा विश्वविश्वादेरपि तैजसविश्वादे:
उत्कृष्टत्वात् । अकारमकारोभयमध्यस्थित्वाद्वा । तथा विश्वप्राङ्गयोर्मिष्ये तैजस
उत्कृष्टः । अत उभयभावत्वसामान्यात् । विद्याफलमाह—उत्कर्षति इति ।
ह वै ज्ञानसन्ततिं वर्धयतीत्यर्थः । शत्रुभित्रपक्षयोरपि समानः तुल्यो भवति ।
अस्य कुले अब्रह्मवित्र भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

मकारस्वरूपम्

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

अथ मकारप्रपञ्चः प्रपञ्चयते—सुषुप्तस्थान इति । योऽयं यथोक्तसुषुप्त-
स्थानः प्राज्ञः यस्स मकारः तृतीया मात्रा । तत्र सामान्यमिदं मितेः
प्रलयोत्पत्योः विश्वतैजसौ मीयेत इवेति मितिः मानं प्रवेशनिर्गमनाभ्यां प्रस्थेनेव
यवा इत्यर्थः । तथा ओङ्कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च अकारोकारौ मकारे प्रविश्य

निर्गच्छत इवेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—अपीते: इति । अपीतिरप्यय एकीभावः । विशिष्टोङ्कारोच्चारणे तदवयवाकारोकारौ प्रणवान्यावयवमकारे यथैकीभूताविव भातः तथा सुषुप्त्यवस्थापन्नप्राङ्मे एकीभूत इवेति सामान्यात् प्राज्ञमकरयोरेकत्वम् । तज्ज्ञानफलमाह—मिनोति इति । इदं जगत् सर्वं ह वै मिनोति तदवस्तुत्वं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मैव भवति इत्यर्थः । एवं ओङ्कारावयव-ज्ञानफलं अवयव्योङ्कारसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

विश्वादीनामोङ्कारावयवत्वम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।
मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥
तैजसस्योत्त्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।
मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥
मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।
मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

अत्रैतस्मिन्नुक्तार्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति—विश्वस्य इत्यादिना । विश्वविश्वादिषोडशभेदस्याकारमात्रैकत्वविवक्षायां आदित्वं हि सामान्यमुत्कटं उद्भूतं दृश्यते इत्यर्थः । अत्वविवक्षा कथम्? इत्यत आह—मात्रेति । विश्वविश्वादेरकारमात्रत्वं यत् संपद्यते तत् मात्रासंपत्तिः । तस्यां तु आप्तिसामान्यमेव च उत्कटं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ आप्तिसामान्यमेव चेति चशब्दार्थं विवृणोति—तैजसस्य इति । तैजसस्योकारत्वविवक्षायां स्फुटमुत्कर्षो दृश्यते । शिष्ठस्पष्टमित्यर्थः ॥ २० ॥ प्राज्ञमकारयोरेकत्वमाह—मकारभाव इति । प्राज्ञविश्वादेः मकारभावे मितिलयामुत्कटे सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतज्ञानफलम्

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।
स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्वैव महामुनिः ॥ २२ ॥

विशिष्टावयवज्ञानफलमाह—त्रिषु इति । यो जाग्रदादिस्थानत्रये आस्यादि-
सामान्यं तुल्यं वेत्ति एवमैवैतदिति निश्चिनोति स सर्वभूतानां पूज्यो वन्द्यश्व
महामुनिः ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अकारादीनां विश्वादिनेतृत्वम्

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।
मकारश्च पुनः प्राङ्म नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

एवंविदः सामान्यविशेषफलमाह—अकार इति । य एवं ओङ्कारावयवान्
उपास्ते तं उपासकं ओङ्काराद्यवयवः अकारः विश्वविश्वाद्योत्रविकल्पान्तं नयति
प्रापयतीत्यर्थः । तथा उकारः तैजसं सविश्वाद्यनुज्ञात्रविकल्पं नयति । तथा
मकारः प्राज्ञविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पं नयतीत्यनुवर्तते । एवं व्यष्टिसमष्ट्यात्मक-
स्थूलादिचतुरंशाख्याकारादिमात्रात्रये अर्धमात्रास्थूलादिभागत्रयेण तद्व्यष्टिसमष्टि-
तदैव्यक्याध्यक्षेण साक्षमपहृवतां गते तदपहृवसिद्धं निष्प्रतियोगिकामात्रम् । तस्मिन्
अमात्रे तुर्यतुर्ये स्वमात्रमिति साक्षात्कृते तदा स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति गतिः
व्यापृतिर्वार्तापि न विद्यते तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात् ॥ २३ ॥

तुरीय ओङ्कार आत्मैव

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार
आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

कथं पुनरमात्रत्वं तुर्यतुर्यस्य ? इत्यत आह—अमात्र इति । स्थूलाका-
रादिपञ्चदशमात्रापहृवसिद्धः अमात्रः ब्रह्मप्रणवार्थः । इत्थं तुरीयोङ्काराग्रविद्यो-

तनात् चरुर्थः । अभिधानादिव्यवहृतेस्तुरीयोङ्काराप्रविद्योतता कुतः ? इत्यत आह — अव्यवहार्य इति । तुर्युर्यावगतेरभिधानादिव्यवहृत्यपहृवपूर्वकत्वात् । अत एव प्रपञ्चोपशमः । स्वातिरिक्तप्रपञ्चाशिवग्रासत्वात् शिवः । निष्प्रतियोगिकत्वात् अद्वैतः । स स्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं एवं यथोक्तव्यष्टिसमष्टिपञ्चदशमात्राविशिष्ट ओङ्कारः विश्वविश्वादित्रिपञ्चदशभेदात्मना साकं आत्मैव संविशति स्वात्म-भावं गच्छति । य एवं वेद स मुनिः जाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना अस्ति नास्तीति विभ्रमापहृवसिद्धं ब्रह्मात्रमवशिष्यते । न च ब्रह्मात्रतयावशिष्टानामपि पुनः स्वातिरिक्तास्तितामोहात् जनिपरम्परा स्यादिति वाच्यं ; पुनर्भव-वीजापहृवात् । न हि रज्जुर्सर्पयथात्म्येऽवगते पुरानुभूतसर्प उत्थास्यते । तथैव निष्प्रतियोगिकभावाभावयोर्ब्रह्मातिरिक्तयोर्यथात्म्येऽवगते पुनः स्वातिरिक्त-तद्विद्या न हि जनिपरम्परा सेद्धुं पारयति । यथोक्तमात्रापादसामान्यमात्रविदां मन्दानां तु यथावदुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रतिपत्त्यालम्बनो भवति ॥ १२ ॥

इति माण्डूक्योपनिषद् समाप्ता

प्रणवोपासनाफलम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।

ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

युज्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

अत्रैते श्लोका मन्त्रा भवन्ति—ओङ्कारं इत्यादिना । “पादा मात्रा मात्राश्च पादाः” इति यथोक्तसामान्यपुरस्सरं ओङ्कारं पादशो विद्यात् । एवं ओङ्कारं पादशः ब्रह्मातिरिक्तं नेति ज्ञात्वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न हि किञ्चित् चिन्तयेत् स्वस्य कृतार्थत्वेन चिन्तनीयार्थवैरल्यात् । यदि स्वाति-

रिक्तास्तिताधियाकृतार्थः त्वं तदा—युज्जीत इति । यतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयं अतः प्रणवतदर्थतुर्यतुर्ये चेतो युज्जीत । तत्रैव सदा युक्तस्य कन्दिदपि भयं न विद्यते “विद्वान् न विभेति कुतश्चन” इति श्रुतेः ॥ २४—२९ ॥

प्रणवस्य बहुधा भानम्

प्रणवो हृपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः ।

अपूर्वोऽनन्तरोऽबाहोऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

एको हि प्रणवः स्वाज्ञादिदृष्टिमात्रित्य सप्रतियोगिकसकलनिष्कलवत् भातीत्याह—प्रणवो हि इति । विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाऽविकलपान्तं अपरं ब्रह्म । तुर्यविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तं परं ब्रह्म । प्रणव एव परापरब्रह्मरूपतया विभातः । परमार्थतो यथोक्तमात्रातद्व्यक्षगतहेयांशापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकपरमात्मा अवशिष्यते । इत्थं स्वावशेषस्य कारणं किं? इत्यत आह—अपूर्वे इति । यस्य पूर्वं कारणं न विद्यते सोऽयं अपूर्वः । यस्यान्तरं भिन्नजातीयं न विद्यत इति अनन्तरः । तथा स्वबाह्यं अन्यत् न विद्यते इति अबाह्यः । अपरं कार्यमस्य न विद्यते इति अनपरः । “तदेतद्वापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्” इत्यादिश्रुतेः । स्वेन स्वातिरिक्तेन वा न व्येतीति अव्ययः पारमार्थिकसन्मात्रत्वात् ॥ २६ ॥

उपासकस्य तद्वावापत्तिः

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्ध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यञ्जनुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसन्तकार्यनिरूपितकारणत्वेन प्रणवं पश्यतस्तदभ्यासतस्तद्वान्तौ नष्टायां तद्वावापत्तिं दर्शयति—सर्वस्य इति । स्वातिरिक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यस्य सर्वस्य आदिः उत्पत्तिः । मध्यं स्थितिः । तथा अन्तः अवसानं

च । मायाहस्तरज्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवत् उत्पाद्यमानस्य प्रणवः परमात्मा मायाविस्थानीयः । एवं हि प्रणवं आत्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं ज्ञात्वा तत्समकालं तद्वावं अशुते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तद्वैश्वरज्ञानाच्छोकनिवृत्तिः

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

तद्वपायेश्वरज्ञानाच्छोकात्ययं दर्शयति—प्रणवं इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पत-सर्वप्राणिसृतिप्रत्ययास्पदहृदये स्थितं ईश्वरं प्रणवं विद्यात् । घटशरावाद्यनुगतव्योमवत् सर्वव्यापिनमोङ्कारमसंसारिणमीश्वरं मत्वा धीरो न शोचति ईश्वरभावमापन्नस्य निरावृतक्रियाज्ञानशक्तिवेन शोकनिमित्तवैरल्प्यात् । “तरति शोकमात्मवित्” इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

प्रणवयाथात्म्यज्ञानफलम्

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥
नेतरो जनः ॥ २९ ॥

प्रणवयाथात्म्यज्ञानफलमुपसंहरति—अमात्र इति । पञ्चदशमात्रापह्व-सिद्धत्वात् अमात्रः । स्वाज्ञदशायां “अकारश्चायुताव्यवान्वितः?” इत्यादि-श्रुत्यनुरोधेन यत्र इयत्ता केनापि ज्ञातुमशक्या सः अनन्तमात्रः । यद्वा—अन्तवत् पञ्चदशमात्रावत् पराभिधानतुर्युत्यमात्रान्तमवसानं नैतीति अनन्तमात्रः तस्य स्वातिरिक्तासद्ग्राससत्तामात्रत्वात् । अत एवायं सर्वद्वैतप्रपञ्चाशिवकलनापह्वात् द्वैतस्योपशमः शिव इति यथा व्याख्यातः तथा येनोङ्कारः परमात्मा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विदितः स एव परमार्थतत्त्वमनन्तात् मुनिः

तत्त्वज्ञानी ब्रह्मीभूतः । नेतरो जन इति आवृत्तिः । आगमप्रकरण
परिसमाप्त्यर्था ॥ २९ ॥

इत्यागमप्रकरणं सम्पूर्णम्

वैतथ्यप्रकरणम्

स्वप्रप्रपञ्चस्य वैतथ्यम्

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वम् आहुर्मनीषिणः ।
अन्तः स्थानात्तु भावानां संश्वतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥
अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देहान्न पश्यति ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥
अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।
वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वम् आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

“ओं शान्तं शिवमद्वैतम्”, मायामात्रमिदं द्वैतम्”, “ज्ञाते
द्वैतन्न विद्यते” इत्यागममात्रतः स्वातिरिक्तजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना-
विजृम्भितबौद्धमीमांसकद्वैत्यादिग्रहगतहेयांशापह्वसिद्धं निष्प्रतियोगिकपरमाद्वैतं स्व-
मात्रमवशिष्यत इत्युक्तम् । तत्र उपपत्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्य वैतथ्यमवधारयितुं
द्वितीयं प्रकरणं आरभ्यते । तत्र कारिकात्रयेण स्वप्रपञ्चस्य वैतथ्यं साधयति—
वैतथ्यं इत्यादिना । स्वप्रयाथात्म्यविदो मनीषिणः स्वप्रविकलिपतब्रह्मा-
ध्यात्मिकादिभावानां स्थावरजडमादीनां वैतथ्यं असत्त्वं आहुः । यथा
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं तथैव सदा वर्तत इति तथं ब्रह्ममात्रम् । तत्र भवतीति

स्वातिरिक्तं असत् वितथम् । तद्वावो वैतथ्यं असत्त्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
अन्तःस्थानात् इति । भावानां स्थिरचराणां शरीरान्तरुपलभ्यमानत्वात्
न बहिःशरीरात् । तस्मात् ते वितथा भवितुमर्हन्ति । अपवरकावृतघटादिवत्
अनैकान्तिको हेतुरित्यत आह—संबृतत्वेन हेतुना इति । अन्तःसंबृतस्थानान्
हि देहान्तर्विद्यमानकेशकोदयंशैकभागसूक्ष्मनाडीप्रदेशे स्थिरचरायमाणपर्वत-
हस्त्यादिरस्ति । तस्माच्चित्तं तत्राङ्गवच्छ्लन्नचैतन्यं सम्यगावृत्य स्वप्नप्रपञ्चं
कल्पयतीति तस्य वैतथ्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वप्नक्लिप्तभावानामन्तःसंबृतत्वं
यदुक्तं तदयुक्तम् । सर्वोत्तरदिशि सुस्तो दक्षिणदिशि स्वप्नान् पश्यन्ति
दृश्यत इत्यत आह—अदीर्घत्वात् इति । यः कोऽपि न हि देहात
बाह्यदेशान्तरं गत्वा स्वप्नान् पश्यति । यतः शयनदेशान् योजनसहस्र-
प्राप्यदूरदेशे स्वप्नान् पश्यन्ति लक्ष्यते । न हि तदेशप्राप्यागमनयोः
दीर्घकालोऽस्ति । अतः कालस्यादीर्घत्वात् स्वप्नदृक् न देशान्तरं गच्छति ।
किञ्च प्रतिवुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक् न हि स्वप्नदर्शनदेशे विद्यते । यदि स्वप्ने
देशान्तरं गच्छति तदा तदेश एव प्रतिवुद्येत । न हि तदस्ति । तथा
स्वप्नदृक् रात्र्यनुभूतस्वप्नदेशे बहुभिः संगतो अहनि स्वेष्टितमोगानदन्
मोदमानमात्मानं पश्यति । पुरा यैः संगतस्तर्पृष्ठेत । यदि गृहीतस्तदा ते
स्वप्नवृत्तान्तं ब्रूयुः । न चैवमस्ति । तस्मान् हि स्वप्नदृक् देशान्तरं गच्छति ॥ २ ॥
इतश्च स्वप्नदृष्टभावानां वैतथ्यं स्फोरयति—अभाव इति । “न तत्र रथा
न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते”
इत्यादिन्यायपूर्वकश्रुत्या रथादीनां देहान्तरभावश्च श्रूयते । स्वप्ने विकल्पित-
रथादीनां संबृतत्वहेतुना वैतथ्यं प्राप्तं प्रकाशितं इति स्वयंज्योतिष्ठानुयादिश्रुत्या
ब्रह्मविद आहुः ॥ ३ ॥

तद्वजाग्रत्यपि भावानां वैतथ्यम्

अन्तःस्थानान्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।
यथा तत्र तथा स्वप्ने संबृतत्वेन भिश्यते ॥ ४ ॥

स्वप्रदृष्टान्तेन जाग्रद्विलसितभावानां वैतथ्यमाचष्टे— अन्तःस्थानात् इति ।
जाग्रद्वृश्यभावा वितथा भवितुर्महन्ति । कुतः ? दृश्यत्वात् । स्वप्रदृश्य-
भाववत् । यथा स्वप्नदृश्यभावानां वैतथ्यं तथा जागरितभावानामिति ।
तस्माज्ञागरितभावानामपि वैतथ्यं सिद्धम् । एवं अन्तःस्थानात् संबृतत्वेन
च स्वप्रपञ्चवत् जागरितपञ्चस्यापि दृश्यत्वं असत्त्वं च समानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोरेकत्वम्

स्वप्नजागरिते स्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोर्दृश्यत्वासत्त्वसमत्वेनैकत्वं विशद्यति— स्वप्नजागरिते स्थान
इति । प्रसिद्धेनैव ग्राह्यग्राहकहेतुना भावानां स्वप्नजागरितस्थानयोः
विवेकिन एकत्वमाहुः । पूर्वकारिकाफलमित्येतत् ॥ ६ ॥

स्थानदृश्यस्यभावानां वैतथ्यम्

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्था ।

वितर्थैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

स्थानदृश्यप्रविभक्तभावानां अदृष्टदृष्टनष्टस्वरूपत्वेन वैतथ्यमाचष्टे— आदा-
विति । यत् वस्तु शशशृंगवत् आदौ अन्ते च नास्ति लोके तत् मध्येऽपि
नास्तीति निश्चितम् । तथा इमे जाग्रदादिविलसितभावाः । तेषां आद्यन्तयोः
शशविषाणवत् अभावात् । एते वितर्थैः शशशृंगादिभिः सदृशाः सन्तः मूढैः
अवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

जाग्रद्वावानामपि मिथ्यात्वम्

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्रदृष्टान्ततो जाग्रदृष्टश्यानां यदुक्तं असत्त्वं तदसाधु । यतो जाग्रदृष्टान्त-
पानादयः क्षुतिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तः सप्रयोजना दृष्टाः । न हि तदस्ति
स्वप्रदृष्टश्यानाम् । ततः स्वाभिकपदार्थवत् जाग्रदृष्टश्यानामसत्त्वं दुर्लभमिलत
आह—सप्रयोजनतेर्ति । यथा जाग्रदृष्टान्तपानादीनां सप्रयोजनता दृष्टा
तथा सा विप्रतिपद्यते । स्वप्रेऽपि जाग्रति भुक्तिः तृप्तोऽपि स्वप्ने त्रिरात्रो-
पोषितमात्मानं मन्यते । तत्र भुक्त्वा पीत्वा तुसं आत्मानं मन्यते । तस्मात्
आद्यन्तवत्त्वं उभयत्र समानम् । अतः खलु ते मिथ्येति स्मृताः इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वप्रदृष्टान्तस्य सङ्घावः

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।
तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

कथं पुनः स्वप्रदृष्टपदार्थसत्त्ववत् जाग्रदृष्टानां असत्त्वं ? दृष्टान्तासिद्धेः
इत्यत आह—अपूर्वमिति । न हि ये जाग्रदृष्टा भावाः स्वप्ने त एव दृश्यन्ते ।
किन्तु स्वप्ने चतुर्दन्तगजारूढं सहस्रभुजमात्मानं अन्यमप्येतादृशं अपूर्वं पश्यति ।
न तत् स्वतः सिद्धं तत्स्थानिधर्मत्वात् । यथा स्वर्गनिवासिनां इन्द्रादीनां
सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्रस्थानिधर्मः । अयं स्वप्रदृष्टः स्वप्रस्थानं गत्वा
यथैवेह लोके सुशिक्षितः तथा तत्स्थानप्रभवान् तानेवापूर्वान् स्थानी प्रेक्षते ।
यथा स्थानिधर्मणां रञ्जुसर्पादिवदसत्त्वं तथा स्वप्रदृष्टश्यापूर्वाणां स्थानिधर्मत्वेना
सत्त्वम् । अतो न स्वप्रदृष्टान्तासिद्धिः ॥ ८ ॥

जाग्रद्वेदानां स्वप्रतुल्यता

स्वप्रदृत्तावपि त्वन्तश्चेत्सा कल्पितं त्वसत् ।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्बृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥
जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेत्सा कल्पितं त्वसत् ।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

स्वप्रदृष्टान्तप्रसक्तापूर्वत्वशंकां निराकृत्य जाग्रद्वेदानां स्वप्रतुल्यतां पुनः प्रपञ्चयति—स्वप्नेति । स्वप्नवृत्तौ स्वप्रस्थानेऽपि अन्तः चेतसा कल्पितं त्वसत् संकल्पोक्तरक्षणादर्शनात् । स्वमे तावत् चक्षुरादिद्वारेण बहिश्चेतसा गृहीतं घटादिकं सदिति सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतःकल्पितयोः कल्पितत्वाविशेषात् वैतर्थ्यं दृष्टम् ॥ ९ ॥ तथा च—जाग्रदिति । जाग्रति अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषात् । शिष्ठं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

तद्वेदज्ञानस्य विकल्पः

उभयोरपि वैतर्थ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान् बुध्यते भेदान् ? को वै तेषां विकल्पकः ? ॥ ११ ॥

स्थानद्वयस्य वितथत्वे को वा तद्वेदभेदान् बुध्यते ? इति शङ्कते— उभयोरिति । स्मृतिज्ञानालम्बनत्वेन को वै तेषां विकल्पकः । विकल्पकाभावे निरात्म्यं स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मन एव तद्वेदज्ञानम्

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वपायया ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वात्मैव स्वपायया स्वस्मिन् सर्वं परिकल्प्य तद्वेदज्ञातं स्वयं बुध्यत इत्याचष्टे—कल्पयतीति । यथा रज्जवादौ सर्पादिं परिकल्प्य तत्त्वेन स्वयमेवाव- बुध्यते तथैवमिति वेदान्तनिश्चयः । “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । न च निरास्पदे ज्ञानक्रिये संभवत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आत्मनस्तद्वेदकल्पनम्

विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रधुः ॥ १३ ॥

केन प्रकारेण कल्पयति ? इत्यत आह—विकरोतीति । स्वेन रूपेण प्रभवतीति प्रभुः आत्मा । अन्तःश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् अपरान् नानाशास्त्रीयलौकिकवैदिकभावान् बहिश्चित्ते स्थानाव्यक्तादिपृथिव्यन्तरूपेण नियतांश्चान्तर्मनोरथादिलक्षणांश्च कल्पयतीर्थ्यः ॥ १३ ॥

स्वान्तर्बाह्यभावानामपि कल्पितत्वम्

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

स्वान्तर्बाह्यपरिच्छेद्यभावानां स्वप्नवत् कल्पितत्वं स्पष्टयति—चित्तेति । ये ह्यन्तर्विलसितवृत्तिविशेषाः ते तु चित्तकालाः चित्तपरिच्छेद्याः यावच्चित्तस्थायित्वात् । कल्पनाकाल एव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । अन्योन्यपरिच्छेद्या हि द्वयकालाः । तद्यथा—आगोदोहनमास्ते । यावदयमास्ते तावत् गां दोग्धि । यावत् गां दोग्धि तावदास्ते । तावान् अयं । एतावान् सः—इति मिथः परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वमिति बाह्यभेदानाम् । ते हि द्वयकालाः अन्तः चित्तकालाः बाह्याद्वयकालाश्च । ते सर्वे कल्पिता एव । चित्तद्वयकालपरिच्छिन्नभावयोः कल्पिततत्वव्यतिरेकेण न ह्यन्यहेतुकोऽस्ति । अत्रापि स्वप्नदृष्टान्तः उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

व्यक्ताव्यक्तभेदेन भावानां कल्पितत्वम्

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्वन्दियान्तरे ॥ १५ ॥

अव्यक्तव्यक्तभेदेन स्थानद्वये भावाः परिकल्पिता इत्याह—अव्यक्ता इति । येऽन्तर्विलसितमनोरथादिभावाः ते त्वव्यक्ताः तद्रूपभावानामचाक्षुष्टवेनाव्यक्तत्वात् । ये देहात् बहिर्विलसितघटपटादिभावाः ते स्फुटा एव तेषां

चक्षुषत्वेन स्फुटत्वात् । अन्तर्बाह्यविलसिताव्यक्तस्फुटभावा अपि कल्पिता एव ते सर्वे । विशेषस्त्वन्द्रियान्तरे चक्षुरादौ स्फुटत्वम् । इत्थं जाग्रद्वावा अपि स्वप्नभाववत् कल्पिता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

कल्पनामूलनिरूपणम्

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।
बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

सर्वकल्पनामूलं किम् ? इत्यत आह—जीवमिति । पूर्वं आदौ सुखदुःखादिवैशिष्ठहेतुफलात्मकं जीवं निर्विकाररज्जुसर्पवत् निर्विकारात्मनि जीवं कल्पयते । ततः क्रियाकारकफलभेदेन पृथक् पृथग्विधानं प्राणादिनानाविधभावान् बाह्यान् आध्यात्मिकांश्च एवं कल्पयते । अत्र कल्पनाहेतुः स्वयं जीवः । सर्वकल्पनायां अधिकृतत्वात् । कथंभूतः सन् ? इत्यत आह—यथेति । यादृशी विद्या विज्ञानं अस्येति यथाविद्यः । तथाविधैव स्मृतिरस्येति तथास्मृतिः सन् हेतुकल्पनाबोधतः फलकल्पना स्मृतिः । ततः तद्विज्ञानम् । ततः तदर्थक्रियाकारकादिकल्पनम् । ततः तत्फलभेदविज्ञानम् । ततः स्मृतिः । पुनः तद्विज्ञानमित्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चेतरतरनित्यनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्मविकल्पनम्

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

जीवकल्पनायाः सर्वमूलत्वमस्तु । तज्जीवकल्पना किन्निमित्ता ? इत्यत आह दृष्टान्तपूर्वकम्—अनिश्चितेति । यथा लोके मन्दान्धकारे रज्जुस्वरूपाज्ञानतोऽनिश्चितेयः रज्जुः इत्यनवधारिता यदि तदा कि अयं सर्पः

उदकधारा स्त्रक् भूच्छिदं ? इत्यादि बहुधा विकल्पिता भवति । ज्ञाते तु रज्जुयाथात्म्ये विकल्पानवकाशात् । विज्ञानतः स्वहस्ताङ्गुलिवत् । तद्वत् ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानतः हेतुफलाभिनिवेशो जायते । ततो विश्वायविकल्पानु-
हैकरसभेदेन प्राणायनन्तभेदेनात्मा विकल्पित इति सर्ववेदान्तसिद्धान्तः ॥ १७ ॥

विकल्पनिवृत्तिप्रदर्शनम्

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिर्वत्ते ।
रज्जुरवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

अधिष्ठानज्ञानात् विकल्पनिवृत्तिं दर्शयति—निश्चितायामिति । यथा आसोक्तितो निश्चितायां रज्ज्वां तद्वत्सर्पादिविकल्पो निर्वत्तते, तथा सर्वापहव-
सिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकाद्वैतमिति ज्ञानसमकालं स्वाज्ञानविकल्पतविश्वादि-
भेदनाकलनापि निर्वत्तते । न हि स्वाज्ञानकालमारभ्यानादिसिद्धविकल्पजालं
स्थितिमेल्य स्वज्ञानातो निर्वत्तते । वस्तुतोऽवस्तुतो वापि विकल्पसामन्यस्य
शशविषाणवत् अवस्तुत्वात् । तदपहवसिद्धं ब्रह्मात्रं निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत
इत्यात्ममात्रविनिश्चयो भवतीत्यर्थः । “पश्यतेहापि सन्मात्रं असदन्यत्”,
“ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति”,

सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ।
प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्वत्तते न संशयः ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किंचिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

विकल्पानां मायामूलत्वम्

प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरतैर्विकल्पितः ।
मायैषा तस्य देवस्य ययायं मोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

कथं पुनः परमादैतरूपेण आत्मावशिष्यते प्राणाद्यनन्तविकल्पसत्त्वात् ?
इत्याशङ्क्य विकल्पस्य मायामात्रत्वात् तया विकल्पित इव भाति । वस्तुतः
ब्रह्मात्रमवशिष्यत इति शिष्टग्रन्थेनाह—प्राणादिभिरिति ।

दैवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मासेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन यैषा स्वाज्ञानरूपिणी माया देवस्यात्मनो भिन्ना अभिन्नतयैव
स्वाज्ञानुभूतिप्रमाणसिद्धेव च विद्यते । वस्तुतः सा शाशशृंगवत् अलब्धसत्त्वा ।
यया मायया स्वयमप्यात्मा मोहित इव मोहितः सन् प्राणादिभिः अनन्तभावैः
विकल्पित इव विकल्पितो भवति । वस्तुतोऽयमात्मा निष्प्रतियोगिकनिर्विकल्प
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्राणादिविकल्पानां प्रकारः

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।
गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥
पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।
लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥
वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥
सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
मूर्त इति मूर्तविदोमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥
काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
 चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥
 पञ्चविंशक इत्येके षड्बृंश इति चापरे ।
 षट्त्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥
 लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
 स्त्रीपुन्नपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥
 सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
 स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥

प्राणादिविकल्पानुदाहरति—प्राण इत्यादिना । प्राणो हिरण्यगर्भः ईश्वरो वा जगत्कारणमिति प्राणविदोऽद्वैतिनः वैशेषिकादयश्च विदुः कल्पयन्तीत्यर्थः । पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकाः । गुणसाम्येन सह सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः जगत्कारणमिति सांख्याः । आत्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं शिवतत्त्वं चेति त्रीणि तत्त्वानि जगत्कारणमिति शैवाः ॥ २० ॥ कल्पनान्तरमाच्छे पादा इति । विश्वविश्वादयः पादाः जगद्व्यापृतिहेतवः इति वेदान्त्येकदेशिनः । विविधविषयानुभूतिः पुरुषार्थ इति वात्स्यायनादयो मन्यन्ते । विषया इति शब्दादय इत्यर्थः ।

विषयस्य विषयां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
 उपसुकं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥

इति स्मृतेः । सत्यत्वेन भूरादिलोका विद्यन्ते इति लोकविदः इति पौराणिकाः । कर्मफलदाता नेश्वरः किन्तु अग्नीन्द्रादयो देवाः कर्मफलदातार इति देवयाजिनः ॥ २१ ॥ कल्पनान्तरमाह—वेदा इति । ऋगादयः चत्वारो वेदाः तत्त्वानीति वेदपाठकाः । ज्योतिष्ठोमादियज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति यज्ञविदो याज्ञिकाः । भोज्यैवात्मा न कर्ता इति सांख्याः । भोज्यं वस्त्वति

सूपकाराः ॥ २२ ॥ इतश्च कल्पनान्तरमाह—सूक्ष्म इति । अणुपरिमाणात्मा सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः अणुवादिनः । अहंप्रत्ययविशिष्टः स्थूलदेहः आत्मा इति चार्वाकाः । मूर्त्तः त्रिशूली च चक्रीयागमिकाः । अमूर्त्तः सर्वशूल्न्य इति शूल्न्यवादिनः । काल एव परमार्थ इति ज्योतिर्विदः । दिशः परमार्थ इति स्वरोदयविदः । धातुवादो मन्त्रवादो वेति रसवादिनो मन्त्रवादिनश्च । चटुर्दशभुवनान्येव वस्तूनि चेति भूगोलविदः । मनः एवात्मेति स्यमन्तभद्राः । बुद्धिरेवात्मेति योगाचाराः । बाह्याकारशूल्न्यं चित्तमात्मेति विज्ञानवाद्यैकदेशिनः । विधिनिषेधचोदनानिष्पन्नधर्मार्थिमौ परमार्थौ इति मीमांसकाः ॥ २३—२९ ॥ इतश्च विकल्पान्तरमाह—पञ्चेति । प्रधानं मूलप्रकृतिः महदहंकारौ तन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः कर्मज्ञानेन्द्रियाणि तद्विषयाः मनश्चैकं षोडशविकारपुरुषो दृश्यात्मभाव इति पञ्चविंशतिसंख्या-विशिष्टप्रपञ्चो वस्त्वति सांख्यैकदेशिनः । ईश्वरेण साकं षड्विंशतिपदार्था इति पातञ्जलाः । षड्विंशत्या सह पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि आहत्य एकत्रिंशत्त्वानीति शैवैकदेशिनः । यद्वा—षड्विंशत्या सह रागाविद्यानियतिकाल-कलामायादिकाः त एव एकत्रिंशत्पदार्था इति पाशुपताः । पदार्थभेदोऽनन्तः इति भेदवादिनः । लोकानुरक्षनं तत्त्वमिति लौकिकाः । आश्रमाः परमार्थ इति दक्षप्रभृतयः । श्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्वमिति वैय्याकरणाः । “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च” इति साकाराद्वैतिनः । स्थितिर्वा सृष्टिर्वा लयो वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । प्राणादिस्थित्यन्तत्वेन उदाहृताश्वानुदाहृतश्च कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते कल्पनावस्थायां स्वात्मन्येव विकल्पिताः सन्तः स्वात्माधिगमहेतवो भवन्तीर्थः । अधिष्ठानमन्तरा प्राणादिस्थित्यन्तकल्पनासंभवात् । कल्पनाया मायामात्रत्वेन तदविष्टानस्यापि स्वाधिष्ठेयकल्पनापहवतो निरविष्टानत्वेन ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इति प्राणादि-स्थित्यन्तकल्पनाया । उपायत्वम् । तदपेक्षया तदविकरणस्योपेयत्वम् । इत्थं उपायोपेयभूताधिष्ठेयाधिष्ठानगतहेयांशापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्य परमोपेयत्वं ब्रह्ममात्रस्येतर्थः ॥ २६—२८ ॥

भावानां शिष्यरक्षकत्वम्

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।
तं चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

यस्य यस्य गृहे यस्मिन् दृढावेशो भवेत्तराम् ।
तत्तद्वान्त्यनुरोधेन शास्त्रं भवति नान्यथा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन प्राणादिस्थित्यन्तविकल्पा मायामात्रा अपि स्वाज्ञदृष्टिभिः प्राणादित्वेन विकल्पिताः । तत्र प्राणो बीजात्मा ईश्वरः । भूतादिस्थित्यन्ताः तद्वेदाः तत्तन्मताचार्यबुद्धिविकल्पिताः । तत्र येषां यन्मतं रोचते ते तत्तदाचार्यमुखतः पृथक् तत्र स्वाभिमतेयत्तां ज्ञात्वा तत्परतन्वा भवन्तीत्याह—यमिति । किं बहुना ? प्राणादिस्थित्यन्तानामन्यतमें उक्तमनुकूं वा यस्य कस्यचित् आचार्यो यं भावं दर्शयेत् अन्यो वा इदमेव तत्त्वमिति सोऽयं गुरुप्रदर्शितनिश्चयः शिष्यपूर्गः सोऽहं दासोऽहमिति वा तं भावं आत्मभूतं पश्यति । योऽयं तत्तन्मताचार्यदर्शितो भावरूपो भूत्वा प्राण ईश्वरः तं उपासकं अवति । इदमेव तत्त्वमिति तद्ग्रहः तदभिनिवेशः तं ग्रहीतारं उपैति । स्वात्मभावं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

आत्मज्ञानफलम्

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।
एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत् सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

स्वप्रहातिरिक्तात्मज्ञानफलमाह—एतैरिति । रज्वादिविकल्पितसर्पादिवत् स्वापृथग्भूतप्राणादिस्थित्यन्तभावैः पृथगेवेत्यविवेकिभिः लक्षितः न विवेकिभिः । न हि रज्वायतिरेकेण सर्पादयः सन्ति । तथा स्वात्मातिरेकेण प्राणादिविकल्पाः सन्ति “ इदं सर्वं यद्यमात्मा ” इति श्रुतेः । वस्तुतः प्राणादिस्थित्यन्त-

कलनारोपापवादाधिकरणगतहेयांशापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वभात्रमिति
 “ सन्मात्रमसदन्यत् ” इत्यादिश्रुतियुक्तिभ्यां तत्त्वेन यो वेद सोऽयं विद्वान्
 अविशंकितोऽशेषवेदार्थं साक्षात् परंपरया वा ब्रह्मभात्रपर्यवसन्नतया कल्पयेत्
 कल्पयतीर्थ्यर्थः । न हि निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रभावापन्नमन्यतिरित्तो वेदार्थं एवं
 ज्ञातुं शक्नोति । न चैवंवित् स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्तविकल्पोऽस्ति नास्तीति
 विभ्रमाभिमुखो भवतीति भावः ॥ ३० ॥

प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च

स्वभमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।
 तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्तप्रपञ्चस्यासत्त्वं तदपह्वसिद्धब्रह्मात्रस्य निष्प्रति-
 योगिकसत्त्वं स्पष्ट्यति—स्वप्रेति । “ नान्यत् किंचन मिष्ट् ”, “ ब्रह्म-
 व्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति ”, “ ब्रह्मात्रमसन्न हि ”,

दृश्यरूपं च दृश्यपं सर्वं शशविषाणवत् ।
 सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्व एव हि ॥

“ नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गम् ” इत्यादिवेदान्तेषु विलसित-
 विद्वत्पटलसेव्यपरमाशयविचक्षणैः ब्रह्मविद्रीयोभिः यथा शशशृंगवत् अव-
 स्त्वात्मके स्वप्नमाये विवेकविरलैः सद्वस्त्वात्मिके इव दृष्टे । यथा च नभः-
 प्रसारितपुरगोपुरस्वपक्षपरपक्षच्चम्बाद्याकीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानं सत्
 अक्षस्मात् असत्पदं गतं दृष्टम् । तथा स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं आत्मत्वेन
 सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा अस्तीति विश्वसनीयविश्वं
 शशशृंगवत् असत् दृष्टम् । ततस्तद्विश्वापह्वसिद्धं ब्रह्मात्रं स्वावशेषतया
 दृष्टमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

परमार्थदशाप्रपञ्चनम्

न निरोधो न चोत्पत्तिर्व बद्रो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

ततः परमार्थदशां प्रपञ्चयति—न निरोध इति । स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्तविश्वकलना अस्ति नास्तीति विभ्रमापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्तप्रपञ्चापहवतो न निरोधः कस्यापि न हि प्रलयोऽस्ति । तथा जायमानवस्तुवैरल्यात् न चोत्पत्तिः बुद्धितद्वैत्वैरल्यात् । न बद्धः संसारी जीवोऽस्ति बद्धवैरल्यात् । न हि मोक्षसाधको विद्यते बन्धसापेक्षमोक्षवैरल्यात् । न हि मोचनार्थी मुमुक्षुरस्ति निवर्त्तनीयबन्धवैरल्यात् । मुक्तोऽपि न विद्यत इति स्थितिः । सैषा परमार्थता ।

केवलं ब्रह्ममात्रत्वं नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।

इत्यादिस्वातिरिक्तप्रपञ्चतदुत्पत्तिप्रलयादिकलनापहवसिद्धं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावशेषसिद्धान्तानुवादिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

सम्यक् परमार्थदर्शनम्

वीतरागभयक्रोधैमुनिभिर्वेदपारगैः ।
निर्विकल्पो ह्यर्य दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३३ ॥

परमार्थसम्यगदर्शनं स्तूयते—वीतेति । रम्यवस्तुविषयको रागश्च स्वातिरिक्तस्तित्वजन्यं भयं च कांक्षितविषयालाभजः क्रोधश्च येभ्यो वीताः तैः वीतरागभयक्रोधैः ब्रह्ममात्रमननशीलैः मुनिभिः वेदान्तपारगैः सर्ववेदान्तसिद्धान्तब्रह्ममात्रसम्यज्जानिभिः प्राणादिस्थित्यन्तविकलपापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पोऽयमात्मा स्वमात्रमिति दृष्टः । द्वैतादिप्रपञ्चविकल्पे सति निर्वि-

कल्पकता कुतः? इत्यत आह—प्रपञ्चोपशम इति । द्वैतादिभेदविस्तारो हि प्रपञ्चः । तस्य उपशमः अपहृवः ।

एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये न चैकता ।
द्वैतं यदि तदद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ॥

इति सापेक्षश्रुतिसिद्धद्वैयकद्वैतादिगतहेयांशापहवसिद्धो ह्यद्वयः परमात्मा स्वमात्र-मित्यवगतो भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्वाज्ञानात्संसारोपरतेरभावः

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेन्मतिम् ।
अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४ ॥

स्वाज्ञानात् संसारोपरतिः न स्यादित्याह—तस्मादिति । यस्मात् ब्रह्म-मात्रज्ञानं विना स्वातिरिक्तभ्रमो न हि शास्त्रिति तस्मात् ब्रह्मातिरिक्तमसत् ब्रह्मात्रं निष्प्रतियोगिकसत् इत्येवं विदित्वा एनं आत्मानं निष्प्रतियोगिकाद्वैते वस्तुनि तत् स्वमात्रमिति तन्मात्रां मतिं योजयेत् । एवमद्वैतं सम्यग्नुप्राप्य स्वावशेषधियेत्यर्थः । ततः परं अहमेतादृशा इति आत्मानं अप्रख्यापयन् स्वातिरिक्तलोकप्रसक्तौ यथा जडोऽयमिति जानीयुः तथा लोकमाचरेत् । पामरलोकवत् नित्यादिकर्माचरणं स्वाश्रमोचितं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

यतिच्चर्यानुक्रमः

निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निस्स्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादच्छिको भवेत् ॥ ३५ ॥

जडवत् लोकवञ्चकयतिच्चर्यामनुक्रमति—निःस्तुतिरिति ।

स्तूयमानो न तुष्येत् निन्दितो न शपेत् परान् ।

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन स्तुतिनमस्कारस्वाहास्वधाकारादिसर्वकर्मविरलो यतिः चलो देहः । अचल आत्मतत्त्वम् । तत्र चलदेहस्थितिं विस्मृत्य अचलात्मतत्त्वनिकेतनं परस्य सोऽयं चलाचलनिकेतश्च भूत्वा यदृच्छाप्राप्तदेहमात्रधारणानुकूलकौपी-नाच्छादनभिक्षादिपरिग्रहेतरपरिग्रहवैरल्येन यादृच्छिकः निरंकुशब्रह्ममात्रतया-वतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुनेर्ब्रह्ममात्रतयावस्थितिः

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्टा तत्त्वं दृष्टा तु बाह्यतः ।
तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३६ ॥

स्वान्तर्बर्बहिर्विजूभिताध्यात्मिकादिप्रपञ्चे सति कथं वा मुनिः ब्रह्ममात्रतया तिष्ठेत् ? इत्यत आह—तत्त्वमिति । स्वातिरिक्तव्यष्टिप्रपञ्चमधिकृत्य भवती-याध्यात्मिकम् । तद्वाह्यं समष्टिप्रपञ्चजातम् । तदारोपापवादाधिकरणविश्व-विश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तजातं च रज्जुसर्पवत् वाचारम्भणमात्रम् । यद्वा—शशविषाणवत् असत्—

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नोऽस्तित्वदं जगत् ।
दृश्यरूपं च द्यग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

इति श्रुतेः । तत्सर्वापहवसिद्धं तत्तत्वं स्वमात्रतया दृष्टा तदर्शनसमकालं तत्त्वीभूतो ब्रह्मभूतो भवति । तद्वैषेण यदा राजते महीयते तदानीं आरामो निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषचिद्रातुः स्वतत्त्वात् कदापि अप्रच्युतो भवेत् । यथा कक्षित अतत्त्वदर्शी देहादौ चलेऽचले वा अतत्त्वीभूतस्तत्त्वीभूतो वेति मन्यते तद्योगायोगाभ्यां विकल्पवान् निर्विकल्पवानहमिति च मन्यमानः स्वतत्त्वात् प्रच्युतो भवति, न तथा ब्रह्ममात्रवित् । तस्य निष्प्रतियोगिक-ब्रह्ममात्रत्वेन न हि तत्त्वप्रच्युतिवार्ताविकाश इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मातिरिक्तत्वम्

भावैरसन्द्विरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३७ ॥

पूर्वक्षेकोक्तब्रह्मातिरिक्तत्वमाचष्टे—भावैरिति । यथा रज्जुतत्त्वज्ञानां ऐकैव रज्जुः सर्पधारादण्डादिरूपेण दृश्यते न ह्यत्र रज्जौ रज्जवादिरूपेण स्वेन रूपेण वा सर्पादिरस्ति रज्जुरेव तत्तदृष्ट्यनुरोधेन एवं विकल्प्यते, तथा प्राणादिस्थित्यन्तैरसन्द्विभवितैः एवायमात्मा तदास्पदाद्वयरूपेण विकल्पितः । तथा प्राणादिभावा अपि अद्वयेन आत्मना जीवभावमापन्नैनैव विकल्पितः । न हि निरास्पदा कल्पनोपलभ्यते । अतः प्राणादिकल्पनाया मायामात्रत्वेन तस्याधिष्ठेयतावैरल्यात् । अधिष्ठेयनिरूपिताधिष्ठानस्यापि तथात्वात् । यस्मान्निरधिष्ठानत्वेन निष्प्रतियोगिकाद्वैतमवशिष्यते तस्मादद्वयतैव शिवा । स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्ताशिवापह्वसिद्धत्वात् शिवत्वं उपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारः

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथड्नापृथक् किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३८ ॥

स्वातिरिक्तप्राणादिविकल्पानामपह्वसुखेन ब्रह्मात्रसिद्धिः अर्थात् सिध्यति इति वैत्यप्रकरणार्थमुपसंहरति—नात्मेति । प्राणादिस्थित्यन्तमिदं नाना शशविषाणवत् नास्त्येव । स्वात्मसत्त्वातिरिक्तसत्त्वैरल्यात् । आत्मभावेन नाना स्यादित्यत आह—नेति । स्वात्मभावेनापि नाना न विद्यते । स्वात्मनो निष्प्रतियोगिकत्वेन ब्रह्मात्रावगतेः प्राणादिनानापह्वपूर्वकत्वात् । आत्माकारेण नानाभावेऽपि नानात्वाकारेण नाना स्यादित्यत आह—न स्वेनापि कथंचनेति । न हि कृच्छ्रात् स्वेन रूपेणापि नाना विद्यते । तस्य शशश्रृङ्ख्वत् अवस्तुत्वेन कालत्रयेऽप्यलङ्घात्मकत्वात् । स्वात्मनः

पृथक्त्वेन वा किञ्चित् नानावस्तु अङ्गीकार्यमिति तत्राह—न पृथगिति । स्वात्मनो निष्प्रतियोगिकनिर्व्यवहार्यत्वेन प्रसक्तव्यावहारिकस्वपृथक्स्वापृथयूप-नानागन्धोऽपि नास्तीत्येवं प्राणादिस्थित्यन्तकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति तत्त्वविदो विदुः “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इत्यादिश्रुतेः ॥ ३८ ॥

अद्वैतप्रकरणम्

ब्रह्मानिरूपणम्

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।
प्रागुत्पत्तेजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥
अतो वक्ष्याभ्यकार्णण्यमजाति समतां गतम् ।
यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

“प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतम्”,
प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतं ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥

इति श्रुतितो निरासितस्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य पुनः “स्वप्रमाये यथा हृषे”, “नात्मभावेन नानेदं” इत्यादिकेवलतज्जटिलवैतत्त्वप्रकरणेनापि प्राणादिस्थित्यन्तप्रपञ्चस्य अवस्तुत्वेन अपहृवः प्रतिपादितः । तथा स्वातिरिक्तापहृवसिद्धं निष्प्रतियोगिकाद्वैतं किं आगममात्रेण प्रतिपत्तव्यं ? न तत्त्वकाक्षम-मित्याशङ्क्य तर्केणापि तत्सेद्दुं पारयतीति बहुलतरोपपत्तिभिः अद्वैतप्रकरणमा-

रभ्यते—उपासनेत्यादिना । उपासकोऽहं उपास्यं ब्रह्मेति ज्ञात्वा तदुपासनां आत्मनो मोक्षसाधनत्वेन आश्रित उपासनाश्रितो धर्मो जीवोऽस्मि । जीवधर्मविशिष्ट एवं मन्यते—इदार्णीं अहं एवं उपासनां कुर्वन् प्रपञ्चारोपास्पदत्वेन जाते ब्रह्मणि ईश्वरे वर्तमानो भवामि । स्वशरीरपतनादूर्ध्वं एवं अजं प्रपञ्चापवादास्पदं ब्रह्म प्रतिपत्स्ये । स्वातिरिक्तप्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् अहमिदं सर्वं चाजस्वरूपमेव । येन हेतुनाऽयं सविशेषब्रह्मवित् तेन हेतुनाऽयं निष्प्रतियोगिकनित्याजदर्शिभिः असौ सविशेषब्रह्मवित् कृपण इति स्मृतः—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इति श्रुतेः ॥ १ ॥ यत एवं—अतो वक्ष्यामीति । “यो वा एतदक्षरं गार्ण्य विदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स कृपणः” इति श्रुत्यनुरोधेन—जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते । तदुपासनतः तत्पदं प्रतिपत्स्ये—इति यस्मात् एवं मन्यमानः कृपणो भवति तद्वावः कार्पण्यम् । आत्मसत्यव्यवहारप्रतिभासत्वेन स्वातिरिक्तप्रपञ्चास्तिताप्रतीतेः तद्विपरीतत्वेन तदपहृवसिद्धं ब्रह्ममात्रं अकार्पण्यम् । “यो वा एतदक्षरं गार्णि विदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः”, “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” इत्यादिश्रुतिसिद्धमकार्पण्यं अतो वक्ष्यामि । स्वस्य स्वातिरिक्तस्य चाविद्यमानाजातीयस्य तदज्ञाति असल्लौकिकाद्यष्टद्विष्ठोहे सत्यसति तद्रत्वैषम्यापहृवसिद्धत्वेन समतां गतं निरवयवत्वात् । यथा रज्जुसर्पवत् समन्ततो जायमानं सर्पदिभान्यपनये किंचिदपि न जायते, तथा तं प्रकारं श्रृणिवस्यर्थः ॥ २ ॥

जातिनिदर्शनम्

आत्मा श्वाकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निर्दर्शनम् ॥ ३ ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।
आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ॥ ४ ॥

यदजात्यकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्सिद्धिहेतुं विवृणोति—आत्मेति । अनात्मपहृवसिद्धोऽयमात्मा निरवयवाकाशवत् केशकोट्येकांशवच्च सूक्ष्मो हि यथाकाशैराकाश उदितः तथा स आत्मा घटाकाशस्थानीयजीवैः उत्पन्न इव भाति । जीवात्मनां परस्मात् आत्मनः उत्पत्तिः श्रूयते “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि । आकाशात् पटाकाशोत्पत्तिवत् परस्मात् जीवोत्पत्तिः समाना । न हि गोः वत्स इव महाकाशात् घटाकाशो जायते । घटाकाशात् महाकाशो वा जायते । न हि तथा परस्मात् जीवजातम् । जीवजातात् परोऽपि जायते । वस्तुतोऽवस्तुतो वापि ब्रह्मातिरिक्तयोः निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपत्वेन न हि कस्यापि जातिः सेद्धुं पारयति । घटादिवत् करणसंघातैः उदित इति आत्मनो जातिः मन्दबुद्धिप्रतिपिपादधिष्यथा जीवानां उच्यते । तत्र जातौ एतदाकाशं निर्दर्शनं न कस्यापि जातिरस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ जातावेतन्निर्दर्शनमित्युक्तार्थं विवृणोति—घटादिविति । यथा घटाद्युत्पत्तिप्रलयाभ्यां घटाद्यवच्छिन्नाकाशं उत्पन्नं प्रलीनमिव भाति तथा देहादिसंघातोत्पत्तिप्रलयाभ्यां तदवच्छिन्नचैतन्यमपि उत्पत्तिप्रलयवत् भाति न स्वतः । स्वस्य जडसंघातापहृवसिद्धचिन्मात्रत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

जीवानां सुखादिसंबन्धाभावः

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

चिन्मात्रं निष्प्रतियोगिकमित्यजानन्तः केचित् चिन्मात्रस्य सर्वदेहव्यापकत्वेन तत्रैकदेहावच्छिन्नचितो जनिष्टिसुखदुःखादिसम्बन्धे सर्वदेहा-

वृच्छन्नचितामेकत्वेन तत्संबन्धतः क्रियाकारकफलसाङ्कर्यं च स्यादित्याहुः । तत्र
दृष्टान्तमिदमुच्यते—यथेति । यथा एकमिन्न घटावच्छन्नाकाशे रजोधूमा-
भिः संयुते न हि तदितरघटाकाशादयो रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते, आकाशस्य
विकल्पितघटादिसम्बन्धवैरल्यात् । तद्वत् जीवाः जनिमृति सुखदुःखादिभिः ।
वस्त्य स्वात्मोपाध्यपद्वतः सन्मात्रत्वात् वस्तुत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आकाशवज्जीवेषु भेदाभावः

रूपकार्यसमाख्यात्म भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

जीवस्य उपाध्यपायात् सन्मात्रत्वमस्तु, उपाधिसद्वावे कथं पुनः
त्मभेदव्यवहृतिः ? इत्यत आह—रूपेति । यथा घटशरावापवरकाकाशानां
पत्त्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा उदकादिहणादिकार्यं भिद्यते ।
काशशरावाकाशादिसमाख्यात्म भिद्यन्ते । तत्र तत्र व्यवहारविषयत्वेनेत्यर्थः ।

व्यवहृतिः रूपकार्यसमाख्यानिभिता । परमार्थतस्तु आकाशस्य न
भेदस्ति । तद्वत् देहोपाधिकृतजीवेषु रूपकार्यसमाख्या देहादेव मिथो
ग्रन्ते । न हि देहातिरिक्तजीवेषु तद्वेदोऽस्तीति निर्णयः निश्चयः ।
ध्यपाये जीवस्य ब्रह्मात्रत्वात् ॥ ६ ॥

आत्मनो जीवस्य चाभेदः

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

घटाद्याकाशगतरूपकर्मादिव्यवहृतिः पारमार्थिकी स्यात् इत्याशंक्य न हि
नाकाशविकारावयवौ घटाकाशादिः अतो न पारमार्थिकीत्याह—नाकाशस्येति ।

सुवर्णवनस्य कटकमकुठादिरूपं (जलस्य) फेनबुद्बुदहिमादि वृक्षस्य
पर्परादिः विकारावयवश्च भवति, न तथा महाकाशस्य घटाद्याकाशो

विकारो अवयवो वा भवति यथा, तथा नैवात्मनो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवो न विकारो नाप्यवयवश्च भवति । अतो रूपकार्यादिव्यवहृतिः घटस्थानीयशरीरनिष्ठा, न तदवच्छिन्नाकाशस्थानीयजीवनिष्ठा । अतः सा न पारमार्थिकीयर्थः ॥ ७ ॥

आत्मनोऽविलक्षणत्वम्

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।
तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥
मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।
स्थितौ सर्वशरीरेषु चाकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

यथा रूपकार्यादिव्यवहृतिः घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धना तथा जननमरणादिव्यवहृतिः देहोपाधिनिबन्धना । न हि निरुपाधिकात्मनः कदाप्यस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्ट्यति—यथेति । यथा बालानां गगनाथात्म्याङ्गानां गगनं रजोधूमादिमलैः मलिनमिव भाति तथा स्वात्मयाथात्म्याङ्गानां अबुद्धानां अनात्मपहृवसिद्ध्रात्मापि विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तगतोपाधिमलैः मलिन इव भाति । तद्याथात्म्यविदां तु सर्वपहृवसिद्धब्रह्ममात्रं भातीयर्थः ॥ ८ ॥ उक्तार्थमेव पुनः द्रष्ट्यति—मरण इति । यथा घटाकाशजन्मनाशगमनादिः घटगतः तथा सर्वशरीरेष्वात्मनः जन्ममरणादिः आकाशेनाविलक्षणः । आकाशादेः जडत्वेन स्वस्य निष्प्रतियोगिकाजडत्वेन च विलक्षणत्वेऽपि औपाधिकभेदमादायाविलक्षणत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

देहादीनां स्वाविद्याकृतत्वम्

संघाताः स्वग्रवत्सर्वे आत्ममायाविवर्जिताः ।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

देहादिसंघाताः स्वाविद्याकृता न परमार्थतः सन्तीत्याह—संघाता इति ।
देहादिकार्यकरणसंघातानां तिर्यग्योन्याद्यपेक्षया आधिक्ये सर्वसाम्ये च उपपत्तिः
न हि विद्यते । तेषां शशश्रृंगनिभमायाकार्यत्वेन कारणतुल्यत्वात् आधिक्यं
साम्यं वा कुतः संभवति ? न हि परमार्थतस्ते संभवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रामाण्यम्

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

स्वात्मनः स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वविलक्षणत्वद्योतकवाक्यान्युपन्यस्यति—
रसादय इति । “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” इत्यारम्भं “ब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठा” इत्यन्तं तैत्तिरीयके “अन्योन्तर आत्मा प्राणमयः” इत्याद्यन्न-
प्राणमनोविज्ञानानन्दमयकोशा अस्यादेरिव ये हि रसादयः कोशा व्याख्याताः,
तेषामन्नादिकोशानां परः येनात्मनान्तरतमेन प्रतीचात्मवन्तः कोशा भवेयुः ।
तज्जीवननिमित्तत्वादात्मनः । स आत्मा पञ्चकोशानां पर एव । यः पूर्वं “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यभिहितः तस्मिन् स्वप्रमायावदाकाशादिक्रमेण रसादिको-
शसंघाता विकल्पिताः । वस्तुतः परदृष्टेस्ते स्वात्ममायाविवर्जिताः । यथा खं
घटाद्युपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां वस्तुतः स्वमात्रं तथायमात्मा स्वातिरिक्तदेहादि-
सत्त्वासत्त्वाभ्यां आत्ममात्रमित्यस्माभिः व्याख्यातः प्रकाशित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मधुब्राह्मणविवरणम्

द्वयोद्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।
पृथिव्यामुदरे चैव यथाकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चतदध्यक्षमेदे सति कथं निष्प्रतियोगिकतया आत्मप्रकाशः ?
इत्याशङ्कया मधुब्राह्मणं संक्षिप्योपन्यस्यति—द्वयोरिति । “इयं पृथिवी सर्वेषां

भूतानं मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव ।
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ” इत्यादि मधुब्राह्मणोक्तरीत्या यथा पृथिव्या-
मुदरे चैव अनुमानेनैक आकाशः प्रकाशितः तथा द्वयोः व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चयोः
द्वयोः तदारोपापवादाविकरणयोः तद्रूपाद्यापहवसिद्धमधुज्ञाने ब्रह्ममात्रज्ञाने
जाते तज्ज्ञानसमकालं परं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया प्रकाशितं निरावृत
सूर्यविम्बवदित्यर्थः ॥ १२ ॥

व्यष्टिसमष्टीशयोरैक्यम्

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥ १३ ॥

व्यष्टिसमष्टिधीशयोः भेदापेक्षया तयोरैक्यं युक्तमित्याह—जीवेति ।
“ न तु तद्द्वितीयमस्ति ”, “ द्वितीयाद्वै भयं भवति ”, “ उदरमन्तरं कुरुते ”,
“ अथ तस्य भयं भवति ”, “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ”
इत्यादि श्रुतिभिः यतो नानात्वं निन्द्यते ततः “ तत्त्वमसि ”, “ अहं
ब्रह्मास्मि ” इत्यादि श्रुतिभिः जीवात्मनोः अभेदेनानन्यत्वं प्रशस्यते स्तूयते ।
व्यष्टिसमष्टयनुगतचैतन्यभेदापेक्षया चैतन्यैक्यं युक्तमित्यर्थः । परमार्थदृष्ट्या
व्यष्टिसमष्टिविभागः तदनुगतचैतन्यभेदोऽभेदो वा न हि युज्यते । वस्तुनः
स्वमात्रत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

गौणमुख्याभ्यां जीवात्मनोरभेदः

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्पागुत्पत्तेः प्रकीर्तिंतम् ।

भविष्यद्वृत्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

मूलोहविम्बुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

कथं पुनर्जीवात्मनोरनन्यत्वमुच्यते कर्मोपासनाकाण्डविरोधात् ? इत्याशङ्क्य
गौणमुख्याभ्यां उभयमपि संभवतीत्याह—जीवात्मनोरिति । “स यथाकामो
भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते”, “स
दाघार पृथिवीं द्वा०”, “मामेवोपासितव्यं” इत्यादि “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते”, “आत्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिकर्मोपासनाज्ञान-
काण्डगोचरश्रुतिवाक्येभ्यः जीवात्मनोरूपत्तेः प्राक् पृथक्त्वं प्रकीर्तिमिति
यत् तत् गौणम् । न हि घटाकाशमहाकाशभेदो मुख्यः । न हि भेदवाक्यानां
कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । जीवात्मभेदश्रुतीनां स्वाविद्यावत्प्राणि-
भेददृष्ट्यनुवादित्वात् । इहोपनिषत्सु सृष्टिप्रलयवाक्यैः जीवपरयोः एकत्वपरमेव
प्रतिपिपादयिषितम् । तथा च “अन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद”,
“तत्त्वमसि”, “अहं ब्रह्मस्मि” इति वाक्यैः भेदनिन्दापुरस्सरं अभेदस्य
प्रकटितत्वात् । उत्पत्तेः प्रागेकत्वेऽपि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य ओदनं पचतीतिवत्
यत् जीवात्मनोः उत्पत्तेः प्रागपि स्वाज्ञदृष्ट्या वाक्याभासयुक्त्याभासैः गम्यमान-
पृथक्त्वं गौणं तत् स्वज्ञदृष्ट्या एकत्वमेव मुख्यमिल्यर्थः । परमार्थदृष्ट्या तु
स्वातिरिक्तप्रश्नस्य शशविषाणवदलब्धात्मकत्वेन तत्सृष्टिप्रलयाद्यसंभवात् । न
तनिरुपितभेदाभेदौ आत्मनः सेहुं पारयत इत्यत्र “भेदाभेदौ सपदि गलितौ”
इति श्रीशुकोक्ते ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः । मिथः काण्डत्रयविरोधः
स्वाज्ञादिदृष्टिनिष्ठः परमार्थदशायां न किञ्चिद्विरोधावाकाशा इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥
“एकमेवाद्वितीयं” इति श्रुत्योत्पत्तेः प्राक् अजं सर्वं उत्पत्त्यनन्तरं तु
जगज्जीवेशा भिन्नाः सृष्टिप्रलयतावादिश्रुतेरित्याशङ्क्य त्वदुक्तशंकाया अन्यार्थत्वेन
पूर्वमेव परिहृतत्वात् आकाशदृष्टान्तेन पुनरप्युत्पत्त्यादिश्रुतीनां अभेदपरतां
प्रपञ्चयति—मृदिति । “एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्मयं विज्ञातं स्यात्
तथैकेन लोहमणिना”, “यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा” इति मृलोह-
विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तैः सृष्टिः या चोदिता विकलिपता सा किमर्था ? इत्यत
आह—उपाय इति । मृलोहाग्निव्यतिरेकेण न हि घटासिविस्फुलिङ्गादयः सन्ति
कार्यकारणयोरेकत्वात् । आत्मैकत्वबुद्ध्यवताराय सृष्ट्यादिश्रुतिपूर्ण उपायः

स्यात् । अस्माकं उत्पत्त्यादिश्रुतीनां प्रतिसर्गं अन्यथान्यथा श्रूयमाणत्वात् । न ह्यात्मैकत्वोपायत्वसिद्धिरिति चेत्त ; उत्पत्त्यादेर्मायिकत्वेन निष्प्रयोजनत्वात् । कार्यकारणैक्यबुध्यवतारप्रयोजनं विना न हि प्रयोजनान्तरं विद्यते । अतो न ह्यस्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथंचनास्ति “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति श्रुतेः ॥१९॥

उपासनायाः कल्पनाप्रकारः

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्ट्यः ।
उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

परमार्थसद्रूप आत्मा एक एव । तदतिरिक्तमन्यत् असत् अनात्मा इति सिद्धेऽर्थे “अहरहसन्ध्यामुपासीत”, “यावज्जीवमग्निहोत्रं ज्ञाहुयात्”, “स क्रतुं कुर्वीत”, “आत्मेत्येवोपासीत”, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्याद्युपासना किमर्थेयम्? इत्यत आह—आश्रमा इति । आश्रमाः आश्रमिणः सन्मार्गगा वर्णिनश्च त्रिविधाः दृष्टिभेदात् । कथम्? इत्यत आह—हीनेति । स्वातिरिक्तास्तित्वपूर्वकं तदात्मत्वतद्युपाधित्वसत्यत्वरूपिणी हीना । स्वातिरिक्तं मिथ्येति ज्ञात्वापि तत्रात्यन्तासत् किन्तु व्यावहारिकी प्रातिभासिकी मध्यमा । स्वातिरिक्तापहवरूपिणी उत्कृष्टा दृष्टिः दर्शनं येषां स्वाज्ञस्वज्ञपरमार्थदृष्टीनां ते हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्ट्यः । तत्र हीनदृष्ट्यर्धाशं वौद्रपञ्चकमपोद्य शिष्ठहीनमध्यमदृष्टिप्रतिपत्त्यर्थम् । न हि “ब्रह्मात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रपदमारुढोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुना वेदेन इयमुपासना उपदिष्टा । कथमेते हीनमध्यमदृष्टिं विहाय सर्वोत्तमनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रदृष्टिमामुयुरित्यनुकम्पयेत्यर्थः ।

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं जगत् ।
सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्रव एव हि ।
नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमङ्गमम् ॥

इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

परमार्थदर्शिनो विरोधाभावः

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता वृद्धम् ।
परस्परं विरुद्ध्यन्ते तैरयं न विरुद्ध्यते ॥ १७ ॥

तत्र स्वाज्ञानां मिथो विरोधाभावेऽपि स्वाज्ञस्वज्ञयोः मिथो विरोधः स्यात् इत्यत आह—स्वेति । अद्वैतयतिरिक्ताः सर्वे द्वैतिनः । स्वस्वसिद्धान्तव्यवस्थासु एवमेवैष परमार्थो नातः परमन्यत् अस्तीति वृद्धं विनिश्चितास्सन्तः रागद्वेषकलुभिता भूत्वा स्वस्वसिद्धान्तसाधनहेतोः परस्परं विरुद्ध्यन्ते । तैरन्यौन्यविरोधिभिरर्यं स्वज्ञदृष्टिरूपाद्वैतपक्षः तस्यात्मैकत्वदश्चनेन सर्वानन्यत्वात् रागद्वेषानास्पदत्वाच्च । यथा स्वहस्तपादादिभिः स्वयं तथा न विरुद्ध्यते । मिथो विरोधहेतुस्वाज्ञानाभावात् । परमार्थदृष्टेस्तु विरोधोऽविरोधो वा न संभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वैताद्वैतविवरणम्

अद्वैतः परमार्थो हि द्वैतं तद्देद उच्यते ।
तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुद्ध्यते ॥ १८ ॥

स्वज्ञदृष्टेः स्वाज्ञदृष्ट्यविरोधे को हेतुः ? इत्यत आह—अद्वैत इति । “एकमेवाद्वितीयं”, “तत्तेजोऽसृजत” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन आत्मैकत्वपक्षोऽयमद्वैतः परमार्थो हि द्वैतहेतुत्वात् । तद्विपरीतं नानात्वं द्वैतम् । तस्य अद्वैतस्य भेदः कार्यमुच्यते । यद्वा—सुषुप्तिमूर्छासमाधिषु स्वचित्तस्पन्दनानाभावे द्वैतप्रपञ्चास्फूर्तेः । अतस्तस्य द्वैतस्य भेद उच्यते । कार्यकारणाभेदतो द्वैतमप्यद्वैतमेवेति हेतुना तेनायमद्वैतः पक्षः तैर्न विरुद्ध्यते । तेषान्तु द्वैतं परमार्थतयापरमार्थतया वा भातु । अद्वैतात्मातिरेकेण द्वैतितद्ग्रहाभावात् । केन हेतुनायमद्वैती द्वैतिभिः विरुद्ध्यते ? न कदापि विरुद्ध्यत इत्यर्थः । “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽभेदः

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथंचन ।
तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं ब्रजेत् ॥ १९ ॥

अद्वैतकार्यं द्वैतमित्युक्ते अद्वैतवत् द्वैतमपि पारमार्थिकं स्यादित्यत आह—
माययेति । यदेतदद्वैतं तैमिरिकदृष्टिदृष्टानेकचन्द्रवत् रज्वादिविकल्पितसर्पादिवत्
स्वाज्ञानरूपया मायया भिद्यते निरवयवत्वात् । परमार्थतो निरवयवमजं
नान्यथा कथंचन केनचित्प्रकारेणापि भिद्यते । तत्त्वतो भिद्यमाने हि
अमृतं स्वभावतोऽजमपि मर्त्यतां ब्रजेत् । स्वभावच्युतेः सर्वप्रमाणा-
सम्मतत्वात् । अजं आत्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मनः स्वभाववैपरीत्याभावः

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ? ॥ २० ॥

केचिदात्मनः स्वभाववैपरीत्यं कर्तुमिच्छन्ति । तत् मनोरथमात्रमिल्याह—
अजातस्येति । वादिनो वावदूकाः केचित् अजातस्यैवामृतात्मभावस्य
परमार्थतो जातिं उत्पत्तिमिच्छन्ति । तददृष्ट्या एवं जातं चेत् तदेवावश्यं
मर्त्यतामेष्यति । न हि स्वभाववैपरीत्यमेष्यतीर्थः ॥ २० ॥

प्रकृतेर्नान्यथाभावः

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

यस्य या प्रकृतिः सा विकृतिं नैतीत्याह— न भवतीति । अग्निजलादेः
औष्ण्यशीतादिप्रकृतिः यथा सान्यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मजातिपक्षे मोक्षाभावः

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ? ॥ २२ ॥

यद्दृष्ट्या वस्त्वमृतं परमार्थतः तजायत इति च सिद्धान्तः तदमृतमेव न भवतीत्याह—स्वभावेनेति । यस्य पुनरात्मा स्वभावेनामृतोऽपि मर्त्यतां गच्छति । परमार्थतो जायते । जायमानवस्तुनोऽमृतमिति वार्तापि दुर्लभेत्याह—कृतकेनेति । कृतकत्वेन कल्पितामृतस्तसन् निश्चलामृतस्वभावतया कथं स्थास्यति ? एवमात्मजातिपक्षे न हि मोक्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सुष्ठिश्रुतेर्निर्वितत्वम्

भूतोऽभूतो वापि सूज्यमाने समा श्रुतिः ।
निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्वति नेतरत् ॥ २३ ॥

सर्वमजमिति पक्षे सुष्ठिप्रतिप्रादकश्रुतेः संकोचः स्यादित्यत आह—भूतत इति । सुष्ठिप्रतिपादिका श्रुतिः न संकोचतामर्हति । तस्या जीवपरयोरेकत्वबुद्ध्यवतारहेतुतया “उपायः सोऽवताराय” इत्युक्तत्वात् । भूततः परमार्थतः अभूततो मायया वा मायां विनैव सूज्यमाने वस्तुनि सुष्ठिश्रुतिः समा । सुष्ठिस्तीत्येव दृढब्रमणां तद्वयुक्तमेण प्रलयो निरुक्तः । सृष्टौ असत्यां प्रलयः क? “योऽजस्स रामचन्द्रोऽस्मि विदेहसुक्तः” इति प्रभोक्त्यनुरोधेन न हि सृष्टिः प्रलयो वास्ति । स्वाज्ञादग्विकल्पितैव सृष्टिः गौणी । मुख्या सृष्टिः नास्त्येव । “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति”, “मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते”, “सबाह्याभ्यन्तरो द्यजः”, “न जायते मियते वा विपश्चित्” इत्यादिश्रुतिसहस्रनिश्चितं यत् सर्वापहवसिद्धब्रह्ममात्रं तत् निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषत्वेन युक्तियुक्तं च । नेतरत् स्वातिरिक्तं किंचिदप्यस्ति । तस्यापि निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

ब्रह्मणो माययैव जायमानत्वम्

नेह नानेति चास्त्रायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा जायते मायया तु सः ॥ २४ ॥

कथं पुनः श्रुत्या निश्चितम् ? इत्याशङ्क्य स्वातिरिक्तनानापह्वसिद्धतया स्वमात्रं ब्रह्म निश्चितं वस्तुतो निष्प्रतियोगिकाजत्वं मायया जायमानत्वं च स्यादित्यत आह—नेहेति । “एकमेवाद्वयं ब्रह्म”, “नेह नानास्ति किंचन” इत्यास्त्रायात् स्वातिरिक्तनानाप्रपञ्चापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति निश्चितम् । न ह्यत्र निवर्त्यनिवर्तकभावः सेद्गुं पारस्यति—

या च प्रागात्मनो मे मा तथान्ते च तिरस्कृता ।

ब्रह्मवादिभिरुद्धीता सा मायेति विवेकतः ॥ इति,

मायाविद्याज्ञानविश्वाभावान्तःकरणादयः ।

ब्रह्मातिरिक्तपर्याया ह्यस्यन्ताभावरूपिणः ॥

इति श्रुतेः परमाक्षरविवेकोक्तेश्च । निवर्तनीयमायातत्कार्यस्य शशविषाणवदलघुधा-
त्मकत्वेन निवर्तकतापि नास्तीत्यर्थः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”,
“अजायमानो बहुधा विजायते” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वज्ञदृष्टया कदाप्यजाय-
मानोऽपि यः परमात्मा स तु स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमायया विश्वविश्वाद्यविकल्पानु-
ज्ञैकरसान्ततत्कार्यजातरूपेण जायत इव जायते न परमार्थतः ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ।

सर्ववर्जितचिन्मात्रं ब्रह्मात्रमसन्न हि ॥

इत्यादि श्रुतेः ॥ २४ ॥

कार्यकारणकल्पाविरलं ब्रह्म

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिद्धयते ।

को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिद्धयते ॥ २५ ॥

कार्यकारणकलनायां सत्यां कथं ब्रह्ममात्रता ? इत्यत आह— संभूतेरिति । “न जायते म्रियते वा विपश्चित्”, “न निरोधो न चोत्पत्तिः” इत्यादि-श्रुतिः संभूतेः उत्पत्तेः अपवादात् अपह्ववात् संभवः संभवनं जन्मकार्यं प्रतिषिध्यते अपह्ववपदमेव भजते । तथा “नायं कुतश्चिन्न वभूव कश्चित्”, “को न्वेनं जनयेत् पिता” इति श्रुतेराक्षेपार्थत्वेन कारणं प्रतिषिध्यते । न हि शशविषाणवदलब्धात्मकस्वातिरिक्तमायातत्कार्यस्य जनयितृकारणाकांक्षास्ति, कार्यसापेक्षकारणतायाः कार्यापह्ववसमकालं अपह्ववंगतत्वात् । कार्यकारण-कलनाविरलं ब्रह्ममात्रमविशिष्यत इत्यर्थः ।

कार्यं चेत् कारणं किंचित् कार्याभावे न कारणम् ।

इति संभूत्यमावश्रुतिः समस्तकार्यादिविश्वस्य न संभवोऽस्ति कार्याद्य-भावात् । “परमार्थतस्तत्र कारणं ब्रह्म तथा न कार्यं” इति श्रुतेः भिदामार्ताण्डोक्तेश्च ॥ २९ ॥

ब्रह्ममात्रावगतेः दुर्बोधतत्त्वम्

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहृनुते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतेः दुर्बोधतवेनोक्तार्थमेव भङ्गच्यन्तरेण पुनः पुनराह—स इति । स्थूलादिचतुरंशाढ्यस्वाविद्यापदतत्कार्यव्यष्टिसमष्टितदैक्यारो-पापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तमेदेन यद्यत् व्याख्यातं स्वाज्ञादिव्यष्ट्या प्रपञ्चितं तत्सर्वं “अथात आदेशो नेति नेति”, “न ह्येत-स्मादिति”, “नेत्यन्यतः परमस्ति” इत्यादिश्रुतिस्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्य-तदारोपापवादाधिकरणगतहेयांशजातं यतो निहृनुते अपह्ववमाचष्टे, अतः सर्वं अजं तद्रत्तहेयांशाग्राह्यभावेन हेतुना निष्प्रतियोगिकाजं ब्रह्म प्रकाशते । न हि स्वातिरेकेण ग्राह्यं त्याज्यं वा किंचिदस्तीयत्र—

किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

वस्तुतोऽवस्तुतो वापि ब्रह्मभिन्नभिदाततेः ।

अभावनिगमान्तालिमानात् सर्वमजं स्मृतम् ॥

इति श्रुतेः, चन्द्रिकोक्तेश्च ॥ २६ ॥

सतोऽजायमानत्वादि

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

“पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इत्यादिश्रुतिसहस्रतः स्वातिरिक्तासदपहवसिद्धं निष्प्रतियोगिकसन्मात्रमित्यवधृतम् । तत्र सदसद्वादिनो मिथः स्वस्वसिद्धान्तानुरोधेन अस्मत्सिद्धान्तरूपामजातिमेव ख्यापयन्तीत्याह—सत इति । सतः सन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकभावरूपत्वेन तत्त्वतो जन्म न हि युज्यते । जातिश्रुतेः का गतिः? इत्याशंक्य सा स्वाङ्गेषु गतिमहर्तीत्याह—माययेति । स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तसत्कारणात् मायया मायाविकलिपत्तहस्यादिवत् जन्म युज्यते । नासतः कारणात् कस्यापि जन्म युज्यते । यस्य पुनः सदेव तत्त्वतो जायत इत्यभिनिवेशः तस्य तु जातमेव जायत इति निष्क्रितम् । जातस्य जायमानत्वेन अनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् सत्र जायते तस्य निष्प्रतियोगिकसन्मात्ररूपत्वात् । तस्मादपि स्वातिरिक्तं न किञ्चित् जायते । तस्य शशविषाणवदवस्तुत्वात् ॥ २७ ॥ सन्मात्रस्याजत्वेन जन्मकारणत्वाभावेऽपि असतो जन्म स्वातिरिक्तसत्कारणत्वं च स्यादित्यत आह—असत इति । यथा न हि बन्ध्यापुत्रः परमार्थतो मायया वा कदापि जायते तथा कालत्रयेऽपि शशविषाणवत् असतोऽविद्यमानस्य तत्त्वतो मायया

वापि जन्म न युज्यते । स्वस्याविद्यमानत्वेनासद्वेतुत्वमेव नास्ति । सद्वेतुत्वं
कुतः संभवति ? तस्यापि निष्प्रतियोगिकाजत्वं सिद्धमित्यत्र वक्ष्यति च—

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

नास्यसद्वेतुकमसत् सदसद्वेतुकं तथा ॥

इत्यादि । सदसत्कार्यवादिनः परस्परं विवदमानास्सन्तः अस्मदीयाजातिमेव
ख्यापयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

मनस्पन्दनमेव जाग्रदादिहेतुः

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायथा मनः ।

तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायथा मनः ॥ २९ ॥

निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपसदसतोरजत्वेन स्वमात्रत्वे स्फुटास्फुटग्राहा-
ग्राहकायमाणजाग्रदादिव्यापृतिः कथम् ? इत्याशंक्य “ अदश्यमव्यवहार्यमग्राहम् ”
इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रज्ञाग्रदादितुर्यस्वापान्ततदारोपापवादा-
धारविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञकरसान्तव्यापृतिर्वा कथं सेद्धं पारयति ? तुर्यतुर्यावगतेः
स्वातिरिक्तजाग्रज्ञाग्रदादिचतुर्षपञ्चदशकलनातद्वावृत्यपहवपूर्वकत्वात् । इत्थं तुर्य-
तुर्यथाथात्म्याज्ञानतः स्वातिरेकेण मनः परिकल्प्य तत्स्पन्दनमेव जाग्रदादि-
व्यापृतिहेतुरिति कल्पयन्तीत्याह—यथेति । यथा स्वप्ने रज्वज्ञानोत्थसर्पवत्
स्वाज्ञानप्रभवं मनो ग्राहग्राहकरूपेणेव द्वयाभासं मायथा स्पन्दते, तथा
जाग्रज्ञागरितादौ ग्राहग्राहकरूपद्वयाभासतया मायथा स्पन्दते इत्यर्थः ॥२९॥

स्वतो मनसोऽस्पन्दः

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन् संशयः ॥ ३० ॥

सपौ रज्जुरुपेणेव स्वाधिष्ठानाद्वयरूपं सत् स्वप्रादौ मनः स्पन्दते
न स्वत् इत्याह—अद्वयमिति । स्वाधिकरणाद्वयं मनः स्वप्रे स्वविकल्पत-
स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् ग्राह्यम् । तथा चक्षुरादीन्द्रियं ग्राहकम् । तदुभयं
हि द्वयाभासं न हि स्वव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रत्यपि तथैवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रपञ्चस्य भावाभावयोर्मनःकृतत्वम्

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चभावाभावावन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःकृताविति निर्दर्शयति—
मन इति । इदं परिदृश्यमानं व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं यत्किञ्चिच्चराचरात्मकं विश्वं
द्वैतं मनसा दृश्यते कल्प्यते इति सर्वं मनोदृश्यमुच्यते ।

परं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि ।

इयादिश्रुत्यनुरोधेन मनस्तत्कार्यवृत्तिसहस्रापहवसिद्धं ब्रह्म स्वप्रात्रमिति प्रबोधसम-
कालं स्वाज्ञादृष्टिप्रसक्तमनसः सुषुप्तिमूर्छासमाधिषु विलयो ह्यमनीभावो भवति ।
तदा द्वैतं नैवोपलभ्यते । पुनः जाग्रत्स्वप्नयोः द्वैतं भवतीति विभ्रममूलं
मनो निष्प्रतियोगिकामनीभावं ब्रह्मात्रपदं भजति । तदा मनस्सत्त्वासत्त्वसिद्ध-
द्वैताद्वैते स्तो न स्त इति वार्तापि नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मनसो ह्यमनीभावः

आत्मसत्यानुरोधेन न संकल्पयते यदा ।
अपनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

मनसो ह्यमनीभावोपायः कः ? इत्यत आह—आत्मेति । स्वातिरिक्तमनात्मा
स्वयं त्वात्मा । तत्र स्वातिरिक्तानात्मापहवसिद्धतयात्मैव सत्यमिति यदा

शुलाचार्यप्रसादतः बोधो जायते सोऽयमात्मसत्यानुबोधः । तेन कल्पना-
विषयवैरल्यात् । न हि किंचिदपि संकल्पयते तदा स्वग्राहविषयाभावे
तदग्रहं मनस्त्वमनस्तां चिन्मात्रातां स्वावशेषतया याति ब्रह्मैव
भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मबोधनप्रकारः

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।
ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

तादृशं ब्रह्म कथं बुध्यते ? इत्यत आह—अकल्पकमिति । यत्
सर्वकल्पनापह्वसिद्धं तदकल्पकम् । तस्य परमार्थसत्यत्वेन केनाप्यजातत्वात्
अजम् । ज्ञितिमात्रत्वात् ज्ञानम् । तद्विनं ज्ञेयमित्यत आह—ज्ञेयाभिन्नमिति ।
चिन्मात्रज्ञानातिरिक्तज्ञेयवैरल्यात् ब्रह्मविदश्चिन्मात्रं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।
चिन्मात्रातिरिक्तज्ञेयाभावात् । ज्ञानमेव ज्ञेयमिति कथयन्तीत्यर्थः । “न हि
विज्ञातुः विज्ञातेः विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्”, न तु तदद्वितीयमस्ति ”,
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः । किंरुपेण
तत् ज्ञेयम् ? इत्यत आह—ब्रह्मेति । स्वमात्रत्वेनोपवृहणात् ब्रह्म । तद्वूपैणैव
यत् ज्ञायते तत् ब्रह्म ज्ञेयम् । अत एव अजं निष्प्रतियोगिकनित्यं सत्तामात्रम् ।
अजेन निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानेन अजं आत्मतत्वं स्वयमेव स्वमात्रतया
बुध्यते । न हि ज्ञानान्तरापेक्षा स्ववेदने अस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सुषुप्तिसमाध्योवैलक्षण्यं प्रचारभेदश्च

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।
प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तोऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥
लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

मनसो निर्विकल्पावस्था ह्यमनीभावः । सोऽयं सुषुप्तिसमाध्योः सम इत्याशंक्य तयोर्वैलक्षण्यं स्फोरयति—निगृहीतस्येयादिना । स्वातिरिक्तनैरपेक्षयेण स्वमात्रे निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतो विवेकवतोऽन्तः-करणस्य प्रचारणं प्रचारः ब्रह्मात्रगोचरत्वेन ब्रह्मविद्विः विज्ञेयः । सुषुप्तिसमाध्योः प्रत्ययाभावस्य तुल्यत्वमित्यत्र सुषुप्ते प्रचारस्त्वन्यः कारणा-ज्ञानकबलितत्वात् । समाधिस्थस्य मनसो ब्रह्माकारपरिणतत्वात् न हि सुषुप्तिसमः समाधौ मनःप्रचार इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पुनस्तयोः प्रचारभेदमाचष्टे—लीयते इति । सुषुप्त्यवस्थां गतस्य मनः स्वाविद्यावृत्तिभिस्सह कारणाङ्गाने विलीयते हि बीजभावमापद्यते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तत्त्वाग्रहणलक्षणस्वापस्य तुल्यत्वात् । स्वाङ्गं मनोऽवस्थात्रयेऽपि विलीयते । तदेव पुनर्मनः श्रुत्या-चार्यप्रसादलब्धविवेकतो निगृहीतं सत् न लीयते । शुद्धसत्त्वरूपेण ब्रह्माकारपरिणतत्वात् । यद्वा—सर्वापह्वसिद्धनिष्ठतयोगिकब्रह्मात्रप्रबोधसम-कालं यत् मनोऽस्ति नास्तीति मननमपि नार्हति तत् मनः स्ववृत्तिभिस्साकं विरूपतया विलीयते अपह्वपदं भजतीत्यत्र—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमोहतमसि स्वान्तर्मुनेर्लीयते
तुर्याकल्पसमाधिनिष्ठमनसः सत्त्वाल्लयं नैति तत् ।
तुर्यातीतपदे विरूपविलयाद्यस्मिन् समाप्तं भवेत्

इति मुक्तिशतकोक्तेः । स्वाज्ञादिदृष्ट्या समन्ततो विद्यमानं मनस्तत्कार्यजातं विलीयते अपह्वं भजति । तदपह्वज्ञानसमकालं यत् स्वमात्रतया अवलोक्यते तत् ज्ञानालोकं “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति श्रुतिः भयहेतुद्वैतादि-वृत्त्यपह्वसिद्धं यद् तदेव निर्भयं “तदेतदभयममृतं अशोकमनन्तं निर्बीजं” इति श्रुतेः । तदूपेण सर्वत्र वृंहणात् ब्रह्म स्वमात्रतयावशिष्यते इत्यर्थः । सर्वविशेषं नैति नेतीति विहाय यदवशिष्यते तत् “अद्वयं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ ३५ ॥

अजस्वरूपनिरूपणम्

अजमनिद्रमस्वभमनामकमरूपकम् ।

सकृद्धिभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥ ३६ ॥

यदेवमवशिष्टं तत्स्वरूपं विशदयति—अजमिति । जन्मादिष्टभाव-
विकाराप्हवसिद्धत्वात् अजं तुर्यस्वापादिपञ्चदशावस्थापहवात् अनिद्रं अस्वप्रं
स्थूलादिशरीरापहवात् अनामकमरूपकं,

यतो वाचो निवर्तन्ते विकल्पकलनान्विताः ।

विकल्पसंक्षयाजन्तोः पदं तदवशिष्यते ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन विश्वविश्वाद्यविकल्पानुबूकरसान्तविकल्पकदम्बापहवसिद्ध-
निष्प्रतियोगिकनिरावृतब्रह्मात्ररूपेण सदा यत् विभाति तत् सकृद्धिभातं
“सुविभातं सकृद्धिभातम्” इति श्रुतेः । स्वाज्ञादिष्टप्रसक्तसर्वमस्ति नास्तीति
विश्रमाप्हवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति यज्ञानाति तत् सर्वज्ञम् । अजादिसप्तविशेषणं
ब्रह्मण्यौपचारिकमित्यत आह—नेति । यत्प्रसादतो मुनिगणः यद्यत स्मरति
तत्तत् पर्यायेण जानातीति सर्वज्ञ उपचर्येते । तथा नेह निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रे
तादृशाजत्वादेरसंभवात् । निरूपचरिताजादिसर्वज्ञान्तशब्दार्थरूपत्वात् कथंचन
कदापि नोपचारः अजत्वादिशब्दस्यापि तदात्युपायत्वादेवमुपायत उपाये
स्वमात्रमिति ज्ञाते तत्समकालमज्ज्वादिशब्दवाच्यलक्ष्यकलनापि अपहवपदं
भजति । ब्रह्मात्रं सदा विशिष्यत इत्यत्र—

सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-

माभास्वरं स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम् ।

सर्वं प्रशान्तमिति शब्दमयी च दृष्टि-

बोधार्थमेव हि मुखैव तदोमितीदम् ॥

इति, “सत् किंचिदवशिष्यते” इति च श्रुतेः ॥ ३६ ॥

अनामकत्वे हेतुनिस्पणम्

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुज्जितः ।
सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

अनामकमियादि यदुक्तं तत्र हेतुमाह—सर्वेति । अनेन अभिलम्प्यत इत्यभिलापो वाक्करणं बाह्यकरणोपलक्षणार्थम् । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वाभिधानप्रपञ्चो यत्र विगतः अपहृवं गतः सोऽयं सर्वाभिलापविगतः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता बुद्धिरन्तःकरणं यदूज्ञानतः समुज्जितं सोऽयं सर्वचिन्तासमुज्जितः अन्तःकरणापहृवसिद्धत्वात् “अप्राणो ह्यमनाः शुत्रः” इति श्रुतेः । युगपद्यत्र व्यष्टिसमष्टिकरणजालं सुतरां प्रशान्तं सोऽयं सुप्रशान्तः “प्रपञ्चोपशमं शान्तं” इति श्रुतेः । निरावृतब्रह्ममात्रतया यः सकृदीप्यते सदा प्रकाशते सोऽयं सकृज्ज्योतिः “आत्मज्योतिरहं शुक्रः” इति श्रुतेः । विषमा धीरनात्मगोचरा आत्मगोचरा समाधिरपि यस्मिन् स्वमात्रमाधीयते सोऽयं समाधिः । निर्विकल्पकचिद्वातुः विक्रियावैरल्यादचलः स्वातिरिक्तापहृववान् निष्प्रतियोगिकाभयः परमात्मा अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

समाधिशब्दार्थविवरणम्

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गः चिन्ता यत्र न विद्यते ।
आत्मसंसर्थं तदा ज्ञानप्रजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

मनसः संकल्पादितानवं हि समाधिशब्दार्थो न ब्रह्मवाचक इत्याह—ग्रह इति । न हि यत्रात्ममात्रे चिन्तासामान्यं विद्यते आत्ममात्रावगतेः सर्वचिन्तापहृवपूर्वकत्वात् । न हि तत्र स्वातिरिक्तमस्तीति ग्रहः ग्रहण नेति स्वातिरिक्तमित्युत्सर्गोऽपवादो वा विद्यते । स्वमात्रसिद्धे स्वातिरिक्तमस्तित्वेन ग्राह्यं लाज्यमिति वा । विभ्रमापहृवपूर्वकत्वात् हानोपादानविरलं ब्रह्मेत्यर्थः ।

अखण्डानन्दपीयूषपूर्णब्रह्महार्णवे ।

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत् किं विलक्षणम् ? ॥

इति श्रुतेः । यदैवमनात्मापह्वसिद्धात्मबोधो जायते तदानीमन्युष्णवदात्मन्येव मनोभावं विहाय मनोऽमनस्कभावमेत्य तिष्ठतील्यात्मसंस्थं तदवस्थं मनो ज्ञानं ज्ञासिमात्रत्वात् ।

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

इति । प्रतिज्ञातं यदादौ तदिदानीमुपपत्तिः शास्त्रतश्च सम्यगुपपादितम् । तदुपसंहरति—अजातीति । स्वातिरिक्तयोरात्मानात्मनोः जातिरस्ति नास्तीति विभ्रमापह्वसिद्धं यत् तत् अजाति । स्वातिरिक्तवैषम्यापह्वसिद्धमपि समतां गतम् । एवं ज्ञानसमकालं विद्वत्पठलं ब्रह्मात्रावस्थितिमापन्नमित्यर्थः । “य एवं निर्बीजं वेद निर्बीजं एव स भवति” इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगस्वस्पृष्टम्

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिनाम् ।

योगिनो विभ्यति हस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददीपकम् ।

असंप्रज्ञातनामायं समाधियोगिनां प्रियः ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वतिरिक्तप्रपञ्चजातं आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन अस्ति नास्तीति विभ्रमास्पर्शासंप्रज्ञातसमाधिः परमात्मैवाभासपरमार्थिकयोगिनां स्वातिरिक्तास्तित्वधीदोषेण दुर्दर्शवत् स्वातिरिक्तापह्ववधिया स्वमात्रत्वेन च भातील्याह—अस्पर्शयोग इति । जाग्रज्ञाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनास्ति नास्तीति विभ्रमस्पर्शो यत्रापह्वतां गतः सोऽयं निष्प्रतियोगिकास्पर्शः परमात्मा । योगो नामायं तन्मात्रबोधः । सोऽयमस्पर्शयोगः जाग्रज्ञाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापह्वसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यः । सोऽयं तुर्यतुर्यमात्र-

प्रबोधरहितानां विश्वविश्वाद्यविकल्पानुजैकरसान्तचैतन्यविषयकबोधवत् सर्व-
योगिनां दुर्दीर्घः दुष्प्राप इत्यर्थः । भयहेतुबौद्धमीमांसकादिग्रहापह्वसिद्धनिष्प्रति-
योगिकनिर्भयतुर्येऽपि तस्य निष्प्रतियोगिकत्वे सकुटुम्बशिष्यवर्गाणां अस्माक
का वा गतिः ? इत्यस्मान्निर्विशेषतुर्यतुर्यत् भयदर्शिनो योगिनो बिभ्यति ।
इमं योगमात्मनाशकमिति भिया स्वातिरिक्तस्पर्शयोगमेव भजन्तीत्यत्र—

ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यर्थे स्वनाशाशंकया ह्यमी ।

वदन्तु विश्वसत्यत्वं व्यावहारिकतादिकम् ॥

इति परमाद्वैतदर्शनोक्तेः । परमार्थदर्शिनः परमाद्वैतिनस्तु निर्भयास्सन्तः निष्प्रतियो-
गिकाद्वैततुर्यतुर्य स्वमात्रमिति निशंकं ज्ञात्वा तन्मात्रतया अवतिष्ठन्त इत्यत्र—

स्वेतरासहनं ब्रह्म स्वमात्रमिति यैर्यतः ।

परमाद्वैतिनः प्राहुः निशंकं ब्रह्ममात्रकम् ॥

इति ॥ ३९ ॥

मोक्षस्य मनोनिग्रहायतता

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

यद्दृष्ट्या ब्रह्मातिरिकेण मनस्तत्कार्यमस्तीति ब्रह्मणि रज्जुसर्पवत् कल्पित-
मपि इदानीं मनस्तत्कार्यस्य व्यावहारिकत्वं प्रातिभासिकत्वं वा अङ्गीकार्यमिति
निश्चयोऽस्ति । तद्दृष्ट्या मनोनिग्रहायत्तो मोक्षः स्यादित्याह— मनस इति । यतो
बाह्यान्तर्मनसो व्यापुत्या विश्रान्तं बन्धः सांसारिको भवति अतः कामसंकल्पादि-
वृत्तिमन्मनसो निग्रहायत्तं अभयं ब्रह्मेत्यस्पर्शयोग्यतिरिक्तसर्वयोगिनां मनसि
निरुद्धे बाह्यान्तःसंकल्पजदुःखक्षयः ब्रह्मविषयकप्रबोधः अक्षया शान्ति-
मुक्तिरेव चेति एतत्सर्वं मनोनिग्राहयत्तं भाति । परमार्थद्वां तु स्वातिरिक्त-
मनस्तत्कार्यसुखदुःखापह्वसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमेव सदा विजूंभत इत्यर्थः ।

तत्र स्वातिरेकेण मनस्सत्त्वे तत्त्वतिरेकान्वयतो बन्धमोक्षौ स्यातामिति निश्चयो
भवेत् मनस्तत्कार्यवैरल्प्यात् । अतो मनोनिप्रहायत्तोक्तिः मन्दमध्यमविषयेत्यर्थः
॥ ४० ॥

सामान्यानां मनोनिप्रहस्यासाध्यत्वम्

उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्ववेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

परमार्थदृष्टीतराणां मनोनिप्रहोक्तिरपि वाचारम्भणमात्रेत्याह—उत्सेक
इति । यथा कश्चिद्दुदधिशोषणकामो बालकः तच्छोषणसाधनत्वेन कुशमेकं
करे गृहीत्वा तदग्रं सागरेऽभ्यक्त्वा तत्कुशाग्रसंलग्नैकविन्दुना सागरं
शोषयितुमिच्छति कुशाग्रेणैकविन्दुना उदधेरपरिखेदत उत्सेक इव तथा
मन्दानां मनसो निप्रहोऽपरिखेदतो भवेत् । तनिप्रहवार्तापि दुर्लभेत्यर्थः ।
यद्वा—कश्चित् पक्षिविशेषः स्वसन्तानग्रासमुदर्धि मत्वा तुण्डेन कुशाग्रं
गृहीत्वा तदग्रेण एकैकविन्दुं पुनः पुनः वेलायां प्रक्षिपन् चिरव्यवसायी
भवति । गरुत्मान् तत्त्ववसायं दृढनिश्चयं च नारदात श्रुत्वा अस्मदीयोऽयं
पक्षी तत्कार्यं साधनीयमिति मनीषया स्वपक्षवातेन सागरं शोषयितुं
उद्युक्तं तं वीक्ष्य तत्समाधानार्थं तत्सम्बन्धिपक्षिसन्तानं दत्तवान् समुद्रः ।
एवं मनसो निग्रहव्यवसायिनो मुमुक्षोः ईश्वरसहायेनापरिखेदतो मनसो निप्रहो
भवेत् । तस्मात् मनोनिप्रहोद्योगः कर्तव्यः ॥ ४१ ॥

मनोनिप्रहोपायः

उपायेन निगृहीयाद्विक्षिसं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्विरतयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।
सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

मनोनिग्रहोपायः कः? इत्यत आह—उपायेनेति । कामभोगयोः सदा विक्षिप्तं क्षुभितं मनः ब्रह्मातिरिक्तं नेतीति ब्रह्मज्ञानोपायेन निगृहीयात् स्वात्मन्येव निरुद्ध्यादित्यर्थः । स्वातिरिक्तविषयध्यानजकामो यथा स्वानर्थहेतुः तथा जाग्रदाद्यवस्थात्रयत्मसि ल्योऽपीति ज्ञात्वा कामादिवृत्तिं निग्रहवत् लयवृत्तितोऽपि निग्रहोपायपूर्वकं आयासवर्जितं यथा भवति तथा ब्रह्माकारपरिणया मनः सुप्रसन्नं भवेत् तथा निरुद्ध्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्रोपायमाह—दुखमिति । ब्रह्मातिरिक्तस्वाविद्याविजूभितमनस्तत्कल्पतपञ्चजातमस्तीति चिन्तनं दुखमेवेयनुस्मृत्य स्वेष्टितकामभोगात् मनो निवर्तयेत् । स्वातिरिक्तं नेति नैराश्यभावनयेत्यर्थः । श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धविवेकेन स्वाज्ञदशायां यत् स्वातिरेकेण भातं तत्सर्वं अजं ब्रह्मेयनुस्मृत्य तद्विपरीतजातं नैव तु पश्यति । तुशब्दतः स्वातिरिक्ताभावो द्योतत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ “यथा कामो लयस्तथा” इत्यंशं विवृणोति—लय इति । ब्रह्मातिरिक्तं चित्तं अन्तःकरणतत्कार्यं नेति विवेकतः तत्त्वाग्रहणलक्षणावस्थात्रयस्वापे विलीनं संबोधयेत् । न पुनरवस्थात्रये योजयेदित्यर्थः । यदि कदाचित् कामभोगेषु विक्षिप्तं पुनः पुनः शमयेत् । एवं लयात् संबोधितं कामभोगतो व्यावर्तितमपि संस्पृष्टसाम्यभावं अन्तरालावस्थं सकषायं बीजयुक्तं अन्तःकरणं विद्यात् विजानीयात् । शनैस्ततः साम्यपदमापादयेत् । यदा तत्समं ब्रह्म प्राप्तं भवति तदभिसुखं भवति । तत्कदाचिदिपि विषयाभिसुखं न चालयेत् । ब्रह्मणि स्थिरीकुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

निगृहीतमनसः सुखास्वादनाभावः
नास्वादयेत्सुखं तत्र निस्सङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।
निश्चलं निश्चरचित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

समाहितचेतसो भवसुखास्वादनमपि न कार्यमिल्याह— नास्वादयेदिति ।
चित्तैकाग्र्यतः समाधौ यत् सुखं जायते प्रज्ञया तत्र निस्संगं तत्रास्वादयेत् ।
तत्र यत् सुखमनुभूयते तत् शशविषाणतुल्याविद्याकार्यं तत्कारणतुल्यं मत्वा
तत्सुखलोल्पुं चित्तमकुर्वन् ततः ब्रह्मविषयकप्रज्ञैव भवेत् । तत्रयसुखास्वादने
का हानिः ? इत्यत आह— निश्चलमिति । ब्रह्मणि निश्चलस्वभावं चित्तं
यदा तु पुनः सुखास्वादननिमित्तं स्वरूपतो निर्गच्छति, तदा ततस्ततो
बहिर्निश्चरतस्त् बहिर्बहिरेव निर्गच्छद्ववति । ततः प्रयत्नतः सुखास्वादनेच्छां
विहाय सत्तामात्रब्रह्मणि एकीकुर्यात् ॥ ४५ ॥

लयविक्षेपविरलस्य चित्तस्यैव ब्रह्मत्वम्

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्ग्नमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

निश्चेष्टो लयविक्षेपविरलं चित्तं ब्रह्मैवेत्याह—यदेति । यथोक्तोपायतो
निगृहीतं चित्तं यदा अवस्थात्रयतमसि न लीयते कामभोगनिमित्तं न च
विक्षिप्यते, तदानीं चित्तं निवातप्रदेशस्थितदीपवत् अनिंगनमचलं विषयाकारेण
नावभासत इत्यनाभासं च सत् ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ब्रह्म सुखस्वरूपम्

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

ब्रह्मसुखस्वरूपं विशदयति— स्वस्थमिति । स्वे महिन्नि स्वयं तिष्ठतीति
स्वस्थं “स्वे महिन्नि समासत” इति श्रुतेः । सर्वानर्थोपशान्तिसिद्धत्वात्
शान्तम् । निर्वृतिः मुक्तिः तद्वूपेण सह वर्तनात् सनिर्वाणम् । इदमित्यमिल्या-
र्थ्यातुमशक्यत्वात् अकथ्यं वैषयिकसुखदुःखाप्रह्ववसिद्धं पारमार्थिकसुखम् ।

तस्य निरतिशयत्वादुत्तमम् । तत् स्वतः परतो वा न जायते इत्यजम् ।
अजेन ज्ञेयेन स्वरूपेण स्वातिरिक्तसर्वस्वापहवसिद्धं स्वं जानातीति सर्वज्ञं ब्रह्म
स्वमात्रमिति ब्रह्मविद्वारीयांसः परिचक्षते कथयन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मसंपत्तिः

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति—न कश्चिदिति । मृलग्रहादिवत् सृष्टिरूपासना
मनोनिग्रहोपायश्चापि ब्रह्ममात्रास्युपायत्वेन अभिहिताः । न तु परमार्थतस्ते
विद्यन्ते । परमार्थन्तु स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमापहव-
सिद्धं ब्रह्ममात्रमेव सदा विजृमते । न हि तत्र कश्चिदिपि जीवः प्रपञ्चो वा
जायते । अस्य जीवादेरनुत्पन्नत्वेन तन्निरूपितसंभवो हेतुः कारणमपि
न विद्यते । यत्र अणुमात्रमपि किञ्चित् न जायते तत् एतत् पूर्वमुपायत्व-
नोक्तानां सत्यानां उत्तमं सत्यम् । तदेवासल्लौकिकादिमोहं सत्यसति
सर्वदैकरूपेण विजृमते । निष्प्रतियोगिकमित्यर्थः ।

ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तं अविधवत् प्रविजृमते ।

इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

अलातशान्तिप्रकरणम्

आचार्यवन्दनम्

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् यो गगनोपमान् ।
ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ १ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

अविवादोऽविस्तद्वच दर्शितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

आगमप्रकरणप्रतिपादितनिष्ठप्रतियोगिकब्रह्मात्रसिद्धान्ताद्वैतस्य स्वाज्ञादि-
दृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तं अस्ति नास्तीति विभ्रमार्जनाय वेदान्तशास्त्रानुगृहीतबहु-
प्रकारोपपत्तिभिः स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अपहृवप्रदर्शनाय वैतर्थ्यप्रकरणमाम्नातम् ।
तथा श्रुत्यनुगृहीतयुक्तिभिः स्वातिरिक्तापहृवसिद्धस्य स्वस्य निष्ठप्रतियोगिका-
द्वैतत्वप्रदर्शनायाद्वैतप्रकरणमिहितं,

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ।

इत्युपसंहृतं च । इत्थंभूताद्वैतं पक्षप्रतिपक्षकलनापहृवसिद्धमपि तत्रासल्लौकि-
कादीनां रागादिकल्पितत्वेन स्वस्वग्रहसिद्धान्तवैषम्यतः मिथश्वर्यो कुर्वन्तः
सन्तोऽस्मतिसद्धान्तरूपामजातिमेव ख्यापयन्ति । तत्र तत्र हेयांशनिरसनमुखतः
तदपहृवसिद्धं निष्ठप्रतियोगिकाद्वैतमिति प्रकटयितुमलातंशान्तिप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकस्वाचार्यवन्दनार्थोऽयमाद्यः क्षेत्र इत्याह— ज्ञानेनेति ।
यो ह्यस्मदेशिकः श्रीशुकः घटाद्यवच्छिन्नगग्नमुपमा येषां तान् गग्नोपमान्
धर्मान् जीवान् सर्वान् आकाशकलपेन ज्ञानेनाग्न्युषणवत् सवित्प्रकाशवच्च
ज्ञेयात्मस्वरूपाभिन्नेन ज्ञानेन परमात्मना धर्मान् संबुद्धः यथा घटाश्चापाधिसत्त्वा-
सत्त्वाभ्यां तद्रूपाकाशं महाकाशमात्रं तथा व्यष्टिमष्ट्यात्मकशरीरत्रयसत्त्वा-
सत्त्वाभ्यां तदवच्छिन्नवत् भातजीवचैतन्यं शुद्धचैतन्यमात्रमिति संबुद्धवान्
तं द्विपदां वरं नारायणावतारं अस्मदेशिकं वन्दे मुहुर्मुहुरभिवादये ।
स्वदेशिकनमस्कारमुखेनासल्लौकिकाद्यदृष्टिप्रहज्ञानज्ञेयज्ञात्रादित्रिपुटीकरणापहृवसिद्धं
ब्रह्म निष्ठप्रतियोगिकस्वमात्रमिति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ अधुना
ब्रह्ममात्रज्ञानयोगस्तुत्यै तं नमस्करोति—अस्पर्शयोग इति । केनचित्
कदाचिदपि स्वातिरिक्तसंस्पर्शो यत्रापहृवतां गतः सोऽर्थं अस्पर्शयोगो
वै नाम ब्रह्मस्वभावः । वैनामेतिशब्दाभ्यां सर्ववेदान्तार्थप्रसिद्धपरमात्मैवा-
स्पर्शयोग इति द्योत्यते । आदिमध्यावसानेषु स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति

विभ्रमो दुःखरूपः । अयं अस्पर्शीयोगो न तथा । किन्तु स्वाज्ञादिदृष्टि-
प्रसक्तसर्वसत्त्वानां जीवानामन्तरात्मत्वेन परमहितसुखरूपत्वात् विषयजन्याहित-
सुखदुःखापवादाधिष्ठानत्वाच्च सर्वसत्त्वसुखो हितश्च भवति । असहौकिकाद्यष्ट-
दृष्टिनिष्ठपरस्परविरुद्धवादो यत्राप्हवतां गतः सोयमविवादः स्वमात्रद्वेषर्व्यभि-
चारित्वेन निर्विवादत्वात् । स्वातिरिक्तासहौकिकादेरपहवं गतत्वात् अविरुद्धश्च
निष्प्रतियोगिकपरमात्मा येन प्रबोधेन प्रदर्शितः तं तत्त्वप्रबोधं अहं नमामि
प्रणौमीत्यर्थः ॥ २ ॥

भूताभूतजातिवादः

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।
अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

स्वसिद्धान्तसाधननिमित्तं असहौकिकादयः परस्परं कथं विरुद्ध्यन्ते ?
इत्युच्यते—भूतस्येति । सांख्यादिवादिनः केचिदेव भूतस्य सिद्धवस्तुनो
जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति हि । न सर्व इत्यर्थः । अपरे धीराः पण्डितंमन्यमानाः
वैशेषिकान्त्यायिकाश्चाभूतस्याविद्यमानवस्तुनो जातिमिच्छन्ति । एवं परस्परं
विवदन्तोऽन्योन्यं जेतुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अजातिख्यापनम्

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।
विवदन्तोऽद्वया ह्येवमजार्ति स्व्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैः किं ख्यापितम् ? इत्यत आह—भूतमिति । असत्कार्यवादी सांख्यपक्षं
प्रतिषेधति—भूतं विद्यमानं वस्तु कदचिदपि न जायते, तस्य सदैव विद्यमान-
त्वात् आत्मवत्—इति । सांख्योऽप्यसद्वादिपक्षं असज्जातिपक्षं च प्रतिषेधति—
अभूतं वस्तु नैव जायते, कालत्रयेऽप्यविद्यमानत्वात् शशविषाणवत्—इति ।

एवं अद्वया द्वैतिनः परस्परं विवदन्तस्सन्तोऽस्मद्ग्रहाजातिसिद्धान्तमेव
रुयापयन्ति ते सांख्यादयः ॥ ४ ॥

अजात्यनुमोदनम्

रुयाप्यमानामजार्ति तैरनुमोदामहे वयम् ।
विवदामो न तैः सार्थमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

तैस्साधिताजातिमङ्गीकृत्य शिष्येभ्य उपदिशति—रुयाप्यमानामिति ।
तैरेवं रुयाप्यमानामजातिमेव त्वया सम्यगुक्तं त्वया सम्यगुक्तमिति
अनुमोदामहे वयम् । यथा ते पक्षप्रतिपक्षाभिनिवेशेन अन्योन्यं विवदन्ति
न हि तथा तैस्सार्थं विवदामः । अतस्तमजातिबोधमविवादं अस्मदङ्गीकृतं
हे शिष्याः ! यूयमपि निबोधत ॥ ६ ॥

मर्त्यमृतनिरूपणम्

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ? ॥ ६ ॥
न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥
स्वभावेनावृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ? ॥ ८ ॥

पक्षप्रतिपक्षभूतवादिकोटिपरस्परविरोधं रुयापयताचार्येणानुत्पत्त्यनुमोदन-
प्रदर्शनार्थमदैतप्रकरणपठितकानामिह पुनरुपन्यासः—अजातस्येत्यादिना ॥
६-८ ॥

प्रकृतिलक्षणम्

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

या कालत्रयेऽपि स्वभावं न जहाति सा प्रकृतिरित्याह—सांसिद्धिकीति ।
योगिनां सिद्धानां सम्यक् सिद्धिः संसिद्धिः । तद्वा सांसिद्धिकी अणि-
मायैर्थर्थरूपा प्रकृतिः । सा कालत्रयेऽपि योगिनां न विपर्येति । अग्न्यादीनां
स्वभावसिद्धोष्णप्रकाशादिलक्षणा स्वाभाविकी प्रकृतिः । सा न हि कालान्तरे
देशान्तरे वा व्यभिचरति । पक्ष्यादीनां यथा जन्मना सहाकाशगमनादिलक्षणा
या सा सहजा प्रकृतिः, तथा अपां निम्नप्रदेशगमनलक्षणा केनचित् कदाचिद्-
प्यकृतेयकृता प्रकृतिः । तथान्यापि या काचित् स्वभावं न जहाति सा
सर्वा प्रकृतिर्विज्ञेया । मिथ्यावस्तुनिष्ठप्रकृतिरपि कालत्रयेऽपि न हि स्वप्रकृति-
मुत्सञ्ज्य विकृतिं भजति । किमुत स्वातिरिक्तयोः ? स्वभावसिद्धा जातिप्रकृतिः
नान्यथा भवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

देहादावात्मबुद्धिनिरसनम्

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।
जरामरणमिच्छन्तश्चयवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

यस्याः प्रकृतेः वादिभिरन्यथाभावः परिकल्प्यते तत्कल्पनायां को
दोषः ? इत्यत आह—जेरेति । सर्वे धर्मा आत्मानः स्वभावप्रकृतित एव
जरामरणादिसर्वविक्रियाविनिर्मुक्तास्सन्तो रज्वायज्ञानजसपादिवदात्मनि तेह-
हात्ममनीषया तद्रतजरामरणादिविक्रियामिच्छन्त इवेच्छन्तः पारमार्थिकाज-
स्वभावतः च्यवन्ते । तद्वावभावितत्वदोषेण स्वस्वरूपतः च्युता भवन्ति ।
यत एवमतो देहादावात्मबुद्धिः न कार्येत्यर्थः ॥ १० ॥

सज्जातिवादिपक्षे ब्रह्मणो नाजत्वम्

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं ? भिन्नं नित्यं कथं च तत् ? ॥ ११ ॥

कारणाद्यवनन्यत्वमतः कार्यमजं तव ।

जायमानाद्वि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ? ॥ १२ ॥

कारणमेव कार्याकारेण जायत इति सज्जातिवादिभिः उक्तं, तत्पक्षे अजं ब्रह्म न सिद्धयतीत्याह—कारणमिति । यस्य वादिनः कारणं वै कारणमेव कार्याकारेण परिणमते तस्य सांख्यस्य प्रधानादिकारणं अजमेव सत् महदादिकार्यरूपेण जायते । एवं जायमानं कथमजं भवति ? जायते अजं चेति तैः विप्रतिषिद्धमुच्यते । कार्यरूपेण भिन्नं स्फुटितं प्रधानं तत् कथं एकदेशेन धर्मि सञ्चितमजं भवितुमर्हति ? न हेकदेशभिन्नघटो नित्यो दृष्टः । यदेवं विशीर्णं तदेवैकदेशेनाजं नित्यं चेति । न हि तत् विप्रतिषिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तार्थं स्फुटयति—कारणादिति । कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं यदि त्वयोच्यते तदा कार्यमप्यजमिति इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धम् । कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानादेव हि कार्यत् कारणमनन्यं नित्यं ते कथं भवेत् ? “न द्वैष्वैकदेशः स्वस्थाने परः प्रवासाय कल्पते” इति वैशेषिकः ॥ १२ ॥

तत्र द्वैष्वान्तदुर्लभत्वम्

अजाद्वै जायते यस्य द्वैष्वान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

त्वन्मतसिद्धद्वैष्वान्तोऽपि दुर्लभ इत्याह—अजादिति । यस्य वादिनो नित्यादजात् कार्यं जायत इत्यत्र तस्य न हि दृष्टान्तोऽस्ति । यत् कदापि

स्वतः परतो वा न जायते, यस्मात् किंचिदपि न जायते च तद्वयजम् ।
तत्र जातिदृष्टान्तवैकल्यात् अजं किंचिदपि न जायत इत्यर्थात् सिद्धं भवति ।
यदि पुनः जातात् कार्यरूपघटादेः जायमानघटादेरभ्युपगमे तदप्यन्यस्मात् ,
तदप्यन्यस्मादिद्यनवस्था प्रसञ्चयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कार्यकारणकलनाक्षेपः

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्णते ? ॥ १४ ॥

“पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति” इति,
कार्यं चेत् कारणं किंचित् कार्यभावे न कारणम् ।

इति च स्वातिरिक्तकार्यकारणकलनासदपहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकसन्मात्रानुवादि-
श्रुत्यनुरोधेन कार्यकारणकलनापहवसिद्धं अजं स्वमात्रं अवशिष्यत इति वर्कुं
कार्यकारणकलनामाक्षिपति—हेतोरित्यादिना । येषां पुनः वादिनां हेतोः
धर्माधिमदिः आदिः कारणं देहादिसंघातः फलम् । तथा फलस्य
देहादिसंघातस्यादिः कारणं धर्मादिः । एवं हेतुफलयोरितरकार्यकारणतावादिभिः
एवं हेतोः फलस्य चानादित्वं तैः विप्रतिषिद्धमुपवर्णते । न हि निष्प्रति-
योगिकसन्मात्रस्य हेतुफलात्मकता संभवतीर्थः ॥ १४ ॥

कार्यात्कारणोत्पत्तिविडम्बना

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

कार्यात् कारणोत्पत्तिं विडंबयनाह—हेतोरिति । हेतुजन्यात् फलादेव
हेतोः जातिमभ्युपगच्छतां तेषां यथा पुत्राज्जन्म पितुः तथेदृशो विरोध
उक्तो भवति ॥ १५ ॥

हेतुफलयोः कार्यकारणभावे क्रमपेक्षा
संभवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।
युगपत्संभवे यस्मादसंबन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

यदि हेतुफलयोः कार्यकारणभावं ब्रवीषि तदा तत्क्रमस्त्वया वक्तव्य इत्याह—संभव इति । हेतुफलयोः संभवे उत्पत्तौ पूर्वं हेतुः पश्चात् फलं चेति तत्क्रमोऽन्वयः त्वया एषितव्यः । युगपत् संभवत इत्यत्र सव्य-तदितरणोविषाणयोरिव हेतुफलयोः कार्यकारणत्वेन युगपत् संभवतो असंबन्धो युक्तो न भवति ॥ १६ ॥

हेतुफलयोः कस्य पूर्वनिष्पन्नत्वम्

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।
अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति? ॥ १७ ॥
यदि हेतोः फलात् सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।
कतरत् पूर्वनिष्पन्नं? यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

कथमसंबन्धः? इत्यत आह—फलादिति । यतः स्वतो लब्धात्मकशाश-विषाणकल्पफलादुत्पद्यमानस्सन् न ते हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते, तस्माच्छशविषाणवदलब्धात्मको हेतुस्तव कथं फलं उत्पादयिष्यति? न हि शशविषाणतुल्यहेतुफलयोः कार्यकारणसंबन्धः सेहुँ पारयति ॥ १७ ॥ किंच हेतुफलयोः कार्यकारणभावे असंबन्धत्वदोषेणापाकृतेऽपि यदि त्वया हेतुफलयोः परस्परमभ्युपगम्यते तदा हेतुफलयोः पूर्वसिद्धयेक्षया पश्चाद्गाविनः सिद्धिः स्यादिति कतरत् पूर्वनिष्पन्नं? तद्वदेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अजातिप्रकाशनम्

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।
एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

यदेवं त्वया वक्तुं न शक्यं तदा अस्मदजातिरेव सिद्धयतीयाह—
अशक्तिरिति । यदेवं त्वमिदमित्थमिति पक्षं न शक्यमिति मन्यसे तदा
तवेयमशक्तिर्यदि वापरिज्ञानं तव मूढता वा स्यात् । अथवा हेतुफलयोः
कर्मदेहयेरितरानन्तर्यलक्षणक्रमस्य कोषो विपर्यासो विनाशो वा स्यात् ।
एवं हेतुफलयोः इतरेतरकार्यकारणानुपपत्त्या सर्वस्य अजातिरनुत्पत्तिः
अन्योन्यपक्षविरोधवादिभिः बुद्धैः पण्डितैः परिदीपिता प्रकाशिता
भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

साध्यसमस्य हेतोरसाधुत्वम्

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।
न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

हेतुफलयोः कार्यकारणभावो मयोक्त इति शब्दमात्रमाश्रिय “असंबन्धो
विषाणवत्”, “पुत्राजन्म पितुः यथा” इति च किं मां चालयितुं इच्छसि ?
न ह्यस्माभिः असिद्धाद्वेतोः फलसिद्धिः असिद्धाद्वा फलात् हेतुसिद्धिरभिहिता ।
किं तर्हि बीजांकुरवत् कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यते ? तत्र को विवादः ?
इत्यत्र त्वदुक्तदृष्टान्तस्य साध्यतुल्यत्वेनासाधुत्वं सिद्धमियाह—बीजेति ।
अंकुरो बीजादिमान् बीजं अंकुरादिमदिति बीजांकुराख्यो दृष्टान्तः हेतुफलयोः
कार्यकारणाभ्युपगमे यस्त्वयोक्तस्स दृष्टान्तस्तु साध्यसमस्तुल्य इत्यर्थः ।
बीजांकुरसन्ततेरनादित्वोक्तौ बीजांकुरव्यतिरेकेण न हि बीजांकुरसन्ततिरस्ति
एकत्वानुपपत्तेः । हेतुफलसन्ततेरपि तथात्वात् । तस्मात् सुषूक्तं,

हेतोः फलस्य चानादिः कर्यं तैरुपवर्ण्यते ?

इति । न हि प्रमाणकुशलैः साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धिनिभित्तया युज्यते ।
त्वदुक्तसिद्धान्तोऽपि न हि स्वसिद्धान्तहेतुतामर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अजातिसाधनप्रकारः

पूर्वापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानो हि वै धर्मः कथं पूर्वं न गृह्णते ? ॥ २१ ॥

एवं हेतुफलयोः पूर्वापरिज्ञानमस्मदीयाजातिसिद्धिसाधकमिल्याह—
पूर्वति । परिदीपकं अवबोधकमिल्यर्थः । कथं जायमानो हि वै धर्मः
स्वपूर्वकारणं न गृह्णते ? कार्यनिष्पत्तेः कारणनिष्पत्तिपूर्वकत्वात् । तदपरिज्ञानं
अजातिपरिदीपकमिल्यर्थः ॥ २१ ॥

कस्याप्यजातत्वेनाजातिसिद्धिः

स्वतो वा परतो वापि न किंचिद्रस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वापि न किंचिद्रस्तु जायते ॥ २२ ॥

इतश्च किंचिदपि न जायत इत्याह—स्वत इति । यत् जायमानं वस्तु
तत् केनचिदपि प्रकारेण स्वतः परतः उभयतो वा सद्वौपेण असद्वौपेण
सदसद्वौपेण वा न हि किंचिदपि जायते । न हि घटात् घटो जायते ।
घटात् पटो वा । घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । मृतिपत्रादिसकाशात्
घटपुत्रादयो जायन्त इति चेन्न ; अविचारभातत्वात् मूढानां शब्दप्रत्ययविवेक-
वैरल्यात् । तेषां यदेवं सत्यत्वेन भातं तदेव विवेकिभिः—किं तत् सत्यं ?
मृषैव—इति विचारतः शब्दप्रत्ययविषयत्वेन भातघटपुत्रादिलक्षणं वस्तु
शब्दमात्रपर्यवसानं भवेत् “वाचारभ्यं विकारो नामधेयम्” इति श्रुतेः ।
सच्चेत् प्रकृतं वस्तु न जायते मृतिपत्रादिवत् सत्यत्वात् । तदा यदि
वस्त्वसत् तदा तदपि न जायते शशविषाणवदसत्त्वात् । तथा सदसदपि न
जायते तपोस्तेजस्तिमिरवत् एकत्रावस्थितेरसंभवेऽपि तत्रैकस्यालब्धात्मकत्वात् ।
अतो न किंचिदपि जायत इति सिद्धम् । येषां पुनः क्रियाकारकफलैकत्वेन
जातिरेव जायत इत्यभिमतं तेषामवगतेः क्षणिकत्वेन इदमित्थमिल्यवधारणान्त-

रानवस्थानात् स्वाननुभूतस्य स्मृतेरपि असंभवाच्च । ततो वस्तुसामान्यस्या-
जातत्वेनाजातिरेव सिद्धेयर्थः ॥ २२ ॥

हेतुफलानादित्वे जातिप्रकाशनम्

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।
आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

हेतुफलानादित्वमभ्युपगच्छता जातिरेव प्रकाशितेत्याह—हेतुरिति ।
अनादेः फलात् हेतुर्न जायते । अजाद्वेतोः फलमपि स्वभावतो निर्निमित्तात्
न जायते । तस्माद्वेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया जातिरेवाभ्युपगम्यते ।
ठोके तावत् यस्यादिः कारणं न विद्यते तस्य ह्यादिः जातिरपि न विद्यते ।
कारणेन शशशृंगवत् असत्पदं यातेन हि कार्यं सत्पदमर्हति । तस्मात्
कार्यकारणभावः कस्याप्यसंगत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

परतन्त्रास्तित्वप्रकारः

प्रज्ञेः सञ्चिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।
संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तार्थदद्विष्टे पुनरप्याक्षिपति—प्रज्ञेसेरिति । प्रकर्षेण बाह्यं जानातीति
प्रज्ञानं प्रज्ञसिः शब्दादिप्रमितिः । तस्याः प्रज्ञेः सबाह्यविषयत्वेन सञ्चिमित्त-
त्वम् । न हि निर्विषया प्रज्ञतिरस्ति सञ्चिमित्तत्वात् । अन्यथा निर्निमित्तत्वे
शब्दस्पर्शनीलपीतरक्तशुक्रादिविचित्रप्रत्ययजुषद्वयस्य नाशतो द्यभावः प्रसञ्ज्यते ।
न हि विचित्रप्रत्ययमभावमर्हति विचित्रप्रत्यययुगद्वयस्य प्रत्यक्षतो दृष्टत्वात् ।
न हि प्रज्ञसेबाह्यालम्बनवैच्चित्र्यमन्तरेणं नीलरक्ताद्यसञ्चिहितस्फटिकवत् एतद्वै-
चित्र्यं संभवति । परेषां तन्वं परतन्वं शास्त्रान्तरम् । तदाश्रयवाह्यार्थस्य
शास्त्रवित्तिरिक्तत्वेनास्तितासंक्लर्शः । संक्लेशनं दुःखमित्यर्थः । अग्निदाह्यादिनिमित्तं

दुःखमुपलभ्यते हि । यदि दाहादिनिमित्तं दुःखं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । यतस्तदुपलभ्यते अत एवास्ति बाह्यार्थः । न हि विज्ञानमात्रे संक्लेशो युक्तः अदर्शनादित्यर्थः ॥ २४ ॥

सन्निमित्तोक्तिनिराकरणम्

विज्ञप्तेः सन्निमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

परमार्थितः त्वदुक्तं न घटनां प्राच्छतीत्याह—विज्ञप्तेरिति । द्वयनाश-संक्लेशादियुक्तिदर्शनात् त्वदुक्तप्रज्ञसेस्सन्निमित्तत्वमिष्यते । त्वया यदुक्तं तत्रैव त्वं स्थिरीयाव । “ब्रह्मात्रमसन्न हि” इति स्वातिरिक्तसर्वासदपह्वसिद्ध-निष्पत्योगिकभूतब्रह्मात्रदर्शनात् त्वदुक्तप्रज्ञस्यादिलम्भनाभिमतनिमित्तस्य घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वमवैचित्र्यहेतुत्वमस्मोभिष्यते । स्वातिरिक्तसामा-न्यसन्निमित्तप्रज्ञस्यादेः शशविषाणवदलब्धात्मकत्वात् त्वदुक्तसन्निमित्तोक्तिः निराकृतेत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तातिरिक्तस्याभावः

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

स्वाज्ञविकलिपतचित्तातिरिक्तं न किञ्चिदेस्तीत्याह—चित्तमिति । चित्तं तावत् बाह्यार्थमर्थाभासं च न हि स्पृशति सर्वस्य चित्तत्वात् स्वप्रचित्तवत् । यतो जागरितेऽपि बाह्यशब्दार्थः स्वप्रार्थवेदभूतः असिद्धो हि, ततः चित्तात् नार्थार्थाभासः पृथगस्ति । यथा स्वप्ने चित्तमेव चराचरात्मकविश्ववत् अवभासते तथा जागरेऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ? ॥ २७ ॥

असति बाह्यार्थे तदाकारपरिणामः चित्तस्य विपर्यासश्चेत् क्वचिदविपर्यासोऽपि वक्तव्य इत्यत आह— निमित्तमिति । भूतभविष्यद्वर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं निमित्तं विषयजातं न हि संस्पृशति । यदि कदाचित् संस्पृशेत् तदा विपर्यासः परमार्थ एव स्यात् । अतः तदपेक्षया बाह्यान्तःप्रपञ्चे असति तद्वद्वभासता हि विपर्यासः स्यात् । तस्मात् अनिमित्तो निर्विषयो विपर्यासः चित्तस्य कथं भविष्यति ? न कथंचिदित्यर्थः । निमित्ताभावेऽपि तद्वद्वभासं चित्तस्वभाव इति भावः ॥ २७ ॥

विज्ञानवादिपक्षप्रतिषेधनम्

तस्मात् जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जाति ते वै पश्यन्ति खे पदम् ॥ २८ ॥

विज्ञानवादिवचनं “प्रज्ञसेस्सन्निमित्तत्वं” इत्यादेतदन्तं बाह्यार्थास्तित्तावादिमतनिराकरणमाचार्येणाप्यनुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षमपि प्रतिषेधयति— तस्मादित्यादिना । यस्मादसत्येव बाह्येऽर्थे चित्तस्य तद्रूपावभासता विज्ञानवादिना अभ्युपगता अस्माभिरपि सा अनुमोदिता हि, तस्मात् भूतवस्तुदर्शनात् न हि कदाचिदपि जायते चित्तम् । यत एवं चित्तदृश्यं न जायते । तस्य चित्तस्य ये क्षणिकविज्ञानवादिनो जाति पश्यन्ति ते वै खे पक्षिणां पदं पश्यन्ति । स्वेतरेभ्यो द्वैतिभ्यः त एवं साहसिका भवन्तीत्यर्थः । ये तु शून्यवादिनः स्वस्यापि शून्यतां मेनिरे खं मुष्ठिना ताडयितुं इच्छन्ति केचन । ततोऽप्येते साहसिकतमा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावाभावकथनम्

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तहेतुभिः निष्प्रतियोगिकाजैकं ब्रह्मेत्यवधृतम् । “अतो वक्ष्याम्य-कार्पण्यं” इति यत् प्रतिज्ञातं तत्फलं उपसंहरति—अजातमिति । यस्मात् स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं भूतदर्शनात् अजातं ब्रह्मैव जायते तदव-गतेः जातिमद्विभ्रमापहृवपूर्वकत्वात् । तथाविधनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रस्याजातिर्हि प्रकृतिः । ततः तस्मात् अजातिप्रकृतेः अन्यथाभावो जन्म न हि कथंचित् भविष्यति ॥ २९ ॥

बन्धमोक्षयोः परमार्थत्वाभावः

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥

बन्धमोक्षौ परमार्थाविति ये मन्यन्ते तत्पक्षं शिथिल्यति—अनादेरिति । यदि परमार्थोऽनादिस्संसारः तस्यानादेरन्तवत्त्वं कदापि न सेत्स्यति श्रुतितो युक्तितोऽपीत्यर्थः । अनादिस्सन्नन्तवान्न हि कञ्चित्पदार्थौ दृष्टः । बीजांकुरसन्ततिविच्छेदो दृष्ट इति चेन्न ; बीजांकुरादेरेकत्वाभावेन अपोदि-तत्वात् । निर्विशेषज्ञानसमकालं मोक्षो जायत इति आदिमतो मोक्षस्यानन्त-तापि न हि भवति भविष्यतीवेत्यर्थः । आदावन्ते च घटादिवदर्शनात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वात् अदोष इति चेन्न ; मोक्षस्य परमार्थसन्मात्रत्वात् । तादृशस्य आदिमत्वे अन्तवत्त्वं किं न सेद्दुः पारयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

संसारमोक्षयोरभावः

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्त्वाः ।

वितर्थैः सदृशाः सन्तोऽवितर्था इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

स प्रयोजनता तेषां स्वमे विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवच्चेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२

अनाद्यादिमद्बून्धमोक्षौ न विद्येते इत्यत्र वैतथ्यप्रकरणोक्तश्लोक
हरति—आदाविति ॥ ३१—३२ ॥

जाग्रज्ञाग्रदादिकलनाया अवस्तुत्वम्

सर्वे धर्मा मृषा स्वमे कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् ।

संवृतेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः? ॥ ३३

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्यतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ।

स्वप्रदृष्टान्तेन जाग्रज्ञाग्रदादिच्चतुष्पञ्चदशकलनायाः शशविषाण
स्फोरयितुं वैतथ्यप्रकरणार्थानुसारिण एते श्लोका उच्यन्ते—स
दिना ॥ ३३—३४ ॥

त्रद्वाणः स्वमात्रत्वेनावशेषः

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य संबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यर्त्किंचित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ।

स्वमे चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

भूतदर्शनतो बाह्यान्तस्तत्प्रभवनिमित्तजातापह्ववसिद्धं निष्प्रति
निमित्तं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यत इति वक्ष्यमाणश्लोकसमुदायार्थः ।
स्वमे न देशान्तरं गच्छति । कुतः? जागरित्वत् गत्वा गमनादिदेव

अनियतत्वात् । स्वप्ने मित्रादिभिस्सहालोचितं यक्षिचित् ग्रहीतं चापि न प्रतिबुध्यते न पश्यति ॥ ३६ ॥ स्वप्नदृष्टकार्यो यथा सन् तथा तत्र यद्यच्चित्त-दृश्यं तत्तत्सर्वमवस्तु । परमार्थदृष्ट्या शशविषाणवत् चित्तददृष्टपदार्थजातस्यापि अलब्धात्मकत्वात् ॥ ३६ ॥

जाग्रददृश्यवस्तूनामसत्त्वम्

ग्रहणाज्ञागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न उच्यते ।
तद्वेतुत्वात् तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

स्वप्नचित्तदृश्यवस्तुवत् जाग्रचित्तदृश्यवस्तूनां असत्त्वं विशदयति—
ग्रहणादिति । स्वप्ने तावत् जागरितवत् ग्राह्यग्राहकरूपेण ग्रहणात्
तज्जागरितं हेतुर्यस्य तद्वेतुः स्वप्न उच्यते स्वप्नस्य तद्वेतुत्वात् । जागरित-
कार्यत्वात्तस्य स्वप्नदश एव जागरितं सत्त्वेन प्रतीयते नेतरेषाम् ।
यथा स्वप्नः स्वप्नदशसत्त्वयावभासते तथा जागरितमपि तददृश एव सत्त्वेन
प्रतीयते । वस्तुतस्तु स्वप्नपञ्चवत् जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि निष्प्रतियोगिकाभावरूप
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

जागरितस्याप्यसत्त्वम्

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वेऽपि स्वप्नः तावच्चलः । जागरितं तु स्थिरम् ।
तस्य स्वप्नवत् असत्त्वं कुतः ? इत्याशङ्कयाह—उत्पादस्येति । स्वप्नजागरितयोः
चलत्वस्थिरत्वे तु तत्रत्यवस्तुयाथात्म्याज्ञदृश्निष्ठे । परमार्थदृष्ट्या तु “यत्र
किंचिच्च जायते”, “न कश्चिज्ञायते जीवः” इत्यादिप्रमाणतः स्वातिरिक्त-

पदार्थोत्पादस्य शशविषाणवन्ध्यासूनुगगनकुसुमवत् अप्रसिद्धत्वात् । “आत्मै-
वेदं सर्वं”, “ब्रह्मवेदं सर्वं”, “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” इति,

वस्तुतोऽवस्तुतो वापि ब्रह्मिन्नभिदाततेः ।

अभावनिगमान्तालिमानात्सर्वमजं स्मृतम् ॥

इति श्रुतेः चन्द्रिकोक्तेश्च । किंच न च भूताद्विद्यमानात् सन्मात्रात्
अभूतस्यासतः कथंचन संभवोऽस्ति तस्मात् सर्वमजमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जागरितस्य स्वप्नहेतुत्वम्

असज्जागरिते दृष्टा स्वमे पश्यति तन्मयः ।

असत्स्वप्नेऽपि दृष्टा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

स्वप्नो जागरितकार्यमिति यदुक्तं कार्यकारणभावोऽस्मदभिप्रेत इति तद्वस्तु-
याथात्म्यदृष्टिस्तु न पश्यतीत्याह—असदिति । कालत्रयेऽप्यविद्यमानं शश-
शृंगवत् असद्वस्तु रज्जुसर्पवत् प्रातिभासिकं वा जागरिते दृष्टा तत्संस्कार-
जनितस्वप्नेऽपि तद्वस्तु पश्यतीव पश्यति । एवं असत्स्वप्नेऽपि दृष्टा
यदि स्वप्नात् प्रबुद्धस्तदा न किमपि पश्यति । परमार्थतः स्वातिरिक्तवस्तु
वैरल्यात् ॥ ३९ ॥

सदसतोर्मिथो हेतुत्वाभावः

नास्त्यसद्वेतुकमसत्सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत् कुतः? ॥ ४० ॥

परमार्थदृष्टेः कस्यचित् कदाचिदपि कार्यकारणकल्ना न ह्यस्तीति
विशदयति—नास्तीति । असत् शशविषाणादिः हेतुः यस्य गगनारविन्दस्य
तत् असद्वेतुकम् । असत्र विद्यते । तथा असद्वेतुकं सत् घटाद्यपि न भवति ।

घटादिशशाविषाणकार्यं न भवतीत्यर्थः । तथा च सत् घटादिकं घटेतरपटादि-
कार्यमयि नास्ति । तथा च सद्ग्रेतुकं सत्कार्यं असत् कुतः? इत्यर्थः ।
वस्तुयाथात्म्याङ्गदृष्ट्या कार्यकारणभावः परमार्थदृष्टेः कस्यापि कार्यकारण-
भावगन्धोऽपि नास्तीति भावः ॥ ४० ॥

असज्जाग्रत्स्वप्रयोः कार्यकारणताभावः

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत्स्पृशेत् ।
तथा स्वप्रे विपर्यासाद्गम्भीस्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

पुनरप्यसज्जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणता नास्तीत्याह—विपर्यासादिति ।
यथा अविवेकतः स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तजागरिते वस्तुविपर्यासात् रञ्जुसर्पवत्
शशविषाणवद्वा अचिन्त्यान् भावान् भूतवत् परमार्थवस्तुवत् स्पृशेत् । तथा
स्वप्रे विपर्यासात् रथगजतुरगादिधर्मान् पश्यन्निव विकल्पयति । न हि ते
जागरितात् उत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अजातिभीरुणां जातिदर्शनम्

उपलभ्मभात्समाचारादस्तिवस्तुत्वादिनाम् ।
जातिस्तु दर्शिता बुद्धैरजातेष्वसतां सदा ॥ ४२ ॥

स्वात्मनाशशंकया अजातिभीरुणां जातिर्दर्शितेयाह—उपलभ्मादिति ।
उपलभ्मनमुपलभ्मः । तस्मादुपलब्धेः वर्णाश्रमधर्मसमाचारात् द्वाभ्यामुपलभ्म-
समाचाराभ्यां व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा स्वातिरिक्तं वस्तु अस्तीति
वादिनां उपलभ्मसमाचारविषयकद्वाग्रहवतां,

उत्पादस्याग्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

“यत्र किञ्चिन्न जायते” इत्यादिप्रमाणतोऽजातौ सिद्धायां सकुटुम्बानाभस्माकं
का वा गतिः? इति सदा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रादजातेष्वसतां भीरुणां स्वात्म-

नाशं मन्यमानानां मन्दविवेकिनां ब्रह्मात्रपदारोहाय बुद्धैर्निष्प्रतियोगिकाद्वै-
तवादिभिः व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा जातिर्भवत्विति जातिः
दर्शिता । न हि परमार्थतो व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वा किंचिद्वस्तु अस्तीत्य-
भिप्रायः । “उपायः सोऽवताराय” इत्युक्त्वात् ॥ ४२ ॥

अजातिभीरुणां परमार्थतः च्युतिः

अजातेष्वसतां तेषां उपलभ्माद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्यो भविष्यति ॥ ४३ ॥

अजातिभीरुणां परमार्थतः च्युतिं प्रकटयति—अजातेरिति ।
उपलभ्मात् समाचारात् तत्सिद्धिप्रमाणाच्च सर्वस्य जातिरस्त्येव । यद्यजातिः
तदा न वयं स्थास्याम् इत्यजातेष्वसतां तेषां का गतिः? इत्यत आह—
वियन्तीति । अजातित्रासात् स्वातिरिक्तमात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन
प्रातिभासिकत्वेन वा जायत इति ये मन्यन्ते ते त्वजातितो निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रात् वियन्ति च्यवन्ते स्वातिरिक्तमेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । जातिदोषा-
क्रान्तविवेकानां अजातिज्ञाने जातेऽपि न हि तजातिदोषं प्रसतीत्यत आह—
जातीति । निष्प्रतियोगिकाजातिब्रह्मात्रप्रबोधप्राकालीनजातिदोषाः तत्प्रबोध-
समकालमेव स्वातिरिक्तोपलभ्मनसमाचारप्रभवजातिदोषा न सेत्स्यन्ति न
हि स्थातुं पारंयन्ति । अजातिब्रह्मात्रावगतेरुपलभादिनिष्पन्नजायप्रवाव-
गतिपूर्वकत्वात् । “अजाति ब्रह्म” इत्युक्तिरपि दोषः स्यादित्यत आह—
अल्प इति । तादृशोक्तिरपि दोष एव । अजातिचितो निरुक्तत्वात् । तथा-
विधाल्पदोषोऽपि सन्मार्गावर्लिङ्गानां अजातिब्रह्मप्रापकं भविष्यति । परमार्थतः
तदभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

उपलभ्मादिना स्वातिरिक्तस्यास्तित्वम्

उपलभ्मात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलभ्मात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

उपलभ्मादिप्रमाणतोऽस्त्येव स्वातिरिक्तजातिरित्यत आह—उपलभ्मादिति । उपलभ्यते हि मायाहस्तीत्युपलभ्मात् तद्वन्धनारोहणादिसमाचारः तस्मात् । ताभ्यां मायाहस्ती यथोच्यते तन्मायामात्रमित्यर्थः । तथोपलभ्मसमाचाराभ्यां जातं वस्तु अस्तीत्युच्यते । यत उपलंभसमाचारयोर्यमिचारित्वं अतो वस्त्वाभासजातिरपि शशविषाणवत् असद्गूपेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परमार्थसद्गृहस्वरूपम्

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्यम् ॥ ४५ ॥

असद्बुद्धयो यदाश्रित्य वर्तन्ते तदास्पदं सद्गृह सद्गृहशम् ? इत्यत आह—जात्येति । यत् परतत्त्वं अजाति सत् स्वाङ्गदृष्ट्या देवदत्तादिर्जीवत इति जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । तथा यदचलमपि सत् देवदत्तादिः चलतीति चलवदवभासनात् चलाभासम् । वस्तु द्रव्यं तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम् । परमार्थतः तद्वस्त्वजमचलं अवस्तुत्वं तद्याथात्म्यमिति यत्प्रबोधतो ज्ञायते तद्विज्ञानम् । जात्याद्यपहववृत्तिरपि यत्रोपशास्यति तच्छान्तम् । अत एव निष्प्रतियोगिकाद्वैतत्वेन निरास्पदं तदिल्यर्थः ॥ ४९ ॥

चित्तं न जायते इति ज्ञानफलम्

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विर्यये ॥ ४६ ॥

न किञ्चिज्जायते इति ज्ञानफलमाह—एवमिति । एवं “यत्र किञ्चिन्न जायते” इत्युक्तरीत्या स्वातिरिक्तकल्पकचित्तं न जायते । तथैवं ब्रह्मविद्विः धर्मा आत्मानो अजाः स्मृताः । धर्मा इति बहुवचनं विश्वविश्वादित्रिपञ्चदशचैतन्यव्यवहारनिमित्तम् । वस्तुतस्तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकाद्यत्वात् । एवमेव

जात्याद्यप्रवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वभात्रमिति विजानन्ते व्याविद्ध-
स्वातिरिक्तभ्रमा ब्रह्मविद्वीयांसो न पुनर्विषये स्वातिरिक्तभ्रमे पतन्ति ।
“तमेवं विद्वांस इहैव अमृता भवन्ति” इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

अचलविज्ञानस्य स्पन्दनाभावः

ऋजुवकादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

कथं पुनरमृता भवन्तीत्युक्तं ग्राह्यग्राहकभेददर्शनात् ? इत्यत आह—
ऋच्चिवति । अलातस्पन्दनसमुद्रूतऋजुवकाद्याभासवत् तथा ग्रहणग्राहकाभास-
स्यापि विज्ञानस्पन्दितत्वम् । न हचलविज्ञानस्य स्पन्दनमुपपद्यते अजाचल-
मित्युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

स्पन्दनाभासे निराभासत्वम्

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।
अस्पन्दमनं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

स्पन्दनाभासे निराभासत्वं स्वतः सिद्धमित्याह—अस्पन्दमानमिति ।
यथा स्पन्दनवर्जितालातं ऋज्वाद्याभासरहितमनाभासं सदजं भवति तथा
मायास्पन्दनविरलविज्ञानमनाभासं सदजं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अलातवद्विज्ञानमात्रे जात्याद्विद्विद्विवैव

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।
न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥
न निर्गता अलाताते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।
 न ततोऽन्यत्र निःस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥
 न निर्गतास्ते विज्ञानाद् द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
 कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

अन्यालातभवा ऋज्वाद्याभासा अस्मिन्नलाते स्पन्दनास्पन्दनाभ्यां प्रविश्य निर्गच्छन्तीत्यत आह—अलात इति । अन्यालातभुवो ऋज्वाद्याभासा न ह्यलातस्पन्दनास्पन्दनाभ्यां प्रवेशनिर्गमकलनां भजन्ति ॥ ४९ ॥ एवं विज्ञानेऽपीत्याह—नेति । यथा ऋज्वाद्याभासाः पिशाचचवत् न ह्यलातं प्रविश्य निर्गता भवन्ति आभासानां अद्रव्यत्वात् । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो द्रव्यत्वाभावः । तद्योगतः तद्युक्तेरवस्तुत्वादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशनिर्गमौ स्यातां न ह्यवस्तुनः । तथैव विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासाः स्युः । आभासस्याविशेषतः तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥ कथं तुल्यत्वम्? इत्यत आह—विज्ञान इति । अलातविषये यदुक्तं तत्सर्वं विज्ञानेऽपि समम् । विज्ञानस्याचलत्वं तु विशेषः ॥ ५१ ॥ अचलविज्ञाने जात्याद्याभासाः किं कुर्वन्ति? इत्यत आह—कायेति । जातिविज्ञानयोः कार्यकारणताया अभावात् । यत एवमतोऽचिन्त्याः सदैव ते यथैवालातमात्रे कालत्रयेऽपि ऋज्वाद्याभासाभावेऽपि जात्यादिबुद्धिः दृष्टा तथैव विज्ञानमात्रे जात्याद्याभासाभावेऽपि जात्यादिबुद्धिः शशविषाणवत् निष्प्रतियोगिकाभावरूपेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

आत्मनः कार्यकारणवैकल्यम्

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।
 द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥
 एवं न चित्तजा धर्माश्रितं वापि न धर्मजम् ।
 एवं हेतुफलाजार्ति प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

आत्मनो द्रव्यत्वान्यत्वापहवसिद्धत्वात् न कस्यचित् कार्यं कारणं वा आत्मा भवतीयाह—द्रव्यमिति । निष्प्रतियोगिकाजेऽपि आत्मतत्त्वे कार्यकारण-भावो यैः परिकल्प्यते तदृष्ट्या द्रव्यं द्रव्यस्य अन्यदन्यस्य हेतुः कारणं स्यात् । न हि कस्यचित् द्रव्यं कारणं दृष्टं केनचिदपीत्यर्थः । न हि धर्माणामात्मनां द्रव्यत्वमन्यभावो वा कदाप्युपपद्यते । यत एवमतो न कस्यचित् कार्यं कारणं वा आत्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ इतश्चात्मनः कार्यकारणवैरल्यमाचष्टे—एवमिति । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”, “सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म”, इत्येवमादिश्रुतिसहस्रनिष्पत्नविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति स्थितम् । सदा चिन्मात्ररूपेणोत्त्वात् बाह्यान्तर्धर्माः न हि चित्तजाः । नापि तथाविधधर्मजं चित्तं बाह्यादिधर्माणां तावत् प्रज्ञानस्वरूपावभासमात्रत्वात् । एवं न हेतोः फलं जायते न कदापि फलादेतुरिति हेतुफलयोरजातिं ब्रह्मविदः प्रशंसन्ति निश्चयेन प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

हेतुफलावेशयोः वन्धमोक्षत्वम्

यावद्देतुफलावेशस्तावद्देतुफलोऽन्नवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशो नास्ति हेतुफलोऽन्नवः ॥ ५५ ॥

हेतुफलाभिनिवेशानभिनिवेशाभ्यां बन्धमोक्षौ स्यातामित्याह—यावदि-यादि । हेतुरूपधर्माधर्मयोः अहं कर्ता कालान्तरे देशान्तरे लोकान्तरे वा जातिमेल्य पुराकृतधर्माधर्मफलं भोक्ष्य इति यावद्देतुफलयोरावेशः अभिनिवेशः स्यात् तावद्धर्माधर्मतत्फलात्मकहेतुफलयोरुद्धवः अविच्छेदप्रवृत्तिः स्यात् । यथा प्रहवेशो मन्त्रौषधादिना निवृत्तः तथा निष्प्रतियोगिकाजातिब्रह्ममात्रदर्शनसमकालं हेतुफलावेशक्षयोऽपहवो भवति । तस्मिन् क्षीणे हेतुफलयोरुद्धवो नास्ति ॥ ९५ ॥

हेतुफलयोः संसारायत्तता

यावद्देतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशो संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

हेतुफलोद्भवे को दोषः ? इत्यत आह—यावदिति । यावदजातिसम्यगदर्शनेन हेतुफलावेशो न निवृत्तः तावत् संसार आयतो दीर्घो भवति । हेतुफलावेशे सम्यज्ञानेन क्षीणे कारणवैरल्यात् संसारं न प्रपद्यते ॥ ९६ ॥

सर्वस्याप्यविद्या जायमानत्वम्

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।
सद्ग्रावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

इदार्थो उत्पन्नो नष्ट इति व्यवहृतिः सर्वस्याजत्वे कथम् ? इत्यत आह—संबृत्येति । संवरणं संवृतिः अविद्या । तथा तदद्वजां सर्वं जायते । कालत्रयेऽप्यविद्यमानाविद्याकार्यत्वात्तक्तार्थं शाश्वतं नास्त्येव । एवं उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसारोऽयमविद्यावृतदृष्टीनां सत्यं भवति । “ब्रह्मात्रमसन्न हि”, “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुत्यनुरोधेन परमार्थसद्ग्रावेन तु सर्वमज्मेव । “सर्ववर्जितचिन्मात्रं” इति श्रुत्यनुरोधेन जातिसामान्यापह्वज्ञानेन तेन कस्यचिदपि जातिवदुच्छेदोऽपि नास्ति वै नास्त्येव । न हि शशविषाणतुल्यजातेरुच्छेदः संभवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

मायाया अविद्यमानत्वम्

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।
जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥

आत्मनः सकाशाद्धर्मा जायन्त इति केचित् । तत्राह—धर्मा इति । मायया ये धर्मा जायन्ते मायाकार्यत्वात्र हि ते तत्त्वतो जायन्ते । तेषां जन्म कीदृशम् ? इत्यत आह—तेषामिति । तज्जन्म मायोपमं प्रत्येतव्यमित्यर्थः । किं तन्माया अस्ति ? इत्यत आह—सा चेति । या मा सा च माया कालत्रयेऽपि शशविषाणवत् न विद्यते ॥ ९८ ॥

परमार्थतो धर्मणां जन्मनाशाभावः

यथा मायामयाद्वीजाज्ञायते तन्मयोऽङ्गुरः ।
नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्घर्मेषु योजना ॥ ५९ ॥

कथं तेषां जन्म मायोपमम्? इत्यत्र दृष्टन्तमाह—यथेति । यथा मायामयात् नानाविवीजात् तन्मयोऽङ्गुरो जायते । नासौ नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वा भवितुमर्हति । तस्य कालत्रयेऽप्यलब्धात्मकमायाकार्यत्वेन कारणतुल्यत्वात् । तथा जन्मनाशादिधर्मेष्वात्मसु योजना युक्तिः युज्यते । न हि धर्मणां परमार्थतो जन्म नाशो वा संभवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

आत्ममात्रे नित्यानित्यविवेकाभावः

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।
यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

आत्मा तावत् शाश्वतोऽशाश्वतो वापि वार्तापि न सहत इत्याह—नेति । न हि निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रधर्मेषु स्वरूपेष्वजेष्वात्ममु सर्वोपाध्यपहृव-सिद्धात्मात्रे अयं शाश्वतोऽशाश्वतो वेत्यभिधानं प्रवर्तते । अर्थसंकेतपरा वर्णा अकारादिक्षकारान्ता अपि यत्र न प्रवर्तन्ते तत्र आत्ममात्रे इदं नित्यम-नित्यमित्यादिविवेको न ह्युच्यते “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

आत्मनो वागाद्यपहृवसिद्धत्वम्

यथा स्वमे द्र्याभासं चित्तं चलति मायया ।
तथा जाग्रद्व्याभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥
अद्वयं च द्र्याभासं चित्तं स्वमे न संशयः ।
अद्वयं च द्र्याभासं तथा जाग्रन्त संशयः ॥ ६२ ॥

कथं पुनरात्मनोऽवाङ्मनसगोचरत्वम् ? इत्यत्र स्वाज्ञदृष्टिविकलिपत-
मनस्तस्पन्दनास्पन्दननिमित्तेयं वागादिगोचरागोचरता । परमार्थतो वागाद्य-
पह्वसिद्धोऽयमात्मेति उक्तार्थविवेकं क्षेत्रावनुवदति—यथेति ॥ ६१—६२ ॥

स्वप्रजाग्रद्वावाना कल्पितत्वम्

स्वमद्वक् प्रचरन् स्वमे दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान् सदा ॥

स्वमद्वकिचित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वमद्वक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

चरञ्जागरिते तद्दृक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान् सदा ॥ ६५ ॥

जाग्रचित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

स्वप्रजाग्रद्विलसितभावजातं स्वप्रादिदृक्चित्तकलिपतं, न तच्चित्तातिरिक्तम् ।
चित्तस्य मायामात्रत्वेन तत्कलिपतमपि तथेत्याह—स्वप्रदृक्चेति । यथा
स्वमद्वकिचित्तकलिपतजगजीवजातं तच्चित्तमात्रं तथा जाग्रचित्तेक्षणीयजीवजातमपि
तच्चित्ताव्यतिरिक्तम् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६३—६६ ॥

जीवचित्तयोः परस्परसापेक्षत्वाभावः

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्णते ॥ ६७ ॥

जीवचित्ते परस्परसापेक्षरूपे अन्योन्यदृश्यत्वात् । वस्तुतस्तदुभयं
नास्तीत्याह—उभे इति । जीवापेक्षं चित्तं चित्तापेक्षं जीवजातमिति ते उभे

जीवचित्ते अन्योन्यहस्ये । प्रमाणदृष्टीनां तावत् तत्र चित्तं चित्तेक्षणीय-
जगज्जीवजातं वा किं तदस्तीत्युच्यते । न हि जाग्रदादौ परमार्थदृष्ट्या
स्थिरचरात्मकं जगद्विद्यते तत्सिद्धिप्रमाणवैरल्यात् ।

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं जगत् ।
चित्तं प्रपञ्चमित्याहुः नास्ति नास्त्येव सर्वदा ॥

इति श्रुतेः । तस्माचित्तं तदीक्षणीयं जगद्वैतदुभयमपि अनया लक्ष्यते इति
लक्षणा प्रमाणम् । तच्छून्यं स्वसिद्धिप्रमाणगन्धविरलमिति तन्मतेन तच्चित्तेनैव
गृह्णते । न हि स्वातिरिक्तं प्रत्याल्याय स्वातिरिक्तमतिरुदेति । किन्तु स्वमात्रमिति
मतिः युक्तेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

जीवानां चित्तविकल्पनामात्रत्वम्

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

कथं पुनः चित्तजीवयोः लक्षणाशून्यत्वं जायते म्रियते इति प्रतीतेः ?
इत्यत्र स्वप्नमायानिभित्वत् तन्मृषेत्याह—यथेत्यादिना । स्वप्रविकल्पितजीवः
स्वप्रमयः । मायाविना कृतो मायामयः । मन्त्रौषधादिभवो निर्मितकः ।
स्वप्नमायानिर्मितकाण्डजादयोः जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते तथैवाविद्यमाना
एव मनुष्यसदिलक्षणा जीवाः चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८-७० ॥

जीवस्याजत्वप्रकटनम्

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥ ७१ ॥

कथं जीवानां कल्पनामात्रत्वम् ? इत्यत्र जीवस्याजत्वं प्रकटयितुं अद्वैतप्रकरणान्तभूषणक्षेकमुदाहरति—नेति । जातिसत्त्वासत्त्वे तु स्वाक्षस्वज्ञ-दृष्टिनिष्ठे । परमार्थदृष्टेः तत्प्रसक्तिरेव नास्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

चित्तस्यासङ्गत्वम्

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्दूयम् ।
चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तिम् ॥ ७२ ॥
योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।
परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७२ ॥

कथं “यत्र किंचिन्न जायते” इत्युक्तं ग्राह्यग्राहककलनासत्त्वात् ? इत्यत्राह—चित्तेति । ग्राह्यग्राहकवत् इदं द्वयं चित्तस्पन्दितमेव परमार्थतः तत्सर्वमात्मैव “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति श्रुतेः । प्रबोधतः चित्तं निर्विषयं चेत् तेनेदं चित्तमसङ्गं परिकीर्तिं “असङ्गे न हि सञ्जते” इति श्रुतेः ॥ ७२ ॥ कथं पुनश्चित्तस्य निर्विषयत्वेनासङ्गत्वं शास्त्रादिसङ्गदर्शनात् ? इत्यत आह—योऽस्तीति । परमार्थात्युपायत्वेन कल्पिता च सा संवृतिश्वेति तया कल्पित-संवृत्या संवरणेन योऽस्ति शास्त्रादिव्यवहारः परमार्थतः असौ नास्त्येव ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ।

इति खिलश्रुतेरुक्तत्वात् । यः पुनः पदार्थः परतन्त्राभिसंवृत्या परशास्त्रव्यवहृत्या स्यात्, परमार्थतो निरूप्यमाणे सोऽपि नास्त्येव । यदस्तीति भ्रान्तिः तदा तत्रासङ्गं चित्तं भवतीति सम्यगुक्तम् ॥ ७३ ॥

अज इति कल्पनाया असत्यत्वम्

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।
परतन्त्राभिनिष्पत्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

शास्त्रादीनां कल्पितसंवृत्या असत्त्वेऽपि सत्यत्वेनाज इति कल्पना स्यादित्यत आह—अज इति । निष्प्रतियोगिकाजब्रह्ममात्रपदारोहाय “अजो नियः शाश्वतः”, “सबाहाभ्यन्तरो ह्यजः”, “सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्ममात्रमसन्नहि” इत्यादिश्रुतिपटलकल्पितसंवृत्या केवलचिन्मात्रे अज इत्यभिधारोपिता । तया वस्तुनि स्वमात्रमिति ज्ञाते परमार्थतो नाप्यज इत्यभिधा प्रसरेत् । “बोधार्थमेव हि मुखैव तदोभितीदम्” इति श्रुतेः । निष्प्रतियोगिकाद्वैततन्त्रापेक्षया असल्लौकिकाद्यष्टश्चालम्बनपरतन्त्राभिनिष्पत्या परशास्त्राभिनिवेशरूपसंवृत्या पुरा योऽजत्वेन प्रसिद्धः स एव जायते । तस्मात् अज इत्यभिधाकल्पनापि वस्तुमात्रं न स्पृशतीर्थ्यर्थः ॥ ७४ ॥

असल्लौकिकादेरभिनिवेशस्थानाभावः

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।
द्वयाभासं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

असल्लौकिकादिर्यत्राभिनिविष्टः तदेव नास्तील्याह—अभूतेति । वस्तुमात्र-दृष्ट्या कालत्रयेऽपि यत् स्वाविद्यापदतत्कार्यजातमभूतमसिद्धं तत्रासल्लौकिकादीनां आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा मुतगामभिनिवेशमात्रं विद्यते । अस्ति तददृष्ट्या तत्र वस्तुमात्रे अभूतं अविद्यापदतत्कार्यम् । तत्राभिनिवेशनमित्येतददृश्यमपि शशविषाणवत् वन्ध्यापुत्रवत् गगनारविन्दवत्त्र कालत्रयेऽपि न विद्यते । यस्मात् अभूताभिनिवेशो जातिहेतुः तस्मादेतददृश्यमाभास-मात्रमिति बुध्वा तज्ज्ञानसमकालं जातिनिमित्तद्वयापह्वावत् निर्निमित्तो न जायते । ख्यमजमात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

हेत्वभावे फलभावः

यदा न लभते हेतूनुच्चमाध्यममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ? ॥ ७६ ॥

अधममध्यमोत्तमहेत्वभावात्तकार्थत्वेन चित्तं न जायत इत्याह— यदेति । निष्कामबुद्ध्यानुप्रीयमाना धर्मा उत्तमाः चित्तशुद्धिसालोक्यादिसुक्षिहेतुत्वात् । केवलधर्माधर्मव्यामिश्ररूपा मध्यमा मानुषत्वासिहेतुत्वात् । अशास्त्रीयानुप्रान्तक्षणा अधमाः तिर्यगादिप्राप्तिहेतुत्वात् । स्वातिरिक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा हि धर्माः । तान् उत्तमाधममध्यमान् अविद्यापरिकल्पितान् जन्मादिहेतून् ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति ब्रह्मव्यतिरिक्तहेतुत्रयापहृवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रानुवादिशुर्लक्षणसमकालं यदा न लभते न हि पश्यति तदा उत्तममध्यमाधमात्मकदेवमनुष्ट्रितिर्यगादिफलरूपेण चित्तं न जायते । न कदाप्युत्पद्यते, वीजाभावेऽङ्गुरसस्यादिवत् । न द्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते ॥ ७६ ॥

चित्तस्याजातिकथनम्

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाद्या ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृशं हि तद्रतः ॥ ७७ ॥

“हेत्वभावे फलं कुतः” इत्यत्र चित्तस्याजातिरुक्ता । सा कांडृशी ? इत्यत्रोच्यते—अनिमित्तस्येति । ब्रह्मात्रप्रवौभसमकालं अपद्वयं गतभर्माधर्मनिमित्तत्वेनानिमित्तस्य चिन्मात्रतामितस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिर्जातिः सा सर्वावस्थाख्यपि समा निष्प्रतियोगिकाद्या च । एवमजातस्यैव सर्वस्य ब्रह्मात्रज्ञानात् प्रागपि यतस्तत्सर्वं चित्तदृश्यमतः चित्ततदृश्यस्य मायामात्रत्वान् । स्वातिरिक्तयोः ब्रह्मायातत्कार्ययोः निष्प्रतियोगिकमावाभावरूपत्वनाजातिः समेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

समभावानां जातिज्ञानफलम्

बुद्धानिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथग्नाप्नुवन् ।
वीतशोकं तदाकाममधयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

एवं समभावानां जातिज्ञानफलं प्रकट्यति— बुद्धेति । जातिनिमित्तस्वाति-
रिक्तवैरल्यात् अनिमित्ततां सत्यां सद्गूपामजाति निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया
बुद्ध्वा देवमनुष्ट्रितर्थगादियोनिप्रापकधर्मधर्मात्मकहेतुं पृथक् पृथग्नाप्नुवन्
सन् संत्यक्तस्वातिरिक्तेषणो विद्वान् शोचनीयकांक्षणीयधीवृत्त्यपहृवसिद्धं वीतशोकं
अकामं अभयं पदं स्वावशेषधिया तदानीं अश्नुते । ब्रह्ममात्रतयावतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

वस्त्वभावज्ञानेन निस्सङ्गनिवृत्तिः

अभूताभिनिवेशाद्वि सद्वशे तत्पर्वते ।
वस्त्वभावं स बुध्वैव निस्सङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

कथमसौ ब्रह्ममात्रतयावशिष्यते जायत इति प्रतीतेः ? इत्यत्राह—
अभूतेति । अविद्यमानत्वेनाविद्यापदं अभूतम् । तदात्मसत्यव्यवहारप्रतिभास-
रूपेण वा अस्तीत्यभिनिवेशाद्वि तत्सदृशव्यष्ट्यविद्यापदशारीरादौ स्वात्मधिया
चित्तं प्रवर्तते । यदा श्रुत्याचार्यप्रसादतो भूतवस्त्वविद्यापदात्मकवस्त्वभावं
बुध्वा तदा भूताभिनिवेशात् निस्सङ्गं निरपेक्षं सत् चित्तं निवर्तते ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्वातिरिक्तानां स्थितिः

निवृत्तस्याप्रवृच्चस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।
विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्यम् ॥ ८० ॥

एवं निवृत्तस्वातिरिक्तानां स्थितिः कीदृशी ? इति तत्राह—निवृत्तस्येति । स्वातिरिक्तान्निवृत्तस्य पुनर्विषयान्तरं परिकल्प्य तत्राप्यप्रवृत्तस्य चित्तस्य चलनविरलात् निश्चला स्थितिः ब्रह्मात्रावस्थानरूपा या हि चिन्मात्ररूपा, सैव बुद्धानां परमाद्वैतिनां विषयो भवतीति यत् तत् निष्प्रतियोगिकसाम्यं अजमद्वयं च ॥ ८० ॥

बुद्धानां विषयः

अजमनिद्रमस्वमें प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृदिभातो ह्यैवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

कीदृशो हि बुद्धानां विषयः ? तत्राह—अजमिति । अजं स्वरूपतः अनिद्रमस्वमें तुर्यस्वापादिपञ्चदशावस्थापह्वसिद्धत्वात् । प्रज्ञानमात्रतया भात-त्वात् प्रभातं ज्योतिर्मात्रस्वरूपत्वात् । तत्स्वरूपो हि परमात्मा सदाद्यावृतियापह्वसिद्धत्वात् सकृदिभावतः । धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावतः एष ब्रह्मात्रात्मको धर्मः सदावशिष्यते ॥ ८१ ॥

सर्वैर्ब्रह्मणोऽग्रेयमाणत्वम्

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं वित्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

सर्वापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति सर्ववेदान्तेः प्रतिपादितमपि सर्वैः किं न गृह्यते ? इत्यत आह—सुखमिति । अभूताभिनिवेशात्मक-द्वयोपलब्धिनिमित्तेन यस्य कस्यचिद्र्दर्मस्य ग्रहण मिथ्याभिनिवेशेन स्वात्म-सुखमात्रियते लीलयाच्छाद्यते । अनायासेन सदानात्मरूपं क्षिणियते विजृंभते वस्तुयाथात्म्यज्ञानवैरल्प्यात् । यो हि वस्तुयाथात्म्यज्ञानगोचरोऽसौ भगवानात्मा समस्तवेदान्तैरगाचायैश्च बहुधा प्रतिपादितोऽपि श्रुन्यर्थयाथात्म्यानभिज्ञः न हि ज्ञातुं शक्यः “आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा ” इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

विविधप्रहणामात्मावरणत्वम्

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

“ अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ” इति श्रुत्यनुरोधेनास्ति नास्तीति सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमविषयाः पण्डितानां प्रहा अप्यात्मावरणा एव । किं वक्तव्यं मूढजनश्चाघनीयदिगंबरग्रहस्य ? इत्याह—अस्तीति । कथिद्वादी आत्मास्तीति प्रतिपद्यते । अपरो वैनाशिको नास्तीति । अर्धवैनाशिकस्तु अस्ति नास्तीति सदसद्वादीत्यर्थः । अत्यन्तशूत्यवादी दिग्वासा नास्ति नास्तीति । तत्रास्ति-भावश्वलो घटादिः तस्य नित्यविलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदा निर्विशेषत्वात् । सदसद्वावोभयात्मकः तयोरेकत्रावस्थानासंभवात् । नास्ति नास्तीत्यत्यन्ताभावः । प्रकारत्त्वुष्ट्यैः चलस्थिरोभयाभावैः अर्यं वादिपूर्गो बालिशः विवेकगन्धविरलो भूत्वा भगवन्तमात्मानं आवृणोत्येव । यदि वा पण्डितः सोऽपि परमार्थाजाति न जानाति चेत्तदा बालिश एवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

परमार्थपण्डितलक्षणम्

कोऽन्यश्चतस्य एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

बालिशपण्डितौ कीदृशौ ? इत्यत्र आवृतानावृतात्मदर्शिनौ बालिशपण्डिता-वित्याह—कोऽन्य इति । उक्ता ह्येता शास्त्रनिर्णयान्ताः प्रावादुकाः अस्ति नास्तीत्याद्याः कोऽन्यश्चतस्यः । यासां कोटीनां ग्रहैः उपलब्धिनिश्चयैः तददृष्ट्या भगवानावृतः । आवृतात्मदर्शिनो हि बालिशाः । प्रावादुकानां अस्ति नास्तीत्यादिकोटिभिः भगवानस्पृष्टो वेदान्तेऽवौपनिषदः पुरुषः स्वमात्रतया दृष्टः स मुनिः सर्वदृक् पण्डितः । स्वातिरिक्तसर्वमस्ति नास्तीति विभ्रमापहवद्रृष्ट्यत्वात् ।

पण्डा परशिवज्ञामस्ति यस्य स पण्डितः ।

इति स्मृतेः ॥ ८४ ॥

पण्डितेन कांक्षणीयकथनम्

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मणं पदमद्वयम् ।
अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ? ॥ ८५ ॥

पण्डितस्य कांक्षणीयं किम् ? इत्यत आह—प्राप्येति । एवं सर्वज्ञतांच्छ्रितं स्वावशेषतया प्राप्य “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कन्नीयान् ।”,

किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि ल्यजामि किम् ।

इत्यादिश्रुतिसिद्धं यत् पदं अनापन्नादिमध्यान्तं उत्पत्तिस्थितिल्यकलनापहवसिद्धं नित्यतृप्तिरूपं तद्ब्राह्मणं पदमपि स्वावशेषतया प्राप्य अतः परं किं वास्तीत्ययमीहते ईहाविषयापहवबोधतः कृतक्रृत्यत्वात् ।

नैव तस्य कृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ।
निर्मन्दर इवांमेविः स तिष्ठति यथास्थितः ॥

इति श्रुतेः ॥ ८९ ॥

विदुषा शमप्राप्तिः

विप्राणां विनयो हेष शमः प्राकृत उच्यते ।
दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वान् शमं ब्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्वातिरिक्तनिरीहस्वमात्रं भजतीत्याह—विप्राणामिति । विरूपविलयं प्रपन्नब्राह्मान्तःकलनानां विप्राणां ब्रह्मविद्याणामेष विनयो विनीतत्वम् । ब्रह्ममात्रतयावस्थानं हि विनयः । स्वातिरिक्तकलनाशमोप्येष एव प्राकृतः स्वभावसिद्धत्वात् । प्रकृत्या स्वभावतो दान्तत्वात् दमोप्येष एव । य एवं यथोक्तस्वभावं स्वातिरिक्तकलनाशमान्तं ब्रह्म विद्वान् सोऽयं शमं उपशान्तिलक्षणां ब्रह्ममात्रावस्थितिं ब्रजेत् ब्रह्ममात्रतयावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिस्थितिः

सवस्तु सोपलम्भं च द्रूयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिस्थितिं प्रपञ्चयति—सवस्त्वति । यथा जागरणपरिदृशं मानकलनाजातं वस्तुत्वेनोपलब्धिविषयवत् भाति तथा असहौकीकादिष्ठृट्या संप्रति वस्तुना सह वर्तत इति स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं सवस्तु । सत्यत्वे भातत्वात् तथोपलंभनं तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च । यत्र स्वातिरिक्तवस्तुत्वेनोपलब्धिविषयतां अर्हति तदेतदुभयं तत्तन्मताचार्यमतिविकलिपतं द्वा स्वातिरिक्तं सत्यत्वेन यत्र लोक्यते तल्लौकिकं लोकादनपेतत्वात् इष्यते यथा स्वामिकप्रपञ्चोऽवस्त्वपि उपलब्धिविषयो भवति तथाऽसहौकीकादिष्ठृट्यतिरिक्तदृष्टिद्वयस्य स्वातिरिक्तमवस्त्वपि व्यवहारमात्रोपयोगिव्यावहारिकत्वे प्रतीतिकालमात्रस्थायिप्रातिभासिकत्वेन चोपलब्धिविषयो भवति । अवस्तु सोपलम्भं च सत्यत्वेन बाह्यान्तर्विषयविरलत्वं शुद्धत्वम् । तदपि व्यावहारिव प्रातिभासिकदृष्टिभ्यां लोक्यत इति लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

परमार्थदृष्टिवस्त्वम्

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा शुद्धः प्रकीर्तिम् ॥ ८८ ॥

परमार्थिकदृष्टिः कीदृशी? इत्यत आह—अवस्त्वति । परमार्थदृष्टे यथा स्वापे प्राह्याहककलनावैरल्यात् तत्प्रपञ्चजातस्यावस्तुत्वेनानुपलब्धिविषयत्वं तथा स्वातिरिक्तं शशविषाणवदवस्तुत्वेन प्रतीत्यभावात् अनुपलंभं यत्र दृष्टं तत्पारमार्थिकदर्शनम् । “ब्रह्ममात्रमसत्र हि” इति श्रुत्यनुरोधे स्वातिरिक्तासहौकीकापह्वसिद्धत्वात् लोकोत्तरमिति,

इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चित् यद्यज्ञगति वीक्ष्यते ।

दृश्यरूपं च द्यूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

श्रुतिषु स्मृतं प्रकटितमित्यर्थः । किं च,

अधमं विश्वसत्त्वं हि मध्यमं व्यावहारिकम् ।

प्रातिभासिकमुत्कृष्टं विश्वासत्त्वं ततोऽधिकम् ॥

परमाक्षरोक्तेः । एवं लौकिकशुद्धलौकिकलोकोक्तरभेदेन यत् ज्ञायते तत् शास्त्रजन्यमित्यर्थः । स्वातिरिक्तमस्ति तत्र तदारोपाधिकरणं ज्ञेयं स्वातिरिक्तं तेऽन्तर्वादाधिकरणं च ज्ञेयम् । तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । स्वातिरिक्तमस्ति तेऽन्तर्वादाधिकरणं च ज्ञेयम् । तत्र जाग्रज्ञाप्रदादिच्छ्रुष्टपञ्चदश-पहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यरूपेण ज्ञेयत्वात् । इदमित्थमित्येतत्सर्वं बुद्धतत्त्वैः ब्रह्मविद्वरीयोभिः प्रकीर्तिं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एतज्ञानफलम्

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवत्येव महाधियः ॥ ८९ ॥

एवं ज्ञानफलमाह—ज्ञान इति । महत् ब्रह्म तन्मात्रधीर्यस्य तस्य धियः ब्रह्मविद्वरीयसः लौकिकादिविषये ज्ञाने चादौ सवस्तुसोपलम्भात्मक-भक्ताशुद्धलौकिकं तावत् अत्यन्तहेयत्वेन ज्ञेयम् । तदशुद्धलौकिकाभावेन वस्तुसोपलम्भात्मकशुद्धलौकिकं ज्ञेयम् । पश्चादशुद्धशुद्धलौकिकतत्कार्यासिद्धं लोकोक्तरमित्येवं त्रिविधे च ज्ञेये क्रमेण ज्ञाते तज्ज्ञानसमकालं तेरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमापहवज्ञः परमात्मा सर्वज्ञः तद्वावः सर्वज्ञता । मेव सर्वत्र भवत्येवेत्यत्र संशयो न कार्यं इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

सत्त्वस्यैव ज्ञेयत्वम्

हेयज्ञेयाप्यवाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।
तेषामन्यत्र विज्ञेयमुपलभ्यत्विषु स्मृतः ॥ ९० ॥

अशुद्धशुद्धलौकिकयोरपि ज्ञेयत्वेन सत्त्वं स्यादित्यत आह—हेयेति । अशुद्धशुद्धलौकिकतत्कार्याणि हेयानि । शशविषाणवदवस्तुतया स्मर्तुपर्यक्षमाणीत्यर्थः । तदपहृवसिद्धं यद्वस्तु तत् स्वमात्रतया ज्ञेयं सत्तामात्रत्वात् । तदास्युपायत्वेन पाण्डित्यबाल्यमौनानि व्याविद्धसर्वेषणावन्मुनिनाप्यानि । “ब्रह्ममात्रमसन्व हि” इत्यादिश्रुत्यर्थश्रवणमनननिदिध्यासनं विना ब्रह्ममात्रस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तदास्युपायत्वेन साधनत्रयमासाद्यमित्यर्थः ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

“शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः”, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”, “तत्त्वमसि”, “अहं ब्रह्मास्मि”, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इत्यादीनि वाक्यानि तानि हेयज्ञेयाप्यवाक्यानि यत्कस्वातिरिक्तेषणेन भिक्षुणा अग्रयाणतः प्रथमतः यथोक्तज्ञेयास्युपायत्वेन ज्ञेयानीत्यर्थः । तेषां हेयाप्यवाक्यानां उपायभूतानामन्यत्र यदेतत्कलनापहृवसिद्धं निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रमेव स्वावशेषतया विज्ञेयम् । यथोक्तज्ञेयप्रबोधसमकालमपहोत्त्व्यहेयाप्यवाक्येषु त्रिष्वपि उपलंभनं उपलभ्यो वाचारंभणतया हेयादित्रयमस्ति नास्तीति कल्पनामात्रपर्यवसानतया च ब्रह्मविद्विः स्मृतः । त्रयाणां शशविषाणवदवस्तुत्वात् ॥ ९० ॥

सर्वधर्माणां नानात्वाभावः

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वधर्मा अनादयः ।
विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किञ्चन ॥ ९१ ॥

विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तात्मनां विद्यमानत्वात् भवदभिमतज्ञेयस्य
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रता कुतः? इत्यत आह—प्रकृत्येति । यथा मृद्विकलिपत-
घटशरावादिसत्त्वासत्त्वाभ्यां तदाकाशेयत्ता ज्ञात्यष्ट्या तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाकाशं
तद्याथात्मयज्ञदृष्ट्या आकाशमात्रप्रकृति तथा प्रकृत्या स्वाज्ञादिदृष्टिविकलिपत-
विश्वविश्वाद्यः सर्वधर्माः । एवंस्तुपेण व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्वाविद्यापदतत्कार्यसत्त्वा-
सत्त्वाभ्यां अजातत्वात् अनादयः अजा इत्यर्थः । तेषां ब्रह्ममात्रप्रकृतित्वात् ।
सर्वधर्मा इति बहुवचनतो नानात्वं विनैकत्वं कुतः? इत्यत आह—न हीति ।
तेषां विश्वविश्वादीनां कचन कचिदपि किंचनालपमपि नानात्वं न हि
विद्यते । स्वाज्ञदृष्ट्या व्यक्तीनां विद्यमानत्वात् । तद्वान्त्यनुरोधेन बहुवचनमुक्तम् ।
तद्वान्तिमात्रापगमे तेषां ब्रह्ममात्रत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

सर्वधर्मपरिज्ञानफलम्

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वधर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

एवं सर्वधर्मपरिज्ञानफलमाह—आदीति । यथा प्रकाशप्रकृतिकः सविता
तथा विश्वविश्वाद्यः सर्वधर्मा आत्मानः स्वप्रकृत्या आदावेव बुद्धाः
पूर्णबोधस्वरूपा इति सुनिश्चिताः पण्डितैः नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः ।
यथा सविता प्रदीपादिग्रकाशान्तरमनपेक्ष्य स्वार्थं परार्थं वा प्रकाशयति तथा
एवं नैवमिति यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा आत्मार्थं परार्थं वा
बोधनिश्चयनिरपेक्षतया क्षान्तिः स्वातिरिक्तनिरपेक्षता भवति सोऽयमेवं धर्म-
जातं विद्वान् निष्प्रतियोगिकामृतत्वाय ब्रह्ममात्रभावाय कल्पते समर्थो
भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

शान्तेः कर्तव्यताभावः

आदिशान्ता हनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

बोधकर्तव्यताभावेऽपि शान्तिकर्तव्यता स्यादित्यत आह—आदीति । सर्वे विश्वविश्वादयो धर्माः प्रकृत्यैव साधनान्तरनैरपेक्ष्येण आदावेव शान्ताः; स्वोद्देजनीयस्वातिरिक्तवैरल्यात् । वस्तुतो विश्वविश्वादिरूपेण अनुत्पन्ना अजाश्च । प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः नित्यमुक्तस्वभावा इत्यर्थः । वैषम्यमेददृष्टिवैरल्यात् स्वाज्ञदृष्ट्या स्वातिरिक्तसर्वप्रसक्तौ सर्वसमाः सर्वाभिन्ना इव भान्ति । वस्तुतोऽवस्तुतो वाप्येते निष्प्रतियोगिकाजं साम्यं स्वातिरिक्तजातिवैषम्यापहृवसिद्धनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावेन विशारदं ब्रह्मैव यतो भवन्ति अतः शान्तिः मोक्षो वा नास्ति कर्तव्यः । न हि निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रस्य कृतं किञ्चिदपि अर्थवत्तामर्हति वस्तुस्वभावस्याकृतत्वात् ॥ ९३ ॥

कृपणलक्षणम्

वैशारदं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।
भेदनिन्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥

उक्तार्थैपरीत्येनात्मानं ये पश्यन्ति ते कृपणा इत्याह—वैशारद्यन्तिवति । अजं साम्यं ब्रह्म स्वमात्रमिति ये जानन्ति ते द्यकृपणाः । तद्विपरीता असहृदौकिकादिषद्दृष्ट्यः । तेषां भेदे विचरतां असहृदौकिकादीनां यत् ब्रह्ममात्रतयावस्थानलक्षणं वैशारदं ततु नास्ति वै कदापि नास्त्येवेत्यर्थः । यस्मात् एते स्वातिरिक्तास्तित्वप्रसक्तभेदेन निन्नाः सांसारिका अधोगतिं प्रविष्टाः । स्वातिरिक्तकदेश आत्मेति केचन । तद्विलक्षणो जीव इत्यपरे । स्वातिरिक्तजगज्जीवेश्वरादिकं सत्यमित्यन्ये । तत्सर्वं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वेति केचन विचक्षणाः । इत्येव वदनं येषां ते पृथग्वादा असहृदौकिकादयः । तस्मात् ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृताः । अतः तेषां कार्पण्यं युक्तमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

कृपणैः परमार्थतत्त्वस्यागम्यमानत्वम्

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।
ते, हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ९५ ॥

य एवं कृपणः तैः परमार्थतत्त्वं अनधिगम्यमेव । तद्विपरीताकृपणौस्तु
गम्यमित्याह—अज इति । निष्प्रतियोगिकाजे साम्ये ब्रह्ममात्रे ये केचिदिह
ख्यादयोऽपि सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति निश्चिता भविष्यन्ति चेत्
त एव हि लोके निरतिशयब्रह्ममात्रज्ञानिनो महाज्ञानाः कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ।

प्राप्य ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोऽपि ये ।

सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ॥

इति श्रुतेः । तादृशैर्विदितं परमार्थतत्त्वं पामरलोकोऽयं न गाहते न हि
साक्षात्करोतीत्यर्थः ।

सर्वभूतात्मभूतस्य समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

देवाप्यमार्गं मुद्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥

इति स्मरणात् ॥ ९५ ॥

ज्ञानस्यासङ्गतत्वम्

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तिम् ॥ ९६ ॥

तेषां महाज्ञानत्वं कुतः ? इत्यत आह—अजेष्विति । यथा मार्ताण्ड
औष्ठ्यप्रकाशकत्वं स्वभावसिद्धं तथा अनुत्पन्नधर्मात्मस्वज्ञेषु अजमचलं च
ज्ञानमिष्यते यतः तस्मात् ज्ञानं न हि खातिरिक्तकलनासंक्रान्तम् । अत एव
स्वातिरिक्तार्थान्तरे तादृशाज्ञानं न क्रमते । तेन कारणेनाकाशवदसंगं तत्
प्रकीर्तिम् ॥ ९६ ॥

आवरणच्युतेरभावः

अणुमात्रेऽपि वैयर्थ्ये जायमाने विपश्चितः ।

असङ्गतापि नास्त्येव किमुतावरणच्युतिः ? ॥ ९७ ॥

स्वातिरिक्तसंगतः स्वमात्रावरणच्युतिः नास्तीत्याह—अण्वति । निष्प्रति-योगिकब्रह्ममात्रं हि प्रकृतिः धर्मः । तद्विपरीतो विधर्मः । तद्वावो वैधर्म्यं स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातम् । तस्मिन् वैधर्म्ये तदेकदेशात्मत्वसत्यत्वव्या-वहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपेण वा तदस्तीत्यणुमात्रेऽपि जायमाने सति अथ तत्र विपश्चितो मेधाविनोऽप्यसंगतापि नास्त्येव । तस्य स्वमात्रावरणरूपस्वा-तिरिक्तच्युतिः स्यान्नवेति किं वक्तव्यम् ? कदाप्यावरणच्युतिः नास्तीत्यर्थः ॥९७॥

धर्मस्वरूपम्

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।
आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

यतो धर्माः स्वातिरिक्तसंगमात्रेणावृता अतः स्वातिरिक्तमस्तीत्यभ्युपगन्त-व्यमित्यत्र स्वातिरिक्तापहृवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति ज्ञानसमकालं धर्माणामावरणमस्ति नास्तीति विभ्रमो वा कथं सेद्दुं पारयति ? इत्याह—अलब्धेति । स्वातिरिक्तावरण-प्रासब्रह्ममात्रज्ञानसमकालं अलब्धं आवरणं कालत्रयेऽपि येषां ते अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावतः परिशुद्धा इत्यर्थः । तेषां नित्यशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वभावत्वात् आदावेव बुद्धाः तथा मुक्ताः । तथा चेत् ते कथं बुध्यन्ते ? इति तत्राह—नायका इति । यत एते बोधशक्तिमत्स्वभावा अतस्ते निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म स्वमात्रमिति बोद्दुं ज्ञातुं नायकाः ईश्वराः समर्था इत्यर्थः । यथा नित्यनिवृत्तगतयः पर्वतास्तिष्ठन्तीति तथा नित्यप्रकाशरूप आदित्यः प्रकाश-यतीत्युच्यते । तथा नित्यबोधस्वरूपा अपि धर्मा बुध्यन्त इत्युच्यन्ते ॥ ९८ ॥

अद्वैतप्रशंसा

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः ।
सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

कालविशेषेण तज्ज्ञानं धर्मान्तरे क्रमत इत्यत आह—क्रमत इति । यथा सूर्यस्वाभाविकप्रकाशः सूर्यातिरिक्तघटादौ न क्रमते तथा स्वमात्र-प्रबोधस्तायोऽस्य सहजतयास्तीति तायी बुद्धः तस्य बुद्धस्य तायिनो यत् पारमार्थिकज्ञानं स्वातिरिक्तधर्मेषु स्वाज्ञविकल्पतस्वाविद्यापदतत्कार्येषु आत्म-सत्यव्यवहारप्रतिभासरूपेण कदाचिदपि न हि क्रमते । तथा सर्वे धर्मा आत्मानः क्वचिदपि स्वातिरिक्तार्थान्तरे नक्रमन्तो ब्रह्मभात्रप्रकृतिका भवन्ति । “ज्ञानेनाकाशकल्पेन” इत्यादि यदादाबुपन्यस्तं तदिदानीमुपसंहतं आकाश-कल्पज्ञानं कुत्रापि न क्रमत इति । किं तत् ज्ञानं त्रिपुट्यात्मकं ? नेत्याह—नैतदिति । बुद्धेन परमार्थदर्शिना भाषितज्ञानं नैतत् त्रिपुट्यात्मकम् । किन्तु त्रिपुट्यपह्वसिद्धज्ञसिमात्रं ज्ञानमिति भाषितं प्रकाशितं आख्यातमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

परमार्थतत्त्वबोधो नमस्कारश्च

दुर्दर्शमतिगम्भीरं अजं साम्यं विशारदम् ।
बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥ १०० ॥

शास्त्रप्रतिपाद्यं वस्तु स्वमात्रमित्युपसंहरति—दुर्दर्शमिति । अस्ति नास्ती-ल्यादिचतुष्कोटिकलनापह्वसिद्धत्वात् स्वातिरिक्तास्तित्वदृष्टिभिः दुर्दर्शम् । तेषां स्वमात्रावृतदृष्टित्वेन तत् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एव निस्तरंगसमुद्रवत् अतिगम्भीरं,

ततस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः । कारणान्तरेण स्वयं न जायते स्वस्मादपि किञ्चित् कार्यान्तरं न जायत इत्यजम् । स्वातिरिक्तजाग्रजाप्रदादिपञ्चदशावस्थातद्व्यष्टिभिमानिविश्विश्वा-दितत्समष्ट्यभिमानिविराङ्गुराडादितदुभैक्याभिमान्योत्रैत्रादिचतुष्पञ्चदशकलनवै-षम्यापह्वसिद्धं साम्यम् । निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया अवस्थातुं विशारदं समर्थम् ।

इत्थंरुपेण पद्यत इति पदम् । तत् किं दुर्दर्शमित्यादिनानाविशेषणवैशिष्ट्यात् अनानात्मकं ? तत्राह—अनानात्वमिति । यद्बोधसमकालं जाग्रजाप्रदादिनानात्वस्य अपहृवं गतत्वात् अनानारूपं पदं श्रुयाचार्यप्रसादतो बुद्धा तद्वावभावितविद्या सम्यगवगम्य तादृपदं स्वमात्रमिति यथाबलं यावत्कालं वयं नमस्कुर्मः निष्प्रतियोगिकैक्यानुसन्धानं कुर्मः “नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्” इति श्रुतेः । दुर्दर्शमित्यादिनानाविशेषणस्य ब्रह्मातिरिक्तनानापहृवोपायत्वेन अनानात्वं सिद्धमिति प्रकरणार्थः ॥ १०० ॥

सर्वापहृवसंसिद्धपरमाद्वैतवैभवम् ।
येनादौ ख्यापितं तस्मै देशिकाय नमस्सताम् ॥
माण्डूक्योपनिषद्गृह्णतात्पर्यं कारिकाशतैः ।
येन प्रकाशितं गौडपादाचार्याय ते नमः ॥

इत्यलातशान्तिप्रकरणं संपूर्णम्

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ग्रन्थयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं माण्डूक्यस्य स्फुटं लघु ॥
सर्ववेदान्तसारिष्ठमाण्डूक्यविवृतेरिह ।
ग्रन्थस्त्रिचत्वारिंशाधिष्ठदशताधिसहस्रकम् ॥

इति श्रीमदीशायश्चेत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षट्संख्यापूरकं
माण्डूक्योपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

तैत्तिरीयोपनिषद्

शं नो मित्रः—इति शान्तिः

शीक्षावल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

मङ्गलाचारः शान्तिपाठः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते
वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।
ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ।
अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

कोशानां पञ्चकं यत्र यायपह्वमङ्गसा ।

सख्यज्ञानानन्तसुखं तदहं कलयेऽक्षरम् ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतैत्तिरीयशाखायां अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवाजि-
मेधान्तं कर्मजातं सम्यक् प्रकाशितम् । समस्तकमश्रियभूतेश्वरोपासनानि चाभि-
हितानि । तत्र सकामस्य प्रातिस्विकेन कर्म ज्ञानं वा कर्मसमुच्चितज्ञानं वा

किञ्चित् विकलं कर्म फलोपधायकं न भवतीति भिया यथावदनुष्ठितं सत् पुनरावृत्त्यर्ह धूमादिमार्गप्रापकं भवति । निष्कामस्य सुमुक्षोस्तु धूमादिमार्ग-विपरीतार्चरादिना ब्रह्मलोकास्ति: सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिर्वच्च चित्तशुद्धिप्राप्य-सन्यासपूर्वकब्रह्मज्ञासा वा उदेति । तथाविधज्ञासोः ज्ञास्यब्रह्मप्रतिपत्त्ये तैत्तिरीयोपनिषदारभ्यते । यदि निरतिशयसुखप्रतिपत्त्यर्थोऽयं उपनिषदारंभः तस्य कर्मणैव संपादयितुं सुशक्त्वात् । तथाहि—काम्यप्रतिष्ठिद्वकर्माननुष्ठाय प्रत्यवायग्रासनियादिकर्मानुष्ठातुः मोक्षसंभवात् । यद्वा—स्वर्गादिसुखसामान्यस्य कर्मनिमित्तत्वात् मोक्षस्यापि सुखरूपत्वाविशेषात् कर्मैव मोक्षहेतुरिति चेत्त; मोक्षस्यानारभ्यत्वेन नियत्वात् । न हि नित्यं किञ्चिदारभ्यते । स्वातिरिक्त-कलनापहृवसिद्धब्रह्ममात्रावस्थानं हि मोक्षः । तदवगतेः कर्मजाततद्वेतुकामतद्वेतु-स्वाविद्यापहृवपूर्वकत्वात् । उपनिषदो ब्रह्मविद्यास्वरूपत्वेन ब्रह्ममात्रावृत्तिभेदन-पटुत्वात् तदर्थं उपनिषदारंभो युज्यते । किं च स्वज्ञानप्रभवस्वातिरिक्तस्य स्वज्ञानमन्तरा क्षयासंभवात् । “ब्रह्मविदामोति परं”, “अभयं प्रतिष्ठां विन्दते”, “एतमानन्दमयमात्मानसुपसंक्रामति”, “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इत्यादि-श्रुतेः । क्वचिदवान्तररूपेण क्वचिदाख्यायिकारूपेण च प्रवृत्तिर्विद्यास्तुर्यथा । वक्ष्यमाणसच्चिदानन्दमात्रब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुतैत्तिरीयोपनिषदः सुखप्रतिपत्त्यर्थं अल्प-प्रन्थतो विवरणमारभ्यते । उपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्या उच्यते । तच्छरणानां जन्मादिविशरणात् तद्वेतुस्वाविद्यावसादनात् निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगमकत्वाच्च तादर्थ्येन ग्रन्थस्याप्युपनिषत्त्वं युज्यते । ब्रह्मविद्यार्थिनां तद्विद्याप्रतिबन्धकतापत्र-यापनौदनाय आदौ शान्तिः उच्यते—शमिति । अहःप्राणयोरभिमानिदेवतात्मको मित्रः । नः अस्माकं शं सुखं भवतु तनोतु । तथा रात्र्यपानाभिमानिदेवतात्मको वरुणो नः अस्माकं शं भवतु । चक्षुष्यर्यमा बले इन्द्रः वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः पादाभिमान्युरुक्मो विष्णुश्च एवमाध्यात्मिकदेवताः शं नो भवत्विति सर्वत्रानु-षन्यते । मित्रादिदेवतासु सुखकृत्सु सतीषु विद्यश्रवणधारणादिप्रतिबन्धो न भवेदिति तत्सुखकृत्वं शं नो भवत्विति प्रार्थ्यते । किं च—विद्योपसर्ग-शान्त्यर्थं विविदिषुणा ब्रह्मवायुनमस्कारः कार्यं इत्याह—नम इति । ब्रह्मणे

चुराननय नमोऽस्तु । हे वायो ! ते तुम्हं नमोऽस्तु प्रहीभावं करोमीत्यर्थः ।
द्वा—सूत्रविराइभेदेन ब्रह्मणे वायो ! इति वायुरेव अभिधीयते । यतः स्वान्तरब्रह्म
एत्वैराजभावतः त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, अतः त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
द्विष्ट्यामि । यथा शास्त्रकर्तव्यार्थं कृतं त्वां वदिष्यामि वागादिकरणाद्यार्थं
इत्यमपि त्वां वदिष्यामि, तथा वाय्वाख्यं ब्रह्म सर्वात्मकत्वेन मया स्तुतं
त् विद्यासंयोजनेन विद्यार्थिनं मां अवतु । तदेव वकृत्वसंयोजनेन वक्तारं
गच्छार्थं अवतु । “अवतु मां अवतु वक्तारं” इति पुनर्वचनमादरार्थम् ।
त्रैष्याप्राप्त्यन्तरायकाद्यात्मिकादितापत्रयनिरसनार्थं शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति
त्रैर्वचनम् ।

इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयोऽनुवाकः

वर्णस्वरादिशिक्षणम्

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा वलम् ।
साम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ।

उपनिषदोऽर्थज्ञानप्रधानत्वेन पाठप्रयोगोपरमः स्यादित्याशंक्य तन्मा भूदिति
शिक्षाध्याय आरभ्यते—शीक्षामिति । यदा वर्णस्युच्चारणं शिक्षयते सेयं शिक्षा ।
हैव शीक्षा । यद्वा—दैर्घ्यं छान्दसम् । तां शीक्षां विष्पष्टं आ समन्तात
व्याख्यास्यास्यामः । ख्याडित्यादिष्टस्य चक्षिङ्गः व्याङ्गपूर्वस्य व्यक्तवाक्याकर्मणः
इतद्वूपमिति । तत्र अकारादिः वर्णः । उदाच्चादिः स्वरः । हस्ताद्या मात्राः ।
प्रयत्नविशेषो वलम् । मध्यमहृत्या वणोच्चारणं साम सन्ततिः सन्तानः संहितेत्यर्थः ।

यस्मिन्नाध्याये अर्थाः शिक्षितव्याः सोऽयं शीक्षाध्यायः उक्तः उदितः । इतिशब्दं
उपसंहारार्थः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः

तृतीयोऽनुवाकः

अधिलोकादिस्त्ररूपं तज्जानफलं च

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया
उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्त्रिविकरणेषु । अधिलोकमधि-
ज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ।
अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः
संधिः ॥ १ ॥ वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् ।
अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः
संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्व-
रूपम् ॥ २ ॥ अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं
संधानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् ।
पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानम् । इत्यधि-
प्रजम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा
हनुरुत्तररूपम् । वाक् संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्याध्यात्मम् ।
इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद ।
संघीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्णेण लोकेन ॥४॥

अधुना संहितोपनिषदास्मायते—सह नाविति । तत्र संहितोपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्राप्यते तत् नौ आचार्यशिष्ययोः सहैवास्तु । तज्जिमित्तत्वेन यत् ब्रह्मवर्चसं तेजः सहैवास्तु इति शिष्यवचनमाशीः । नाचार्यस्य, कृतार्थत्वात् । यतोऽर्थज्ञानं विना ग्रन्थभाविता बुद्धिः न शक्यत इति तदर्थं ग्रन्थसन्निकृष्टमेव संहितोपनिषदं तद्रिष्यदर्शनं व्याख्यास्यामः । तेष्विति पञ्चस्त्रियति पञ्चसु ज्ञानविषयाधिकरणेषु आश्रयेष्विल्यर्थः । तानि कानि? इत्यत आह—अधिलोकमिति । यदर्शनं लोकेष्वधि तदधिलोकम् । तथा अधिज्योतिरधिज्यौतिषम् । अधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति लोकादिमहावस्तुविषयत्वात् । ता एताः पञ्चविषया उपनिषदो महत्यश्च तासंहिताश्चेति वेदविदो महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्तीत्यर्थः । तत्राद्यमधिलोकस्वरूपमाह—अथेति । यथोक्तोपन्यस्तानां उपनिषदां अथशब्दा दर्शनक्रमविषयाः । संहितायाः पूर्ववर्णरूपं पृथिवी । पूर्ववर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तथा उत्तरवर्णे द्युदृष्टिः कार्या । पूर्वोत्तरवर्णयोः आकाशोऽन्तरिक्षलोकः सन्धिः सन्धीयतेऽस्मिन् वर्णद्वयमिति सन्धिः मध्यमित्यर्थः । अनेन सन्धीयत इति । वायुस्सन्धानमिति अधिलोकदर्शनमुक्तम् । अथाधिज्योतिरादिर्दर्शनमुच्यते—अथेत्यादि । अधिलोकमित्यादौ योऽर्थोऽभिहितः तथाधिज्यौतिषमित्यादिषु सोऽर्थः समान इति ज्ञेयः । संहितापूर्गज्ञानफलमाह—इतीति । इतिशब्दः उक्तोपदप्रदर्शनार्थः । यः कश्चिदेताः महासंहिताः “पृथिवी पूर्वरूपं” इत्यादिना व्याख्याता वेद “यथावदुपास्ते”, “इति प्राचीनयोग्योपास्त्व” इति वक्ष्यमाणानुरोधेन वेदनस्य ज्ञानार्थत्वेऽपि अत्र वेदेत्युपासनं स्यात् । शास्त्रोक्तविषयालम्बनासंकीर्णतुल्यप्रत्ययसंततिरूपासनमित्युच्यते । यस्तु देशिकमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते स तु तत्फलमाप्नोति । अतोऽत्रापि य एवं वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिः स्वर्गान्तफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १-४ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः

चतुर्थोऽनुवाकः

मेधाश्रीकामजपहोमो

यश्छन्दसामृषभो विश्वस्पः । छन्दोभ्योऽश्यमृतात्संबूत् ।
 स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं
 मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुतम् ।
 ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती
 वितन्वाना ॥ १ ॥ कुर्वणाचीरमात्मनः । वासाऽसि मम गावश्च ।
 अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह
 स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो जनेऽसानि
 स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि
 स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन् सहस्रशाखे ।
 निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा मासा
 अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ।
 प्रतिवेशोऽसि प्रमा भाहि प्रमा पद्यस्व ॥ ३ ॥

“स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु”, “ततो मे श्रियमावह” इति मेधा-
 श्रीकामयोः तत्प्राप्तिसाधनजपहोमावृच्येते—यश्छन्दसामिति । यः छन्दसां
 वेदानां प्राधान्यात् ऋषभ इव ऋषभः । तद्यथा “शंकुना सर्वाणि पर्णान्नि
 संतृण्णान्येवमेवोङ्करेण सर्वा वाक् संतृण्णा”, “ओकार एवेदं सर्वं ”

इति श्रुत्यनुरोधेन सर्ववाच्यासेः अयमेकारो विश्वरूपः । अत एवोंकारस्य क्रषभत्वं उपपद्यते । ओकारस्य क्रषमादिशब्दैः स्तुतिः न्याय्येत्यर्थः । छन्दांस्यमृतम् । तस्मात् छन्दोऽन्यः व्यमृतात् अधि संबभूव “प्रजापतिलोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितसेभ्यस्त्रयी विद्या संप्राप्तवत् तामभ्यतपत् तस्या अभितसाया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवःस्वरिति । तान्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितसेभ्यः ओकारः संप्राप्तवत्” इति श्रुत्यनुरोधेन विश्वसिसुक्षोः प्रजापतेः तपस्तप्यतः सर्वलोकसर्वदेवसर्वव्याहृतिभ्यः सागृष्टत्वेन ओकारः प्रादुर्बभूव [किन्तु] नोत्पन्नः । तस्य नियत्वात् । न हि नित्यं किंचित् उत्पद्यते ।

ओकारस्य तु नियत्वात् नाङ्गसोत्पत्तिरिष्यते ।

इति वार्तिकोक्तेः । सोऽयं ओकार इन्द्रः परमेश्वरः मा मां आत्मविषयकमेधया प्रज्ञया स्पृणोतु बल्यत्विति ब्रह्मविषयकप्रज्ञाबलं हि प्रार्थ्यते । हे देव ! अमृतत्वहेतुभूतब्रह्मज्ञानस्य धारणो धारयिता भूयासम् । किं च शरीरं मे विचर्षणं वेदान्तश्रवणमनननिदिव्यासनविचक्षणं योग्यं भूयात् । जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुरमधिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां भूरि वेदान्तजातं विश्रुतं श्रोता भूयासम् । असेरिव ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । तव ब्रह्मोपलघ्निदेतुत्वात् । स त्वं सामान्यलोकिकमेधया पिहितः सम्यगच्छादितः वैदिकमेधां दत्त्वा स्वावृत्तिं उद्दाटयेत्यर्थः । श्रुतं शास्त्रजन्यज्ञानं मे गोपाय रक्ष । यावज्जीवं सकृत् श्रुतमपि तदविस्मरणपूर्वकं धारणायोग्यं मां कुर्विति भावः । मेधाकामस्य जपार्थोऽयं मन्त्र उक्तः । अधुना श्रीकामस्य होमार्थो मन्त्र उच्यते—आवहन्तीति । हे देव ! त्वदत्तया मेधया विशिष्टस्य मम श्रियमावहेयन्वयः । किंविशिष्टम् ? इत्यत आह—आवहन्तीति । आवहन्ती आनयन्ती वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेः कर्मार्थत्वात् । अचीरं अचिरं क्षिप्रं कुर्वाणा । किम् ? इत्यत आह—वासांसीति । वस्त्राणि गावश्च सर्वदा निरविधिकान्नपाने च कुर्वाणा श्रीः । तां लोमशां अजाविकादियुक्तां अन्यैश्च पशुभिरपि युक्तां श्रियं आवह । अमेघसः श्रीरनैर्थकारिण्यपि मेधावतो मम चित्तशुद्धिहेतुकर्मनिर्वतनानुकूला स्यात् । “वित्तं मे स्यात् अथ कर्म कुर्वीय”

इति श्रुतेः । मन्त्रान्तश्चूयमाणस्वाहाकारो होमार्थः । अयं संपत्सारस्वतज्ञानसार्वभौम इति मम सर्वत्र यशःप्रसारणार्थं दिग्नन्तरेभ्यो विद्यार्थिनो मामायान्त्वित्वा प्रार्थयति—आमायान्त्विति । मामिति व्यवहितेन सम्बन्धः । आ समन्तात् ब्रह्मचारिणो मामायन्तु । यशस्विज्ञने बहु यशस्व असानि भवानि । वस्यसो महद्विः क्षावनीयसाधुवर्त्मनि वसीयसः वसुमत्तमाद्वा तदतिशयेन श्रेयान् प्रशस्यतमोऽहमसानि । किं च हे भगवन् ! ओकारब्रह्मणः कोशभूतं तं त्वा त्वामनन्यभावेन प्रविशानि त्वदात्मैव भवामीत्यर्थः । हे भगवन् ! स त्वमपि मा मां प्रविश आवयोरैक्यमेवास्त्वत्यर्थः । तस्मिन् सहस्रशाखे बहुसहस्रशाखास्थानीयाकाराद्यवयविशिष्टे “अकार अयुतावयवान्वितः उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारशतावयवोपेत अर्धमात्रोऽनन्तावयवाकारः” इति श्रुतेः, एतादृशे त्वयि मत्कृतपुण्यपापजातं निमृजे शोधयामीत्यर्थः । आपो यथा निम्रवता प्रवता देशे नयन्ति । यथा मासा अहानि यस्मिन् जीर्णन्ते सोऽहर्जरः संवत्सरः । तं यन्ति । हे धातः ! ओङ्कार एवं सर्वदिग्भ्यो मां ब्रह्मचारिण आयन्तु आगच्छन्तु । प्रतिवेशः श्रमापनयनासन्नगृहरूपोऽसि । त्वदुपासकानां यतः सर्वदुःखापनयनस्थानं असि अतो मां प्रति स्वात्मानं प्रभाहि प्रकाशय । मां प्रपद्यस्व यथा स्पर्शबोधिरस-विद्वलोहजातमिव दुर्वर्णतां विसृज्य सुवर्णघनवत् त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । मेघाविशिष्ठश्रीकामोऽस्मिन् प्रकरणेऽधिक्रियते धनार्थम् । धनं हि कर्मार्थम् । कर्म च श्रेयःपरिपन्थिद्विरितक्षयार्थम् । तत्क्षयाद्विज्ञानं प्रकाशत इत्यत्र—

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथादर्शतलप्रलये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

ज्ञात स्मृतेः ॥ १-३ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः

पञ्चमोऽनुवाकः

स्वाराज्यफलकोपासनम्

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तस्मो व्याहृतयः । तासामुह
स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म ।
स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ।
भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥ मह इत्यादित्यः ।
आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव
इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा
वाव सर्वाणि ज्योतीःषि महीयन्ते । भूरिति वा क्रचः । भुव
इति सामानि । सुवरिति यजूषि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा
वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः ।
सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ।
ता वा एताश्चतस्त्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्मो व्याहृतयः । ता यो वेद ।
स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तम् । मेधाश्रीकामयोः जपहोमार्थौ मन्त्रावध्य-
भिहितौ । अधुना स्वाराज्यफलकं व्याहृत्यात्मन उपासनमुच्यते—भूर्भुवस्सुव-
रिति । भूर्भुवस्सुवरिति इत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । वा इति तिस्त्र इति
प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । इतिवैशब्दाभ्यां एता व्याहृतयः समर्यन्ते । तासां
मह इति व्याहृतिः चतुर्थी । तामेतां माहाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यो नाम
प्रवेदयते मुनिः । उ ह स्म इति निपातौ वृत्तानुस्मारणार्थौ । माहाचमस्यस्य
ऋषित्वेन ऋषिस्मरणमपि उपासनाङ्गं इत्यवगम्यते । तेन दृष्टा व्याहृतिः का ?

इत्यत आह—मह इति । यत महत्वेनाभिमतं तदेव ब्रह्म । किं तत् ? यस्सर्वत्राप्नोति स आत्मा । अर्धमात्रायमानमह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना आदित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेन यतो व्याप्यन्तेऽतोऽङ्गान्यवयवानि । अन्या देवता इति देवताग्रहणं सर्वभूतभौतिकोपलक्षणार्थम् । लोकदेववेदप्राणादीनां व्याहृत्यवयवत्वं कुतः ? इत्यत आह—भूरिति । अयं लोकः अग्निः क्रमवेदः । प्राण इति प्रथमा व्याहृतिः । एवमुत्तरा अपि एकैकाः चतुर्धा भवन्ति । मह इति ब्रह्म । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासंभवात् । ब्रह्मशब्देन ह्योकारो विज्ञेयः । उक्तार्थमन्यत् । ता वा एता भूर्भुवः सुवः मह इति चतस्र एकैकाश्चतुर्धा चतस्रश्चतस्रः सत्यः चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । ता यथोक्ता व्याहृतीः यो वेद स ब्रह्म ओंकाराख्यं ब्रह्म वेद विजानाति । अस्मै विजानते सर्वे देवा यथा ब्रह्मणे तथा वर्लि हरन्ति कुर्वन्ति इत्यर्थः । “तद्ब्रह्म”, “स आत्मेति” ब्रह्मण्यात्मत्वेन ज्ञाते कथं पुनरविज्ञातवत् यो वेद स वेद ब्रह्म इत्युक्तिरिति चेन्न ; तद्विशेषस्याज्ञातत्वात् । व्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञातेऽपि हृदयान्तर्मिनोमयत्वादि शान्तिसमृद्धमियन्तविशेषधर्मपूर्णस्याज्ञातत्वात्तद्विवक्षया शास्त्रं पारिष्ठृवतो ज्ञातमर्थं विशेषेण दर्शयति—स वेद ब्रह्मेति ॥ १-३ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः

षष्ठोऽनुवाकः

सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गकथनम्

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनो-
मयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन
इवावलम्बते । सेन्द्रयेनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोद्य
शीर्षकपाले । भूरित्यज्ञौ प्रतितिष्ठति । मुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् ।
आप्नोति मनस्स्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ।
एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन
आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्स्व ॥२॥

वक्ष्यमाणधर्मपूरगविशिष्टं ब्रह्म यो वेद स वेद ब्रह्मेयभिप्रायः । उक्तवक्ष्य-
माणानुवाकयोः एकमुपासनं विज्ञेयम् । अत एव स्वाराज्यप्राप्तौ “ सर्वेऽस्मै
देवा बल्मिकावहन्ति ” इत्युक्तम् । पूर्वानुवाकोक्तव्याहृत्यात्मन एव मनोमयत्वादि-
धर्मवैशिष्ठ्येन करतलविन्यस्तामलकवत् सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गो वक्तव्य इति
उत्तरानुवाक आरभ्यते—स य इति । हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं
तस्मिन् यद्वरं पुण्डरीकम् । “ कुमुदमिवानेकधा विकसितं ” इति श्रुत्यनुरोधेन
पुण्डरीकाकारोऽयं मांसपिण्डः अनेकनाडीजटिल ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो हृदय-
मित्युच्यते । य एषोऽन्तर्हृदये तदवच्छेदेन करकाकाशवदाकाशो वर्तते ।
तस्मिन् हृदयावच्छिन्नाकाशे पुरिशयनात् भूरादिलोकपूरणाद्वा सोऽयं पुरुषः ।
मनुतेऽनेनेति मनः अन्तःकरणं तत्मयः । तत्रोपलभ्यत्वात् तदभिमानाद्वा
तत्मयः । तद्विग्रहो वा “ लिंगं मनो यस्य ” इति श्रुतेः । अमृतः अमरणधर्मा ।
हिरण्मयः ज्योतिर्मयः “ हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ” इति श्रुतेः । तस्यैवंविधस्य
पुरुषस्य प्रतिपत्तिमार्गं उच्यते । मूलाधारत्रिकोणाग्रमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तगामिनी
मुश्मेति काचन नाडी योगशास्त्रप्रसिद्धास्ति । सा च तालुकर्योर्मध्ये गता ।
यश्चैव तालुकर्योरन्तरे मांसखण्डः स्तन इवावलम्बते, तदन्तरेण मध्यपथा
यत्र च केशानामन्तोऽवसानं विवर्तते । या शीर्षकपाले व्यपोह्य निर्गता
सेन्द्रियोनिः इन्द्रस्य ब्रह्मणः प्राप्तियोनिः मार्गः खरूपप्रतिपत्तिद्वारभूतेत्यर्थः ।
विद्वानेव तन्नाडीवदनं केवलकुम्भकेन निष्पन्नप्राणापानाश्यैक्यसन्तस्कुण्डलिन्या
विभिद्य ततो ब्रह्मविष्णुरुद्ग्रन्थ्यन्वितषडाधारचक्रं विभिद्य मोक्षद्वारात् सहस्रार-
चक्रं प्रविश्य तत्रापि व्याहृत्यवयवात्मानं ध्यात्वा तत्प्रसादतः तदपि विभिद्य
तदधिष्ठाता महद्विष्णोऽङ्गत्वेन भूरिति व्याहृतिरूपे योऽग्निः तस्मिन्नामौ

प्रतितिष्ठति अश्यात्मना इमं लोकं व्याप्नोतीर्यर्थः । तथा द्वितीयतृतीयादि-
व्याहृत्यात्मसु वाय्वादियब्रह्मसु क्रमात् प्रतितिष्ठति । तेषु आत्मभावं गत्वा
सविशेषब्रह्मभावापत्तिलक्षणं स्वाराज्यं स्वराङ्गभावं आप्नोति । अङ्गभूता
देवा यथा अङ्गिब्रह्मणे बलिमावहन्ति तथा अङ्गिभावमापन्नाय विदुषे बर्लिं
आवहन्तीर्यर्थः । तथा मनसस्पतिं ईशितारं ईश्वरं चाप्नोति । किं च
समस्तप्राणिवाक्चक्षुःश्रोत्रज्ञानविज्ञानादीनामपि पतिर्भवति । सर्वात्मकत्वेन
तत्त्वप्राणिकरणग्रामस्वव्यापारप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । ततोऽप्यधिकव्यापकतामाह—
आकाशशरीरं ब्रह्मेति । निरवयवाकाशवत् सूक्ष्मं शरीरं स्वरूपमस्येश्वरस्ये-
लाकाशशरीरं च तत् सर्वत्रोपवृहणात् ब्रह्म चेति । तथोक्तं स्वाज्ञदृष्ट्या सत्य-
वत् भातमूर्तमूर्तविशिष्टविश्वं आत्मा उपाधिः यस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं
सूत्रात्मनः प्राणेषु कीडमानत्वात् । यन्मन आनन्दभूतं तन्मन आनन्दम् ।
वस्तुतः स्वातिरिक्तशान्त्या समृद्धं संपन्नम् । अत एव अमृतं अमरणधर्मि । एवं
मनोमयत्वादिघमैर्विशिष्टं ब्रह्म हे प्राचीनयोरय ! उपास्स्वेति आचार्योक्तिः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मणः पा क्तस्वरूपेणोपासनविधिः

पृथिव्यन्तरिक्षं घौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्य-
श्वन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा ।
इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः ।
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थिमज्जा ।
एतदधिविधाय क्रषिरन्तोचत् । पाढ्कं वा इदं सर्वम् । पाढ्केनैव
पाढ्कं स्पृणोतीति ॥

यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्म उपास्यत्वेनाभिहितं तस्यैव पृथिव्यादिपाङ्गक्तस्व-
रूपेण उपासनविधितसया अनुवाकान्तरमारभ्यते—पृथिवीति । तत्र लोकपाङ्गक्त-
माह—पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः इति । देवतापाङ्गक्तमाह—
अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति । भूतपाङ्गक्तमाह—आप ओषधयो
वनस्पतय आकाश आत्मेति । आत्मेति विराट् भूताविकारात् । अधिभूतमिति
ग्रहणमविलोकाधिदेवतापाङ्गक्तयोरुपलक्षणार्थम् । अथ अनन्तरं अध्यात्म-
पाङ्गक्तत्रयमुच्यते । तत्र प्राणादिवायुपाङ्गक्तं प्राणो व्यानोऽपान उदानस्समान
इति । अथ चक्षुरादीन्द्रियपाङ्गक्तं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् इति ।
अथ चर्मादिधातुपाङ्गक्तं चर्म मांसं स्त्रावास्थिमज्जेति । एतावद्विं खलु
सर्वमध्यात्मं बाह्यं च । एतदेवमविधिव्याय परिकल्प्य स्वच्छन्दं क्रषति
चरतीति क्रषिः वेदः । तदर्शनसंपन्नो वा कश्चिदपिरबोचत् । किं तत् ?
इत्याह—पाङ्गक्तं वा इदं सर्वमिति । पञ्चसंख्यायोगात् पङ्गक्तिश्छन्दः ।
पाङ्गक्तश्च यज्ञः । “पञ्चाक्षरा पङ्गक्तिः पाङ्गक्तो यज्ञः” इति श्रुतेः ।
एवं पञ्चसंख्यासामान्यात् पाङ्गक्तेनैवाध्यात्मिकेन पाङ्गक्तं बाह्यं स्पृणोति
तदात्मतया उपलभत इत्यर्थः । इदं परिदृश्यमानं सर्वं पाङ्गक्तमिति यो वेद स हि
प्राजापत्यं पदं अश्नुत इत्यर्थः ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः

अष्टमोऽनुवाकः

ओङ्कारोपासनम्

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदः सर्वम् । ओमित्येतदनुकृति-
हस्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति ।
ओऽश्च शोमिति शश्वाणि शःसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं

प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ।

ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपास्त्रवानीति । ब्रह्मौपोपास्त्रोति ॥

यत् पुरा व्याहृत्यात्मन उपासनमुक्तं तस्यैव पाङ्कत्खरुपेण उपासन-
मभिहितं च । अथेदार्ना सर्वोपासनाङ्गभूतोङ्कारोपासनमुच्यते— ओमिति ।
ओमिति इति शब्दः तदर्थपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दात्मकं ब्रह्मेति
मनसा धारयेत् । यतः ओमितीदं सर्वं शब्दप्रपञ्चस्य ओंकारेणैव व्याप्तत्वात् ।
“ओंकारेण सर्वा वाक् संतुष्णा” इति श्रुतेः । अभिधेयस्याभिधानतन्त्र-
त्वेनाभिधानात्मकं ओंकारशब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मदृष्ट्योपास्यमानस्सन् परा-
परब्रह्मासिसाधनं भवति । परापरब्रह्मणोः स ह्योकार एवालम्बनं प्रतीकमपि
भवति विष्णुप्रतीकसालग्रामवत् । “एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति” इति श्रुतेः ।
उत्तरग्रन्थस्तु ओंकारस्तुल्यर्थः । तस्योकारस्यैवात्रोपास्यत्वात् । ओमित्येतदेव
अनुकृतिः अनुकरणम् । एतदेवमनुकरोत्यन्यः । अत ओंकारोऽनुकृतिः
“अनुज्ञानुकृतिस्तारः” इति व्यावहारिकप्रणवोक्तेः । ह स्म वा इति
प्रसिद्धार्थयोतकाः । ओंकारस्यानुकृतित्वं प्रसिद्धं हि । ओ श्रावयेति प्रैष-
पूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथा सामग्रायकाः ओमिति सामानि
गायन्ति । तथा शास्त्रशंसितारः ओं शोमिति शास्त्राणि शंसन्ति । तथा
ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्म प्रसौति अनु-
जानाति । जुहोमीत्योमिति अग्निहोत्रमनुजानाति ओमित्येवानुजां प्रयच्छ-
तीखर्थः । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन् प्रतिवचनं करिष्यन् अघेष्यमाण
ओमित्येवाह । अध्यापितुमोमिति प्रपद्यते । ब्रह्म वेदमाप्न्रवानि प्रहीन्यामीति
ब्रह्मोपास्त्रोति । यस्मादोंकारपूर्वं प्रवृत्तकर्मणां फलवत्त्वं तस्मात् ओंकारं
ब्रह्मेत्युपासीतेखर्थः ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः

नवमोऽनुवाकः

अपरविद्योपासनम्

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने
 च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्न्यश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्ठिः ।
 स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्रल्ल्यः । तद्वितीयं तपस्तद्वितीयं ॥

विज्ञानादेव स्वाराज्यसिद्धेः किं कर्मणा ? इत्याशंक्य चित्तशुद्धयभावे
 ज्ञानानुदयात् तदर्थं कर्मोपन्यास इत्याह—ऋतमित्यादिना । ऋतं सत्यं च
 व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । तपः
 कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । बाह्यकरणोपशमो इमः । अन्तःकरणोपशमः शमः ।
 अग्नयः आधातव्याः । अग्निहोत्रं च यावजीवं होतव्यम् । अतिथयः पूजनीयाः ।
 लौकिकं वैदिकं च मानुषं यथाशास्त्रमनुष्टेयम् । प्रजा चोत्पादा । प्रजनश्च
 प्रजननं ऋतौ भार्यागमनम् । पौत्रोत्पत्तिः प्रजातिः । एवं सर्वकर्मभिः
 युक्तस्यापि यत्तोऽनुष्टेये स्वाध्यायप्रवचने इत्येवमर्थं सर्वकर्मभिः स्वाध्याय-
 प्रवचनग्रहणं समानं, तनिर्वर्त्यकर्मणां स्वाध्यायाधीनत्वात् । स्वाध्यायतदर्थानुष्टान-
 जनितचित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानायतं परं श्रेय इति । एतत्सर्वाविस्मरणार्थं प्रवचनं
 धर्मवृद्धयर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कर्तव्यैः । सत्यमेवानुष्टातव्यमिति
 सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा: योगतो रथीतरगोत्रो राथीतरः

आचार्यो मन्यते । तप एव सदा कर्तव्यमिति तपोनित्यः नामतः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टः आचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्रलस्यापत्यं मौद्रलयः आचार्यो मन्यते । उक्ते अपि स्वाध्यायप्रवचने पुनर्ग्रहणमादरार्थमवगम्यते । यतः स्वाध्यायप्रवचने सर्वमूलभूते अतः तद्वितीयस्तद्वितीयः । तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । “यं यं क्रतुमवीते तेन तेनास्येष्टं भवति” इति श्रुतेः ।

इति नवमोऽनुवाकः

दशमोऽनुवाकः

परविद्योपासनम्

अहं वृक्षस्य रेखिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिररिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण् सर्वचसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः । इति त्रिशङ्कोवेदानुवचनम् ॥

अपरविद्याविषयं ऋतं चेत्याद्युक्त्वा परविद्याविषय उच्यते—अहमिति । स्वाध्यायतदर्थानुष्ठानविशुद्धसत्त्वस्य परविद्योत्पद्यते । एतत्प्रकरणस्य विद्यार्थत्वात् । तथा च वक्ष्यति “यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा”, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि । स्वज्ञानविज्ञमितिस्वाविद्यापदतत्कार्यवृक्षस्य स्वज्ञानमात्रोच्छेद्यस्य तदारोपापवादाधिकरणतया अहमहं अस्मत्प्रत्ययभावान्विप्रकाशकपरचिद्वातुर्मूलासूक्ष्मांशासंगान्तर्याम्यात्मना रेखिवा प्रेरयिता स्यां “यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यमयत्येष

त आत्मा ” इति श्रुतेः । कीर्तिः ख्यातिः संवित् मम गिरेः पृष्ठभिवोच्छ्रूता । निर्विशेषब्रह्मविज्ञानस्य सर्वोच्छ्रूतनिर्विशेषब्रह्मगमक्त्वात् सर्वोच्छ्रूतत्वमुपपद्यते । सर्वाधिकरणत्वेनोर्ध्वपवित्राधिष्ठेयसम्बन्धैरल्यात् पवित्रं यन्मम स्वरूपं स्यात् सोऽहमूर्धपवित्रः । वाजमन्त्रं तद्विति वाजिनि सवितरि यथामृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं, तथा स्वमृतं शोभनामृतं विशुद्धतत्त्वमस्मि भवामि “ स यशायं पुरुषे । यशासावादित्ये । स एकः ” इति श्रुतेः । तथा प्रत्यगभिन्नं द्रविणं सर्वच्चसं दीतिमत् आत्मतत्त्वं अस्मीत्यनुवर्तते । सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्व-सर्वकारणत्वसर्वप्रकाशकत्वसर्वग्रासत्वादिसुमेधा सम्यज्ञानलक्षणा यस्य सोऽहं सुमेधाः । अत एवाहममृतः अमरणधर्मा अक्षितः अक्षीणः । अमृतेन स्वभावेनोक्षितः अन्वित इति वा अमृतोक्षितः । एवं “ अहं वृक्षस्य रेरिवा ” इत्यादि त्रिशंकुर्नाम ब्रह्मभावमापनो मुनिः तस्य वेदनं ब्रह्मज्ञानं तदनुभववचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेवादिवत् त्रिशंकुना दृष्ट आम्रायः स्वात्मविद्याप्रकाशकः । “ अहं वृक्षस्य ” इत्यादिष्ठाव्यजपो विद्योत्पत्त्यर्थः । “ ऋतं च ” इत्यादिकर्मोपन्यासानन्तरं त्रिशंकुवेदानुवचनपाठात् निष्कामबुद्ध्यानुष्ठितश्रौतस्मार्तसत्कर्मतो विशुद्धचित्तस्य मुमुक्षोः ब्रह्मविद्या प्रादुर्भवेदित्यवगम्यते । ब्रह्मविद्योत्पत्तेः प्राक् श्रौतस्मार्तानि कर्माणि कर्तव्यान्येव । निष्कामकर्मणां चित्तशुद्धिहेतुत्वात् । विशुद्धचित्तस्य हि विज्ञानमुत्पद्यते । तथा च श्रुतिस्मृती भवतः—

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात् संप्राप्यते मनः ।
 मनसा प्राप्यते त्वात्मा ह्यात्मापत्त्या निर्वर्तते ॥ इति,
 तपसा कलमषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते ।

इति दशमोऽनुवाकः

एकादशोऽनुवाकः

ज्ञानोत्पत्त्यर्थनियमानुशासनम्

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं
चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजा-
तन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यात्र प्रमदितव्यम् । धर्मात्र प्रप-
दितव्यम् । कुशलात्र प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।
स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृकार्याभ्यां
न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव ।
अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि ।
नो इतराणि । यान्यस्माकम् सुचरितानि । तानि त्वयोपा-
स्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः ।
तेषां त्वयासने न प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया-
देयम् । श्रिया देयम् । हिया देयम् । मिया देयम् । संविदा-
देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा
स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः ।
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेन् । तथा तत्र
वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता
आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेन् । तथा
तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

उदिते ब्रह्मविज्ञाने न हि किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । विद्योत्पत्त्यन्तराय-परिहाराय “ऋतं च” इत्यादीनि पूर्वमुपदिष्टानि । इह तु ज्ञानोत्पत्ति-हेतुत्वेन कर्तव्यनियमजातं आचार्योऽनुशास्तीयाह—वेदमित्यादिना । आचार्योऽन्तेवासिनं वेदमनूच्य अध्याप्य तदग्रहणादनु पश्चात् अनुशास्ति तदर्थं प्राहयामासेत्यर्थः । कथमनुशास्ति ? इत्याह—सत्यमित्यादि । यथाप्रमाणावगतं सत्यं वक्तव्यम् । तथा धर्मं चरस्व धर्मानुष्ठानं यथावदाचेरेत्यर्थः । स्वाध्यायात् अध्ययनात् मा ते प्रमादो भवतु । तद्विस्मृतिः ते मास्त्वत्यर्थः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य दत्त्वा आचार्येणानुज्ञातः स्वकुलानुरूपां अभिमतकन्यां उद्घात्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । यदि प्रतिबन्धवशात् पुत्रो न जायते तदा पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यतः कर्तव्यः । प्रजाप्रजनन-प्रजातित्रयनिर्देशात् । किं च—सत्यादिति । सत्यात् न कदापि प्रमदितव्यम् । अनृतं प्रमादशब्दार्थः । विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः । तथा धर्मात्रा प्रमदितव्यम् । तत्र धर्मानुष्ठानं प्रमादः । यावत् प्रबोधो जायते तावत् धर्मोऽनुष्ठातव्य एत्यर्थः । कुशलात् आत्मरक्षणकर्मणः न प्रमदितव्यम् । भूतिः विभूतिः तस्यै भूत्यर्थात् कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं नियमेन स्वाध्यायप्रवचने कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा दैवे पित्र्ये कर्मणि न प्रमदितव्यम् । किं च—मात्रादयो देवा यस्य स त्वं मात्रादिदेवो भव । एते देवतावदुपास्या इत्यर्थः । किं च—शिष्टाचारानुगृहीतत्वेन अनवद्यानि उदाराणि कर्माणि यानि विद्यन्ते तान्येव त्वया सेवितव्यानि । तदितराणि कर्माणि त्वया नो कर्तव्यानि । शिष्टकृतान्यपि सावद्यानि न कार्याणीयाह—यानीति । श्रुतिस्मृत्यविरोधेन यान्यस्माकमाचार्याणां सुचरितानि तान्येव त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । आचार्याणां कृतार्थत्वेन सावद्य-कर्माचरणे प्रत्यवायाभावात् । तवाकृतार्थत्वात् तथा त्वया न कर्तव्यानीत्यर्थः । किं च—आचार्यत्वादिधर्मैः ये के चाविशेषिता अस्मतः श्रेयांसः प्रशस्यतमाः । ते च ब्राह्मणाः न क्षत्रियादयः । तेषामासनादिना प्रश्वसितव्यम् । तेषां श्रमाः त्वया अपनेतव्या इत्यर्थः । यद्वा—तेषां आसने संगतिनिमित्ते समुदिते

न हि त्वया प्रश्वसितव्यं तन्निकटे प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः । तदुक्तसार-
ग्राहिणा त्वया तूष्णीं भवितव्यम् । किं च यस्मै कस्मैचित् यत्किञ्चित् यदि-
दातुभिञ्चसि तत् अद्धयैव देयम् । अश्रद्धया कदाप्यदेयम् । श्रिया संपदर्थया
देयम् । मत्तुल्या मदवरा अपि दास्यन्तीति ह्रिया लज्या वा देयम् ।
पारलौकिकभिया वा देयम् । संवित् मित्रादिकार्यम् । तया वा देयम् ।
एवमादिकर्मानुष्टुने संशीतिश्चेत् किं कर्तव्यम् ? इत्यत आह---अथेति । अथेवं
वर्तमानस्य श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते आचरणे यदि कदाचित् विचिकित्सा
संशयः स्यात् तदा ये तत्र तदेशो तत्काले वा ब्राह्मणाः—कर्मदौ युक्ता
इति व्यवहितेन संबन्धः—सम्मर्शिनो विचारक्षमाः कर्मणि वृत्ते वाचाग्लक्षणे
युक्ताः अभियुक्ताः । आयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः । अलक्ष्याः अकूरमतयः ।
धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः । अकामहता इत्येतत्ते यथा तस्मिन् कर्मणि वृत्ते
वा वर्तेन तथा त्वमपि तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु येन केन-
चिद्देषेणाभ्याख्याता अभ्युक्ताः तेषु यथोक्तं समुपनयेत् । ये तत्रेत्यादिः
उक्तार्थः । “सत्यं वद” इत्यादि “तथा तेषु वर्तेथाः” इत्यन्तं सुमुक्षुभिर-
प्रमादेनोपासितव्यमित्युपसंहरति—एष इति । एष आदेशो विधिः । पित्रादीनां
पुत्रादिभ्यः एष एवोपदेशः । एतस्य वेदरहस्यार्थत्वात् । एषा वेदोपनिषत् ।
एतदेवानुशासनं ईश्वरवचनं आदेशवाच्यस्य विधेरुक्तत्वात् । सर्वप्रमाणानां
अनुशासनं एतत् । यत एवं अतः सर्वमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यं
उपास्यमेव चैतत् । पुनर्वचनमादर्थं साधनप्रभसमात्यर्थं वा ॥ १-४ ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः

द्वादशोऽनुवाकः

विश्वनिरासाय शान्तिपाठः

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो
बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिष्म् । क्रत-
मवादिष्म् । सत्यमवादिष्म् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् ।
आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अतीतविद्याप्राप्तिविश्वोपशमनार्था शान्तिरुक्ता । इदानीं वक्ष्यमाणपरविद्या-
स्थन्तरायोपशमनार्थं शान्तिरुच्यते—शं नो मित्र इति । अवादिषं उक्तवान् ।
उक्तार्थमन्यत् ।

इति शीक्षावल्लयां द्वादशोऽनुवाकः

इति शीक्षावल्ली

ब्रह्मानन्दवल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

शिष्यप्रार्थनम्

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ।

वक्ष्यमाणविद्याप्रतिपाद्यं ब्रह्म यावत् विद्याधिगमः तावदावयोः क्षेमकृत्
अस्त्विति शिष्यः प्रार्थयति—सह नाविति । वक्ष्यमाणविद्याप्रतिपाद्यं ब्रह्म
नौ शिष्याचार्यौ सहैवावतु । सह नौ विद्याफलं भुनक्तु भोजयतु । सह
विद्यानिमित्तं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्त्यावहै इत्यर्थः । तेजस्वि नौ
आवयोः अधीतं स्वधीतमस्तु । ब्रह्मयाथात्म्यज्ञानयोग्यमस्तु आवयोरधीतं
तेजस्वि वास्तु । आवयोः स्वाध्यायप्रवचननिमित्तं यदि प्रमादकृतापराधात्
विद्विषो भवेत् तदा तन्मास्त्विति तच्छमनायेयमाशीः प्रार्थना । मा विद्विषावहै
मैवेतरेतरविद्वेषं आपद्यावहै । एवमविद्वेन ब्रह्मविद्याप्राप्तिराशास्यते । वक्ष्यमाण-
विद्यावृत्तिशान्तिः स्यादिति । त्रिवचनमादरार्थम् ।

ब्रह्मणः सुषिक्कमः

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते
सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
अद्भूतः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् ।
अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः ।
अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

निखादिकर्माविरुद्धसंहिताविषयोपासनान्युक्तानि । ततो व्याहृतिद्वारेण सोपा-
धिकात्मदर्शनतत्कलस्वाराज्यमभिहितम् । न ह्येतावता स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रम-
निरासः संभवति । इदानीं निश्चेषतः तन्निरसनार्थं “अहं वृक्षस्य रेरिवा” इत्यत्र
यद्व्याविद्वसर्वोपाधिविशेषतया प्रत्यक्तत्वं प्रदर्शितं तदेव स्वातिरिक्ताविद्यापद-

तत्कार्यपहवतो निष्प्रतियोगिकतया ब्रह्मात्रमवशिष्यते । तज्ज्ञानसमकालं विद्वान् तन्मात्रमवशिष्यते इति च प्रकटयितुं इयं आनन्दवल्ली आरम्भ्यते—ब्रह्मविदाप्नोति परं इति । स्वातिरिक्तकलनापहवतः स्वमात्रतयोपवृहणात् ब्रह्म । तत् स्वावशेषतया वेत्तीति ब्रह्मवित् विद्वान् । तदेदनसमकालं परं निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषं ब्रह्म स्वमात्रमित्याप्नोति । “स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति वेदनसमकालमेव ब्रह्मभावापत्तिश्रुतेः । सर्वस्य वल्लुर्थस्य “ब्रह्मविदामेति परम्” इति वाक्यं सूत्रभूतम् । कथं पुनः सूत्रवाक्यसूचितं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते स्वातिरिक्तानुतजडदुःखदेशकालवस्तुपरिच्छेदात् ? इयाशंक्य अनुतादिकलनापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थे क्रगेषा मानमित्याह—तदिति । तस्मिन् सूत्रभूतब्राह्मणवाक्योक्तेर्थे एषा क्रक्क अभ्युक्ता तादृशं ब्रह्मास्तीत्याम्नातेत्यर्थः । तत् ब्रह्म कीदृशम् ? इत्यत आह—सत्यमिति । नीलं महत् सुगन्धिं उत्पलमित्यत्र यथा नीलादिपदत्रयं विशेषणं उत्पलपदं विशेष्यं तथा सत्यादिपदत्रयं विशेषणं ब्रह्मपदं विशेष्यमिति चेत्त ; ब्रह्मणो निर्विशेषसामान्यत्वेन सजातीयविजातीयस्वगतभेदवैरल्यात् न हि विशेषणविशेष्यभावः संभवति । निस्सामान्यविशेषकं “एकमेवाद्वितीयं” इति श्रुतेः ।

स्वविशेष्यं सजातीयमात्रात् यद्विनिर्वत्कम् ।
स्वविशेष्यव्यापकं तद्विशेषणमिति श्रुतम् ॥
स्वविशेषणतो यत्तु सजातीयनिर्वार्तितम् ।
विशेषसामान्ययुक्तं विशेष्यं तन्निगद्यते ॥

इति चन्द्रिकानिर्दिष्टविशेषणविशेष्याभावेऽपि,

सजातीयाद्विजातीयाद्व्यावृत्त्यैव स्वलक्ष्यकम् ।
तत्र यत् पर्यवसितं तद्वक्षणमितीर्यते ॥
स्वलक्षणेन सर्वस्मात् विकाराद्विनिर्वर्तितम् ।
सर्वदैकस्वरूपं यत् तद्वक्ष्यमिति कीर्तितम् ॥

इति चन्द्रिकोक्त्यनुरोधेन लक्ष्यलक्षणभावः स्यादिति चेन्न ; निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रत्वात् । न हि ब्रह्मात्रे निवर्तनीयप्रवर्तनीयविकारपूर्गोऽस्ति नास्तीति
विभ्रमोऽस्ति । येन लक्ष्यलक्षणभावः सेद्धुं पारयति । तस्मात् विशेषणविशेष्य-
लक्ष्यलक्षणादिकलनापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वभात्रतयावशिष्यते इत्यत्र
“अग्राह्यमलक्षणं अचिन्त्यमव्यंपदेश्यं”, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”,
“ब्रह्मात्रमसन्न हि”,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहृव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मदमङ्गमम् ॥

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ।

इयादिश्रुतेः । वाक्यार्थस्तु स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तानृतप्रपञ्चे सत्यसति यत् सत्ता-
मात्रेणावशिष्यते तत् सत्यं तस्य स्वातिरिक्तानृतप्रपञ्चापहृवसिद्धत्वात् । सत्ता-
मात्ररूपेण येनकेनाप्यदृष्टत्वात् । एवमभानतो जडं ब्रह्मेत्यत आह—ज्ञानमिति ।
यत् अनृतापहृवसिद्धसत्तामात्रेण परमार्थदशां प्रतिभाति तत् जडापहृवसिद्धं ज्ञानं
उच्यते “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । न हि यथा दिवाभीतादिदृष्टाहः-
प्रपञ्चो ध्वान्तपदं भजति तथा असहौकिकादिदृष्ट्यभातसन्मात्रं जडभावं
भजति । तस्य निष्प्रतियोगिकाजडमात्रस्वरूपत्वात् ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ।

इति श्रुतेः । यदि ज्ञानं ब्रह्म तदा लौकिकज्ञानवत् अन्तवत् स्यादित्यत आह—
अनन्तमिति । लौकिकज्ञानस्य देशकालवस्तुजातपरिच्छब्दत्वात् ब्रह्मणः परि-
च्छेदत्रयतद्विषयकज्ञानापहृवसिद्धत्वात् निष्प्रतियोगिकानन्तत्वं सिद्धमित्यर्थः ।
अनृतजडदुःखानां देशकालवस्तूनां भिन्नभिन्नत्वात् तदपहृवसिद्धब्रह्मापि भिद्यत इति
चेन्न ; ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकैकरूपत्वात् । अनृतजडदुःखानां देशकालवस्तूनां
च स्वातिरिक्तत्वेन निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वात् । तदपहृवसिद्धब्रह्मणो निष्प्रति-
योगिकभावरूपत्वेन पारमार्थिकसत्यरूपत्वात् । यत् पारमार्थिकसत्यत्वेन ज्ञायते
तद्विज्ञानम् । यत् स्वभात्रतया ज्ञातं तत् परिच्छेदत्रयापहृवसिद्धं अनन्तम् ।

एव मनुत जडदुःखापह्वसिद्धसत्यज्ञानानन्तब्रह्ममात्रतयोपबृंहणात् ब्रह्मेति वाक्यार्थः । “ब्रह्मविदामोति परम्” इति सूत्रवाक्यगतब्रह्मशब्दार्थो वर्णितः । अथ सूत्रवाक्यस्थविच्छब्दार्थं उच्यते—यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति । “ब्रह्मविदामोति परम्” इति सूत्रस्थं ब्रह्म “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति यथा व्याख्यातं तदेव सञ्चिदानन्दमात्रं स्वमात्रमिति यो वेद विजानाति तस्य निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषत्वेन तदुपलब्धिः कथम्? इत्यत आह—गुहायामिति । गृहते: संवरणार्थत्वेन स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातगृहनात् गुहा बुद्धिः । तस्यां गुहायां तूलाविद्यारूपायां संवृत्तत्वेन विकल्पिते परमे प्रकृष्टे व्योमन् व्योम्नि अव्याकृताकाशे तत्र विकल्पितव्यविष्टमष्टात्मकप्रपञ्चवृत्तिकदम्बभावाभावप्रकाशकतया तदारोपापवादाधिकारतया वस्तुतो निराधारब्रह्ममात्रतया च निहितं उपलब्धं यो वेद इति विच्छब्दार्थो व्याख्यातः । कथं पुनः हृदयावच्छिन्नव्योम्नः परमत्वम्? व्याकृतव्योमापेक्षया अव्याकृतव्योम्नः सूक्ष्मत्वेन व्यापकत्वेन च परमत्वं सिद्धमित्यत्र “एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्याकाश ओतश्च प्रोतश्च” इत्यक्षरसन्निकर्षात् । “यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशः” इति श्रुतिप्रकटितहर्दस्य व्योम्नः परमत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

यत् स्वाज्ञविकल्पितगुहायां स्वज्ञादिदृष्टया प्रत्यक्षदभिन्नतद्वैदैक्यकलनाग्रास-ब्रह्ममात्रावगतिरुपलभ्यते । न ह्यन्यत्र तादृशप्रदेशान्तरवैरल्यात्तत्र सत्यज्ञानानन्तब्रह्म स्वमात्रमिति विज्ञानतः किं फलम्? इत्यत्र सूत्रवाक्यस्थामोतीतिधात्वर्थं व्याचष्टे—स इति । यस्तु गुहायां निहितं अनुत्तजडदुःखापह्वसिद्धं स्वमात्रमिति वेद तद्वदनसमकालं सोऽयं विद्वान् ब्रह्मणा विपश्चिता ब्रह्मभूतस्वरूपेण सह युगपत् प्रसति । न हि प्राकृतवत् । प्राकृतपशुपुत्रस्वर्गान्तकामान् पर्यायेण प्रसति । युगपत् सर्वापहवं करोति । निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतेः स्वातिरिक्तजाग्रजाग्रदादिच्चतुष्पञ्चदशकलनागोचरकामनापह्वपूर्वकत्वात् विद्वान् वेदनसमकालं ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इति । “ब्रह्मविदामोति परं” इति सूत्रवाक्यं पदचतुष्पञ्चतमकं “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यचतुष्टयेन व्याख्यातम् । एवं विद्वान् कृतकृत्यो भवति ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मत्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

“तमेवं विद्वांस इहैवामृता भवन्ति” इत्यादिश्रुतेः । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ।

आदौ तावत् “ब्रह्मविदामोति परं” इति ब्राह्मणवाक्येन योऽर्थः सूक्तिः सोऽयं मन्त्रेण संक्षेपतो व्याख्यातः । एतावता ग्रन्थेन शास्त्रार्थस्य चरितत्वात् नातःपरं वक्तव्यमवशिष्यते ब्रह्मणो निरुत्तरत्वात् ।

यतो वाचो निर्वर्तन्ते विकल्पकलनान्विताः ।
विकल्पसंक्षयाजन्तोः पदं तदवशिष्यते ॥ इति श्रुतेः ।

अत्र केचन असल्लौकिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—कथं पुनः सत्यज्ञानानन्तात्मकं ब्रह्म स्वमात्रतया निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते अदर्शनात् ? यत् प्रत्यक्षमवगम्यते तदेव सत्यं “चक्षुषा यत्पश्यति तदेव सत्यम्” इति श्रुतेः । यदेवं न दृश्यते तदसत्यमिति सिद्धम् । तस्मात् तथाविधं ब्रह्म नास्तीत्याशंकायां यत् प्रत्यक्षादिप्रामाणं पुरस्कृत्यैषां ब्रह्म नास्तीति विपरीतमतिर्जीता तदवष्टम्य तद्वान्तिः परिहीयते । तथा हि—यथा दिवान्धदृष्टाहःप्रपञ्चश्चक्षुष्मतां यथा वद्वश्यते तथा दिवान्धस्थानीयासल्लौकिकाद्यदृष्टं ब्रह्म परमार्थदृशां असल्लौकिकादितद्व्रह्मकलनाप्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकमवमात्रतया दृश्यते । तस्मात् भवदभिप्रेतप्रत्यक्षप्रमाणेनापि ब्रह्मास्ति । किं च यत् व्यष्टिशरीरत्रयमात्रमात्मत्वेन निश्चित्य ब्रह्म नास्तीति मन्यव्यधे त्वदात्मभूतशरीरत्रयं यत्कार्यमित्युक्ते वियदादिपञ्चभूतकार्यमित्येव वक्तव्यम् । त्वदुपास्यात्मकारणाकाशादिप्रपञ्चोऽष्टदृष्टदृष्टनष्टात्मकतया विद्यते । तदुपलब्ध्यपेक्षया तत्कारणं ब्रह्मास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । न हि मृदादिकारणं विना घटादिकार्यमुत्पन्नं दृष्टं लेके । तस्मात् विचित्ररचनाशोभिप्रपञ्चोपलब्धेः तत्कारणं ब्रह्मास्त्येवेत्यनुमानेनापि सिद्धम् । “को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आंकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति”, “कारणेन विना कार्यं नोदेति” इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकत्वेन

निरुपमत्वात् । ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकत्वेन सन्मात्रत्वे “अनेजदेकं”, “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि”,

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ?

“पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्मात्रमसन्न हि”, “सर्वविशेषं नेति नेतीति विहाय यदविशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म” इत्यादीशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्ता अपि प्रमाणपदं भजन्ते । अतः ब्रह्मात्रसिद्धिर्निरुक्षेत्ययमर्थः पुरोक्तब्रह्मण-मन्त्रयोरर्थः सम्यक्प्रपञ्चितः । पुनस्तन्मन्त्रस्य विस्तरेणाथो वर्णनीय इति उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—तस्माद्वा इत्यादिना । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति मन्त्रादौ अनन्तत्वमभिहितम् । तत्राकाशोऽपि देशोऽनन्तः । तस्य सर्वदेशपरिच्छेद-वैरल्यात् तदेव ब्रह्मेति चेन्न ; तस्य देशतः परिच्छेदाभावेऽपि तस्य कार्यत्वेन कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नत्वात् । न तथा ब्रह्मणः कालतो वस्तुतश्च अन्तवत्त्वम् । स्वाज्ञादृष्टिप्रसक्तकार्यरूपकालादिकारणत्वात् स्वातिरिक्तवस्त्वन्तराभावाच्च सर्वकारणं ब्रह्म । कार्यपैक्षया कारणस्य वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न ; कार्यमात्रस्यानुतत्वेनावस्तुत्वात् । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्त्वस्ति, “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं”, “सदेव सत्यं” इत्यादिश्रुतेः । तस्मान्निरतिशयानन्तयं ब्रह्मण एव “देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं ब्रह्म” इति श्रुतेः । न ह्यसर्वगतात् सर्वगतं किंचिदुत्पद्यते । अत एव निरतिशयसत्यत्वमानन्त्यं ब्रह्मणः सिद्धम् । ब्राह्मणवाक्यसूत्रितं ब्रह्म तस्मादिति परामृश्यते । एतस्मादिति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विवक्षितम् । तस्मादेतस्मात् आत्मशब्दवाच्यात् स्वाज्ञादृष्टिप्रसक्तसर्वात्मकात् । वाशब्दोऽवधारणार्थः “ब्रह्मैवात्मेति सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव” इति श्रुतेः । तस्मादेतस्मात् ब्रह्मणः अजात् स्वाज्ञादृष्या कारणात्मभावमापन्नात् सर्वमूर्तदव्याणां अवकाशप्रदः शब्दगुणक आकाशो रज्जुसर्पवत् संभूतः । तस्मात् चैतन्यानुस्यूतात् आकाशात् कारणशब्दगुणसहितस्पर्शगुणो वायुः संभूत इत्यनुवर्तते । चैतन्याधिष्ठितवायोः सकाशात् स्वकारणगुणाभ्यां सह रूपगुणोऽग्निः संभूतः । तथाऽम्भेः स्वकारणत्रिगुणसहितरसगुणवत्य आपः संभूताः । चैतन्याधिष्ठिताद्वयः

स्वकारणचतुर्गुणसहितगन्धगुणवती पृथिवी संभूता । ततः किं जातम् ? इत्यत आह—पृथिव्या इति । पृथिव्याः नानाविद्या ओषधयः संभूताः । ओषधीभ्यः तत्प्राणिभोज्यमन्नम् । तस्मात् रेतोरुपेण परिणतात् अन्नात् शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः संभूतः । स कीद्वाः ? इत्यत आह—स वेति । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः अन्नरसायमानरेतोविकारः । रेतसः तत्पुरुषाकृतिभावितत्वात् “सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः तेजः संभूतं तद्यदा त्रियां सिद्धति अथैनं जनयति तदस्य तृतीयं जन्म” इति श्रुतेः । सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतित्वे अन्नरसविकारवत्त्वे ब्रह्मवंश्यत्वे च अविशिष्टेऽपि कस्मात् प्राधान्यतः पुरुष एव गृह्णते ? इति चेतत्र कर्मज्ञानाधिकारित्वात् पुरुषस्यैव प्राधान्यमित्यत्र “पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मत्येनामृतमीप्सति एवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशानायापिपासे एवाभिविज्ञानं” इति पुरुषस्यैव प्रधानतावादिश्रुतेः । तादृशपुरुषस्य व्यष्ट्यात्मकतूलाविद्यातत्कार्येषु आत्मभाविता बुद्धिः प्रत्यगात्मविषया कर्तुमशक्येति असल्लौकिकग्रहशरीरत्रयात्मकल्पनया शाखारुन्धतीन्यायेन अन्तरतमप्रत्यगवगतिद्वारा परमार्थतत्त्वेऽन्तः प्रवेश्यन्नाह—तस्येति । तस्य अन्नरसमयपुरुषस्य इदं परिदृश्यमानं मस्तकमेव शिरः । पूर्वाभिमुखस्य अयं दक्षिणो बाहुः दक्षिणः पक्षः । अयं सब्यो बाहुः उत्तरः पक्षः । अयं अङ्गानां मध्यमो भागः आत्मा “मध्यं ह्वेषामङ्गनां आत्मा” इति श्रुतेः । इदमिति नाभेरधस्तात् यदंगं पुच्छं प्रतितिष्ठयन्यैवेति प्रतिष्ठा । गोः पुच्छमिव अधोलम्बनसामान्यात् । एवमुत्तरेषां प्राणमयादीनां अशिरःपक्षपुच्छानामपि मूषानिषिक्तद्वृत्तामादिप्रतिमावत् रूपकत्वसिद्धिः स्यादित्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्ते अन्नमयप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—तदप्येष श्लोको भवतीति ।

इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयोऽनुवाकः

अनन्दब्रह्मोपासनम्

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीः श्रिताः ।
 अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नः हि भूतानां
 ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं
 ब्रह्मोपासते । अन्नः हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽति च
 भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतसादन्नरसमयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध
 एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
 शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
 आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

कथम्? इत्यत आह—अन्नादिति । रसादिभावमापनात् अन्नात्
 स्थावरजङ्गमरूपाः प्रजाः प्रजायन्ते । वैशब्दः तत्स्मरणार्थः । याः काश्च
 विशिष्टाः प्रजाः पृथिवीं श्रिता आश्रिताः ताः सर्वा अन्नादेव जायन्ते ।
 अथो अपि एवं जाताः प्रजाः अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान् धारयन्तीर्थ्यः ।
 भोगक्षयादथाप्येनदन्नं अपि यन्ति अन्नं प्रति लीयन्त इत्यर्थः । अन्ततो
 जीवनपरिस्मासितः अन्नमयादीनाभितरेषां भूतानां अन्नमेव हि ज्येष्ठं तस्य
 प्रथमजत्वात् । यत एवमतः सर्वाः प्रजाः अन्नजा अन्नजीवनाः अन्नमात्र-
 पर्यवसन्नाः । यस्मादेवं तस्मात् सर्वप्राणिदाहप्रशमनमनं औषधमुच्यते ।
 अन्नब्रह्मविदः फलमाचष्टे—सर्वमिति । येऽन्नं ब्रह्मेत्युपासते ते सर्वान्न-
 भावमाप्नुवन्ति । यस्मात् जन्मस्थितिभङ्गहेतुरन्नं तस्मादन्नं ब्रह्मैवास्मि ।
 कथं पुनः सर्वान्नप्राप्तिः? अन्नात्मोपासनात् । अन्नस्य भूतेभ्यः पूर्वनिष्पन्नत्वात्

अन्नमेव भूतानां ज्येष्ठं हि यस्मात् तस्मात् सर्वैषधमुच्यते । तस्मात् अन्नात्मोपासकस्य सर्वान्निप्राप्युपत्तिः । अन्नात् भूतानि जायन्ते । जाता-न्यन्नेन वर्धन्ते इति पुनर्वचनं उपसंहारार्थम् । इदानीं अन्नपदं व्युत्पादयति—अद्यते इति । यस्मात् भूतैरर्द्यते भूतान्यन्ति चेति तस्मात् अन्नं तदुच्यते इति । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।

अन्नमयाद्यानन्दमयान्तकोशान्तेभ्य आत्मस्यः तद्वावाभावप्रकाशकप्रत्य-
ग्रूपेणान्तरतमं ब्रह्म अनेककञ्चुकविशिष्टकोद्विवितुषीकरणतः तण्डुलनिष्पत्तिवत्
निर्दर्शयति—तस्मादिति । तस्मात् एतस्मात् यथोक्तात् पिण्डभूतान्नरसमयात्
अन्योऽन्तर आत्मा अन्नकोशविलक्षणत्वात् पिण्डवत् मिथ्यात्वेन परि-
कल्पितः । प्राणमयः प्राणवायुविकारः अन्नमयात् अन्तर इत्यर्थः । तेन प्राणमयेन
एषोऽन्नरसमय आत्मा वायुना पूरितभविकेव पूर्णः । स वा एष प्राणमय आत्मा
शिरःपक्षपुच्छादिभिः पुरुषविध एव । किं स्वतः ? तत्राह—अन्विति । प्रसिद्धं
तावदन्नमयस्य पुरुषविधत्वम् । तदनुसृत्यायं प्राणमयो मूषानिषिक्तप्रतिमावत्
पुरुषविधतामर्हति न स्वत इत्यर्थः । एवं पूर्वपूर्वस्य पुरुषविधतामनुसृत्य उत्तरोत्तर-
कोशात्मनां पुरुषविधत्वम् । तथा पूर्वपूर्वस्तूत्तरोत्तरेण पूर्णः । प्रकृते प्राणमयस्य
पुरुषविधतामाह—तस्येति । तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः ।
मुखनासिकानिस्सरणो वृत्तिविशेषः शिर इति परिकल्प्यते । श्रुतिवचनादेव
पक्षादिकल्पनापि युज्यते । सर्वशरीराल्यव्यानवृत्तिः दक्षिणः पक्षः । गुदाल-
यापानवृत्तिः उत्तरः पक्षः । आकाशशब्देन नाभ्याकाशस्थसमानवायुरुच्यते । स
एवात्मा समानस्य मध्यस्थत्वात् आत्मत्वम् । “मध्यं ह्येषामंगानामात्मा” इति
श्रुतिप्रसिद्धः । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा आध्यात्मिकप्राणस्थितिहेतुत्वात् “सैषा पुरुष-
स्यापानमवष्टम्य” इति श्रुतेः । अन्यथा शरीरस्य गुरुत्वात् उदानवृत्त्या ऊर्ध्वा-
कर्षणतः पतनं स्यात् । तस्मात् प्राणमयस्य पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठेति युज्यते ।
तस्मिन्नुक्तार्थे एष क्षोको मन्त्रो भवतीत्याह—तदप्येष क्षोको भवति इति ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः

तृतीयोऽनुवाकः

प्राणमयमनोमयकोशविवरणम्

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
 प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त
 आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः ।
 तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः
 पूर्वस्य [] तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा
 मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविव एव । तस्य पुरुष-
 विवधताम् । अन्वयं पुरुषविवः । तस्य यजुरेव शिरः । क्रग्
 दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेशा आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः
 पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष क्षेको भवति ॥

अग्न्यादयो देवा अध्यात्माधिकारात् देवा इन्द्रियाणि । तथा ये मनुष्याः
 पशवश्च ते प्राणं प्राणनशक्तिमन्तं मुख्यप्राणं वा अन्तर्यामिणं अनु अनुसृत्य
 तदात्मभूतास्सन्तः प्राणन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । न हि
 परिच्छिन्नान्नमयेनात्मवन्तः प्राणिनो भवन्ति । किन्तु तदन्तर्गतप्राणमये-
 नान्नमयव्यापिनात्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्व व्यापिभिः
 उत्तरोत्तरतः सूक्ष्मैः स्वाविद्याकार्यकाशादिभूतारब्धैः अन्नमयान्तैः सर्वे प्राणिन
 आत्मवन्तो भवन्ति । यथा अनेककञ्चुकान्वितः कोद्रवः सम्यगवधाततः
 तण्डुलावशिष्टो भवति तथा कञ्चुकस्थानीयपञ्चकोशापवादतदधिकरणहेयांशा-
 पहवतो ब्रह्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थादुक्तं भवति । “प्राणं देवा अनु प्राणन्ति”
 इत्युक्तं, तत् कथम्? इत्यत आह—प्राणो हीति । हि यस्मात् भूतानां

प्राणिनां प्राण एवायुः जीवनं “यावद्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः” इत्यादिश्रुतेः । तस्मात् सर्वेषां आयुरेव सर्वायुषमुच्यते । प्रसिद्धं हि लोके प्राणस्य सर्वायुषत्वम् । प्राणापगमतो मरणप्रसिद्धेः । अतोऽन्नमयात्मानमपोद्य तदन्तरं प्राणमयात्मानं अहमस्मीति य उपासते प्राणस्य सर्वप्राण्यायुःस्वरूपत्वेन तदुपासनया अस्मिन् लोके ते सर्वमेव आयुर्यन्ति । न हि प्राक् प्राप्तादायुषः अपमृत्युना म्रियन्ते “शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः” इति श्रुतेः । तत् कथं प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात् सर्वायुषमुच्यते इति पुनर्वचनम्? यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभाक् भवतीति हेत्वर्थम् । पूर्वस्यान्नमयस्य शरीरे भवः शारीरः आत्मा इत्येवं प्राणमयकोशो व्याख्यातः । अथ मनोमय-कोशं विवृणोति—तस्मादिति । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा इत्यथो व्याख्यातः । सङ्कल्पादिवृत्तिमत् अन्तःकरणं मनः । तन्मयो मनोमयः । यथा अन्नमयान्तरात्मा प्राणमयः तथा प्राणमयान्तरात्मा मनोमयः । सङ्कल्पादिवृत्तिप्राचुर्यात् तस्य मनोमयस्य यजुरेव शिरः । यजुशशब्देनानियताक्षरपदावसानो मन्त्रविशेषः । मनसो हि स्थानप्रयत्नानादस्वर-वर्णपदवाक्यविषयसङ्कल्पात्मिका वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुस्संकेतविशिष्टा सती यजुरित्यमिधीयते । यजुषस्तावत् यागादौ सन्निपत्योपकारकत्वात् । स्वाहाकारविषयस्त्वकारादिना यजुषा हीह हविर्दीयते । अतः प्राधान्यात् शिरस्त्वं युक्तम् । एवं ऋगदक्षिणः पक्षः । सामोक्तरः पक्षः । एवमृक्सामयोरपि मानसवृत्तित्वेनावर्तनीयत्वात् मानसो जप उपपद्यते । नो चेदविषयत्वात् घटादिवत् मन्त्रो नावर्तयितुं शक्यते । एवं चेत् मानसो जपो नोपपद्यते । कर्मसु तावत् बहुलं मन्त्रावृत्तिश्चोद्यते । अक्षरविषयस्मृत्या मन्त्रावृत्तिः भवेत् इत्यत्र गौण्या वृत्त्या । एवमपि मुख्यार्थस्यासंभवात् “त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरूपमाम्” इति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तस्मात् मनोबृत्युपाधिपरिच्छन्नात्म-विज्ञानं मन्त्र इत्युच्यते । एवं चेत् वेदानां नियत्वमुपपद्यते । “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा” इति श्रुतेः । कृत्स्ववेदस्य नियात्मना एकत्वमुपपद्यते “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मिन् देवा अधि विश्वे

निषेदुः” इति मन्त्रवर्णात् । कृत्स्ववेदप्रकाशितोऽर्थं एवात्रादेशः । स ह्यात्मा आत्मनो वेदार्थत्वात् ।

वेदार्थः परमाद्वैतं नेतरत् सुरपुङ्गवाः ।

इति स्मृतेः । अर्थवर्णा अङ्गिरसा दृष्टा मन्त्राः शान्तिकपौष्टिकवश्याकर्षणादयः षट्कर्मप्रधाना अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः

चतुर्थोऽनुवाकः

विज्ञानमयकोशविवरणम्

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति । तस्यैप एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतसान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । क्रतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

पूर्ववत् मनोमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—यत इति । यतो ब्रह्मणः सकाशात् मनसा सह वाचो निर्वर्तन्ते तदप्राप्येत्यर्थः । यत् ब्रह्मण आनन्दं ब्रह्मानन्दं स्वमात्रमिति विद्वान् न विभेति कदाचन भयहेतुः स्वातिरिक्तवैरल्यादित्येवमज्ञानविकल्पितं यन्मनः तन्मयो मनोमयः ।

एष एव पूर्वस्य प्राणमयस्य शरीरे भवः शारीरः आत्मा । तस्माद्वा एतस्मात् इत्यादि पूर्ववत् । मनोमयकोशो व्याख्यातः । अथ विज्ञानमयकोशं विवृणोति—वेदात्मा मनोमयः । वेदार्थविषया निश्चयात्मिका अध्यवसायलक्षणा बुद्धिर्ज्ञानम् । प्रमाणभूतनिश्चयविज्ञाननिर्वर्तित आत्मा विज्ञानमयः । मनोमयाद-न्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः । तेनैष इत्यादिरुक्तार्थः । प्रमाणविज्ञानपूर्वकं हि यज्ञादिस्त्वयते । वक्ष्यति हि क्षेकेन यज्ञादिहेतुत्वं “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति । कर्तेव्यविषयनिश्चयविज्ञानवतो हि श्रद्धोत्पद्यते । तस्याः प्राथम्यात् शिरस्त्वम् । पुरा व्याख्याते ऋतसत्ये दक्षिणोत्तरपक्षौ भवतः । योगो युक्तिः समाधानं आत्मैवात्मा आत्मवतो हि युक्तियुक्तस्य श्रद्धादीनि प्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति । तस्मात् विज्ञानमयस्य योग एवात्मा । “महद्यक्षं प्रथमजं वेद” इति श्रुत्यनुरोधेन महत् महत्तत्वं पुच्छं प्रतिष्ठा । महतो बुद्ध्यादिकारणत्वात् । तयप्येष श्लोको भवति इति पूर्ववत् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः

पञ्चमोऽनुवाकः

आनन्दमयकोशविवरणम्

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्चरुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविषय एव । तस्य पुरुषविषयताम् । अन्वयं पुरुषविषयः ।

तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः ।
आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

कोऽयं श्लोकः ? इत्यत आह—विज्ञानमिति । विज्ञानं विज्ञानवान् यज्ञं श्रद्धादिपूर्वकं तनुते तनोति । अतो विज्ञानकर्तृत्वं तनोते: कर्त्र्यर्थक-प्रत्ययान्तत्वात् । यज्ञाङ्गकर्माणि तनुतेऽपि चेति । यस्मात् विज्ञानकर्तृत्वं सर्वं तस्मात् विज्ञानमय आत्मा स्वगतोपाधिवैरल्यात् ब्रह्मेति युक्तम् । किं च विज्ञानं प्रथमजं सर्वे इन्द्रादयो देवाः सर्वप्रवृत्तीनां विज्ञानपूर्वकत्वेन तदेव ब्रह्म ज्येष्ठं हिरण्यगर्भमित्युपासते । विज्ञानमयस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वात् तदुपासनमुचितमित्यर्थः । तस्मात् विज्ञानोपासनात् ज्ञानवैराग्यैश्वर्यवन्तो भवन्ति । विज्ञानं ब्रह्मेति वेद चेत् यदि तस्मात् विज्ञानमयात् अन्नमयादिकोश-त्रये त्वात्मभावतो न प्रमाद्यति । अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा विज्ञानमये ब्रह्मणि आत्मभावनया युक्तश्चेत् तदा शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानः । शरीर एव हित्वा विज्ञानमयप्रभवान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैव आत्मना समश्नुते । स्वपूर्वस्य तस्य मनोमयस्य शरीरे भवः एष एव विज्ञानमयः शारीर आत्मेति विज्ञानमयकोशो व्याख्यातः । अथ आनन्दमयकोशं विवृणोति—तस्मादिल्यादिना । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः इत्यत्र मयद्विकारार्थः । तस्य कार्यात्मप्रतीतेः कोशानां भौतिकत्वाविशेषात् । तस्मादानन्दमयोऽपि कार्यात्मत्वेन प्रत्येतत्व्यः । “एत-मन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” इति वक्ष्यमाणा-नुरोधेन संक्रमणस्य तुल्यत्वात् । कार्यादिसामान्यस्यानादित्वेन संक्रमणकर्मत्वेन च आनन्दमयः श्रूयते । न हि मुख्यात्मनः संक्रमणं सेहुं पारयति असंभवात् । न हि स्वेनैव स्वसंक्रमणमुपपद्यते, कर्मकर्तृभेदवैरल्यात् शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न ह्याकाशादिसर्वकारणे वस्तुतः कार्यकारण-कलनापह्वसिद्धब्रह्मात्रे शिरआद्यवयवकल्पना न्याय्या “अदृश्येऽनात्म्येऽनि-रुक्षेऽनिलयने”, “अशब्दमस्पर्शमरुपमव्ययं”, “अस्थूलमनपवह्वमदीर्घं”,

“निरवयवं निराकारं”, “नेति नेति” इत्यादिविशेषापहवश्रुतेः । “तदप्येष श्लोको भवति” इति मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । प्रियशिरस्त्वाद्यवयवविशिष्ट आनन्दमयात्मनि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्का नोपपद्यते । “असन्नेव स भवति” इत्यादि तस्य प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति प्रतिष्ठात्वेन पृथग्ग्रहणं अनुपपन्नम् । तस्मात् कार्यमध्यपतित एवानन्दमयः परं ब्रह्म न हि भवितुमहंति । विद्याकर्मणोः फलं ह्यानन्दः । तद्विकार आनन्दमयः । तस्य यज्ञादिहेतोः स च विज्ञानमयादन्तरः विद्याकर्मफलभूतः । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात् प्रियादिफलभूतात्मसन्निकर्षात् विज्ञानमयात् अस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिवृत्तो ह्यानन्दमय एव विज्ञानमयत्वमवलम्ब्य इष्टपुत्रादिदर्शनं स्वप्ने उपलभ्यत इति यत् तद्विप्रियम् । प्राधान्यात् तदेव शिर इव शिरः । प्रियलाभनिमित्तहर्ष एव मोदः । अस्य दक्षिणः पक्षः । स एव प्रकृष्टश्वेत प्रमोदः उत्तरः पक्षः । आनन्दशब्देन सुखसामान्यात्मा उच्यते । प्रियादिसुखावयवानामात्मन्यनुस्यूतत्वात् आनन्दात्मा ब्रह्मैव । तद्विस्वदेहदारपुत्रधनक्षेत्राहंममाभिमतितमसावृत्तं सद्वैषयिकसुखं भवति तदुपाधेरनवस्थितत्वात् । तदवच्छिन्नसुखस्य क्षणिकत्वात् । तद्यदावरणं निष्कामकर्मानुष्ठानजनितचित्तशुद्धिसहकृतसाधनचतुष्यसंपत्यासादितपारमहंस्यधर्मपूर्णगवदनुष्ठितवेदान्तश्रवणादिजनितसम्यजज्ञानासिना विशीर्णं भवति तदा ब्रह्मसुखरसो निरावृततया उपलभ्यते । विद्वान् तदुपलब्धिसमकालं तन्मयो भवतीत्यत्र वक्ष्यति । “रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति” इति, “एष ह्येवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । एवं च तत्तद्वैषयगतकामक्षयापेक्षया शतगुणोत्कर्षतः परमानन्दोऽवशिष्यते । सोऽयमानन्दः परं ब्रह्मैव । यत् प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति मन्त्रादौ यत्प्रतिपत्त्यर्थं सोपानक्रमेणान्नमयादिपञ्चकोशा उपन्यस्ताः यत्तेभ्योऽन्तरतमं येनान्नमयादय आत्मवन्तो भवन्ति यत् वस्तुतः एतत्सर्वकलनापहवसिद्धं तदेव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । यदज्ञानतो व्यष्टिसमष्ट्यात्मकान्नमयाद्यानन्दमयकोशान्ताविद्यापददत्कार्यजातं विजृ-

मितं यज्ञानसमकालं एतदपहृतामर्हति ततो निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रोप-
वृहणात् ब्रह्म ।

ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ।

इति श्रुतेः । निष्प्रतियोगिकविपुलाच्छप्रकाशमात्रं पुच्छमुच्यते । एवंरूपा
या चित् स्वातिरिक्तपञ्चकोशतत्कार्यभ्रमे सत्यसति स्वमात्रतया प्रतितिष्ठिति
मा चित् प्रतिष्ठा । “अभयं प्रतिष्ठां विन्दते”,

प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ।

इति श्रुतेः,

तदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम् ।

इति स्मृतेश्च ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः

पष्ठोऽनुवाकः

ब्रह्मणो जगत्युचिस्तदनुप्रवेशश्च

असत्रेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेद् । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा ।
यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रक्षाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च
न गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्चुता
३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्टा ।

तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च सच्चाभवत् । निरुक्तं
चानिरुक्तं च । निलयं चानिलयं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च ।
सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते ।
तदप्येष श्लोको भवति ॥

एतादृशं पुच्छप्रतिष्ठारूपं ब्रह्म अस्तीत्यस्मन्नर्थेऽप्येष श्लोको मन्त्रो भवति—
असन्नेवेति । “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तसर्वापहृवसिद्धं
सन्मात्रं ब्रह्म असत् अविद्यमानमिति वेद चेत् यदविद्यमानं ब्रह्म यो वेद
विजानाति तदा सोऽयमविद्वान् असन्नेव अविद्यमानात्मैव भवति स्वयमपि
अभावपदं भजतीत्यर्थः । तद्विपर्येणासदपहृवसिद्धं सन्मात्रं ब्रह्म स्वावशेषधिया
अस्तीति वेद चेत् तदा ब्रह्मविद्वरीयांस एवंविद्मेनं सर्वापहृवसिद्धब्रह्ममात्रतया
सन्तं वर्तमानं विदुः । ततः तस्मात् एवं अस्तित्ववेदनात् सोऽयं ब्रह्मविद्वरिष्ठो
ब्रह्मविद्विजेयो भवतीत्यर्थः । यद्वा—यो ब्रह्म नास्तीति मन्यते स हि ब्रह्मप्रा-
त्युपायभूतनित्यादिकर्मतज्जसत्वशुद्धितन्निष्पन्नसाधनचतुष्यतद्बूषणपारमहंस्यधर्मादि-
सत्सेवनीयमार्गस्यापि नास्तित्वं प्रतिपद्यते । तत्प्रात्युपायानां तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वात् ।
अतः सोऽयं लोके नास्तिकोऽसाधुरुच्यते । तद्वैपरीत्येन योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद
तदा तत्प्रतिपत्तिहेतुवर्णाश्रमधर्मादिकमप्यस्तित्वेन प्रतिपद्यते । ततः तस्मात् साधवः
सन्तमेनं विदुः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्त्व्यमिति वाक्यार्थः । यः पूर्वस्य
विज्ञानमयस्य शरीरं भवः शारीरः । य एष आनन्दमयः तस्य स्वाज्ञदृष्ट्यनुभूति-
प्रमाणात्तद्वृष्ट्या स नास्तीति शंका न युज्यते । ब्रह्मणः तत्सर्वापहृवसिद्धत्वात् ।
स्वाज्ञानां तन्नास्तित्वं प्रत्याशंका युक्ता । यस्मात् एवं तस्मात् । अथाऽनन्तरं
श्रोतुः शिश्र्यस्य अनुप्रश्नाः आचार्योक्तिमनूद्य प्रश्नाः अनुप्रश्नाः सामान्याः ।
सामान्यं हि सर्वकोशापहृवसिद्धं ब्रह्म विदुषोऽविदुषश्वापि समानम् । तस्मात्
विदुष इवाविदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिः शंक्यते—उत्तेति । उत कश्चनाप्यविद्वान्
विद्वानिव परमात्मानं इतः पञ्चकोशास्तित्वाभिमानात् प्रेत्य प्रावृत्य गच्छति
प्राप्नोति । किं वा न गच्छति ? इति द्वितीयः प्रश्नो ज्ञातव्यः, अनुप्रश्ना इति

बहुवचनात् । विद्वांसं प्रयन्तौ प्रश्नौ स्यातामिति द्योयत इत्याह—आहो
इति । सर्वसामान्यमपि ब्रह्म यथाविद्वान् न गच्छति तथा विद्वानपि कश्चित्
स्वातिरिक्तास्तिताभ्रान्त्यपहृवसिद्धं अमुं लोकं ब्रह्ममात्रं इतः प्रेत्य समश्नुते,
इत्येवं स्थिते अयादेशे यतोपे च कुते अकारस्य पद्धुतिः समश्नुता ३ उ
इति । विद्वानप्यमुं लोकं न समश्नुते इत्यपरः प्रश्नः । यद्वा—द्वावेव प्रश्नौ
विद्वदविद्वद्विषयौ । बहुवचनन्तु प्रश्नान्तरापेक्षया । “असद्वेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद्” इति श्रवणादस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः ब्रह्मणस्त्व-
पक्षपातित्वात् । अविद्वान् गच्छति नवेति द्वितीयोऽनुप्रश्नः । आहोस्त्वित्
ब्रह्मणः समत्वेन अविद्वानिव विद्वानपि न गच्छति । किं वा विद्वान् समश्नुते ?
इति तृतीयोऽनुप्रश्नः । एतेषां प्रश्नानां प्रतिवचनार्थं उत्तरो ग्रन्थं आरभ्यते—
सोऽकामयतेति । ननु “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यत्र सत्यत्वं कथम् ?
इत्याशंक्य ब्रह्मणः सर्वकारणत्वेन विद्यमानत्वात् सत्यत्वं निरंकुशम् । वक्ष्यति
च “तत्सत्यमित्याचक्षते” इति । एतदर्थानुरोधेनोत्तरत्र वाक्यानि दृश्यन्ते
“यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इत्यादीनि । तिष्ठन्त्वेतादशवाक्यानि ।
लोके तावद्यदस्ति तत् घटादिवद्विशेषतो गृह्णते । यन्नास्ति शशविषाणवत्
तत्त्वोपलभ्यते । तस्मात् ब्रह्मणोऽपि विशेषतोऽप्रहणात् ब्रह्म नास्तीति चेन्न ;
ब्रह्मणस्तावदाकाशादिकारणत्वात् नास्ति ब्रह्मेति न हि शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मकार्यत्वेन
वियदादिप्रपञ्चो दृश्यते यथा घटाङ्कुरादिकं मृद्दीजादिकार्यम् । यस्मात् यज्ञायते
तत्कारणमस्तीत्यर्गीकार्यम् । तस्मात् परिदृश्यमानाकाशादिकारणं ब्रह्मस्त्येव ।
न ह्यसज्जातं किंचिदपि सत्त्वेनोपलभ्यते । तस्मादस्ति ब्रह्म । यदि हि मृद्दीजादिवत्
कारणं स्यात् तदाचेतनं ब्रह्मेति चेन्न ; कामयितृत्वश्रवणात् । न ह्यचेतनं
कामयितु भवति । स्वाज्ञविकल्पितमूलाविद्याबीजांशासंगब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन कामयि-
तृत्वोपपत्तेः । ब्रह्मणः कामयितृत्वे अस्मदादितुल्यता स्यात् इति चेन्न ; तस्य
निरंकुशस्वतन्त्रत्वात् । न हि कामास्तं वशीकृत्य प्रवर्तयितुं पारयन्ति तत्कामानः
स्वात्मभूतत्वेन सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वात् । न हि तैः ब्रह्म प्रवर्त्यते । किन्तु
स्वाज्ञविकल्पितकामजातप्रवृत्तिनिमित्तत्वमपि प्राणिकमपिक्षम् । तस्मात् नानास-

कामं ब्रह्म । यथान्येषां अनात्मावृतदृष्टित्वेन स्वातिरिक्तकार्यकारणधर्माधर्म-
निमित्तसाधनान्तरापेक्षा भवेयुः, न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं प्राण्य-
दृष्टानुरोधेन कामयितृत्वं स्यादिल्याह—स इति । “सबाहाभ्यन्तरो ह्यजः”
इति श्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकाजरूपेणात्मा विजुभते । स्वाज्ञदृष्ट्या यस्मात्
अजात् आत्मनः गगनारविन्दवत् अव्यक्तादिस्थावरान्तं जगदाविर्भूतं सोऽयमात्मा
बहु स्यां बहुप्रकारेण प्रजायेय उत्पद्येय इत्यकामयत । “एको देवो
बहुधा निविष्टः” इति श्रुतेः । पुत्राद्युत्पत्तिवत् बहुभवनं अर्थान्तरमिति चेन्न ;
उत्पत्स्यमानस्वातिरिक्तपदार्थस्य स्वाभिन्नत्वात् नार्थान्तरं—

स्वयमेव जगद्गूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ।

इति श्रुतेः । कथं पुनः ब्रह्मणो बहुभवनम् ? अनभिव्यक्तनामरूपप्रपञ्चस्य
नामरूपाभिव्यक्ततया व्याकरणं बहुभवनमुच्यते । न ह्यन्यथा निरंशस्य बहुत्वा-
पत्तिः परिच्छिन्नत्वं वा उपपद्यते । यथा व्योमः परिच्छिन्नत्वं बहुत्वं वोपाधिकृतं
तथा ब्रह्मण इत्यर्थः । न ह्यात्मातिरेकेण नात्मभूतं वस्तु क्षणमपि स्थातुं
पारयति वस्तुतः आत्ममात्रत्वात् ।

आत्ममात्रमिदं सर्वं आत्मनोऽन्यन् किञ्चन ।

इति श्रुतेः । नामरूपप्रपञ्चे ब्रह्मात्मके । न तद्वृह्म तदात्मकम् । वस्तुतो नामरूपे
न स्तः । स्वाज्ञविकलिपतनामरूपाभ्यां ज्ञात्रादित्रिपुटीरूपेण एतत्सर्वं व्यवहारार्हं
भवति । तथा व्यावहारिकदृष्ट्या सोऽयमात्मा विज्ञानरूपं तपोऽतप्यत “यस्य
ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः । सृज्यमानविधविषयकालोचनं कृतवानित्यर्थः । सोऽय-
मीश्वरः एवं तपस्तस्वा प्राणिकर्मानुरोधेन स्वष्टविध्वालोचनं कृत्वा अथ यदिदं
किंच यत्किञ्चेदमवशिष्टं जगत् सृष्टा पुनः स्वसृष्टं जगदनुप्राविशत् । कथमे-
तद्वृह्म स्वसृष्टजगति वदने हस्तवत् बिले पिपीलिकावच्च प्राविशत् ? यदि तदा
मूर्तत्वं स्यादिति चेन्न ; अनुप्रवेशवाक्यस्यान्यार्थत्वात् । “ब्रह्मविदामोति परं”
इति सूत्रस्थविच्छब्दार्थो “यो वेद निहितं युहायां” इति मन्त्रेण वर्णितः ।
तद्वृत्त्यर्थत्वादनुप्रवेशवाक्यस्य तद्विज्ञानमेवात्र प्रकृतं तदधिगमार्थम् । अन्न-

शब्देन स्वाविद्यापदस्थूलांश उक्तः । मयशब्देन तदवच्छिन्नात्मा विराढभिहितः । एतद्विशिष्टं अन्नमयकोशा इत्युच्यते । कर्मन्द्रियपञ्चकेन प्राणादिपञ्चकं मनो-मयकोशाः । बुद्धिश्व ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं च विज्ञानमयकोशाः । एतत् कोशात्रयं स्वाविद्यापदसूक्ष्मांश उच्यते । तदवच्छिन्नात्मा सूत्रात्मेत्यभिहितः । स्वाविद्यापदबीजांशायमानकारणंशरीरमानन्दमयकोशाः । तदवच्छिन्नात्मा बीजात्मोच्यते । स्वाविद्यापदतुर्योशो अर्धमात्रात्मकः । तत्राप्यसंग्रात्मा व्यष्टिसमष्टिसाक्षीत्युच्यते । “स आनन्द आत्मा” इति श्रुत्या प्रदर्शित इत्यर्थः । “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति वाक्येन स्वाविद्यापदस्थूलादिचतुरंशाढ्यपञ्चमकोशातदवच्छिन्नचैतन्यानुगत-हेयांशापहवसिद्धं ब्रह्मात्रं निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत इति यत् तदेव विज्ञानमय-गुहायां अधिगन्तव्यं नान्यत्रेति प्रवेशः कल्प्यते निर्विशेषत्वात् । विशेष-संबन्धेऽपि गुहायां निर्विशेषतया उपलभ्यते । यथा चन्द्रार्कविशेषसंबन्धाद्राह्माद्यधिगमः तथा अन्तःकरणसंबन्धवैरल्प्येन तदवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाश-कतया प्रत्यक्तद्वृत्तिसहस्रापवादतस्तदधिकरणं प्रत्यगमित्रं ब्रह्म तदवृत्तितत्कार्यां-पहंवसिद्धं ब्रह्मात्रं च तदुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति मन्त्रे यत् प्रकृतं तदवृत्तिस्थानीये त्विह पुनः “तत्सूष्टा । तदेवानुप्राविशत्” इत्युक्तम् । तत्र यदुपलब्धं तदेव ब्रह्म स्वाज्ञादृष्ट्याकाशादिकार्यं सूष्टा तदुहायां अन्तःप्रविष्टिमव-द्रष्टृशोतृमन्त्यविज्ञातृत्वादिनैवमुपलभ्यते । तदेव हि तत्प्रवेशः । तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्मैर्यथः । एवं कार्यं सूष्टा तदनुप्रविश्य किं वा तदभवत् ? इत्यत्राह—सञ्चेति । सच्च मूर्तं त्यच्च अमूर्तं अभवत् । पञ्चीकृतापञ्चीकृतभूततत्कार्यमभवदित्यर्थः । इदं तदिति यत् निरूपणक्षमं तत्रिरुक्तम् । तद्विपरीतमनिरुक्तम् । निरुक्तानिरुक्ते मूर्तमूर्तिर्धमौ । तथा निरुपयनं नीडं आश्रयः । तद्विपरीतमनिरुक्तयनम् । ते अपि मूर्तमूर्तिर्धमौ भवतः । विज्ञानं चेतनं जंगमम् । अविज्ञानं अचेतनं स्थावरम् । सत्यं व्यवहारार्हं आपेक्षिकमृगतृष्णिकाव्यपेक्षया उदकादेः सत्यत्वात् । मृगतृष्णिकादितुल्यं अनृतम् । पुनरेतत्सर्वं तद्रूपहेयांशापहृवतः परमार्थसत्यमभवत् । पारमार्थिकसत्यस्यात्र “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति प्रकृतत्वात् । स्वाज्ञदष्टि-प्रसक्तं यदिदं किञ्च सच्च त्यच्चेत्यादि स्वातिरिक्तविकारजातं ब्रह्मैवाभवत् । यत-

एवं अतः तद्रूपं ब्रह्मविदः सत्यमित्याचक्षते । पुरा ब्रह्मास्ति नास्तीयनुप्रश्नः कृतः । तत्प्रतिवचनसुकृं सोऽकामयतेयादिना । सत्यादिलक्षणं जगत् सृष्टा तदनुप्रविश्य दर्शनश्रवणादिलिङ्गैः अविद्योपाधितो बहुभवत् । तदेतदकारणमप्याकाशादिकारणतया कार्यरूपपरमे व्योम्नि हृदयाकाशे तत्रल्यान्तःकरणवृत्त्यवभासकतया प्रत्यगादिरूपेणास्त्येवेति विजानीयात् इत्युक्तम् ।

इति षष्ठोऽनुवाकः

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मयाथात्मज्ञानम्

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदज्ञायत । तदात्मानः स्वयमकुरुत । तसात्तसुकृतमुच्यते इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसः ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवानन्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दद्याति । यदा ह्यैष एतस्मिन्नदश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्यैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

तदेतस्मिन् ब्राह्मणोक्तेर्थे अन्नमयादिव्यव एष श्लोको मन्त्रो भवति— असदिति । अव्याकृतनामरूपोपाध्यसङ्गं ब्रह्मोच्यते । उपाधेरव्याकृतत्वेन अदृश्यत्वात् असत्त्वम् । न हि तदवच्छिन्नं ब्रह्म असद्वितुमर्हति । न ह्यसतः

सज्जन्मास्ति । इदमिति नामरूपविशेषवत् जगदग्रे असच्छब्दवाच्यं ब्रह्मै-
वासीत् । ततो असतो ब्रह्मणः सकाशात् प्रविभक्त्वामरूपविशेषजातं
सद्जायत । किं तत् पितुरिव पुत्रः ? तत्राह—तदिति । तत् असच्छब्दवाच्यं
ब्रह्म सर्वरूपेण स्वयमात्मानमेवाकुरुत कृतवदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्
तद्वाह सुकृतमुच्यते । इति शब्दस्त्वारोपितकर्तृत्वघोषकः । यस्मादौ सर्व-
कारणपुण्यरूपेण कार्यजातं सुकृतं तस्मादस्ति तत्सुकृतकृत ब्रह्म । इतश्च
अस्ति तद्वाह रसत्वप्रसिद्धेः । यदै तत् ब्रह्मैव सुकृतं भवति । रसो वै
सः लोकप्रसिद्धमधुराम्लादिरसवत् नियतृत्तिरूपप्रसाद्यैरल्यात् । लोके
विद्वान् सच्चिदानन्दरसं ब्रह्म स्वमात्रमिति लब्ध्वा आनन्देव सुखी भवति ।
तस्मादस्ति विद्वत्पठलानुभूतानन्दरसात्मकं ब्रह्म । इतश्च लोकव्यापृतिहेतु
ब्रह्मास्तीत्याह—को हीति । वैषयिकानन्दवहिष्कृतानिरीहानिरेषणब्राह्मणाः
स्वस्वहृदयगुहावच्छिन्नपरमे व्योम्नि निहितं उपलब्धं यं आनन्दात्मानं स्वाव-
शेषधिया पश्यन्तः सन्तः आनन्दिनो भवन्ति । यद्येवं स एष आनन्दो
न स्यात् न भवेत् तदा लोके को ह्येवान्यात् अपानचेष्टां कुर्यात् । कः
प्राणयात् प्राणचेष्टां कुर्यात् । यदर्थाः कार्यकारणप्राणनादिचेष्टाः तत्प्राणेन्द्रियादि-
चेष्टानिमित्तत्वेन परमानन्दरूपं ब्रह्म आत्मत्वेन विद्यते लोकं स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन
एष ह्येवानन्दयाति आनन्दयति सुखयतीत्येतत् । एवमात्मानन्दरूपोऽपि
स्वाज्ञानावृतचेतसां परिच्छिन्नत्वेन विभाव्यते । परमार्थदर्शां स्वेन रूपेणेत्यर्थः ।
विदुषाभयहेतुत्वेनाविदुषां भयहेतुत्वेन च ब्रह्मास्ति । कथं पुनः ब्रह्मणो
भयाभयहेतुत्वम् ? इत्यत आह—यदेति । यदा हि यस्मिन् काले एष
साधको ब्रह्मविद्वरीयान् एतस्मिन् स्थूलादिचतुरंशाद्यस्वाविद्यापदतत्कार्यजाता-
पहृवसिद्धब्रह्मात्रे स्वाविद्यापदस्थूलांशप्रविभक्तजाग्रजाग्रदादिजाग्रतुरीयान्त-
तदुभयैक्याभिमान्योत्रोत्राद्योत्रविकल्पान्तभेदानां व्यक्तत्वेन दृश्यत्वात् । तदपहृव-
सिद्धं अदृश्यं स्वाविद्यापदसूक्ष्मांशप्रविभक्तस्वप्रसजाग्रदादिषोडशभेदानां प्रविभक्त-

दृष्ट्या आत्मरूपत्वात् । “स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति” इत्यत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति—

स्वप्रदक्षिच्चत्तद्दश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

इति श्रुतेः गौडपादाचार्योक्तेश्च । आत्मनो भावः आत्म्यम् । तद्रत्तेयांशा पहृवसिद्धमनात्म्यम् । स्वाविद्यापदबीजांशप्रविभक्तस्वापजाग्रदादिषोडशभेदानां सविशेषत्वेन निर्वकुं शक्यत्वात् निरुक्तमित्युक्तम् । तद्रत्तेयांशापहृवसिद्धमनिरुक्तं “यतो वाचो निर्वर्तन्ते”, “तद्वकुं केन शक्यते” इति श्रुतेः । स्वाविद्यापद-तुर्योश्प्रविभक्तुर्यजाग्रदादिद्वादशभेदानां जाग्रज्ञाग्रदाद्यष्टाचत्वारिंशनिलयनत्वेना-श्रयत्वेन विद्यमानत्वात् निलयनमुच्यते । तत्रयत्तेयांशापहृवसिद्धमनिलयनम् । तस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने एतस्मिन् स्वाविद्यापदस्थूलसूक्ष्म-बीजाधीमात्रांशापहृवसिद्धे ब्रह्ममात्रे अभयं यथा भवति तथा स्वावशेषधिया प्रतितिष्ठतीति प्रतिष्ठा । तां प्रतिष्ठां स्वमात्रतया स्थिति विन्दते लभते । अथ तदा तदेदनसमकालं भयहेतुस्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यापहृवसिद्धं निप्रतियोगिकाभयं स्वमात्रमिति गतो भवति विद्वान् ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यत्र “स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति वेदनसमकालब्रह्मभावापत्तिश्रुतेः । यदा हि यस्मिन् काले एष साधकः एतस्मिन् ब्रह्ममात्रे तदतिरिक्त-स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वास्तीत्युदरमल्पमपि स्वातिरिक्तास्तित्वं अन्तरं कुरुते करोति जानातीत्येतत् । अथ एवं वेदनोत्तरक्षणं तस्याविदुषः असहौकिकादिदृष्टिर्यसिद्धान्तलक्षणं भयं भवति । इदं जगत् अन्यत्, अहमन्यः, ईश्वरोप्यन्य इत्येवं विदुषो मन्वानस्य मननं कुर्वतः यत् स्वातिरिक्तापहृवसिद्धं ब्रह्म परमाभयत्वेन ब्रह्मविद्वरीयांसो मन्यन्ते तत्तु ब्रह्ममात्रमेव भयं भवति । एवं ब्रह्मयाथात्म्यं यो न पश्यति सोऽयं विद्वानप्यविद्वानेवेत्यर्थः ।

इति सप्तमोऽनुवाकः

अष्टमोऽनुवाकः ॥४१॥

आनन्दस्य मीमांसा तत्फलश्च

भीषास्माद्रातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्वेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृष्टिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजान-जानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाका-

महतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये ।
 स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मान-
 मुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमय-
 मात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एत-
 मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥

तस्य स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमारूढत्वेन स्वातिरिक्तप्रब्लजातं भयवत्
 दृश्यते । तस्मात् तद्वृष्ट्या सर्वत्र भयदर्शनात् नूनं भयकारणं ब्रह्मास्तीत्यव-
 गम्यत इत्येतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—भीषेति । वात-
 सूर्याभीन्द्रमृत्युप्रभृतयः स्वावरलोकदृष्ट्या स्वतन्त्रा ईश्वरा अपि भयहेतोः
 अस्मादीश्वरात् सर्वप्रशास्तुः भीषा भयेन ब्रह्मायाससाध्यपवनादिकार्येष्व-
 प्रमत्ता नियमेन प्रवर्तन्ते । न हि प्रशास्तर्यसति तेषां नियमेन प्रवृत्तिरूपपद्यते ।
 तस्मात्तेषामस्ति भयकारणं प्रशास्तु ब्रह्म । यतस्ते दण्डोद्यतकराजभृत्या इव
 यद्वयादनवरतं प्रवर्तन्ते तदेतत् भयकारणं परमानन्दरूपं ब्रह्म अस्तीत्युक्तम् ।
 तत्स्वरूपं किम्? इत्याशङ्क्य अकामहतश्रोत्रियप्रत्यक्षतया तदियतां विशदयति—
 सैषेति । किमयमानन्दो लौकिकानन्दवत् विषयविषयिसम्बन्धजनितः आहोस्तिवत्
 स्वाभाविक इति? सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । तत्र लौकिकानन्दस्य बाह्य-
 साधनसंपत्तिनिमित्तत्वेन निष्प्रतियोगिकनिरतिशयस्वभावब्रह्मानन्दावगत्युपायार्थं स
 एष बाह्यानन्दो निर्दिश्यते । न हि लौकिकानन्दोऽपि ब्रह्मानन्दातिरिक्तोऽस्ति ।
 ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् । “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
 मुपजीवन्ति” इति श्रुतेः । सोऽयमानन्दः आवृत्तित्रयापहवसिद्धोऽपि स्वाज्ञदृष्ट्या
 समावृत्त इव भाव्यमानः तत्प्राणिकर्मवशात् यथाविज्ञानं विषयादिसाधन-
 संबन्धवशाच्च विभाव्यमानः चलोऽव्यवस्थित इव च लक्ष्यते । निया-
 दिसत्कर्मानुष्ठानजनितचित्तघुद्ग्रिप्राप्यसाधनचतुष्यसंपन्नकृतश्रवणादिसाधननिष्पन्न -

ज्ञानासिना स्वानन्दावृतिर्यावद्यावत् विशीर्णा भवेत् तावत्तावदेव सार्वभौमादि-
चतुर्मुखान्तोत्तरोत्तरभूमिषु शतगुणोत्तरोत्तरेण अकामहतविद्वच्छ्रेत्रियपठलप्रत्य-
क्षतया विभाव्यते । यदा “ ब्रह्मात्रमसन्न हि ” इति श्रुयर्थानुभवसंजातसर्वा-
सदपह्वसिद्धब्रह्मात्रज्ञानं जायते तदा तज्ज्ञानसमकालं विषयविषयिसम्बन्ध-
प्रभवेयं परमानन्दावृतिरपह्वपदं भजति । ततः स्वाभाविकानन्दः परमात्मा
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया अवशिष्यत इत्येतमर्थं प्रकाशयिष्यन्नाह—युवेति ।
युवा प्रथमवयाः । युवाप्यसाधुः साधुरप्ययुवा चेत् प्रमादच्चिन्तनाय भवतीति
साधुश्वासौ युवा चेति साधुयुवा । अध्यायको अवीतसाङ्गोपाङ्गवेदार्थत्वात् ।
आशिष्ठो युक्तायुक्तकार्यकरणकरणे आशुकृतमत्वात् । दृढिष्ठो दृढग्रत्वात् ।
बलिष्ठो बलोत्साहशक्तिमत्वात् । इत्यादिसाधनसंपत् यस्यास्ति तस्येयं सप्तद्वी-
पवती पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णा सर्वा पृथिवी वित्तस्य दृष्टदृष्टेहामुत्रार्थ-
साधनविज्ञेन पूर्णा स्ववशे स्याद्यदि तदायं राजा सार्वभौम इत्युच्यते ।
तस्य य आनन्दः । स एको मानुष आनन्दः । स्वेतरमनुष्यदुर्लभत्वात् ।
ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धवर्णाणामानन्दः । सार्व-
भौमानन्दापेक्षया शतगुणोत्कृष्टो मनुष्यगन्धवर्णाणामानन्दो भवतीत्यर्थः । ये
हि मनुष्याः सन्तः कर्मविद्यावैशिष्ठयात् गन्धर्वत्वं प्राप्ताः ते ह्यन्तर्धानादि-
विचित्रशक्तिसंपन्ना मनुष्यगन्धवर्णा इत्यर्थः । तेषां सार्वभौमापेक्षया मनुष्यगन्धवर्णाणां
चित्तप्रसादः सुखाभिव्यक्तिश्च शतगुणोत्तराधिकं भवेदित्यर्थः । एवं पूर्वपूर्वभूमि-
कापेक्षया उत्तरोत्तरभूमिकायां शतगुणोत्तराचित्तप्रसाद आनन्दोत्कर्षश्चोपपद्यते ।
प्रथमपर्यायाकामहतप्रहणं मानुषविषयकामभोगानभिभूतश्रोत्रियस्य मानुषानन्दात्
शतगुणाधिकमनुष्यगन्धर्वतुल्यचित्तप्रसादानन्दापिभ्यक्तिः स्यादित्येवमर्थम् । साधु-
युवाध्यायक इति श्रोत्रियत्वाब्रजिनत्वे गृह्येते । सर्वत्र विषयोत्कर्षापकर्षतः
अकामहतत्वं विशेष्यते । अत एवाकामहतप्रहणं परमानन्दापिसाधनयोत्तरार्थम् ।
व्याख्यातमन्यत् । जातित एव देवगन्धवर्णाः । पितृणां विशेषणं चिरलोकलोका
इति । यावत् कर्मफलक्षयावधि स्थायित्वात् आजान इति देवोपभोगलोकः ।
तस्मिन् जाता आजानजा देवाः स्मर्तैकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जातत्वात् ।

ये केवलाम्हिहोत्रादिकर्मणा वैदिकेन देवानपियन्ति त्रयच्चिंशत्कोटिसंख्याका देवाः
श्रौतस्मार्तकर्मजहविभागित्वात् । इन्द्रस्तु तेषां स्वामी । तदाचार्यो हि बृहस्पतिः ।
प्रजापतिर्विराट् । स्वाविद्याण्डकायत्वात् । यत्र आनन्दभेदाः सर्वधर्माः तन्नि-
मित्तज्ञानं अकामहतत्वं च पर्यवस्थ्यन्ति । स हि हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । तन्नि-
ष्ठानन्दविशेषः श्रोत्रियेणाव्रजिनेनाकामहतेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अर्धीतवेदवैदा-
न्तार्थः श्रोत्रियः । निर्लेपघिया पापपुण्यविरलोऽव्रजिनः स्वातिरिक्तकामनारहितो
ह्यकामहतः । एतानि त्रीणि साधनानि यत्र श्रोत्रियत्वाव्रजिनत्वे नियते
तत्राकामहतत्वं तूक्ष्यते । अत एवाकामहतत्वं उत्कृष्टसाधनमित्यवगम्यते ।
तदुत्कृष्टोपलभ्यमानश्रोत्रियप्रत्यक्षो योऽयं ब्रह्मण आनन्दः सोऽयं परमानन्दस्य
मात्रा एकदेशा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति” इति । सर्वभौमादिचतुर्मुखान्तगतानन्दानां परमानन्दसामर-
कणमात्रत्वात् । सोऽयं परमानन्दो हि स्वाभाविकः निष्प्रतियोगिकाद्वृत्तरूपत्वात् ।
सार्वभौमाधानन्दतारतम्यपर्यवसानचतुर्मुखानन्दोऽपि परमानन्दलवांशोक्तिः भूमा-
नन्दावतरणोपायार्थवर्थः । मीमांसाफलमुपसंहरति—स य इति । स यश्चायं
पुरुष इत्यत्र यो हृदयगुहायां अव्याकृताकाशे तत्रयलिङ्गशारीरवृत्तिकदम्बभावा-
भावग्रकाशकत्वेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च कोशापञ्चकं सृष्टा तदनुप्रविष्ट इव भातः
पुरुषे स य इति निर्दिश्यते । कोऽसावयं पुरुषे प्रत्यक्त्वेन स्थितः? यश्चासा-
वादित्ये ब्रह्मादीनि सुखार्हाणि भूतानि यस्य आनन्दलवेक्षेत्रादेशात आनन्दानो
भवन्ति । यस्तु पारमार्थिकाकामहतब्रह्मविद्विष्टः स्वमात्रमित्यवगतः स “यश्चासा-
वादित्ये” इति निर्दिश्यते । पुरुषादिल्यगतनीचोत्कृष्टकलनापहवसिद्वो यः स एकः
निष्प्रतियोगिकाद्वितीयत्वात् सल्यमात्मा ब्रह्मेव ब्रह्मात्मैव । अत्र ह्येवं न विचिकित्स्य
“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति” इति श्रुतेः ।
आकाशादिकार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठातिदर्शनोपपत्तिभिः अस्तिनास्तीत्यनुप्रश्नो
व्याख्यातः । विद्वदविदुषोः ब्रह्मप्रात्यप्राप्तिविषयानुप्रश्नोऽपि विद्वान् समश्नुते
नाविद्वानिति अपाकृतो भवति । तृतीयप्रश्ननिराकरणाय इदमुच्यते—स य
इति । स यः कश्चिदेवं “ब्रह्मविदाप्रोति परं” इति सूत्रस्थं “सत्यं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिमन्त्रप्रकटिं पुनस्तद्वित्तिस्थानीयपञ्चकोशविवेकान्ते “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति वाक्यप्रकटिं च ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेत्तीत्येवंवित् । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । वेदनसमकालं अयं ब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इत्यत्र न हि संशयोऽस्ति । तथापि स्वाङ्गदृश्या प्रसक्ता इमे अन्नमयादयः पञ्च कोशाः । स्वज्ञदृष्टिमनुसृत्य तत्प्रविलापनं करोति—एतमिति । कोशपञ्चकत्वेन लोक्यत इति लोकः पञ्चकोशः । यस्मादयं अदृष्टदृष्टनश्तमकः तस्मात् अस्मात् लोकात् प्रेत्य व्यावृत्य तत्र पुरानुभूतस्वात्माभिमानं ल्यक्त्वा यथाव्याख्यातमेतं अन्नमयमात्मानमुपसंक्रमति । स्थूलप्रपञ्चजातं सर्वं वैराजरूपेण पश्यतीत्यर्थः । तथा प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं आनन्दमयं च उपसंक्रामति सर्वं सूत्रात्माविशेषं पश्यति । तथा अन्नाद्यानन्दमयान्तकोशपञ्चकमुपसंक्रमति बीजेश्वरावशेषं पश्यति । तद्रत्न-हेयांशप्रविलापनाविकरणं प्रलयगमित्रं ब्रह्मैव पश्यति । स्वातिरिक्तान्नमयादिकोश-पहवतः परमाभयप्रतिष्ठो भवतीत्यत्र “यदा ह्यैव एतस्मिन्नभयं प्रतिष्ठां विन्दते” इत्युक्तम् । संक्रमणकर्ता परस्मात् भिद्यते इति चेन्न ; पर एव स्यात् न हि परस्मात् संक्रमणकर्ता भिद्यते । तद्विज्ञानेन परमात्मभावस्य विवक्षितत्वात् । “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्यादि । न ह्यन्यस्यान्यज्ञानादन्यभावापत्तिरिष्यते । यदि पर एव संक्रमणकर्ता तदा कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, संक्रमणस्य विज्ञानमात्रत्वात् संक्रमणश्रुतेर्विज्ञानार्थत्वात् । स्वाङ्गदृष्ट्यनुरोधेनाकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्टा हृदयगुहासंबन्धतः अन्नमयाद्यनात्मस्वात्मधीभ्रान्तिनिरसन-पूर्वकं ब्रह्ममात्रपर्यवसायिज्ञानं संक्रमणमित्युपचर्यते । न ह्यन्यथा जल्कावदात्मनः संक्रमणं उपपद्यते । तस्मात् सच्चिदानन्दमात्रब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वेनाकाशाद्यन्नमयान्तसृष्टिप्रवेशबहुभवनरसाभयानन्दतारतम्यसंक्रमणादिः विकल्प्यते । परमार्थतो न हि निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे यथोक्तविकल्पजालमस्ति नास्तीति विभ्रमोऽपि सेहुँ पारयति ।

इत्यष्टमोऽनुवाकः

नवमोऽनुवाकः

उक्तार्थसंक्षेपः

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं
 ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति । एतम् ह वाव न तपति
 किमहम् साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं
 विद्वानेते आत्मानम् स्पृणुते । उभे ह्यैष एते आत्मानम् स्पृणुते ।
 य एवं वेद । इत्युपनिषद् ॥

अतः एवंक्रमेण सर्वविकल्पापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्युप-
 संकल्प्य विदित्वा तद्वेदनसमकालं विद्वान् तन्मात्रतया अवशिष्यत इत्यत्रास्मिन्नर्थे
 सर्वस्यानन्दवल्यर्थस्य संक्षेपतः प्रकाशकोऽयमेव श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—
 यत इति । वाचोऽभिधानानि सविशेषवस्त्वाश्रयाणयपि प्रयोक्तुभिः निर्विशेषब्रह्म-
 मात्रेऽपि तथाथात्म्यप्रकाशनाय प्रयुक्तानि । मनश्शब्देनान्तःकरणं विज्ञानमुच्यते ।
 तदतीन्द्रियेऽपि प्रवर्तत इति तदियत्ताप्रकाशनाय तदपि प्रयुक्तम् । तेन मनसा
 सह प्रयोक्तुभिः प्रयुज्यमाना वाचो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमप्राप्य अप्रकाशय
 यतो यस्मात् ब्रह्मात्रात् निर्वर्तन्ते वाङ्मनसयोः सर्वप्रकाशनसमर्थत्वेऽपि
 तत्स्वेतरापहृवसिद्धमिति भिया तदस्पृश्य यथायथं स्वाज्ञजातं प्रति पलायन्त
 इत्यर्थः । तमेतं व्याविद्रेषणात्रयश्रोत्रिया ब्रजिनाकामहतमुन्यात्मभूतं विषय-
 विषयितत्कलनापहृवसिद्धं स्वाभाविकं ब्रह्मण आनन्दं ब्रह्ममात्रानन्दं स्वाव-
 शेषविद्या विद्वान् भयनिमित्तस्वातिरिक्तापहृवात् कुतश्चनापि न विभेति ।
 कथं पुनः विद्वान् कुतश्चन न विभेति भयहेतुसाध्वसाध्वकरणकरणयोः
 प्रसक्तत्वात् ? इत्यत आह—एतमिति । यथोक्तमेवंविदं एतं साध्वसाध्वकरण-
 करणप्रत्युक्तपारलौकिकभीतिर्निर्मितः सन्तापः न तपति नोद्वेजयति । ह वा
 वेतिशब्दतः तथा स्वाज्ञवत् सन्तापप्रसक्तिरेव नास्तीति द्योत्यते । स्वाज्ञस्तु

किमहं साधु कर्म नाकरवं न कृतवानस्मि ? किमहं पापमकरवं कृतवानस्मि ? इति नानाविधनरकपतनसमये सन्तप्यते । न तथा ब्रह्ममात्रवित् । तस्मात् साध्वकरणपापकरणे एतं न तपतः “नैनं कृताकृते तपतः” इति श्रुतेः । ब्रह्ममात्रावगतेः कृत्याकृत्यतत्कलापहवपूर्वकत्वात् । यतो विद्वान् साध्वसाधुनी एते तापहेतू इत्यात्मानं स्पृष्टुते प्रीणयति । ब्रह्मातिरिक्तसाध्व-साधुवैरल्यात् ब्रह्ममावेनोभे पश्यतीत्यर्थः । यस्मादेष विद्वान् उभे हैवैष एते पुण्यपापे स्वात्मरूपेणैवात्मानं स्पृष्टुते । य एवं निष्प्रतियोगिकाद्वैतानन्द-ब्रह्म स्वमात्रमिति वेद तद्वेदनसमकालं साध्वसाधुतत्कलापहवसिद्धब्रह्ममात्रतया अवशिष्यते । अस्यां वल्यां ब्रह्मविद्यासर्वस्वस्य निषण्णत्वेन बन्धमोक्षमुक्ष्यूनां ब्रह्ममात्रपदामकत्वात् आनन्दवल्लयुपनिषदित्युच्यते । इतिशब्द आनन्दवल्ली-परिसमात्यर्थः । आनन्दवल्लयर्थो “ब्रह्मविदाप्रोति परम्” इत्यादौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः । ततस्तदर्थस्तु “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिमन्त्रेण संक्षेपतः प्रपञ्चितः । सोऽपि “तस्माद्वा एतस्मात्” इत्यादितद्वृत्तिस्थानीयेन ब्रह्ममात्रास्युपायत्वेन आकाशाद्यन्मयान्तस्मितदनुप्रवेशादिरूपः । एवमुपायत उपेयज्ञानं जायते । तज्ज्ञानसमकालं विद्वान् तन्मात्रमवशिष्यत इत्यानन्दवल्ली उपरराम । समाप्ता च ब्रह्मविद्या । नातःपरं वेदितव्यं विद्यते । “एतावदेवाहं एतत् परं ब्रह्म वेद नातःपरमस्ति” इति, “नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्” इति च श्रुतेः ।

इति नवमोऽनुवाकः

इति ब्रह्मानन्दवल्ली

भृगुवल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम्

भृगुर्वै वारुणः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाचमिति । तत् होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विज्ञासस्व ।
तद्व्यष्टेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तत्वा ॥

आनन्दवल्लयां तु तपआदिसाधनपुरस्सरं अन्नादिविषयोपासनानि नोक्तानीति
तदर्थमियं भृगुवल्ली प्रारम्भ्यते । प्रियपुत्राय पित्रोक्तेत्याख्यायिका तु विद्या-
स्तुत्यर्था । पुत्रः साधनब्रह्मविद्यां मे ब्रूहीति पितरमुपससादेयाह—भृगुरिति ।
भृगुर्वै वरुणस्यापत्यं वारुणः प्रसिद्धयनुस्मारको वैशब्दः । ब्रह्मजिज्ञासया वरुणं
पितरमुपससार । अधीहि भगवो हे भगवन् ! ब्रह्म इत्युपगतवान् ।
एवं विधिवदुपसन्नाय पिता उवाचेयाह—तस्मा इति । उपसन्नाय पुत्राय
एतत् वचनं अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति प्रोवाच ।
व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्थूलशरीरं अन्नं तदभ्यन्तरत्वेन अत्तारं प्राणं ब्रह्मोपलब्धौ
चक्षुरादीन्युपलब्धिविषयानि उक्त्वा तं भृगुं प्रति ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमप्यु-
वाच । तत् किम् ? इत्यत आह—यत इति । यतश्चिद्ग्रातोः स्वाज्ञदृष्ट्या
रञ्जुसर्पवत् सर्वाणि ब्रह्मादिस्तम्बान्तभूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति यावदायुषं वर्धन्त इत्यर्थः । प्रारब्धभोगक्षयतो यत् ब्रह्म प्रयन्ति
गच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । एवं उत्पत्तिस्थिति-
प्रलयेषु भूतानि यदात्मतां न जहति तदेतद्व्योत्यन्नादिद्वारेण विजिज्ञासस्व

यथावत् प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो ये मनो विदुः ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्रियं” इति ब्रह्मोपलब्धिप्रदर्शनश्रुतेः ।
ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं ब्रह्मोपलब्धिद्वारं च श्रुत्वा किं कृतवान् ? इत्यत आह—स
इति । स भृगुः ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेन तपोऽतप्यत ब्रह्मलक्षणविचारं कृतवान् ।
उपदिष्टे वस्तुनि साधनाकांक्षा कुतः ? इति चेन्न ; सावशेषोक्तेः । जिज्ञासवे निरव-
शेषतया उपदेष्टव्यमिति चेन्न ; तस्य तादृशाधिकारवैरल्येन साधनाकांक्षत्वात् ।
लोके तपसस्साधकतमत्वप्रसिद्धेः । पित्रानुपदिष्टमपि भृगुः ब्रह्मावगतिसाधनत्वेन
तपः प्रतिपन्नवान् । किं तत्पः बाह्यान्तःकरणप्रामसमाधानं ? ब्रह्मावगतेः
तद्द्वारकत्वात् “तपसा प्राप्यते सत्त्वं” इत्यादि,

मनसश्चेन्द्रियाणां च हौकाश्यं परमं तपः ।
स ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ।

इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयोऽनुवाकः

अन्नब्रह्मविज्ञानम्

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्वयेव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।
तद्विज्ञाय । पुनरेव वस्तुं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तस्मै होवाच । तपसा ब्रह्म विज्ञासस्य । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽत-
प्यत । स तपस्तस्वा ॥

स च तपः तस्वा “यतो वा” इति पित्रा उक्तलक्षणं अन्नं ब्रह्म इति विज्ञातवान्। तद्विद्य यथोक्तलक्षणोपेतं अन्नम्। तस्मादेव भूतोत्पत्तिस्थितिलय-दर्शनात् अन्नस्य ब्रह्मत्वं युक्तमित्यर्थः। तेनैवायं कृतार्थतां गतः किम्? इत्यत आह—तदिति। उक्तलक्षणोपपत्तिभ्यां अन्नं तत् ब्रह्मेति विज्ञाय अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात् नेदं ब्रह्म भवितुमर्हतीति सन्दिहानस्सन् पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति यावत् ब्रह्मलक्षणं निरतिशयं न भवति यावत् ते तद्विषयकजिज्ञासा निर्वर्तते तावत् तप एव ते परा गतिरिति तं होवाच पिता। तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति ब्रह्मावगतिसाधन-त्वात् तपस इत्यर्थः। स तपोऽतप्यत इत्यायुक्तार्थमन्यत्॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः

तृतीयचतुर्थपञ्चमानुवाकाः

प्राणादिब्रह्मविज्ञानम्

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्वचेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तः होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तस्वा॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति।

तः होवाच । तपसा ब्रह्म विज्ञासस्य । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽत-
प्यत । स तपस्तस्वा ॥ १ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्वचेव खलिवमानि
भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभि-
संविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा ब्रह्म विज्ञासस्य । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तस्वा ॥ २ ॥

ततः किम् ? इत्यत आह—स इत्यादि । एवं पित्रा आदिष्टे भृगुः
अन्नरूपवैराजादप्यन्तरं प्राणं मनो विज्ञानं च सूत्रात्मसूतं ब्रह्मेति प्रतिपद्य
तत्रापि सन्दिहानस्सन् सर्वोत्तमसाधनेन तपसा यत्सकाशादाकाशाद्यन्मयान्तं
उत्पत्तिस्थितिभङ्गं अगमत् यत् सर्वान्तरतमं करणोपाध्यसङ्गं ईश्वरचैतन्यं यत्
वस्तुतः कार्यजातनिरूपितकारणतापहवसिद्धं परमानन्दमात्रं ब्रह्म स्वावशेषतया
व्यजानात् विज्ञातवान् तदेवनसमकालं तन्मात्रतामियादित्यर्थः । “तमेव
विद्वानमृत इह भवति” इति श्रुतेः । तस्मात् ब्रह्मात्रावगतये तप एव परमं
साधनमिति प्रकरणार्थः ॥

इति तृतीयचतुर्थपञ्चमानुवाकाः

षष्ठोऽनुवाकः

भार्गवीश्वारुणीविद्यावगतिफलम्

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्वचेव खलिवमानि
भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्य-

भिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतितिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

अधुना श्रुतिराख्यायिकामुपसंहृत्य स्वेन वचसा आख्यायिकानिर्वृत्तमर्थं व्याचष्टे—सैषेति । यैषा भृगुणा विदिता सैषा भार्गवी । वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या । परमे व्योमन् व्योम्नि परमाकाशे निष्प्रतियोगिकाद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता पर्यवसन्ना तन्मात्रतयेर्थः । य एवं भृगुवत् तपसैव साधनेन स्वाभाविकानन्दं ब्रह्म वेद सोऽयं विद्वान् तद्वेदनसमकालं परमानन्दे स्वमात्रतया प्रतितिष्ठिति ब्रह्मैव भवतीत्यत्र “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः । यस्त्वानन्दं ब्रह्म कारणत्वेन जानाति तस्य मुख्यफलं सालोक्यादिकम् । आन्तरालिकफलं इदमेव स्यात् । अन्नशब्देन मानुषैर्वर्यमुच्यते । तद्वान् अन्नवान् महदैर्वर्यसंपन्न इत्यर्थः । तथाविधमन्नमतीत्यन्नादः सर्वभोगभुग्भवतीत्यर्थः । पुत्रादिप्रजया गवादिपशुभिः शमदमज्ञानादिनिमित्तब्रह्मवर्चसेन दिग्न्तविश्रान्तकीर्त्या च महान् भवति ।

इति षष्ठोऽनुवाकः

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मविज्ञानद्वारकान्तप्रशंसा

अन्नं न निन्द्यात् । तद्ब्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीर-मन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतद्ब्रह्मते प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रति-

तिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

यदद्वारतो ब्रह्म विज्ञातं तत् कदापि न निन्द्यादिल्याह—अन्नमिति ।
यस्मात् द्वारभूतेन अनेन ब्रह्म ज्ञातं तस्मात् गुरुमिव अन्नं न निन्द्यात् ।
तद्धि ब्रह्मविदो ब्रतमित्युपदिश्यते । अन्नस्तुत्यर्थो हि ब्रतोपदेशः । अन्नस्य
ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वेन स्तुतिभाक्त्वं युज्यते । प्राणस्य शरीरान्तःपातित्वात् ।
प्राणो वा अन्नं यत् यस्यान्तः प्रतिष्ठितं तत् तस्य अन्नं भवतीति । शरीरे
च प्राणः प्रतिष्ठितः । अतः प्राणोऽन्नं शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमन्यतं
प्राणोऽन्नादः । तत् कथं प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् ? शरीरप्रतिष्ठितेः प्राण-
निमित्तत्वात् । ततोऽन्नान्नादलक्षणमुभयमपि अन्नमेव । येनान्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता-
वन्नान्नादौ तस्मात् प्राणः शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च । स य एतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति इत्युक्तार्थमन्यत् ।

इति सप्तमोऽनुवाकः

आष्टमनवमानुवाकौ

अन्नस्य कदापि परिहरणाभावः

अन्नं न परिचक्षीत । तद्वत्तम् । आपो वा अन्नम् ।
ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रति-
ष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्ब्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् ।
 आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी
 प्रतिष्ठिता । तदेतद्ब्रमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतद्ब्रमन्ने प्रतिष्ठितं
 वेदः प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

एवंप्रभाववदन्नं कदापि न परिहरेदित्याह—अन्नमिति । अन्नं न
 परिचक्षीत् न परिहरेत् । तद्ब्रतमित्युक्तार्थम् । “प्राणो वा अन्नम्” इत्यादिवत्
 आपो वा अन्नं ज्योतिरन्नादमित्यादि योजनीयम् । गुणित्वेनोपासकस्य
 अन्नबहुकरणं ब्रतम् ।

इति अष्टमनवमानुवाकौ

दशमोऽनुवाकः

ब्रह्मोपासनाप्रकारभेदः

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्ब्रतम् । तस्माद्या क्या
 च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।
 एतद्वै मुखतोऽन्नः राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नः राध्यते । एतद्वै
 मध्यतोऽन्नः राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अग्नः राध्यते । एतद्वा
 अन्ततोऽन्नः राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नः राध्यते । य एवं
 वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति
 हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति षानुषीः

समाजाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ।
 यश इति पशुषु । न्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरसृतमानन्द-
 इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति ।
 तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्
 भवति । तन्म इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्व्यष्टेत्युपा-
 सीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्व्यष्टणः परिमर इत्युपासीत । पर्येण त्रियन्ते
 द्विषन्तः सप्ताः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे ।
 यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य ।
 एतमन्नमयमात्मानसुपसंकर्म्य । एतं प्राणमयमात्मानसुपसंकर्म्य ।
 एतं मनोमयमात्मानसुपसंकर्म्य । एतं विज्ञानमयमात्मानसुपसंकर्म्य ।
 एतमानन्दमयमात्मानसुपसंकर्म्य । इमाल्लोकान्कामान्की कामरूप्यनु-
 संचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हां ३ बु हा ३ बु हा ३ बु ।
 अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो ३ ऽहमन्नादो ३ ऽहमन्नादः ।
 अहं॒ श्लोककृदहं॒ श्लोककृदहं॒ श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा-
 न्नता ३ स्य । पूर्वं देवेभ्योऽसृतस्य ना ३ भायि । यो मा ददाति
 स इदेव मा ३ वा: । अहमन्नमन्नमदन्तमा ३ द्वि । अहं विश्वं
 भुवनमध्यभवा ३ म् । सुर्वर्णन्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतिनिमित्तमिदसुच्यते—न कञ्चनेति । वसतौ
 वसतिनिमित्तं समागतं ब्राह्मणं तद्वसने च तस्याशनं दातव्यमिति भिया
 न हि कञ्चन प्रत्याचक्षीत प्रत्याख्यानं न कुर्यांत् । तदनिराकरणपूर्वकं अशनं
 दातव्यमिति यत्तद्वत्तम् । यस्मादागतेभ्योऽतिथिभ्योऽनं दातव्यं तस्मात्

यथा क्या च विधया येन केनोपायेन बहुत्रं प्राप्नुयात् । यो यत्कालेऽर्थिने अन्नं ददाति तत्कालमनतिक्रम्य तं प्रति तं भजतीत्याह—अराधीति । अस्मा अर्थिने कदाराधि प्रयच्छत्यन्नं तदा तं भजतीत्यन्नमित्याचक्षते अन्नदान-माहात्म्यविदः । तत् किम् ? इत्यत आह—एतदिति । एतद्वै अन्नं मुखतो मुख्यया वृत्त्या प्रथमवयसि पूजापुरस्सरं अभ्यागताय राघ्वं सिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तत्फलं किम् ? इत्यत आह—मुखत इति । मुखतः मुख्यया वृत्त्या पूर्ववयसि अस्मा अन्नदाय अन्नं राध्यते यथा दत्तं तथोपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमोपचारेण मध्यमे वयसि तथान्ते वयसि जघन्योपचारेण अस्मै राध्यते । य एवमन्तस्य माहात्म्यं वेद तस्य यथादत्तं फलं भवतीत्यर्थः । इदार्ना ब्रह्मोपासनाप्रकारभेदमाह—क्षेम इत्यादिना । उपात्तकार्यसंरक्षणं क्षेमः । तद्रूपेण वाचि प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । अनुपात्तागमनं योगः । उपात्तरक्षणं क्षेमः । प्राणापानयोः सतोः योगक्षेमौ भवतः । तथापि न प्राणापाननिमित्तौ । किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ ? तस्मात् योगक्षेमात्मना ब्रह्म प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । एवमुत्तरत्र योजनीयम् । हस्तयोः कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितं इत्युपास्यम् । गत्यात्मना पादयोरुपास्यम् । विमुक्तिरिति पायावुपास्यम् । एता मनुष्येषु भवाः मानुषीः समाज्ञाः । समाज्ञाया आध्यात्मिकत्वात् ज्ञानपूर्वकं उपासनानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

ज्ञानपूर्वमुपास्तिर्या सा समाज्ञेति गीयते ।

इति स्मृतेः । आध्यात्मिकसमाज्ञानन्तरं दैवी समाज्ञा उच्यते—अथेति । अथ देवेषु भवा दैव्यः समाज्ञा दैवीः । वृष्टेः अनन्दरोगेण तृप्तिहेतुत्वात् । ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् । तथान्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मौपास्यमिति ज्ञेयमित्यर्थः । विद्युति बलरूपेण पशुषु यशोरूपेण नक्षत्रेषु ज्योतीरूपेण उपस्थे प्रजातिः पुत्रः पुत्रादेः पितृऋणमोचकत्वेनामृतत्वप्राप्तिहेतुत्वात् । अमृतं सुखाभासो द्यानन्दः । विषयविषयिसम्बन्धनिष्पन्नत्वादाभासत्वम् । एतत्सर्वस्योपस्थनिमित्तत्वात् । ब्रह्मैव प्रजापत्यात्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वस्याप्याकाशाधारकत्वात् । सर्वमाकाशे प्रतिष्ठित-

मित्युपास्यम् । यतस्सर्वमाकाशे प्रतिष्ठितमत आकाशं ब्रह्मैव । तदाकाशं प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणोपासनात् प्रतिष्ठावान् भवति । एवं सर्वत्र योजनीयम् । सर्वत्र ब्रह्मैवोपास्यत्वात् तद्वान् भवति “तं यथा यथोपासते तथैव भवति” इति श्रुतेः । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । उपास्यस्य महद्वृणविशिष्टत्वात् । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति । मनसो मननसमर्थत्वात् तद्वान् भवतीत्यर्थः । नमनगुणवत् ब्रह्मोपासीत । अस्मै काम्यन्त इति कामाः नम्यन्ते प्रहीभवन्ति । तद्रूप्य सर्वपरिखृदमित्युपासीत । तथाविधब्रह्मवान् भवति । तत् ब्रह्मणः परिमरः । विद्युद्वृष्टिचन्द्रादित्याग्न्यः पञ्च देवता यत्र परित्रियन्तेऽस्मिन्निति स परिमरः इत्युपासीत । स एवायं वायुराकाशो नान्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः । तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । एवंविदमेनं प्रति द्विष्णन्तः शत्रवः सपत्नाश्च परित्रियन्ते प्राणान् जहति । किंच— ये चास्याप्रिया अद्विष्णन्तेऽपि भ्रातृव्याः परित्रियन्ते । “प्राणो वा अन्नम्” इत्यारभ्य कार्यस्यैवान्नान्नादत्वमुक्तम् । सर्वस्यानात्मविषयत्वात् । आत्मनि भ्रान्त्या उपपद्यते । आत्मापि परमात्मनः कार्यमिति चेन्न ; परमात्मन एव गुहाप्रवेशश्रुतेः आत्मा पर एवेत्यर्थः । प्रविष्टस्य भावान्तरापत्तिरिति चेन्न ; प्रवेशस्यान्यार्थत्वात् । “अनेन जीवेन” इति धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेन्न ; तद्वावापत्तिश्रुतेः “तत् सत्यं”, “स आत्मा” इति सामानाधिकरण्यात् । आत्मनः संसारित्वमिति चेन्न ; आत्मनः प्रत्यक्त्वेन उपलब्धिरूपत्वात् । सांसारिकधर्मविशिष्ट आत्मा उपलभ्यते इति चेन्न ; धर्मधर्मिणोरेकत्वेन कर्मत्वानापत्तेः । त्रासादिदर्शनात् दुःखिताद्यनुमीयत इति चेन्न ; बुद्धिधर्मत्वात् । कपिलकणादादिशास्त्रविरोध इति चेन्न ; तेषां वेदमूलवैरल्येन भ्रान्तत्वात् । श्रुत्युपपत्तिभ्यां आत्मन एकत्वस्य सिद्धत्वात् कथमेकत्वं ब्रवीषि ? इत्यत आह—स य इति । इत्यादिरूपार्थः । सर्वमन्मयादिकमेण नानन्दमयान्तमुपसंक्रम्यास्ते विद्वानित्याह—अस्मादिति । “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति ब्राह्मणवाक्यमादौ “सत्यं ज्ञानमनन्तेम्” इति संक्षेपतो व्याख्याय तदवगत्युपायत्वेन पुनरपि “तस्माद्वा” इत्यादि शिष्टानन्दवल्लभ्या यथावद्व्या-

ख्यातम् । मन्त्रे तावत् ब्राह्मणोक्तमामोतीर्यथः । “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति” इति व्याख्यातः । तत्पुनः “अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति” इत्यादिविस्तरेणोक्तः । तत्र के ते सर्वकामाः ? कथं वा विद्वान् सह ब्रह्मणा अश्नुते ? इत्यत्र इदमारभ्यते । भगुवत्थ्या आनन्दवल्लीशोभूतत्वात् ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन तपो दर्शयित्वा प्राणायाकाशान्तकार्यस्य अन्नान्नादत्त्वेन विनियोगश्च प्रकटितः । निष्कामसकामभेदेन सालोक्याद्यैहिकान्तफलकब्रह्मोपासनान्यभिहितानि । सर्वकामानामनेकसाधनसाध्यत्वेन ब्रह्ममात्रविदेकः सन् युगपत् सर्वकामान् कथं समश्नुते ? इत्यत्र सर्वकामानां स्वातिरिक्तत्वेन युगपत् अपहोतुं शक्यत्वात् स्वमात्रावगतेः स्वातिरिक्तापह्य-पूर्वकत्वाच्च । यद्वा—यद्यथं सर्वरीपापवादाधिकरणब्रह्मवित् तदा तस्य सर्वात्मभावोपपत्तेः सर्वस्योत्कर्षापवकर्षात्मकत्वेन प्रिदृष्टः सर्वभावापत्तौ तथात्वं स्यादिति चेन्न ; सर्वभूतानुस्यूतात्मनः एकत्वेन सर्वोपाधिगतोत्कर्षापवकर्षात्मकान्नमयाद्यानन्दमयान्तान् क्रमेण संक्रम्य मिश्यत्वेनापह्यत्वेन वा ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं सल्यज्ञानानन्दं ब्रह्म स्वमात्रमित्यापन्नस्सन् स्वाज्ञदृष्ट्या प्रसन्नान् इमान् लोकान् संचरन् कामजातं स्वातिरिक्तधिया अर्त्ताति कामाश्री तत्तदृष्ट्यनुरोधेन कामरूपी वा अनुसञ्चरन् ब्रह्ममात्रस्य विषयप्रामापह्यसिद्धत्वेन निष्प्रतियोगिकसमत्वात् इत्येतत् साम गायन् स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तलोकानुग्रहार्थं ब्रह्ममात्रसिद्धान्तं स्वकृतार्थतां च गायत्रास्ते तिप्रतीत्यर्थः । कथम् ? इत्यत आह—हेति । हा ३ उ अहो इत्यस्मन्नर्थे । अन्यन्तविस्मयख्यापनार्थम् । किमसौ विस्मयः ? इत्यत आह—अहमिति । पुग स्वाज्ञदशायां कस्यचिद्दहमन्नपू । कस्यचिद्दहमन्नादः । किञ्च—ईशभावेन अहमेव चेतनावान् सन् अन्नान्नादसंवातम्य श्रोककृत् कर्ता । विरुक्षः विस्मयत्वख्यापनार्था । किञ्च—हिरण्यगर्भात्मना स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्यत्वस्य जगतः प्रथमजा हिरण्यगर्भोऽस्मि । किञ्च—सर्वापवादाधिकरणब्रह्मरूपेण देवादिभ्योऽमृतस्य अमृतत्वम् नाभिः मध्यम् । सर्वप्राणिनां अमृतत्वमहमियर्थः । सर्वास्पदत्वात् । किञ्च विराङ्गात्मनान्नभावमापदेमाह—य इति । यः कक्षित् मां अन्नं अर्थिभ्यो

ददाति सोऽन्नवान् भवति । आ ३ वा: । अथवा पुनरन्योऽर्थिभ्यो मां अदत्त्वा स्वयमेवाति तं अहं अन्नमेव सन्नच्चि । एवं तर्हि सर्वात्मभावात् विभेषि । अतस्संसार एवास्तु । यतो मुक्तोऽप्यहं अन्नस्याद्यः स्यामिल्यत्र सर्वकामाशनस्य संब्यवहारविषयत्वात् । व्यावहारिकधिया अन्नान्नादलक्षणविराङ्-ब्रह्मभावमापन्नस्य न हि स्वातिरिक्तवस्त्वन्तरमस्ति । यत एवमतः सर्वात्म-भावान्मा भैषीः । तथा चेत् किमहमन्मन्नाद इति अन्नान्नादलक्षणसंब्यवहारस्य व्यवहारमात्रत्वात् न हि तत्परमार्थवस्तुतां भजति । तस्य ब्रह्मसत्तातिरिक्त-पृथक्सत्तावैरल्प्यात् । अहमन्मन्नाद इत्युक्तेः ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थत्वात् । न हि तत्र भयादिदोषगन्धोऽप्यस्ति, भयादेः स्वाविद्यानिमित्तत्वेन कारणतुल्यत्वात् । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वातिरेकेण किञ्चिदस्तीति विश्वसनीयविश्वं तथाभूतेरात्मसत्य-व्यवहारप्रतिभासरूपेण संभजनीयं भुवनं अभ्यभवामहं अभिभवामि ब्रह्म-मात्रधियापद्धवं करोमीत्यर्थः । यतो दुर्वर्णतया अनुभूतस्वातिरिक्तमपहवतां गतं अतोऽहं सुवरादित्यः स्वाज्ञदृष्ट्या प्रकाशस्वरूप इव भातः । तथा परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकपूर्णज्योतीः ज्योतिः, स्वावृत्तिरायपहवसिद्धत्वेन सकुद्धानस्वरूप-त्वात् । योऽयं भृगुवत् शान्त्यादिगुणसंपन्नो भूत्वा वल्लीद्वयविहितपरमात्मविद्यां उपनिषदं यथावत् वेद सोऽपि तद्वेदनसमकालं ब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इति सिद्धम् ॥

इति भृगुवल्ल्यां दशमोऽनुवाकः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
तैत्तिरीयविवरणं लिखितं स्यात् स्फुटं लघु ॥
तैत्तिरीयविवरणग्रन्थसंख्या निगद्यते ।
चतुष्पञ्चाशदधिकसहस्रं पर्यकीर्त्यत ॥

इति श्रीमदीशाद्यशेत्रशतोपनिषद्चाच्छविवरणे सप्तसंख्यापूरकं
तैत्तिरीयोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

ऐतरेयोपनिषत्

वाङ्मे मनसि—इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः^१

ब्रह्मप्रापकमार्गकथनम्

एष पन्था ऐतत्कैर्मेतद्वैतत्सत्यम् । तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयात् । न ह्यत्यायन् पूर्वे येऽत्यायस्ते परा बभूवुः । तदुक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुन्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे । बृहद्भूतस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश । प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायस्तानीमानि व्यांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निम् । बृहद्भूतस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भूवनेष्वन्तरसावादित्यः । पवमानो हरित आविवेशेति वायुस्वं पवमानो दिशो हरित आविष्टः ॥ १ ॥

^१ आदितोऽध्यायत्रयमवाधिकतया व्याख्यातमिति विशेषः ।

कर्मज्ञानमयी दृष्टिः यत्प्रज्ञाने समाप्यते ।
तत् प्रज्ञानं परं ब्रह्म स्वमात्रं न स्वतः पृथक् ॥

इह खलु क्रुग्वेदप्रविभक्तवृच्छाखायां दर्शपूर्णमासाद्यश्वेधान्तं कर्म तदाश्रयभूतमुख्यप्राणोपासनं चाभिहितम् । तत्र सकामस्य यथावदनुष्ठितं कर्म ज्ञानं वा कर्मसमुच्चितज्ञानं वा चन्द्रलोकप्रापकं भवति । निष्कामस्य अर्चिरादिना ब्रह्मलोकातिः चित्तशुद्धिप्राप्यब्रह्मज्ञानासा वोदेति । ताटशजिज्ञासोः जिज्ञास्यवस्तुप्रतिपत्तये ऐतरेयोपनिषदारम्भते । उपनिषूर्वस्य सदेः क्विवन्तस्य विशरणगत्यवसादनार्थस्य रूपं उपनिषदिति, ब्रह्मविद्योच्यते । स्वनिष्ठानां संसारबीजं अवसादयति परमात्मानं निगमयति अवबोधयति गर्भजन्मार्दीश्व शातयतीत्यात्मविद्या उपनिषत् । प्राणादिविद्यानामपि तदुपकारकत्वेनोपनिषत्त्वं युज्यते । वक्ष्यमाणात्मविद्योपयोगित्वेनैष पन्था इति ब्राह्मणोपनिषदः सुख-प्रतिबोधार्थं अल्पग्रन्थ्यतो विवरणमारम्भते—एष पन्था इति । तस्मात् “स एतेन प्रज्ञेनात्मना अस्मालोकादुक्तम्यामुभिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानात्वामृतस्समभवत्” इत्युपसंहरिष्यति । तस्मादमृतत्वप्रापक आत्मज्ञानलक्षणोऽय-मेष पन्था नान्यः “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति श्रुतेः । यज्ञानाधिकारजनकसत्त्वशुद्धिप्रदं एतदेव कर्म ईश्वरार्पणधिया अनुष्ठितामि-होत्रादिकर्म । यमनियमादीनां सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् । एतदपि ज्ञानसाधकः पन्थाः क्रमेणामृतत्वहेतुत्वात् । एतज्ञानं कर्म वा ब्रह्म साक्षात् परंपरया वा ब्रह्मप्रापकत्वात् ।

तद्वयश्च सर्वधर्माणां प्राप्यते ह्यमृतं यतः ।

इति स्मृतेः । एतदेव सत्यं परंपरया सदात्मप्रापकत्वात् । यस्मात् एतदतिरिक्तसाधनानां बन्धहेतुत्वं तस्मात् आत्मज्ञानतत्साधनान्न प्रमादेत् । तदकरणं हि प्रमादः । तन्न कुर्यादित्यर्थः । कर्मपथः प्रमादतः किं स्यात् ? इत्यत आह—तदिति । तं पन्थानं नातीयात् नातिकामेत् । यतः पूर्वे

ह्यतिक्रान्ता ब्राह्मणा न जातु तं मार्गं अत्यायन् नातिक्रमन्त इत्यर्थः । अस्मात् पथो ये अत्यायन् ते परावभूवुः कर्मज्ञानमार्गात् भ्रष्टा भवेयुः इत्यर्थः । यत् एवं अतो ज्ञानकर्मानुष्ठानं अप्रमादेन कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तमर्थजातं क्रष्णिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह—प्रजा इति । वयआदितिस्थः प्रजाः कर्मज्ञानमार्गात् अत्यायं अतिगमनमीयुः कर्मज्ञानायोग्यतां गता इत्यर्थः । वयआदिभ्यो याः पुनरन्या मनुष्यादिप्रजाः ता एवाभितः कर्मणा ज्ञानेन च अर्कमग्नि विविश्रे आश्रिता इत्यर्थः । येषु भवन्ति भूतानीति भुवनानि लोकाः तेष्वन्तर्मध्ये बृहत् महान् सर्वलोकप्रकाशकृत् सविता तस्थौ स्थितवान् इत्यर्थः । तं च काश्चित् प्रजा अभिनिविविश्रे इत्यनुष्ठज्यते । पवमानो वायुः हरितो दिश आविवेश । तं च काश्चिदभिविविश्रे । काः पुनरत्यायमीयुः ? इति । मन्त्रोक्तार्थं ब्राह्मणमनुवदति—प्रजा हेति । प्रजा ह तिस्थो अत्यायमीयुः इति । या वै ता इमास्तिस्थो अत्यायमायन् ता वक्ष्याम इत्याह—तानीति । विधातोर्गत्यर्थत्वात् तानीमानि वयांसि पक्षिविशेषाः । पुनर्यान्यपि गतिमन्ति भूतानि वयशब्देन कर्मज्ञानायोग्यानीत्युच्यन्ते । खेचरभूचर-खभूचरत्रयाणामेको राशिः । वङ्गा इत्यत्र वनगा वनस्पतयो महास्थावराणि । अवगाधा अवगाधाः क्षुद्रस्थावराः । ब्रीह्यादय ओषधयः । अवतेः पालनार्थ-त्वात् । अन्यस्य जड्डमावनहेतुत्वाच्च । चशब्दः समुच्चारार्थः । एवं स्थावराश्चैको राशिः । इरपादा इत्युरःपादाः । इकारस्योकारमापाद्य विसर्जनीयोप-सर्जनं कृत्वोरःपादा इति सर्पादयो गृह्यन्ते । एवमेतास्तिस्थः प्रजाः अत्यायमीयुः कर्मज्ञानमार्गात् भ्रष्टा भवन्तीत्यर्थः । यतः पापकर्मणः एतादृशं जन्म अतः पापकर्माप्रवृत्तिपूर्वकं श्रेयोमार्गात् न प्रमाणेदिति वैराग्यहेतोरिदं वचनं न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति । ता इमाः प्रजाः अर्कमभितो निविष्टाः कर्मज्ञानपरा इति व्याख्यातं कर्मणः सर्वसाधारणत्वेनार्कगत्वात् । सन्निहितत्वात् अर्कशब्देन कर्म ज्ञेयम् । सवितुर्महत्वं प्रसिद्धम् । अभिव्या-ख्यातं अन्यत् । पवमानो हरित आविवेश इति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥

महदुक्थस्य ज्ञानसमुच्चितर्मत्वम्

उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । तस्याग्निरकोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । अन्तरिक्षमेवोक्थमन्तरिक्षं वा अनुपतन्त्यन्तरिक्षमनु धावयन्ति तस्य वायुरकोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । असावेव द्यौरुक्थमसुतः प्रदानाद्वीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्यासावादित्योऽकोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । इत्यधिदैवतमथाध्यात्मम् । पुरुष एवोक्थमयमेव महान् प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति विद्यात् । तस्य मुखमेवोक्थं यथा पृथिवी तथा । तस्य वागर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । नासिके एवोक्थं यथान्तरिक्षं तथा । तस्य प्राणोऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । तदेतद्व्याप्त्य विष्टपं यदेतचासिकायै विनतमिव । ललाटमेवोक्थं यथा द्यौस्तथा तस्य चक्षुर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चाक्षमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि समनन्ती ३ अन्नेनेमं लोकं जनयत्यन्नेनासुं तस्मात्समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चाक्षमेव । तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । यद्द किञ्चेदं ^१प्रेता ३ इ तदसौ सर्वमति यदुकिञ्चातः प्रैती ३ तदियं सर्वमति सेयमित्याद्यात्वी । अत्ता हाद्योभवति । न तस्येशो यन्नाद्याद्वैनं नाद्युः ॥ २ ॥

^१ “प्रेता” इति पाठः आनन्दाश्रमसुद्दितपुस्तके दृश्यते ।

कर्मज्ञानानविकृताधिकृतत्वेन स्थावरजडमस्थितिरुक्ता । तदधिगन्तव्य-
कर्मज्ञानं कीदृशम् ? इत्याशंक्यातीतप्रन्थे महाब्रताव्यं यत् कर्माधिगतं यत्र बृहती-
सहस्रलक्षणं महदुक्थं शस्यते तदेतत् ज्ञानसमुच्चितं कर्मेत्याह—उक्थमिति ।
अनिर्धारितार्थयाथात्म्यं उक्थमुक्थमितीदं पदं ऋग्वेदपारगाः प्रजा वदन्ति ।
उक्थशब्दस्यार्थवैरल्येन शब्दमात्रत्वेऽपि उक्थमिति केवल्याजकैरवगम्यते ।
वैशब्दो याजकप्रसिद्धियोतकः । किं पुनस्तदुक्थम् ? इत्यत आह—इदमिति ।
इदमेव तावत् इयमेव पृथिवी । उक्थशब्दः शब्दे प्रसिद्धः सन् पृथिव्यां युज्यते ।
तत्र किं सामान्यम् ? इत्यत आह—इत इति । यतो ऋच ऋकस्थेन
पृथिव्यास्सामान्यमितोऽस्या हि परममेवेदं स्थावरजडमं चोत्तिष्ठति उत्पद्यते ।
यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदमुकारथकारयोगतः पृथिव्या उक्थस्य च सामान्यमस्ति ।
किञ्च तस्य पृथिव्युक्थस्यास्याग्निर्कस्तथोक्थसम्बन्धिन्यपि महाप्रलये अग्निरेवाकों
भवति भस्मीकरणसामर्थ्यात् । किञ्च अन्तमशीतयस्तिसः त्रिचाशीतयः स्तुता
उक्थे तथाप्यत्राप्यन्नमेवाशीतयः । तत् कथं ? यस्मात् प्राणिजातं हीदमन्ने-
नाशनुते व्याप्तोति । अन्नवानिह लोके हि प्रभविष्णुः भवति । अशीतयोऽन्नमिन्द्र-
स्याशीतीनामन्तत्वं वक्ष्यति “सहान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस” इति ।
तथान्तरिक्षमेवानुपतन्ति । अन्तरिक्षोदरेन गच्छन्ति । तथा अन्तरिक्षमेव
अनुधावयन्ति । तदुभयं उत्थानपूर्वकमिति उक्थशब्दलाभेतुरन्तरिक्षमित्यर्थः ।
तस्य वायुरकोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमशनुते इत्युक्तार्थमेतत् । असावेव
द्यौरुक्थमसुतः अमुष्या दिवः प्रदानात् वृष्ट्यादिलक्षणात् । यस्मादिदं
स्थावरं जडमं च सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्मात् द्यौरुक्थशब्दवाच्या ।
तस्यासावादित्योऽकोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमशनुते इति पूर्ववत् । एव-
मधिदैवतं देवताविषयदर्शनमुक्तम् । अथानन्तरं अध्यात्मदर्शनमुच्यते—अथेति ।
यः शिरःपाण्यादिमत्त्वेन प्रसिद्धः सोऽयं पुरुषः एवोक्थम् । कथं पुरुष-
स्योक्थत्वं ? तत्राह—अयंमेव महानिति । तस्य प्रजापतित्वात् महत्त्वम् ।
तथा च वक्ष्यति “अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य” इत्यादि । यस्मादयं

महान् प्रजापतिः कर्मज्ञानसाधनत्वेन जगदुत्पादको भवति तस्मादात्मानमेव पुरुषोऽहमुक्थमस्मीति विद्यात् । पुरुषावयवेष्वपि उक्थदृष्टिमनुकामति । तस्य मुखमेवोक्थमिति । यथा उक्थशब्दः पृथिव्यादौ स्थूले प्रयुक्तः तथा तदभ्यन्तरतमे पुरुषे तदवयवे च प्रयुज्यते । “इयमेव पृथिवी” इत्युपक्रम्य “तदेतदुक्थं प्राण एव” इति निर्धारणश्रुतेः पुरुषादेस्कथत्वे अर्कशीतिसम्बन्धः कथम्? इत्यत आह—तस्येति । तस्य पुरुषस्य वागर्कोऽन्नमशीतय इत्याद्यवयवानां उक्थत्वविशेषणाभिधानं बाह्यार्थसामान्यसंपादनार्थम् । तथा चाध्यात्मिकपुरुषोक्थस्य त्रैलोक्यात्मनः प्रजापतेः मुखमुक्थमित्युक्तं तस्याग्निरक्तौ मुखेनोक्थसंबन्धात् । अन्नमशीतय इत्यादि व्याख्यातम् । यदेतदन्तरिक्षावसाने सर्वग्लोको वै ब्रह्मः तस्य ब्रह्मस्य विष्ट्रिपं स्थानं यदिहाध्यात्ममेतत् नासिकायै नासिकाया अवसाने भ्रुवोरधस्ताच्च विनतं विशेषण नतमिव । इवशब्दोऽनर्थकः । ललाटमेवोक्थमिति सामान्यात् उक्थभेदानुरोधेन अर्कभेददर्शनात् । अंशीतिष्वपि तथा इत्यत आह—समानमशीतय इत्यादि वक्ष्यति । किं पुनः तत्समानम्? अन्नमेवाध्यात्मं चाधिदैवतं च समानतया प्राणाविष्टानि भूतानि समं चेष्टन्ते प्राणनं कुर्वन्तीत्यर्थः । यथा द्यौः प्रकाशात्मिका तथा तस्य चक्षुरकोऽन्नमशीतयो अनेन हीदं सर्वमशुते व्याप्तोति । अनेन हीमानि सर्वाणि भूतानि पार्थिवत्वेन समनन्ति समानतां यन्ति । अनेनेमं लोकं जयति । अनेनामुं पश्चादिभिः धनवान् यागदानादिभिश्च सुकृती सन् जयति व्याप्तोति । लोके तावदन्नवत उभयलोकव्याप्तिः प्रसिद्धेत्यर्थः । तस्मात् समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव बाह्याध्यात्मलक्षणं जगत् । तत्र स्थावरमन्नम् । जड्डमं तदत्तीत्यन्नादत्वम् । अस्य जगतोऽन्नानादत्वम् । तत् कथम्? इत्यत आह—इयमिति । इयमेव तावत् पृथिवी अन्नम् । इतोऽस्याः पृथिव्याः इदं स्थावरं जड्डमं च सर्वमुत्तिष्ठत्युत्पद्यते सर्वस्य पार्थिवत्वाविशेषात् । यदिदं किञ्च तर्तुसाधनविशेषरूपं यत्किञ्चेदम् । तत् किं स्यात्? इत्यत आह—यदिति । यद्द तिर्च्चेदं सकर्तृकं चरुपुरोडाशादेः कर्तृनिष्पन्नत्वात् । पञ्चमो लकारः प्रेत्येत्यस्य अघादेशो यलोपे च इदं रूपं

प्रेतीत्यर्थं प्रेतेति । यत्किञ्चिदितोऽमुतः तं प्रैति गच्छतीत्यर्थः । तत् सर्वमसौ धौरित्यात्मसात्करोति । यदु किञ्चातोऽमुष्मात् द्युलोकात् प्रेत्यागच्छति क्षीणलोको यजमानः तदियं तत्सर्वं पृथिव्यति । तथान्तरिक्षं यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोरुपकार्योपकारकत्वं तथा प्राणिनामन्योन्योपकार्योपकारकत्वं तदिदं जगदन्नमन्नादं चेति । यत् प्रस्तुतं तदिदार्नो उपसंहरति—सेयमिति । इयं पृथिवी अद्या च अत्ती चेति । तथासावपि धौरद्या अत्ती च । एवमद्यात्तीत्वेन द्यावापृथिवीप्रहणं सर्वेषामुपलक्षणार्थम् । य एवमद्यात्तृहृप्रजापतिरुक्थमहम् स्मीति वेद तस्येदं फलमाह—अन्तेति । सर्वस्यान्नजातस्य अत्ताद्यश्च भवति । प्रजापतेरुभयात्मकत्वेन प्रजापतिरेव भवतीत्यर्थः । यथा सर्वो हि लोकः परस्परं अत्ता चाद्यश्च भवति तथायं विद्वानपीत्यत आह—नेति । न हि तस्य विदुषः स्वामी कश्चित् भवति विदुषः सर्वात्मत्वात् । वाशब्दः चार्थे । एवंविदमेनं परे नाद्युः । तस्मात् विद्वान् स्वात्मभूतस्याद्यस्य अत्ता सर्वात्मको भवति । यस्तु अविद्वान् परेषां अद्यो भवति । न च सर्वस्यात्तेत्येवं विदुषोऽविदुषश्च विशेष उक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

हिरण्मयपुरुषलक्षणम्

अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः । स इरामयो यद्वीरामयस्तस्माद्विरण्मयः । हिरण्मयो यो ह वा अमुष्मिन् लोके संभवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद ॥ ३ ॥

अन्नान्नादलक्षणं जगत् प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य न हि वृष्ट्यात्मकत्वं अवधारितम् । तदर्थमिदमुच्यते—अथेति । अथ अन्नान्नादस्वरूपकथनानन्तरं

यतो रेतःकार्यात्मसुर्थि विना न हि संव्यवहारः सिध्यति अतः कर्मज्ञानाधिकृतस्य प्रजापते रेतसः सृष्टिरुच्यते । इत्थंभूतप्रजापतेः रेतःकार्यं वागाच्यमिमानिनोऽग्न्यादयो देवाः संभूताः । देवानां रेतो वृष्टिः वर्षम् । वृष्टेः कार्यं ब्रीह्याद्योषधयः । ओषधीनां रेतः प्रसिद्धं अन्नम् । पुरुषसुक्तान्नस्य रेतः नृवीजं रेतः कार्यम् । स्त्रीयोनिनिषिक्तरेतसो रेतः प्रजाः इत्यनेन क्रमेण प्रजानां सृष्टत्वात् प्रजापतित्वं पुरुषस्येत्यर्थः । केन साधनेन अन्नमर्यां प्रजां सृजति? इत्यत्र प्रजापतित्वमापन्नप्रजानां रेतःकार्यं हृदयम् । सर्वज्ञानाधरेयं बुद्धिः । तद्वृदयस्य रेतो मनो ज्ञानम् । मनसो रेतः चोदनालक्षणा वाक् । वाचो रेतः कर्म । “वाचा चोदितं कर्म क्रियते” इति “मनोवाक्प्रसूतं पाङ्गत्कं कर्म” इति च श्रुतेः, “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति मन्त्रवर्णाच्च । तदिदं हृदयाधारं शरीरं मनोवाक्प्रसूतकर्मणा कृतम् । तेनेदं विनाशि चलम् । तथापि हृयं पुरुषः शिरःपाण्यादिमान् प्रज्ञानलक्षणप्राणाख्यब्रह्मणः लोक्यते लोक्यतीति वा लोकः । स चायमिरामयोऽन्नमयो यस्माद्वीरामयोऽन्नमयस्तस्माद्विरणमयः । हिरण्यज्योतिरमृतं सोमस्य देवानामनामृतभूतत्वात् । यतस्तन्मयमनं अतो बाह्यपिण्डोऽयं हिरण्मयः कर्मकृतो ब्रह्मणो लोकः “यत्किञ्चिद्देतसोऽसृजत तदु सोमः”, “एतावद्वा इदमनं” इति च श्रुतेः । एवंविदः फलमाह—हिरण्मय इति । हिरण्मयो ह वै सोमात्मा एवासुष्मिन् स्वर्गे लोके संभवति सोमवदुपास्यो भवतीत्यर्थः । एवं यो वेद उपास्ते स हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिरण्मयत्वेन दद्वशे सोमवत् प्रियदर्शनो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हिरण्मयपुरुषस्य ब्रह्मेन्द्रप्राणादिवाच्यत्वम्

तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत
ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा
इत्यन्येषां पशूनाम् । तदूर्धव्यमुदसर्पता उरु अभवताम् । उरु
गृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवत् । उर्वेव मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुरोऽभवत् ।

उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षया उपासते हृदयं ब्रह्मेत्याहणयो वस्त्राहैव ता
३ इ । ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छ्रोऽश्रयत यच्छ्रोऽश्रयत तच्छ्रो-
ऽभवत्तच्छ्रसः शिरस्त्वम् । ता वा एताः शीर्षच्छ्रयः श्रिताश्श्रुः
श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः । श्रयन्तेऽस्मिच्छ्रयो य एवमेतच्छ्रसः
शिरस्त्वं वेद् । ता अहिमन्ताहमृक्थमस्म्युक्थमस्मीति ता
अब्रुवन् हन्तास्माच्छ्रीरादुत्क्रामाम तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं
पत्स्थिति तदुक्थं भविष्यतीति । वागुदकामदवदन्नश्चन पित्रन्नास्तैव
चक्षुस्दकामदपश्यन्नश्चन् पित्रन्नास्तैव श्रोत्रसुदकामदशृणवन्नश्चन
पित्रन्नास्तैव मन उत्क्रामन्मीलित इवाश्चन् पित्रन्नास्तैव प्राण
उदकामत्तप्राण उत्क्रान्तेऽपद्यते ।

तदशीर्यताशारीती ३ तच्छ्रीरमभवत्तच्छ्रीगम्य शरीरत्वम् ।
शीर्यते ह वा अस्य द्विष्ठन् पाप्मा भ्रातृव्यः परास्य द्विष्ठन् पाप्मा
भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद् । ता अहिमन्तेवाहमृक्थमस्म्यहमृक्थ-
मस्मीति ता अब्रुवन् हन्तेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्न
प्रपञ्च इदं शरीरसुत्यास्यति तदुक्थं भविष्यतीति । वाक् प्राविशद-
शयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविश-
दशयदेव प्राणः प्राविशत्तप्राणे प्रपञ्च उदतिष्ठदुक्थमभवत् । तदेन-
दुक्थां ३ प्राण एव । प्राण उक्थमित्येव विद्यान् । तं देवा अब्रुवन्
त्वमृक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमर्मीति ।
तदप्येतद्यष्णोक्तं त्वमस्माकं तव स्मसीति ॥ ४ ॥

प्राजापत्यरेतःसृष्टितो हिरण्मयः पुरुष उक्तः । तस्य ब्रह्मेन्द्रप्राणादिशब्द-
वाच्यतां स्फोरयितुमिदमाभ्यते—तमिति । यो हि ब्रह्मणो लोक इति प्रकृतोऽन्न-
मयः तं प्रपदाभ्यां चारभूताभ्यां प्रापयत । किं? तत्राह—ब्रह्मेति ।
प्राणाख्यब्रह्मणो ब्रृहत्वात् इदं शिरःपाण्यादिमन्तं पुरुषं यस्मात् प्रपदाभ्यां
पादाप्राभ्यां मस्तकपर्यन्तं प्रापयत, तस्मात् पदाग्रे प्रपद इति संवृत्ते । तस्मादेव
च लौकिकाः प्रपदे इत्याचक्षते । मनुष्यातिरिक्तपश्चानां चतुष्पदामध्यप्रभूतीनां
शकाः खुरा इत्याचक्षते इत्यनुष्ठयते । तत् ब्रह्म प्राणाख्यं प्रपदाभ्यां
प्रपन्नं सत् ऊर्ध्वमुदसर्पत् विषमिवोद्दत्वत् । यस्मात् ऊर्ध्वमुदसर्पत् ता
ऊरुशब्दवाच्यावभवताम् । तत् ब्रह्मोरुदेशं प्राप्य उरु विस्तीर्णं गृणीहि
प्रसन्नं विपुलच्छिदं कुर्वित्यब्रवीन् । इति ब्रह्मवचनात् तत् शरीरमध्यमुदरं
अभवत् । पुनस्तदुदारादूर्ध्वं उर्वेव विस्तीर्णतरमेव कुरु म इत्यब्रवीन् । तत्
एवोरो हृदयप्रदेशोऽभवत् । तस्य वैश्वानरब्रह्मणाधिष्ठितत्वात् तद्ब्रह्मेति
ब्रह्मदृष्ट्या शर्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्ष्या कृष्य उपासते । उदारादूर्ध्व-
प्रदेशं हृदयम् । तस्य ब्रह्मोपलब्धिवस्थानत्वेन तदेव ब्रह्मेति अरुणस्यापत्यानि
आरुणयः उपासत इत्यनुष्ठयते । ब्रह्मा हैवेत्यत्र ब्रह्मण्येवेति इडादेशो
एतद्वापूर्वं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मा हैव ब्रह्मण्येव ता इतः हृदयप्रदेशात् पुनरप्यूर्ध्वं
त्वेवोदसर्पत् । तदेतद्ब्रह्मोर्ध्वमुदम्य तच्छिरोऽश्रयत । तच्छिरसि हि
चक्षुरादिकरणानि तत्तद्वालके निक्षिप्य दर्शनादिव्यापारं कुर्वत् सत्तत्रास्ते ।
यस्मात् ब्रह्म तच्छिरोऽश्रयत ब्रह्माश्रयणात्तच्छिरोऽभवत् । एवं लोके तावत्
शिरसः शिरस्त्वं प्रसिद्धम् । तत्रयवृत्तयः काः? इत्यत आह—ता इति ।
ता वा एता वृत्तयः शीर्षन् शिरसि श्रिताः । श्रियः चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाक् प्राणः श्रयन्ते । प्राणानां श्रीहेतुत्वेन श्रयणात् श्रीत्वम् । यश्चिरसः
शिरस्त्वं वेदास्मिन् विदुषि श्रियः श्रयन्ते । श्रिय एकत्वेऽपि पश्चादिसाधन-
भेदेन बहुवचनं युक्तम् । यद्वा—चक्षुरादिवृत्तयो वा श्रीशब्देनोच्यन्ते ।
अस्मिन् पक्षे विषयग्रहणदक्षादक्षेन्द्रियत्वं विद्वद्विदुषोर्विशेषः । शरीराश्रय-
प्राणानां संकीर्णत्वेन तत्प्रविष्टब्रह्मनिर्धारणार्थमिदमुच्यते—ता इति । ताः

प्रकृताः चक्षुराद्याः अहिंसन्त स्पर्धी कृतवत्य इत्यर्थः । किं निमित्तम् ? इत्यत आह—अहमुक्थमस्यहमुक्थमस्मीति । अहमहं श्रेयान्नियर्थः । उक्थशब्दार्थो ब्रह्म । अत इदं विचार्यम् । तत्र चक्षुरादिश्रियः श्रेष्ठताया निष्पत्तिमपश्यत्यः वाङ्मात्रेणाहमुक्थमस्मीति प्राणमन्तरेणान्यममन्यन्त । तत्कथं ? हन्त वय-मस्मात् शरीरात् क्रमेणोत्क्रामाम । नोऽस्माकं मध्ये यस्मिन्नन्यतम् उत्क्रान्ते इदं शरीरं पत्स्यति पतिष्ठति तदिह श्रेष्ठत्वेनोक्त्वं भविष्यतीत्येव-मुक्त्वा तत्र वाक् प्रथममुदक्रामत् । ततो वाच्युत्क्रान्तायां अवदन् वचन-व्यापारमुकुर्वन्नभन् पिबन्नास्तेव । देहो यदि हि वागपेतं पतेत तदा वाक् उक्त्वान्तां भजेत् । न हि तदस्ति । वचनव्यापारमन्तरेण यथावत् देहस्य स्थितेः । समानमन्यत् । क्रमेण चक्षुरादिरुदक्रामत् । निमीलित इवात्र यथा अन्वश्चक्षुर्निमीलनोन्मीलनमात्रं कुर्वन् विषयविषयिविवेकमकुर्वन् आस्ते तथे-र्थः । स्वातिरिक्तकरणप्रामोत्क्रमणानन्तरं प्राण उदक्रामत् । तदिदं शरीरं अपवृत पतति । न हि केवलं पतितमेव । किन्तु तच्छरीरं अशीर्यत । विमुक्तसन्धिवन्धभावमगमत् । यस्मात् चेतनाशाली प्राणापगमतः अचेतनं भवतीत्यर्थः तस्मात् तच्छरीरमभवत् । यत् प्राणापगमे विशरणभावमापद्यते तस्मात् शरीरस्य शरीरत्वम् । प्राणयोगतः पुनः चेतनवत् भवतीति प्राणमाहात्म्यं यो वेद अस्य तस्य विद्युषः प्राणशरीराविवेकत्वेन केवलं शरीराभिमानलक्षणः पाप्मा पारलौकिकसंपदसहमानतो द्विष्टन् भ्रान्तुव्यः अत्यन्तानर्थयोजनात् न केवलं शीर्यत एव किन्त्वस्याभिमुखतः पराभवति । पुनस्ता वागादयः अहमुक्थमस्यहमुक्थमस्मीति अहिंसन्तः स्पर्धामकुवत्यः सत्यः ता अब्रुवन् । पुनः शरीरं प्रविशामेति । नः अस्माकं मध्ये यस्मिन् प्रपञ्चे प्रविष्टे तदिदं शरीरं चेतनवदुत्थास्यति तदुक्त्वं भविष्यतीति । एवं वदतां करणानां मध्ये वाक् प्राविशत् । तत्प्रवेशोऽपीदं शरीरं नोत्थितम् । सुषुप्तवत् अशयदेव पतितमेवास्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्रविष्टानि । तथापि पूर्ववत् अशयदेव” शरीरम् । ततः प्राणः प्राविशत् । तच्छरीरं प्रति प्राणे प्रपञ्चे प्रविष्टे सुसोत्थितवत् तच्छरीरमुदतिष्ठन् । यतः प्राणः

शरीरोत्थानहेतुः अतः तत्प्राणाख्यं ब्रह्म उक्थमभवत् । “उक्थसुक्थं वै प्रजा वदन्ति” इत्यत्र उक्थशब्दार्थः कः ? इति विचार्यमाणे प्राण एवोक्थशब्दार्थ इति निर्धारित इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् प्राणोऽहमुक्थमस्मीत्येवं विद्यात् इति पूर्ववत् । वागादयो देवाः तं उक्थत्वेन प्रस्तुतं प्राणं “प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं प्राणस्सर्वणि भूतानि” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन स्तुवन्तीत्याह— तमिति । उक्थत्वेन निर्धारितयाथात्म्यं तं प्राणं पराजिताः सन्तो वागादिदेवाः सार्वभौमं प्रति तद्विषयवर्तिराजानः करं प्रयच्छन्त इव अब्रुवन् । त्वमुक्थम-सि त्वमिदं सर्वमसि । किञ्च—यथा स्वामिनो भूत्याः तथा वयं स्मः भूत्या भवामः । तत्र रूपादिकल्पुपहरकत्वात् । त्वं अस्माकं भूत्यानां प्रभुरूपस्वाम्यसि । यत् ब्राह्मणेनोक्तं तद्विषया मन्त्रेणाप्युक्तं प्रकाशितम् । त्वमेव ह्यस्माकं स्थितिव्यापारकृत् । तत्र वयं प्रेष्याः स्मः । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य वागादिस्तुतिः

तं देवाः प्राणयन्त स प्रणीतः प्रातायत प्रातायीतीं ३

तत्प्रातरभवत्समागादितीं ३ तत्सायमभवद्हरेव प्राणो रात्रिरपानः । वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अद् उ आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भवति । एतद्वस्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन्वैदो न तस्येशो यं मह्यं न दद्युरिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदैतद्व तत् । अनीशानानि ह वा अस्मै भूतानि वलिं हरन्ति य एवं वेद । तत्सत्यं सत् इति प्राणः ति इत्यत्रं ग्रं इत्यसावादित्यस्तदेतत्त्विवृत्तिवृदिव वै चक्षुः शुक्रं कृष्णं कनीनिकेति । स यदि ह वा

अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य
सत्यत्वं वेद ॥ ९ ॥

पुनस्तं वागादयः स्तुन्वन्तीत्याह— तमिति । तं प्राणमेवानुसृत्य वागादयो
देवाः प्राणयन्त माहात्म्यं गतवन्तो वयमित्यर्थः । स हि प्राणो वागादिभिः
प्रभुत्वे प्रणीतः प्रार्थितः सन् स हि स्वामीव भूत्यान् देवान् पालयन्
प्रातायत प्रातःकालः अभवत् । वागादिलोकचेष्टामुपसंहृत्य स्वापस्थानं
प्रति समागादिति यत् तत् सायंकालः अभवत् । अहोरात्रयोः प्राणापान-
वृत्तिनिमित्तवेन अहरेव प्राणो रात्रिरपानः । प्राणापानवृत्तिभ्यां अहोरात्रादि-
कालात्मकः देवतात्मा च भवतीत्याह— वागिति । प्राणस्य या वाक्
सोऽग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं यदेतद्वागादीनामभिमान-
संस्थानं प्रहितां प्रगतानां वागादीनां संयोगः । स एष संयोग आत्मनो
भोगार्थमधिकृत्य भवतीत्यध्यात्ममिमा वागाद्यभिमानिन्यो देवता अद उ
आविः प्रकाशरूपं यदगन्यादि तदधिदैवतमित्येतत् तदुक्तं भवतीति
वक्ष्यमाणकृषिवाक्येन संबन्धः । कोऽसावृषिः ? इत्यत्र श्रुतिरेव देवता-
संयोगलक्षणमहमुक्थमस्मीति । वैशब्दो वृत्तानुस्मारकः । हिरण्यं ददातीति
हिरण्यदन् नाम्ना वा बिदस्यापत्यं वैद ऋषिस्सन् विद्वानाह । किमिति ?
न तस्येति । कथिदपि तस्य पदार्थजातस्य प्राणमृते भोक्तुं नेशो न समर्थो
भवति । प्राणात्मभूताय मह्यं पदार्थजातं केचिच्च दद्युस्ते स्थावरभावमीयुः ।
यद्वा— सर्वावस्थाय मह्यं पदार्थजातं के वा न दद्युः ? सर्वेऽपि दद्युरित्यर्थः ।
सर्वतः सर्वैरुपनीयमानभोगजातस्य अहमेव भोक्ता स्वामी । सर्वे मम बलिहारकाः ।
अत्र हेतुः प्रहितां वागादीनां मयि निविष्टं संयोगमध्यात्ममित्यहं वेद जानामि ।
यत एतद्व यथोक्तप्राणदर्शनं योऽन्योऽपि वेद तस्येतत्पत्फलम् । अस्मा एवंविदे
प्राणात्मभूताय अनीशानान्यस्वतन्त्राणि भूतानि सर्वाणि बलिमुपहारं हरन्ति
दिशनन्तीत्यर्थः । यत् पुरोक्तं अध्यात्ममधिदैवतं च तदेतत्सर्वमेकेन सत्य-
शब्देनोच्यते— सत्यमिति । यदेकया वाचा अभिव्याहियते तद्वि खलु

सत्यमिति विज्ञातुं युक्तं अनेकधा व्याहरणस्यासत्यत्वात् । किं पुनस्तदेकशब्दवाच्यं? तत्राह—सदिति । यत् पारमार्थिकं तदेव सत् “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतेः । प्राणगतहेयांशापाये प्राणस्य सन्मात्रत्वात् । स्वाज्ञजातमतीत्यन्नं—
अद्यतेऽति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ।

इति श्रुतेः । यं इत्यसावादित्यः सर्वात्मा । तत्र सच्छब्दयंशब्दवाच्यप्राणादित्यौ सत्पदवाच्यौ । मध्यस्थितकार इकारस्तु अनृतशब्दवाच्यः । तस्य उभयतः सत्येन छन्नत्वात् तदपि सत्यमेवेत्यत्र “तदेतत् व्यक्षरं सत्यं” इति, “सत् इत्येकमक्षरं ति इत्येकमक्षरं यं इत्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतस्मत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति” इति श्रुतेः । यस्मात् तदेवं सर्वं जगत् सत्यं त्रिवृदेव । नातोऽतिरिक्तं तदेतत् त्रिवृत्तवं चक्षुषीह प्रत्यक्षं दृश्यते । बाह्यान्तरन्तरालं सर्वमादित्यात्मकं सर्वं त्रिवृत् त्रिवृदिव । इवैशब्दौ अवधारणस्मरणार्थौ । तत् कथं चक्षुषित्रिवृत्तवं? तत्राह—शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति । चक्षुर्मध्ये यतेजः तच्छुक्लं प्राणस्वरूपम् । तत्परितो यत् कृष्णं तदनृताभिधानान्नरूपम् । तत्परितो या कनीनिका रोहितशुक्लमिश्रद्युतिः सैवान्यभिन्नादित्यरूपेति त्रिवृत्तम् । तदेतत् सत्यस्य सत्यत्वं यो वेद सोऽयं विद्वान् प्रमादेन यदि कदाचित् अनृतं बद्यत्पि तस्य ह वै विदुषः तदनृतं सत्यमेवोदितं भवति । अनृतदोषो नैनं हिनस्तीत्यर्थः । “नैनं विद्वांसमनृतं हिनस्ति” इति श्रुतेः । वागादिसमर्पितबलिमुक्र प्राण एव सत्यैकशब्दवाच्यो भवतीत्युपसंहृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य विभूत्यन्तराभिधानम्

तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामर्नी ३ सर्वं वाचाभिवदति । वहन्ति ह वा एनं तन्तिसंबद्धा य एवं वेद । तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री त्रिष्टुम्मांसमनुष्टुपस्त्रावान्यस्थि जगती पङ्किर्मज्जा प्राणो

बृहती स छन्दोमिश्छन्नो यच्छन्दोमिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्या-
चक्षते । छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणो यस्यां
कस्यांचिह्निशि कामयते य एवमेतच्छन्दसां छन्दस्त्वं वेद । तदुक्त-
मृषिणा । अपश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति ।
अनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशति । आ च परा च
पथिभिश्चरन्तमित्या च ह्येष परा च पथिभिश्चरति । स सधीचीः
स विष्णुचीर्वसान इति सधीचीश्च ह्येष विष्णुचीश्च वस्त इमा एव
दिशः । आवरीवर्ति मुवनेष्वन्तरित्येष ह्यन्तर्मुवनेष्वावरीवर्ति ।
अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरर्षालहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ।
अथो आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिरिति । सर्वं हीदं प्राणेनावृतम् ।
सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टव्यस्तव्यथायमाकाशः प्राणेन
बृहत्या विष्टव्य एवं सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्या
विष्टव्यानीत्येवं विद्यात् ॥ ६ ॥

पुनः प्राणस्य विभूत्यन्तराभिधित्सया इदमाभ्यते—तस्येति । तस्य
प्राणस्य वाक्करणं तन्तिरिव तन्तिर्यथा वत्सान् वभाति तन्तुभिः तथा
वाक्तन्तिः । तत्संभूतानि हि नामानि अभिधानानि । दामानीव दामानि तैः
नामभिः सर्वं जगदभिधेयभूतं अभिधानप्रकाश्यं दामभिः बद्रवत्समिव तदिदं
जगदस्य प्राणस्य वाचा तन्त्या दामस्थानीयनामभिः सर्वमशेषं सितं
बद्रम् । यस्माद्दामस्थानीयनाम्नि सर्वं बद्रं अभिधेयस्य अभिधानप्रकाश्यमान-
त्वात्, तस्मात् नामभिः दामभिः सर्वं सितमिति युक्तमुक्तम् । लोके सर्वं
वाचाभिवदतीति प्रसिद्धम् । ते अभिधानाभिधेयलक्षणनामरूपे प्राणस्य

ममात्मभूतेन हि मत्तोऽतिरिच्यते । एवं यो वेद तमेन एवंविदं वाक्तन्ति-
सम्बन्धा बहन्ति । राजान् प्रति बलिकरप्राणिन् इव स्वार्थं प्रापयन्तीर्यर्थः ।
यथा बाह्यनामरूपाभ्यामावृतस्सन् प्राणश्छन्न एवं प्राणस्थानीयबृहत्यपि इतरैः
छन्दोभिः छन्ना । तस्याः प्राणवत् व्यापकत्वात् सैव बृहती । अस्मिन् क्रतौ तस्यां
शस्यमानानां सर्वाणि छन्दांसि बृहत्यङ्गत्वेनोपात्तानि भवन्ति । यथा मुख्य-
प्राणेन नामरूपात्मकं जगद्व्याप्तं तथा बृहत्येत्याह—तस्येति । तस्य
बृहत्यात्मनः प्राणस्य पुरुषस्य लोमानीवोष्णिगलोमानि उष्णिक् सप्ताक्षरा ।
अष्टाक्षरा गायत्री त्वक् त्वचो लोमामन्तरत्वात् । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् मांसं
तस्य त्वचोऽभ्यन्तरत्वात् । अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा स्नावानि तस्य मांसाभ्यन्तर-
त्वात् । द्वादशाक्षरा जगती अस्थिं तस्य स्नावाभ्यन्तरत्वात् । दशाक्षरा
पङ्किर्मज्जा तस्या अस्थ्यन्तरत्वात् । सर्वभ्यन्तरत्वात् बृहती प्राणः
तस्याः प्राणत्वेन स्तुतत्वात् । सा हि षट्त्रिंशदक्षरा हि बृहती । षट्छन्दांस्या-
प्नोति । शरीरगतवातूनां छन्दस्त्वेन संस्तावे प्राणसंस्तवस्य विवक्षितत्वात् ।
सोऽयं प्राणो ब्रह्मसूत्रात्मनो ब्रह्मत्वप्रसिद्धेः । तस्येतत्था तु भूतछन्दोभिः
छन्नत्वात् । यदेवमयं प्राणः छन्दोभिः छन्नः तस्मात् शिष्ठाः छन्दां-
सीत्याक्षक्षते । यतो धात्वायमानेष्णिणादिछन्दांसि छादयन्ति गोपायन्य-
तश्छादनाच्छन्दसां छन्दस्त्वं यो वेद तमेनमेवंविदं छन्दांसि छादयन्ति
पापात् कर्मणो रक्षन्ति । यस्यां कस्यांचिद्दिशि पापं कर्म कर्तुं कामयते वर्म-
स्थानानि योद्देव छन्दांस्येन रक्षन्तीति विद्याफलमेतदुक्तम् । प्राणाख्यं वस्तु
ऋषिणा मन्त्रेणाप्युक्तं प्रकाशितम् । प्राणात्मदर्शनेऽवस्थितो दीर्घतपा नाम
ऋषिरेव मन्त्रं दर्शन् । स कीदृशः? इत्यत आह—अपश्यमिति । गोपां
गोपायितारं प्राणमपश्यं अदर्शम् । कथं भूतम्? इत्यत्र वागादिकरणप्रामोपरमो
हि स्वापः । तत्र नीचैर्वागादिभिः अनिपद्यमानं अनस्तमितस्वभावं “य
एष सुसेषु जागर्ति” इति श्रुतेः । सर्वप्राणयुपकाराय स्वसदनहृदेशादर्वाक्
भूतनाडीसुषिरपथिभिः आ च आचरन्तं स्वाँल्योर्ध्वगैः तिर्यग्भूतैश्च नाडी-
सुषिरपथिभिः मार्गैश्च परा च परा चरन्तं अनेकधा गच्छन्तम् । एवंभूतो

यः प्राणः सर्वा दिशोऽन्तर्यामिरुपेण ध्रियमाणस्सन्नश्चतीति स सधीचीः सधीचीः तथा ध्रियमाणः सन् सर्वा दिशो विष्वद्गच्छतीति स विषूचीः भुवनेष्वन्तर्मध्ये मणिषु सूत्रमिव वसानस्सन् आसमन्तात् वरीवर्ति । सूत्रात्मना सदा वर्तत इत्येवंमहिमा यस्तमहं अपश्यं इति दीर्घतपसा दृष्टेऽयं मन्त्रः । यद्वा—पूर्वादिदिशः सधीच्यः आग्रेयादिदिशो विषूच्यक्ष्य ताः सधीचीर्विषूचीश्च दिशः प्रत्यधिदेवतात्मना वसानो वस्ते शिष्टं समानम् । अन्येनापि मन्त्रेण तमेतं प्राणं स्तौति—अप्रक्षितमिति । गोपामित्यादिपदं ब्राह्मणं व्याचष्टे—एष वै प्राणो गोपा इति । प्राणस्य गोप्तृत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । अनिपद्यमानमिति स्वापादौ वागादिकरणप्रामेण विलयमनिपद्यमानं अवस्थात्रयेष्येकरुपेण तिष्ठन्त-मित्यर्थः । पादादिमस्तकान्तगतनाडीसुषिरपथिभिः आ च परा च मार्गेश्वरन्तं ससधीचीस्सविषूचीः दिश अधिदेवतात्मना वसानः भुवनेष्वन्तरावरीवर्ति अन्तर्यामिरुपेण सदा वर्तत इत्यर्थः । हे इन्द्र प्राण ! प्राणापानायमान-दक्षिणोत्तरहस्तयोः अप्रक्षितं अप्रक्षीणं सर्वप्राणिजीवनलक्षणकर्मफलात्मकं वसु धनं विभर्षि धारयसि । किञ्च स्वेतरैरधालहमप्रसाद्यं सहो बलं तवैवास्ति । तेनेदं जगद्वारयितुं उत्सहस इत्यर्थः । किञ्च स्वात्मनस्तन्त्रिव तनौ श्रुतो श्रवणज्ञानं दधे धारयसि ज्ञानस्य त्वदाश्रयत्वात् । “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इति श्रुतेः । किञ्च अवतासः अवता अवटा नृत्तरंगनटा इवावृतासः आवृताः । न कर्तृभिरित्यत्र नकारो न निषेधार्थः । किन्तु नकारस्योपरि उपचारादुपमार्थः । यथा अवटे बिले निधि निक्षिप्य कर्तृभिः पाषाणादिना तत् बिलमाच्छादयते तथा ते तनूषु निधिस्थानीयाः क्रतवः सङ्कल्पज्ञानानि च स्वाज्ञानवृत्तिभिरावृताः तिष्ठन्ति । क्रतवो यज्ञविशेषा वा “अयं वै यज्ञो योऽयं पवते” इति श्रुतेः । किञ्च भूरयोऽनेके बहवो ज्ञानभेदाः त्वय्येव वर्तन्ते । अतस्त्वं सर्वज्ञोऽसीर्यर्थः । ब्राह्मणमावृतास इत्येकपदमेव व्याचष्टे । यथा सोऽयमाकाशः बृहत्या बृहतीछन्दोरुपेण प्राणेन विष्टब्धो व्याप्तः तथा ज्ञानकर्मफलात्मकमिदं जगत् प्राणेनावृतं व्याप्तम् । एवं जीवाविष्टसर्वाणि भूतांन्यापिपीलिकाभ्यः पिपीलिकादिभिः सह बृहत्या प्राणेन मया विष्टब्धा-

नीत्येवं विद्यात् । प्रकृतो विधिस्सर्वत्रानूद्यते । “अहमुक्थमस्मि” । इत्येव विद्यादिति ॥ ६ ॥

ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषस्य सर्वसुष्ठिः

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । वाचा सृष्टौ पृथिवी चाश्चिक्षास्यामोषधयो जायन्तेऽश्चिरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरते-त्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाश्चिक्ष । यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाश्चेत्य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद । प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु शृणवन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यन्तेऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद ॥

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ॥

ओत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायतीं ३ दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान् विचिनोति पुण्याय

कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु
दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावलोको
जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां
श्रोत्रस्य विभूतिं वेद । मनसा सृष्टा आपश्च वस्तुश्चापो हास्मै
श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे वस्तुऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते
मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वस्तुश्च यावदन्वापो यावदनु वस्तु-
स्तावानस्य लोको भवति नास्य तावलोको जीर्यते यावदेतेषां न
जीर्यतेऽपां च वस्तुस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ ७ ॥

“आत्मा वा इदमेकं एवाप्न आसीत्” इत्यतः प्राक् प्राणविषयमेव हि
दर्शनम् । तत्रानेकगुणफलसम्बन्धो मन्दानामनेकदर्शनभ्रान्तिकारणम् । यत्र
वागग्न्यादीनां संयोगोऽध्यात्मसम्बन्धो निविष्ट उक्तः । तत्कारणभ्रान्ति-
निराकरणाय सर्वे प्राणविभूतिरेवेति आम्रायते इत्याह—अथेति । अथ प्राणस्य
बृहतीछन्दःस्वरूपकथनानन्तरं यतस्सर्वे मुख्यप्राणायतं अतोऽस्य ज्ञानकर्मानि-
कृतस्य पुरुषस्य प्रजापतेः विभूतयो विस्तराः अग्न्यादयो देवताः तेषां
ज्ञानकर्मभ्यां सृष्टत्वात् । कारणे हि कार्यं भवति । तस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्म-
संस्कारतः कारणभूतया वाचा पृथिवी चामिश्र सृष्टौ । स्वपित्र्यं ताभ्यां
किं कृतम्? इत्यत्र अस्यां पृथिव्यामोषधयो जायन्ते । ता एना ओपययः
भक्ष्यभोज्यादिरूपेणाग्निः पक्वं कुर्वन् स्वदयति स्वादुकुक्षाः कर्गतांश्चर्थः ।
ततिपतृभावमापनवाक् तु स्वादुतरमिदमाहरतेदमाहरतेत्याहृदयं संभक्ष्य तृती-
मेति । एवं ओषधिपक्तुक्रिययंतौ पृथिव्यमी वाचं स्वपितरं परिचरतः
सेवां कुर्वते इत्यर्थः । मदीयवाग्निविभूतिविस्तररूपौ पृथिव्यमी इत्येवं एतां
वाचो विभूतिं यो वेद तद्विषाफलमुच्यते । यावदनु पृथिवी यावदन्वप्रियं
सद्गूपेण वर्तते तावानस्य विदुषो लोको भवति । तावदस्यात्मा तद्वोगतृतिमेत्य

वर्तते । नास्य तावल्लोको जीर्यते । न हि क्षीयते । कियन्तं कालम् ? यावदेतयोः पृथिव्यगन्योः स्वरूपं जीर्यते तावदित्यर्थः । अन्तरिक्षं च वायुश्च प्राणेन सृष्टौ तौ पितुर्हितं किं कुर्वते ? इत्यत्र अन्तरिक्षं लक्षयित्वा खलु पितरश्चरन्ति । तथान्तरिक्षमालक्ष्य शृणवन्ति । न हि मूर्तद्रव्येण निरुद्धसासन्तः सर्वतश्चरन्ति शृणवन्ति वा । अस्मै स्वपित्रे वायुः पुण्यं गन्धमावहति । अपुण्यमपि गन्धमावहतीति चेन्न ; गन्धसामान्यस्य पुण्य-रूपत्वात् । प्राणस्यामूर्तत्वेन पुण्यं पुण्यसम्बन्धवैरल्याच्च । एवं अन्तरिक्षवायू प्राणं पितरं प्रत्युपकुर्वते । उक्तार्थमन्यत् । द्यौश्चादित्यश्च चक्षुषा सृष्टौ तौ स्वपित्रे द्यौर्ह वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छति । आदित्योऽस्य चक्षुषो रूपोपलब्धये ज्योतिरेव प्रकाशः तमुपकारं करोति । अन्यदुक्तार्थम् । दिशश्च चन्द्रमाश्च श्रोत्रेण सृष्टाः दिग्भ्यः समुत्थितभोगाः स्वपितरं आयान्ति । तदुक्तशब्दान् शृणोति । चन्द्रमा अस्मै पुण्याय कर्मणे पूर्वपक्षापरपक्षान् विचिनोति स्वकलावृद्धिक्षयतो विभागं करोतीत्यर्थः । दिशश्च चन्द्रमाश्चैवं श्रोत्रं पितरं परिचरन्तीत्याद्युक्तार्थम् । आपश्च वरुणश्च मनसा सृष्टाः । आपो हास्मै पित्रे पुण्यकर्मश्रद्धां सञ्चमन्ते । वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधार अस्य प्रजां नीरोगां धर्मयुक्तां करोति । एवमापश्च वरुणश्च पुण्यश्रद्धोत्पादनप्रजारक्षणाभ्यां पितरमुपकुर्वन्तीत्यादि समानमन्यत् ॥ ७ ॥

सर्वसुर्वैर्मूलनिर्धारणम्

आपा ३ इत्याप इति तदिदमाप एवेदं वै मूलमदस्तूलमयं पितैते पुत्रा यत्र ह क च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भवति । एतद्वास्त वै तद्विद्रानाह महिदास ऐतरेय अहं मां देवेभ्यो वेद ओ महेवान्वेदेतः प्रदाना ह्येत इतः संभूता इति । स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरित्याचक्षते । गिरति ह वै द्विषन्तं पाप्मानं आतृव्यं परास्य द्विषन्

पाप्मा भातृव्यो भवति य एवं वेद । स एषोऽप्सु स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च । तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चकिरे ते बभूवुस्त-साद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्नसिति । अभूतिरित्यसुरास्ते ह पराब्रह्मवृः । भवत्यात्मना परास्य द्विष्ठन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद । स एष मृत्युश्चैवामृतं च । तदुक्तमृषिणा । अपाङ् प्राङ्गेति स्वधया गृहीत इत्यपानेन ह्यर्यं यतः प्राणो न पराङ्भवति । अमत्यें मत्येना सयोनिरित्येतेन हीदं सर्वं सयोनि मत्यानि हीमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिकियुर्न निचिकियुरन्यमिति निचिन्वन्ति हैवेमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । अमृतो ह वा अमृष्मिन् लोके संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दद्वशे य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषस्य सर्वसुष्टित्वमभिहितम् । किमुपादाय सर्वं सृजति ? इत्यत्र तन्मूलनिर्दिधारयिष्यथा इदमाम्रायत इत्याह—आपा इति । “आपो वा इदमासन् सलिलमेव । स प्रजापतिरेकः पुञ्करपर्णे समभवत । तस्यान्तर्मनसि कामस्समपद्यत इदं सृजेयमिति” इति श्रुत्यनुरोधेनादावन्तेचाच्चाहृल्याजगत अपामेव कारणत्वम् । स्त्रष्टुकामोऽयं प्रजापतिः सुष्टुप्यादानन्तवेन या अवापत ता एवाप आप इति प्रस्तूपन्ते तदोपादानान्तरासंभवात् । तदिदं जगत् आप एव । अबतिरिक्तेतराणि भूतानि यद्यपि विद्यन्ते तथापि अद्भूयस्त्वेनाप एवेह जगदादित्वेन निश्चीयन्ते । इतरभूतानि कनीयांसि । आप एव भूयस्यः । लोके तावत् कनीयसामपेक्ष्य आरम्भकत्वं भूयसः प्रसिद्धम् । तस्मादाप एव जगतो मूलं उपादानकारणं इत्यर्थः । अदस्त्तत्पृथिव्यग्निवाच्चादिलक्षणं तूलमयं

कर्मज्ञानाधिकृतोऽन्नमयः पुरुषः पिता । एते पृथिव्यादयः पुत्राः । विभूतिखण्डे
तथा व्याख्यातत्वात् । यत्र ह क च पुत्रस्य यद्वस्तु स्वात्मभूतं तथा
पितुरपि भवति । पुत्रस्य पितुरात्मभूतत्वात् “आत्मा वै पुत्र नामासि” इति
श्रुतेः । लोके यत् पितुः स्वं तत् पुत्रस्येति प्रसिद्धम् । तथेहापि यत्
पुरुषस्य स्वं तत् पृथिव्यग्राहादीनामध्यात्माधिदैवात्मकपितापुत्रयोरेकत्वं यावदनु-
पृथिवीत्यादिना व्याख्यातम् । एतदुक्तं भवति—देवेभ्यो देवैस्सहैकत्वे-
नात्मानं मामहं वेदेति । नामतो महिदास ऐतरस्यापत्यं ऐतरेयः एतद्व स्म
वै पितृपुत्रयोरेकत्वं यत्तद्विद्वानाह । किं वेद ? इत्यत आह—ओ मदिति ।
आ उ मत् ओ मत् मत्तो मया सहैकत्वेन देवान्वेद । इतोऽस्मादध्यात्मं
कर्तृप्रयुक्तचरुपुरोडाशादिकमेषां देवानां ते प्रदानास्तस्मादेते हि देवाः पित्रा
जातकर्मादितः पुत्रा इव सम्भूताः । तस्मात् “मूलमदस्तूलम्” इति सम च
देवानां चैकत्वं यदुक्तं तद्युक्तमेवेत्यर्थः । एवमितो यदेवानां सोमाज्यापः-
पश्चादि संप्रदीयते तस्मादब्बाहुल्यादप्त्वमग्निहोत्रादिकर्म तत्साधनत्वेन जगतो
मूलमित्यवधृतम् । अतो जगत्कारणमाप एवेत्युक्तम् । यत्पुरुषस्य प्रजापतित्व-
निरूपणप्रसङ्गतः अप्साधनं कर्म पुरुषनिर्वर्त्यमित्युक्तमेतत्सर्वं प्राणस्यैव
गुणविस्तारः । लोके यद्यत्कार्यं कारणं वास्ति तत्तत्सर्वं प्राण एव ।
प्राणातिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् । यस्मादेवं तस्मात् सोऽयं प्राणो ब्रह्मोक्थ-
मेव । तस्य ब्रह्म्यात्मकत्वात् । तदुपलब्धिकारणं किम् ? इत्यत आह—
स इति । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इतीन्द्रियसमुदाय एष गिरिरिव
गिरिः । यथा गिरिरुदकरत्नादीनुद्विरति तथा चक्षुरादीन्द्रियगिरिपि परापर-
ब्रह्मोद्विरणात् गिरिरित्याचक्षते शिष्टाः । चक्षुरादिव्यापारप्रसक्तबाह्यदृष्टिलोको
ब्रह्म न लभते । यस्त्वन्दियव्यापारमुत्सृज्य तजपाप्मानमात्मनो द्विषन्तं
भ्रान्तव्यं गिरति विनाशयति सोऽयं ब्रह्म वेद । अनुरूपमेवास्य विद्याफलम् ।
अस्मिन् प्रकरणे प्राणस्योपास्यत्वात् तत्सुतिरियमारभ्यते—स एष इति । स
एषोऽप्मु तिष्ठन्प्राणिनां जीवनरूपो भवति स एष प्राणः प्रस्तुतः । यस्तु
स्वानामस्वानां भूत्यभूतिहेतुर्भवति स एष प्राणो भूतिश्चाभूतिश्च भवति ।

प्राणवतो हि भूतिरुपपद्यते नाप्राणवतः । तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे । भूतिगुणोपासनात् ते देवा भूतिवद्वान्ति । यस्माद्भूतिगुणवानसो प्राणस्त-स्माद्वाप्येतर्हि एतस्मिन्नपि काले सुप्तः पुरुषो भूर्भूरित्येव शब्दानुकरणं कुर्वन् भूतिगुणत्वमात्मनो दर्शयन्निव प्रश्नसिति । प्राणोत्क्रमणे अभूरभूतिहेतुत्वाद्भूतिलोके प्रसिद्धा । अतोऽभूतिरित्यसुरा उपासाशक्रिरे । तेन हि ते परावभूतुः । तस्माद्भूतिगुणवान् प्राणः । उपास्यो हि भूतिगुण एवाहं प्राणोऽस्मीति यो वेद उपास्ते तस्यतद्विद्याफलम् । एतद्भूतिगुणत्वप्राणो भवति । तस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्योऽसुरवत् परा भवति । किञ्च स्वोक्रमणानुक्रमणाभ्यां स एष प्राणो मृत्युश्चैवामृतं च । तदुक्तमृषिणा अपानवृत्त्या मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन् अपाडेत्यधो गच्छति । तथा प्राङ् प्राणवृत्त्या प्राणित्यवति । एवं प्राणापानवृत्तिभ्यां लोकस्य जीवनं कुर्वन्नास्ते शर्गरित्यित्यर्थः । तस्य स्थितिः किञ्चिबन्धना? इत्यत आह—स्वधयेति । अस्मच्छारीरं स्वधया अन्नेन गृहीतो वन्धः । कोऽसौ? दाम्ना वत्सवत्प्राणः । तस्याद्वानप्राहकमपानशब्दवाच्यं स्थितिकारणं भवतीत्येतदर्थं ब्राक्षणमाह—अपानेनेति । अपानेन तदगृहीतान्नादिना प्राणो न पराङ् भवति । शर्गांश्चक्त्वा न हि गच्छतीत्यर्थः । अमरणवर्धमत्वाद्यममर्त्यः प्राणो मत्येन शर्गणावृतः । प्राणशरीरयोः स्याननिवन्धनो योनिरक्षम् । तेन सह यस्मादिदं शर्गरजातं सर्वं सयोनिरिति । तत्र मत्यानि हीमानि शरीराणि । असृतेषां प्राणदेवतेति । तास्तौ शरीरप्राणौ शश्वन्ताशश्वन्तौ नियसहभूतप्राणेन शरीरस्य शश्वदिव भातत्वात् । विपूचीनाविपूचीनो परिणामे विरुद्धं भजन्तौ । वियन्तावियन्तौ विश्लेषवन्तौ । तत्र शर्गरमधो याति । तस्य मर्त्यत्वात् । प्राणस्यामृतत्वात् स ह्यार्थं याति । नन्वन्यं देहं चिक्युसूपचितवन्तः वर्धितवन्तः न निचिक्युः न वर्धितवन्तः देवाः । अन्नयोगायां गाभ्यामित्यर्थः । प्राणन्तु शरीरम्योऽन्यं निचिन्वन्तीत्युक्तार्थम् । ब्राक्षणमाह—हैवेति । हैवेमानि शरीराणि मत्यानि । तद्विपरीतप्राणस्य निलचतन्यत्वाद-मृतैवैषा प्राणदेवता । इत्थंभूता प्राणदेवतास्मीति यो वेद तद्विद्याफलं

विद्वानितो मर्त्यलोकात्प्रेत्यामुष्मिन् हिरण्यगर्भलोकेऽमृतो भवति । मुख्यप्राण एवासौ भवति । तथायं सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे सर्वभूतात्मत्वेन दृश्यत इत्यर्थः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

प्राणसम्पत्या सर्वसम्पत्त्वम्

एष इमं लोकमध्यार्चत् पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत् प्राणो ह्येष य एष तपति शतं वर्षाण्यम्भ्यार्चत् तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुधो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यम्भ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनः तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किंच स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किंच तस्मान्माध्यमास्तसान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदस्स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्मादगृत्समदस्तसादगृत्समद इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच तस्माद्विश्वामित्रः तसाद्विश्वामित्र इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तदेवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तं यदेवा अब्रुवन्नयं वै नः

सर्वेषां वाम इति तस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेव इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । य इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किंच स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किंच तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् ॥ १ ॥

यः सर्वात्मकः प्राणः सोऽहमुक्थमस्मीति विद्यादिति कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः प्रजापतिरवधृतः । अत्र च महाब्रताख्यक्रतौ तु बृहतीसहस्रं प्रतिपिपादयिषितम् । तस्मिंश्च क्रतौ संपद्यमाने वत्सरसहस्रान्तं कर्म संपादितं भवति । न हि सहस्रायुषोऽभावे तत्कर्म कर्तुं शक्यम् । न चाल्पायुषस्तस्मिन्क्रतावधिकारोऽस्ति । कथं पुनर्बृहतीसहस्रनिष्पत्या सहस्रसंवत्सरनिर्वर्त्ये कर्म संपन्नं भवति ? इति चेन ; बृहतीसहस्रस्य पुरुषायुस्सम्मितत्वात् । तथा च वक्ष्यति—“षट्ट्रिंशतमक्षराणां शतानि भवन्ति । तावन्ति पुरुषायुषोऽहां सहस्राणि भवन्ति” इति । प्राणस्य बृहतीसहस्रपत्वात् बृहतीसहस्रे संपन्ने प्राणसम्पत्तिर्भवति । कर्मज्ञभूतोऽयमहोरात्रादिः कालः “अहरेव प्राणो रात्रिपानः” इत्युक्त्वात् । कर्तृमन्वक्रियाफलानां प्राणव्यतिरेकेणाभावात् । प्राणसम्पत्या सर्वं सम्पन्नं भवतीत्यादिप्रकटनाय द्वितीयाध्याय आरभ्यते—एष इत्यादिना । यः प्रकृतस्स एष प्राण इमं शिरःपाण्यादिलक्षणं पुरुषमध्यार्चदभितः प्रविष्ट इत्यर्थः । उक्तं चेतत् “तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत” इति । केन रूपेण ? इत्यत आह—पुरुषरूपेणेति । कोऽसौ ? तत्र य एषोऽसावादित्यस्तपति । प्राणादित्ययोरेकत्वात् । प्राणो वाव प्राण एव तदभ्यार्चत् । यस्मात्प्राणो हि सविता य एष तपति तस्मात्प्राणकर्तृक एव प्रवेशः । एवं चेत “प्राणो वा अहमस्म्युषे तद्योऽहम्” इत्यादिवक्ष्यमाणमुपपन्नं भवेत् । तमिमं पिण्डं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत् । तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति । आयुष इत्यत्र आयूषीत्यर्थः । यस्माच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्स्माच्छतर्चिनः ऋष्यनुक्रमणे प्रथमण्डलदृश ऋषयः शतर्चिन इति प्रसिद्धाः । तान् मण्डलदृश ऋषीन् शतर्चिन इत्याचक्षते । एवमेव प्राणं सन्तं न ह्यप्राणस्य मन्त्रदर्शनमुपपद्यते ।

स एष प्राण क्षषिशरीरः सन् शतं वर्षाण्यभ्यार्चत् । शतर्चिशब्दवाच्यो हि
मुनिपूर्गः प्रथममण्डलसंस्थमन्त्रानेवं दर्दशं । उत्तरत्राज्येवमेव योज्यम् ।
तस्माद्ब्रह्मैव सर्वमन्त्राणामृषिः । स हि प्राण इदं सर्वं मध्यतो दधे
खात्ममध्ये धृतवान् । यदिदं किञ्च यस्मादेवं धृतवान् तस्मान्माध्यमा क्षण्यः ।
द्वितीयमण्डलगृष्णभूतप्राणस्य माध्यमा इति नित्यबहुवचनम् । त एव शब्दो
दाधरेतिवत् । केचित्तु मध्यमण्डलद्रष्टारो माध्यमा इत्युच्यन्ते । तेषां
बहुत्वात् । विशेषपक्षस्तु प्रथमोक्तं एव । इतरपक्षे तु क्षुद्रसूक्तमहासूक्तानां
पावमान्यत्वं सामान्यम् । समानमन्यत् । प्राणो वै गृत्सः स्वापकाले
वागादीनां गिरणात् । रेतोविसगदिः मदहेतुत्वादपानो मदः स यत्प्राण इत्यादि
पूर्ववत् । तस्य प्राणस्येदं भोज्यजातं सर्वं मित्रं स्वस्थितिहेतुत्वात् ।
स्वभोज्यविश्वमित्रः सन् विश्वामित्र उच्यते प्राणः । तमेतमेव सन्तं देवा
वागादयः तेन पराजिताः पूजयन्तः सन्तोऽब्रुवन् । अयं नः सर्वेषामस्माकं
वासो देवानाभिति । यस्माद्बूनीयस्तस्माद्ब्रामदेवः प्राण उच्यते । स हि
प्राणो यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं प्राणिजातं सर्वं खात्मप्रतीपञ्च पापमनोऽनर्थ-
रूपादत्रायत पालितवान् । तस्मादत्रयः प्राण उच्यते ॥ १ ॥

प्राणस्य सर्वात्मकत्वम्

एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजः ता एष बिभर्ति
यत् बिभर्ति तस्माद्ब्रद्वाजः तस्माद्ब्रद्वाज इत्याचक्षते एतमेव
सन्तम् । तं देवा अब्रुवन् अयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तं
यदेवा अब्रुवन् अयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्ब्रसिष्ठः
तस्माद्ब्रसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं अभिप्रागाद्य-
दिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रगाधास्त-

स्मात्प्रगाधा इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं अभ्यपवयत् यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभ्यपवयत् यदिदं किञ्च तस्मात्पाव-मान्यस्तस्मात्पावमान्य इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । सोऽब्रीदि-हमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदिति ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन् महासूक्ताश्च तस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात् क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । सूक्तं बतावोचते ति तत्सूक्तमभवत् तस्मात्सूक्तं सूक्तमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् । एष वा क्रिगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्माद्वक्त तस्माद्विगित्याचक्षते एतमेव सन्तम् । एष वा अर्धेच एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत स यदेतत् सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । एष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि स यदिमानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षते एतमेव सन्तम् । एष वा अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् । ता वा एताः सर्वा क्रचः सर्वे देवाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण क्रच इत्येव विद्यात् ॥ २ ॥

किंच एष उ एव प्राणो विश्रद्वाजः प्रजा वै वाजः अन्नभूतत्वात् । स्वात्मप्रवेशनेन ता एष विभर्ति । प्रजाभूतवाजस्य भरणात्प्राणो भरद्वाजः । पूर्ववत्तं देवा अब्रुवन् । अयं प्राणो नः सर्वेषां वसिष्ठो वसुतमो वसुमत्तमो

वा । यस्माद्विसिष्ठ इत्यं देवैरुक्तः तस्माद्विसिष्ठः प्राणः । सोऽयं प्राणः स्वाभिप्रवेशनेदं सर्वमभिप्रागात्प्रकर्षेण गतवान् यस्मात्स्मात्प्रगाधाः प्राणः । सोऽयं प्राण इदं सर्वं अभ्याभिमुख्येन पवयत् सर्वस्य पावनात्पावमान्यः प्राणः । तदभेदेन क्रषिनिर्देशप्रकरणात् स हि प्राणः सर्वप्राणिशारीरेषु आत्माने पश्यन् इदमब्रवीत् । किम्? इत्यत्र प्राणोऽहमिदं सर्वमसानि भवानीति । किञ्च तदिदं यच्च क्षुद्रं क्रिमिकीटादि यच्च महन्मनुष्यादि तस्मात्स प्राणः क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च । तत्र तत्र तत्राम्बा क्रषिरप्याचक्षते । यस्मादेवं तस्मात्सर्वमन्वाणां प्राण एव द्रष्टा । न केवलमृषय एव प्राणः किन्तु मन्त्राश्च सूक्तादिरूपाः । कथं तत्? इत्यत्र शोभनमुक्तं सूक्तम् । वतेयनुकम्पां कुर्वन् वागादिस्तुतिमवोचत् उक्तवन्तो यूथमित्युक्तवान् । तस्मात्तसूक्तमभवत् । प्राणः मन्त्राद्याकरेण परिणत इत्यर्थः । तस्मान्मन्वपटलं सूक्तमित्याचक्षते एतमेव प्राणं सन्तम् । सूक्तवयवभूता क्रगप्येष प्राणः । एष हि सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्थायाच्चत गतवान् । तस्मादर्चनाद्वैरेष प्राणो मन्त्रोप्येष एवार्धच्चः । यस्मात्सर्वेभ्योऽर्थेभ्यः स्थानेभ्योऽर्चतेत्युक्तार्थमेतत् । अर्देभ्योऽर्चनादर्धच्चः । प्राणमेव सन्तर्मर्धच्च इत्याचक्षते । पदपादयोस्तुल्यत्वात्समानं निर्वचनम् । एष वै पदं पादः । पदं च प्राण एव । यस्मादेव हीमानि आत्मभावेन पादि अगच्छत तस्मात्पदं प्राणः । प्राणमेव सन्तं पदमाचक्षते । एष वै प्राणोऽक्षरं वर्णो वा । यस्मादेव सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्थय फलसाधनरूपेण क्षरति भूतानि न चैनं प्राणमतीय क्षरन्ति भूतानि । तावत्प्राणमतीय न प्रयच्छन्तीर्थः । “प्राणः प्राणाय ददाति” इति श्रुतेः । तस्मादक्षरवर्णस्वरूपेण सन्तमक्षरमित्याचक्षते । ता वा एताः सूक्तादिरूपाः सर्वा क्रच उक्ताः सर्वे वेदाः । सर्वे ध्वन्यात्मका घोषाः । न हि घोषवन्तो वर्णाः सर्वशब्दराशोः प्राणत्वेन विवक्षितत्वात् । एकैव व्याहृतिः व्याहरणस्यैकत्वात् । एकेन प्राणपदेन सर्वमभिहितं भवतीत्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मात् प्राण क्रच एव विद्याद्विजानीयात् । उक्तानुकोपलक्षणार्थमृग्ग्रहणम् । यत एवमतस्सर्वं प्राण इत्येवं विद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

बृहतीसहस्रसम्पत्या पुरुषनिर्वर्त्यकर्मसम्पत्तिः

विश्वामित्रं ह्येतद्दहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषसाद् स
हात्रमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं
धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच क्रषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा
क्रषे तृतीयं शंसेति सहात्रमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस
तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच क्रषे प्रियं वै मे
धामोपागाः स वा क्रषे तृतीयं शंसेति स हात्रमित्येवाभिव्याहृत्य
बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच
क्रषे प्रियं वै मे धामोपागां वरं ते ददामीति स होवाच त्वामेव
विजानीयामिति तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं
प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण
सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष
तपन्नेवास्मीति होवाच ॥ ३ ॥

यद्यपि प्राणत्वेन सर्वा ऋचो वेदितव्याः तथापि प्राणस्य बृहत्यात्म-
कत्वात्तद्बृहतीसहस्रे संपन्ने यत्पुरुषायुसमितत्वेन पुरुषनिर्वर्त्य कर्मजातं
संपन्नं भवतीत्येतत्प्रदर्शनार्थमिदमारभ्यते— विश्वामित्रं हीति । कस्यचिद्यजमानस्य
महाब्रताख्ये क्रतौ बृहतीसहस्रं शंसिष्यामीत्युपक्रामन्तं विश्वामित्रमृषिमिन्द्रः
समीपमुपनिषसाद् प्रभुत्सितो भोजयितुः समीपमिवोपनिषिट्वान् । स च
विश्वामित्रो होता इयं त्रिचाशीतिरिन्द्रस्यान्नमिति मनसाभिव्याहृत्य सङ्कल्प्य
बृहतीसहस्रैकदेशप्रथमत्रिचाशीति शशंस शंसित्वान् । तेनान्नाभिष्यानयुक्त-
त्रिचाशीतिंशंसनेनेन्द्रस्य प्रियं धाम प्रियं स्थानं उपेयाय विश्वामित्र उप-
गत्वान् । अन्नदस्य भोक्तुः प्रीतिभाजनत्वात् । स हेन्द्रो विश्वामित्रं

प्रति प्रीतः सन् उवाच । किमिति ? हे ऋषे ! ममेष्टं धामोपागा
उपगतवानसि । स त्वं हे ऋषे ! द्वितीयं त्रिचाशितिलक्षणं ममान्नं शंसेति
स हात्रमित्याद्युक्तार्थमेतत् । इन्द्रनियोगमन्तरेणापि बृहतीसहस्रसंपादनाय त्रिचा-
शीतयः शंस्यन्त इति चेत्तथापि द्वितीयं तृतीयं शंसेति नियोगरूपं वचन-
मन्नाभिधानकर्तव्यतास्तुतिपरम् । यथा लोके भुज्ञाने इष्टव्यज्ञनप्राप्तौ द्वितीयं
तृतीयं प्रयच्छेत्युक्तिस्तथा इन्द्रतुष्ठिकरात्रिचाशीतय इति स्तूयन्ते । एवं
त्रिवारदर्शनेन तुष्टेन्द्रस्तं विश्वामित्रं प्रत्युवाच । किमिति ? ते तुभ्यं वरं
ददामीति । स होवाच—यथावत्त्वामेवेन्द्रं विजानीयाम् । त्वद्विज्ञानमेव
मे वरं देहीत्यर्थः । तं प्रतीन्द्रः प्रत्युवाच । प्राणो वा अहमस्मयृषे प्राणस्त्वं
न केवलं त्वमेव प्राणः । किन्तु सर्वाणि भूतानि प्राण एव । एतदुक्तं भवति ।
तथ्यथा—“अयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धः” इत्यादि । किञ्च य एष
तपति सविता सोऽयं प्राण एव । सोऽहमिन्द्रः प्राणादित्यरूपेण प्राच्यादिसर्वा
दिशो विष्टोऽस्मि । “पवमानो हरित आविवेश” इति पुरस्तादेवोक्तम् । तथा
चार्थवर्णे—“अथादित्य उदयन् यत्प्रार्चीं दिशं प्रविशति” इत्यादि । तस्य मे
सर्वात्मनः प्राणस्येन्द्रस्यान्नं मित्रं सोमात्मकं स्थितिकारणत्वात् । “जगदन्न-
मथातो रेतसः” इत्यादिना तद्व्याख्यातम् । वर्धयितृत्वेन दक्षिणं विश्वामित्रे-
णर्षिणा त्रिचाशीतिरूपं दृष्टमिति वैश्वामित्रमिति । तथा चोक्तं—“तस्येदं
विश्वं मित्रमासीत्” इत्यादि । य एष तपन्नुदेति सोऽहमश्यादीत्यात्मा प्राण
एवास्मीति तद्याथात्म्यं विजानीहि इत्युवाच उक्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणव्यज्ञनसम्पत्प्रदर्शनम्

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीं
यो व्रोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राणः । एतद्व स्म वै तद्विद्वान्
वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेषे । एतदु हैवेन्द्रो विश्वा-
मित्राय प्रोवाचैतद्वैवेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन

बन्धुना यज्ञेषु हृयते । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य
बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्क्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति
तावन्ति शतसंवत्सरस्याहाँ सहस्राणि भवन्ति व्यञ्जनैरेव रात्री-
राप्नुवन्ति स्वरैरहानि । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा
एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो
ब्रह्ममयो अमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद । तद्योऽहं
सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तदुक्तमृषिणा—सूर्य आत्मा जगतस्त-
स्थुषश्चेति । एतदु हैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥ ४ ॥

“एष इमं लोकमभ्यार्चत्” इत्यादिनेन्द्रस्यादित्यादात्मकत्वमुक्तम् ।
“प्राणो वा अहम्” इत्यादिना किमर्थं पुनरुच्यते ? सकामनिष्कामयोः फलभेदस्य
वक्तव्यत्वात् । अत्र तु निष्कामेन कृतं यथावत् श्रौतं कर्म ज्ञानोत्पत्तिकारणमिति
इन्द्रसकाशाद्विश्वामित्रेण ज्ञानवरो लब्धः । न हि पुनर्वचनदोषः सेहुं पारयति ।
यथा त्रिचाशीतिवन्दर्शनमुक्तं तथा प्राणस्य बृहतीसहस्रविषये प्राणव्यञ्जन-
सम्पत्प्रदर्शनार्थमिदमारभ्यते—तद्वा इति । महाब्रतब्राह्मणे तद्बृहतीसहस्रम् ।
यथासंपादितमर्थं वैशब्दः स्मारयति । तदिदं बृहतीसहस्रं वक्ष्यमाणकल्पनामिः
संपादयितव्यमिति बुद्धौ सन्निहितमाह—तस्येति । तस्य बृहतीसहस्रस्य
शस्त्रविहिताक्षराणां स्वव्यञ्जकत्वाद्यानि व्यञ्जनानि तानि बृहतीसहस्रात्मनः
इन्द्रस्य । यथा शरीरे रूपजात्यादयो व्यञ्ज्यन्ते तथैवं कादिषु स्वरा व्यञ्यन्ते ।
तस्मात्तानि शरीरावयवत्वेन प्रविभज्यन्ते । तस्मात्तान्यवयवत्वेन विभज्यन्ते ।
अङ्गादिषु व्यञ्यमानो यो घोषः स ह्यात्मा मध्यमत्वसामान्यात् । शषसादिषु
व्यञ्यमाना य ऊर्ध्माणः इन्द्रस्य प्राणरूपत्वात् स प्राणः । तदेतद्बृहतीसहस्र-
दर्शनमित्येवं विद्वान् स वसिष्ठैरुक्तिर्बभूव । ह स्म वै इति दर्शनस्य स्तुत्यर्थः ।
वसिष्ठत्वगुणयोगात् तत एतन्नामधेयं लेखे लब्धवान् । लोके वसिष्ठो वसिष्ठ

इति प्रथितत्वात् । एतदेव च दर्शनं उ हैवेन्द्रो विश्वामित्राय भरद्वाजाय च प्रोचाचेति यत्तद्विद्यास्तुत्यर्थम् । यस्मादिन्द्रविश्वामित्रयोः विद्यासंप्रदानप्रहण-निमित्तः संबन्ध आसीन्तस्मात्स इन्द्रस्तेन बन्धुना यज्ञेषु सुब्रह्मण्यायां हूयते कौशिकब्राह्मण इति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् । तस्य वा एतस्य बृहती-सहस्रस्य संपन्नस्य यथोक्तविश्वोषणविशिष्टस्य षट्क्रिंशत्सहस्राक्षराणि गण्यमा-नानि भवन्ति । षट्क्रिंशदक्षरा हि बृहती । सा हि तावत् सहस्रगुणिताक्षरशः षट्क्रिंशत्सहस्रैवेति प्रसिद्धा । तावन्त्यक्षरतुल्यान्येव पुरुषस्य शतसंवत्सरस्याहां सहस्राणि भवन्ति “शतायुः पुरुषः” इति श्रुतेः । तत्राक्षराणि स्वरव्यञ्जन-भेदेन द्रिघा विभज्यन्ते । पुरुषायुषोऽहोरात्रसंख्यासामान्यात् । तस्य व्यञ्जने-रेव रात्रीराप्नुवन्ति । व्यञ्जनानां रात्रीणां च संख्यासामान्यात् । स्वरैरहानि व्यक्तत्वसामान्यात् । तत्रैवं सति बृहतीसहस्रसंपत्या षट्क्रिंशत्सहस्राण्यग्रयश्चित्ता भवन्ति । सहस्रसंख्यायां सर्वसंख्यान्तर्भावात् । सर्वजगतः प्राण इव बृहत्यां सर्वं संपन्नं भवति । साक्षात्सर्वं प्राण इत्युक्तं वक्ष्यमाणं च । तद्वा इदमित्यादि पूर्ववत् । तस्यैतस्य बृहतीसहस्रस्यैवं संपन्नस्य नियात्मभूतया प्रज्ञया युक्त इति प्रज्ञामयः प्राण इत्यर्थः । तथा कौवीतकीनामुपनिषद्यान्नात्म---“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः” इति । तथा अग्रयादि-देवतामयः सर्वात्मकत्वात् । वेदमयो ब्रह्ममयः । अमृतमयः पारमार्थिकरूपेणा-मृतत्वात् । अमृतैवैषा देवतेत्येते चत्वार आत्मानः प्रज्ञानमय इत्याद्युक्ताः । यस्त्वेवमुक्तं वक्ष्यमाणं बृहतीसहस्रं वेद सोऽयं विद्वानेतांश्चतुरः प्रज्ञादि-मयानिहैवात्मत्वेनोपगम्य शरीरपातानन्तरं स्वात्मत्वेन सर्वदेवता अप्येति । “देवो भूत्वा देवानप्येति” इति श्रुतेः । तदर्शनमुपसंहरति—य इति । योऽहं देहे प्रज्ञा प्राणोऽध्यात्मं सोऽसावादित्यमण्डलाभिमानी नान्यः । यश्वासावादित्ये स एवाहं नान्यः । पुरुषादीत्यागतहेयांशापायसिद्धैतन्य-स्यैकत्वात् । “स यश्वायं पुरुषे यश्वासावादित्ये स एकः” इत्यादिश्रुतेः । विशेषांशात्यागेऽपि “एष इमं लोकमभ्याचरत्” इत्याद्युक्तानुरोधेन्तत्सर्वं प्राणादित्यात्मकमेव । तदर्शनमृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तम् । सर्वासां हि देवतानां

सारभूतः सविता सूर्यः । सर्वात्मकत्वात् जगतः सूर्य एवात्मा । तस्मिन्दृष्टे
सर्वा देवता दृष्टा भवन्ति । तेन हि सर्वं पश्यति लोकः सर्वलोकचक्षुरनु-
प्राहकत्वात् । यदि नोदीयात्सूर्यः तदा जगदान्ध्यं भजेत् । तस्माह्नांकचक्षुः ।
रसरश्मप्रज्ञाप्राणानां स्वीकरणात्सूर्यः । स ह्यात्मा सर्वप्राणिनां तस्थुषो जड़मस्य
स्थावरस्य चेति । मन्त्रप्रकाशितप्राणादित्यात्मैकत्वं वृहतीसहस्रात्मरूपं यथामति
आदित्यमात्मभावेनोपेत्योपेक्षेतोपेक्षेत । स्वातिरिक्तवस्त्वदर्शनवृत्तं निवातस्थित-
दीपवत्तैलधारावच्चाविच्छिन्नमाप्राणमोचनं दर्शनं कुर्यादित्यर्थः । द्विर्वेचनमुक्तवक्ष्य-
माणवृहतीसहस्रसंपदुपसंहारदर्शनार्थम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

उक्तस्य पञ्चविधगुणविशेषसंबन्धः

यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्तं वेद यस्मादिदं सर्व-
मुक्तिष्ठति स संप्रतिवित् पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिंपीत्येष वा
आत्मोक्तं पञ्चविधमेतस्माद्वीदं सर्वमुक्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्यनं ह वै
समानानां भवति य एवं वेद । तस्मिन् योऽन्नं चाक्रादं च वेदा-
हास्मिन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चाक्रमेतन्मयानि
ह्यन्नानि भवन्ति ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नपत्त्याव-

पनमाकाशः । आकाशे हीदं सर्वं समोप्यत आवपनं ह वै समानानां
भवति य एवं वेद । तस्मिन् योऽन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नान्नादो
जायते भवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोऽन्नं प्राणभृतोऽन्नादमोषधि-
वनस्पतीन् हि प्राणभृतोऽदन्ति । तेषां य उभयतोदन्ताः पूरुष-
स्यानुविधां विहितास्तेऽन्नादा अन्नमितरे पश्वस्तस्मात् इतरान् पशून्
अधीव हि चरन्त्यधीव ह्यन्नेनान्नादो भवति । अधीव हि समानानां
जायते य एवं वेद ॥ १ ॥

उक्थस्य पाञ्चविध्यगुणविशेषसंबन्धार्थमिदमारभ्यते—यो ह वा इति ।
यो ह वै कथिदात्मानं पञ्चप्रकारमहमुक्थमस्मीति वेद विद्यादिति सर्वत्र
विविरनुवर्तते । पाञ्चविध्यगुणविशेषसंबन्धमात्रमिह वेदेत्युच्यते । यो वेद
स संप्रतिवित् सम्यग्दर्शीत्यर्थः । सम्यग्दर्शनस्य पुरुषार्थसाधनहेतुत्वादिल्या-
गोपाङ्गनं प्रसिद्धम् । प्रलोभनार्थमेतत् । संप्रतिविदित्युक्तं यस्मात्पञ्चविधा-
दुक्थात्सर्वमिदं स्थावरजङ्गमं चोक्तिष्ठति तदुक्थं यो वेद स संप्रतिविदिति
प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह—पृथिवीति । पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्षीत्येष
भूतानां संघातो वै प्राणिनामात्मा प्रत्यगात्मभूतत्वात् । आत्मा चोक्थं च
तदिल्यात्मोक्थं पञ्चविधमुक्थत्वहेतुप्रदर्शनार्थमेतस्माद्वीदं सर्वमुक्तिष्ठति । न
केवलमुत्पत्तिः किन्तु विलयकाले भूतसंघातमेवाप्येत्यपि गच्छति । एवं
सर्वप्राणिभूतजातस्यैवं पञ्चविधो भूतसंघात उत्पत्तिप्रलयवद्वायनमिति यो वेद
सोऽयनं ह वै समानानां तुल्यजातीयानां भवतीति पूर्ववत्पञ्चविधेऽप्युक्थे
तस्मिन् योऽन्नं चान्नादं च वेद तस्यैतत्कलम् । अस्मिन्नुक्थेऽन्नादो जायते
दीप्ताग्निर्जायते । आप्यावी न भवतीत्यर्थः । फलेन प्रलोभयन्नाह—भंवतीति ।
अस्यान्नमिच्छातो भवति । आपञ्च पृथिवी चरन्तं अप्यृथिवीसंयोगतो ब्रीहिय-
वादीन्यन्नानि भवन्तीति प्रसिद्धेः । ज्योतिश्च वायुश्चान्नादं वायुसंयोगस्य

ज्योतिषो दीपकत्वात् । हिशब्दोऽवधारणार्थः । एताभ्यां वायुज्योतिभ्यमिव सर्वप्राणिजातमन्नमत्ति । तत्रापृथिव्योरन्नत्वेन वायुज्योतिषोरत्तत्वेन च विनियोग उक्तः । अस्मिन्नाधीयते सर्वमित्यावपनमाकाशः । आकाशस्य सर्वावागत्वे “आकाशे वै सूर्याच्चन्द्रमसौ विधुतौ तिष्ठतः” इत्यादिश्रुतेः । अवकाशप्रदात्ताकाशस्यावपनगुणविज्ञानफलं य एवं वेद स ह्यावपनं समाश्रयो वै समानानां भवति । भूतविषयेऽन्नानादत्वमुक्तं, भौतिकेऽपि तदुच्यते । अस्मिन् प्राणिजाते योऽन्नं चान्नादं च वेदेत्युक्तार्थम् । ओषध्यादिस्थावरमन्नं चक्षुरादिप्राणव्यक्तिं विभर्तीति प्राणभृजङ्गममन्नादं एतदोषधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतोऽदन्ति । कृत्यादिनोत्पाद्य तेषामन्नादानां मध्ये येऽश्वादय उभयतोदन्ताः पुरुषस्यानुविधामनुप्रकारतां विहिताः पुरुषानुवर्त्तित्वेनेत्यर्थः । तेऽन्नादा अन्नमितरे आरण्यादयः पश्वः । यस्मात्पुरुषानुवर्त्तित्वेनानादत्वं तस्मान्न इत्तराणं पशूनधीव चरन्ति । अधीवोपर्येव । इवशब्दो अवधारणार्थः । हि यमादन्नेनान्नादो भवति । अधीव हि समानानां जायते य एवं वेदेति पूर्ववृत्त ॥ १ ॥

पुरुषस्य ज्ञानादेव कर्तव्यत्वम्

तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्चरुते । हाविर्भूय य ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत् स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु । प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसोऽपि दृश्यते न चित्तमितरेषु । पुरुषेष्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मत्येनामृतमीष्मन्त्रेण संपन्नः । अथेतरेषां पशुनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ त एतावन्तो भवन्ति यथाप्रज्ञं हि संभवाः ॥ २ ॥

स्थावरजड्जमयोः पुरुषावसानमात्रत्वमुक्तम् । पुरुषस्य कर्मज्ञानाधिकारीत्वात् तदितेरणां तत्रानाधिकारात् पुरुषस्य ज्ञानादेव तत्कर्तव्यताप्राप्तावपि फलेन प्रलोभयन्नाह—तस्येत्यादिना । अयमेव महान् प्रजापतिः अहमुक्थमस्मीति ज्ञानकर्मकर्तव्यताविधिर्नेतरपशृन्प्रति । नापि देवर्षीन्प्रति । किन्तु तस्यान्नात्-समुदायस्य मध्ये य आत्मानमाविः प्रकाशादपि प्रकाशतरं आविस्तरामा-विस्तरमात्मानं वेद सोऽयं महान् ब्रह्मतरमावृत्याइनुते व्याप्नोति । यस्तु जगत्स्त्रष्टा-सोऽव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् पञ्चभूतान्युत्पाद्यान्नात्त्वविभागार्थं स्थावरजड्ज-मलक्षणं भौतिकं चोत्पाद्य स्वात्मप्रकाशनाय तत्राविर्भूय “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” इति श्रुतेः । तत्रौषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत् तत्रात्माविर्भूत् इति यो वेद स आत्मानं आविस्तरां वेद । ओषध्यादिषु दर्शनाद्यभावादात्मनः आविस्तरता नेतीति चेन्न; ओषध्यादिषु रसदर्शनात् । दृश्यते ह्योषधिवनस्पतिषु रसः । यत्र रसस्तत्र चित्तमनुमीयते । यत्र यावन्मात्रं चित्तं तत्र तावदाविस्तरामात्मा । तस्मादोषधिवनस्पतिषु आत्मन आविस्तरत्वं सिद्धम् । प्राणभृत्स्वधिकाविस्तरत्वे रसत्वं हेतुः । न चित्तमितरेषु स्थावरेषु । तस्मात्प्राणभृत्स्वेवाविस्तरामात्मा । स हि पुरुषो यस्मात् प्रज्ञानेन संपन्नतमो भवति । प्रकृष्टज्ञानसंपन्नत्वात् यत्पूर्वमिदमहमज्ञासिषमिति तदेव वदति । तथैव विज्ञातं पश्यति न केवलमतीतस्मरणमेव । श्वो म इदं भविष्यतीति भविष्यदपि वेद श्वस्तनम् । किञ्च दर्शनादर्शनविषयौ लोकालोकौ च वेद जानाति । किञ्च मत्येन विनाशिना कर्मज्ञानसाधनेनामृतं नित्यं प्राप्तु-मिच्छति । इत्थंभूतप्रज्ञानातिशयेन संपन्नः । पुरुषस्य पशुत्वेऽपि ज्ञानसम्पत्तिः विशेषः । अथेतरेणां पुरुषादन्यपशूनामशनापिपासे एव हि विज्ञानं भवति । तेषामुत्पत्तितो विशेषज्ञानवैरल्प्यात् । यस्मादेवं तस्माते पुरुषवदिज्ञातं न वदन्ति । तथा न हि विज्ञातं पश्यन्ति । श्व एवं भविष्यतीति श्वस्तनं न विदन्ति । नापि लोकालोकज्ञानवन्तो भवन्ति । यथाप्रज्ञं तदनुरूपमेव हीतरपशूनां सम्भवाः । पुरुषस्य प्रज्ञानातिशयैवत्वेन सर्वफलार्थित्वात् स हि कर्मज्ञानाधिकारीति युक्तम् ॥ २ ॥

पुरुषस्य सर्वकर्मफलप्राप्त्युपायः

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किञ्चाशनुतेत्येन
मन्यते यद्यन्तरिक्षलोकमशनुतेत्येन मन्यते यद्यमुं लोकमशनुवीतेत्ये-
वैनं मन्यते । स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि
खानि स आकाशोऽथ यद्योहितं श्लेष्मा रेतः ता आपो यच्छरीरं
सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः । स एष वायुः पञ्चविधः
प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समानः ता एता देवताः प्राणापानयोरेव
निविष्टाशक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य हन्त्वपायमेता अपियन्ति ।
स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पञ्चविधो-
ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमस्स एष यज्ञानां
संपन्नतमो यत् सोम एतस्मिन् हेताः पञ्चविधा अधिगम्यन्ते ।
यत्प्राक्षसवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदुष्ठर्वं सा
पञ्चमी ॥ ३ ॥

“सुकृतं बत” इति, “पुरुषो वाव सुकृतम्” इति वक्ष्यमाणशुल्यनुरोधेन
तस्य ज्ञानकर्मनुष्ठानसमर्थत्वात् । स ह्युपायेन सर्वकर्मफलमाप्नोतीत्येतत्प्रदर्शनार्थ-
मिदमुच्यते—स एष इति । सोऽयमेष पुरुषः समुद्र इवापारानन्तकाम-
त्वात्समुद्रः समुद्र इव हि कामः । नैव हि कामस्यान्तोऽस्ति न समुद्रस्येति ।
“कामं समुद्रमाविश” इति मन्त्रलिङ्गात् । तमेतमर्थं दर्शयति—सर्वमिति ।
कामयितव्यसर्वं लोकमतिक्रम्य वर्तते । यत्किञ्च ह क्षेत्रं धनं राज्याद्यशनुते
व्याप्तोति ततोऽप्ययमतिशेते । यद्यन्यमपि प्रार्थयते तस्मात्स्वीकृतकामादप्यधिक-
तरमेवैनं लोको मन्यते । यदि पृथिवीलोकं व्याप्त्यान्तरिक्षलोकमशनुते
केनचिदुपायेन व्याप्तोति ततोऽप्येवैनं मन्यते । अपरिसमाप्तत्वादिच्छायाः ।

तथा तृतीयमपि यद्यमुं लोकमश्नुवीत तदुचितसाधनेन प्राप्नुयात्तोऽप्यविकरं प्राप्तुं योग्य इत्येवैनं मन्यते । लोके एवमेव यावत्कामा अपरिसमाप्ता भूतभौतिकविषयास्तावदिच्छा अपरिसमाप्तैव । तेनासौ समुद्रः पुरुषः । कानि पुनस्तानि भूतानि येषु सर्वे कामाः परिसमाप्तिं गताः ? यानि कामयन् तदुचितोपायतस्तान्यात्मभावमापादयति तानीमानि पञ्चभूतानि उक्थशब्देन प्रस्तुतानि । एवमन्नान्नादपरिणतभूतविकारोऽयं पुरुषः पञ्चविधो भवति । कथम् ? इत्यत आह—तस्येति । तस्य पुरुषस्य देहे यदुष्णं तज्ज्योतिरग्निः । यानि तेहैव खानि सुषिराणि तान्याकाशाः । अथ तेहैव यज्ञोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आप एतेषां द्रवात्मकत्वेनाव्विकारत्वात् । तस्य यच्छरीरं सा पृथिवी । तस्य यः प्राणः स वायुः । प्राणापानव्यानोदानसमानभेदेन स एष वायुः पञ्चविधः पुरुषः सर्वज्ञानकर्मणामाश्रयभूतत्वात् । “तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत”, “पुरुष एवोकथम्” इत्युक्तत्वात् । चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिंति याः सर्वज्ञानहेतुभूताः स्वस्वविषयद्योतनादेवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाः । चक्षुरादिग्रहणं सर्वकरणोपलक्षणार्थम् । प्राणापानवृत्तिर्हि जीवनं चक्षुरादीनां तदनुवृत्तित्वात् । प्राणस्य ह्यन्वपायं अपगमनमेताश्चक्षुरादिदेवता अपियन्ति प्राणमेवापि गच्छन्तीर्थ्यः । चक्षुरादिवृत्तीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणायत्तत्वात् । यतः प्राणो ज्ञानकर्महेतुरतः स एष यज्ञो मन्त्रोच्चारणादिव्यापृताया वाचश्चित्तस्यान्तःकरणस्य चोदनाधर्थालोचनव्यापृतत्वेन तस्योत्तरोत्तरक्रमः उत्तरोत्तरव्यापारो यद्यज्ञो यो यज्ञ इत्यर्थः । वाक्यचत्तव्यापृतेः प्राणनिमित्तत्वात् । स एष यज्ञः पञ्चविधः प्राणकार्यत्वात् । तत्कथम् ? इत्यत्राग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः प्रकृतीनां पञ्चत्वात्पञ्चविध एव यज्ञः । शिष्यज्ञानां तद्विकृतित्वेन तत्रान्तर्भूतत्वात् । स एष सोमोऽग्निहोत्रादियज्ञानां संपन्नतमः । यत् यस्मात्पञ्चविधा अपि एतस्मिन् सोम एव अधिगम्यन्ते । यत्प्राक् पूर्वं प्रातस्सवनादिभ्यो दीक्षणीयादिकर्मजातं सैकाविधा । त्रीणि सवनानि तिस्रो विधाः । यदूर्ध्वं सवनेभ्यः उदवसानीयान्तं सा पञ्चमी पञ्चविधा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुरुषबुद्धिप्रोचनाय यज्ञस्तवः

यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूलहं स संप्रति-
वित् एष वै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवोऽध्यूलहो यदेतन्महदुक्थम् ।
तदेतत्पञ्चविधं त्रिवृत्पञ्चदशं सप्तदशमेकविंशं पञ्चविंशमिति स्तोमतो
गायत्रं रथन्तरं बृहद्भूद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिकृ बृहती
त्रिष्टुप् द्विपदेति छन्दस्तः तच्छिरो दक्षिणः पक्षः उत्तरः पक्षः
पुच्छमात्मेत्याख्यानम् । पञ्चकृत्वः प्रस्तौति पञ्चकृत्व उद्घायति
पञ्चकृत्वः प्रतिहरति पञ्चकृत्व उपद्रवति पञ्चकृत्वो निधनमुपयन्ति
तत्स्तोभसहस्रं भवति । एवं ह्येताः पञ्चविधा अनुशंस्यन्ते यत्प्राक्
त्रिचाशीतिभ्यः सैका विधा तिस्रस्त्रिचाशीतयो यदूर्ध्वं सा पञ्चमी ।
तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं तानि दश दशेति वै सर्वमेतावती हि सङ्ख्या दश
दशतस्तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि छन्दांसि
भवन्ति त्रेष्वा विहितं वा इदमन्त्रमशनं पानं स्वादः तदेतैराप्नोति ॥४॥

पुरुषबुद्धिप्रोचनाय वक्ष्यमाणयज्ञं स्तौति—यो ह वा इति । यः
कश्चिद्वै हस्तिपृष्ठारूढराजानमिव यज्ञे यज्ञमध्यूलहं अधिरूढं वेद ।
प्रकृतेव्यापकत्वेन विकृत्यारूढत्वात् । यद्वा—एष वै यज्ञे सहस्रसत्रान्तकर्मणि
श्रेष्ठतया हस्तिपृष्ठगतराजवदध्यूलहसत्रमेव सर्वाहःसंपन्ने महाब्रतीयेऽहनि श्रेष्ठतया
अहरद्वयूलहम् । तथा वागाद्यश्यादिदेवेषु श्रेष्ठतया प्राणाख्यो देवोऽध्यूलहः ।
“प्राण उक्यमित्येव विद्यात्” इत्युक्तम् । तदेतदुक्थं पञ्चविधं कार्यपञ्चविधस्य
कारणानुविधायित्वात् । एवं यो वेद स संप्रतिविदित्युक्तार्थम् । यो ह वै
यज्ञोऽहनि देवेषु च यज्ञोऽहर्देवोऽद्वयूलहः यदेतन्महत्याणाख्यं ब्रह्मोक्थं सर्वस्य
प्राणतन्त्रत्वात् । चित्तोत्तरव्यापारनिष्पन्नयज्ञाधिरूढं तदेतत्पञ्चविधम् । पाञ्च-

विध्यं कथम् ? इत्यत्र स्तोमतस्सामतश्छन्दस्तश्च पाञ्चविध्यसिद्धिरित्याह—त्रिवृदि-
ल्यादि । त्रिवृत्पञ्चदर्शं सप्तदशमेकविंशं पञ्चविंशमिति स्तोमतः । कतिपय-
मन्त्रसमुदायस्य स्तोमाख्येत्यत्र छन्दोगदर्शने “त्रिवृच्छरः पञ्चदर्शं दक्षिणः पक्षः
सप्तदशमुत्तरः पक्षः एकविंशं पुच्छं पञ्चविंशमात्मा” इति स्तोमतः पाञ्चविध्य-
मुक्तम् । सामतः पाञ्चविध्यमुच्यते । गायत्रं रथन्तरं बृहद्भूद्रं राजनमिति सामतः
पाञ्चविध्यम् । पूर्ववद्वायत्रादेः शिरस्त्वादिः कल्पनीयः । छन्दस्तः पाञ्चविध्य-
मुच्यते । गायत्र्युषिणबृहती त्रिष्टुप् द्विपदेति छन्दस्तोऽपि पाञ्चविध्यम् । अत्रापि
पूर्ववच्छिरआदिकल्पना युज्यते । त्रिवृदादीनां क्रमदर्शनार्थं तच्छिरो दक्षिणः
पक्षः उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेति ब्राह्मणवचनात्कृत्याख्यानमाकृतिवचनम् ।
किञ्च राजने साम्नि स्तोभसहस्रकल्पनापि पञ्चविधेत्याह—पञ्चेति । पञ्चकृत्वः
प्रस्तौति पञ्चकृत्व उद्ग्रायति पञ्चकृत्वः प्रतिहरति पञ्चकृत्व उपद्रवति ।
उद्ग्रात्रादित्रियाणां व्यापारमेदतः सर्वे पञ्चकृत्वो निधनमुपयन्तीति बहुवचन-
सामर्थ्यात् । तथैतत्पाञ्चविध्यं यथोक्तं स्तोभसहस्रं भवति । एवं होताः
पञ्च विधाः बृहतीसहस्रे होत्राप्यनुशस्यन्ते । क्रत्विभिर्यत् प्राक् त्रिचाशी-
तिभ्यः शस्यन्ते सैकाविधा । गायत्री बृहदुषिणगिति तिस्त्रिविधाः
त्रिचाशीतयः । यदूर्ध्वं शंसनं सा पञ्चमी विधा । एवं बृहतीसहस्रशंसता
पञ्चविधा एव शस्यन्ते । स्तोभतो यदेतत्सहस्रं बृहत्युक्तं तत्सर्वं “क्रिया-
कारकफलं नामरूपकर्मात्मकं द्वैतं संख्येयत्वेन च द्विधा विभक्तं परामृष्टैः त्रिभिः
संख्यापर्वरूपैः सर्वं व्याप्यते” इति श्रुत्यनुरोधेनैकादिसंख्यायामावर्तमानायां प्रथम-
पर्वरूपं दश वर्यवस्थति । दशदशसंख्यायाः पुनरावर्तमानाया दशदशतो
यद्वितीयं पर्वरूपं तच्छत्तमवशिष्यते । शतसंख्यायाः पुनरावर्तमानायास्तृतीयं
पर्वरूपं दश शतानि यत्प्रतिज्ञातं तत्सहस्रं भवतीत्याह—तानीति । तानि
दश दशोति वै सर्वमेतावती हि संख्या दश दशतः तच्छतं दश
शतानि तत्सहस्रमिति तत्सहस्रं तानि गायत्र्यादीनि त्रीणि छन्दांसि
भवन्ति । त्रिधा विभक्तसामान्यात् । किञ्च बृहतीसहस्रात्मनेन्द्रेण त्रेधा
विहितं प्राणेनाद्यमानमन्नं अशनमोदनादि पानीयादि पानं लङ्घुकादि

खादः तत्सर्वमन्म गायत्रादित्रिचाशीतिप्रकारैरतैराप्नोति । एवं संख्याव्याप्त्यां
विराट्संपत्तेः ॥ ४ ॥

सर्वात्मना बृहतीसहस्रस्तुतिः

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् । तद्वैतदेके नानाञ्छन्दसां
सहस्रं प्रतिजानते किमन्यत्सदन्यत् ब्रूयामेति । त्रिष्टुप्सहस्रमेके
जगतीसहस्रमेके अनुष्टुप्सहस्रमेके । तदुक्तमृषिणा । अनुष्टुप्मनु
चचूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति वाचि वै तदैन्द्रं
प्राणं न्यचाच्यन्वित्येतत्तदुक्तं भवति । स हेश्वरो यशस्वी कल्याण-
कीर्तिर्भवितोः । ईश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माहाकृत्स्नो
ह्येष आत्मा यद्वागभिहिता प्राणेन मनसेऽस्यमानो वाचा
नानुभवति । बृहतीमभि संपादयेदेष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती ।
सोऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतः तद्यथायमात्मा सर्वतः शरीरैः
परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छन्दोभिः परिवृता । मध्यं ह्येषा-
मङ्गानामात्मा मध्यं छन्दसां बृहती । स हेश्वरो यशस्वी कल्याण-
कीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह कृत्स्नो
ह्येष आत्मा यत् बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥ ९ ॥

पक्षान्तरनिरसनपूर्वकं बृहतीसहस्रं स्तौति—तद्वा इति । तद्वा इदं
बृहतीसहस्रं संपन्नमिति पूर्ववद्बृहतीमेवाभिसंपादयेदित्युत्तरत्र संबन्धार्थम् ।
एवं स्थिते पक्षान्तरसुपन्यस्योपन्यस्य निन्दनं बृहतीसहस्रस्तुर्यर्थम् । तद्वेति-
शब्दः पक्षान्तरयोतनार्थः । तद्वैतदेके शाखिनः नानाञ्छन्दसामृचां सहस्रं
संपादयितन्यमिति प्रतिजानते । तत्सहस्रसंपादनार्थे छन्दोनियमेन हि मन्यन्ते

इत्यर्थः । बृहतीसहस्रसंपादनेन सर्वं संपन्नमिति स्थितम् । किं तत्पक्षान्तरं ? सच्छ्लोभनं प्रकृतादन्यत् । द्वितीयोऽन्यच्छब्दः सच्छब्देन संबन्ध्यते । इतरच्छोभनतरमन्यतिकं ब्रूयाम ? इत्यत्र त्रिष्टुप्सहस्रमेके शाखिनः प्रतिजानते । तथा केवलं जगतीसहस्रमेके । अनुष्टुप्सहस्रमेके । एते हि चत्वारः पक्षा बृहतीसहस्रस्तुत्यर्थमुपन्यस्यापविविदिषिताः । तत्रानुष्टुप्सहस्रसंपादनं ऋषिणा मन्त्रेणाप्युक्तम् । अनुष्टुप्पक्षस्य मन्त्रब्राह्मणवद्गत्वा त्तदेव दृढतरं मन्यमाना आहुः । अनुष्टुभं स्तनयित्नुलक्षणां वाचं अनु चचूर्यमाणं चचूर्यमाणमिन्द्रं प्राणं निचिक्युरुदृष्टवन्तः । कवयो मनीषा ज्ञानेनात्रानुष्टुभमनुचचूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युरित्येतावदुदाहरणम् । तेषां मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वेन यथाभूतार्थमाह—अनुष्टुभमिति । “वाग्वा अनुष्टुप्” इति श्रव्यनुरोधेन स्तनयित्नुलक्षणायां वाचि तदैन्द्रं प्राणं निचिक्युः न्यचाच्यन्नित्येतच्चदुक्तं भवति । अध्यात्ममपि वाचमीरयन्तं निचिक्युरिति व्याख्येयमित्यर्थः । एवंविदः फलं किम् ? इत्यत्र स हि विद्वानीश्वरः यशस्वी कल्याणकीर्तियस्य सोऽयं कल्याणकीर्तिर्भवितोर्भवितुं स हेश्वरः समर्थ इत्यर्थः । किञ्च पुरा पूर्वनियतादायुषः प्रैतोः पुनरधिकायुः गन्तुमीश्वरो जितमृत्युर्भवतीत्यर्थः । इत्येवमनुष्टुप्संपद्वाद्याह । तस्मादनुष्टुप्सहस्रं प्रशस्तं मन्यन्त इति यत्तन, अनुष्टुप्पक्षनिराकरणात् । कुतः ? इत्यत्र यस्माद्वाचमनुष्टुभं प्रति लक्ष्यमाण ऐन्द्रः प्राण आत्मा अकृत्स्नोऽसंपूर्णो भवति । वाचि प्राणस्याकृत्स्नत्वे हेतुमाह—यद्वाग्निति । यद्वकृत्स्नकेवलवाक्संयुक्तप्राणेन मनसा चेस्यमानोऽस्यमानः प्रेर्यमाणो वदनालयः पुरुषो वाचा वक्तुं नानुभवति, तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् । एष वै कृत्स्न आत्मा यदेतदेयं बृहती तदा पुनः स्वात्मस्थस्वतन्त्रप्राणेन प्रेर्यमाणया वाचा मनसा चेस्यमानो वदनक्रियामनुभवति । सेयं प्राणत्वेन संस्कृता बृहती । स हि प्राणः कृत्स्नः । तस्य कुतः कृत्स्नत्वं ? आत्मवस्त्वात् । बृहयाः कुत आत्मत्वम् ? इत्यत्र सोऽयं बृहतीरूपप्राणात्मा शिरःपाण्यादिमित्पिण्डे सर्वतः आपादमस्तकं परिवृतः । तद्यथायमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतमध्यशरीरं दृष्टान्तत्वेनोपमीयते । तथैवमेव बृहती सर्वतः स्वावयवभूतगायत्र्यादि-

छन्दोमिः परिवृता भवति । मध्यं ह्येषा वृहती यथाङ्गानामात्मा मध्यं तथा छन्दसां वृहती मध्यम् । कथं वृहत्या मध्यत्वम् ? इयत्र गायत्र्यादिछन्दसां चतुर्थत्वात्पूर्वाणि त्रीणि गायत्र्यादीनि तथा पढ़क्यादित्रीण्युत्तराणि भवन्ति । मध्ये स्वयं तिष्ठतीति मध्यत्वमुपपद्यते । तस्मादायत्र्यादिछन्दसामात्मा प्राणो हि वृहतीत्युक्तम् । तस्मादाकाशमिव सर्वाणि भूतानि वृहत्या विष्टव्यानीति वृहत्याः कृत्स्नत्वं यो वेद तस्यैतत्फलमुच्यते । स हेश्वरो यशस्वीत्युक्तार्थम् । महिदास ऐतरेयो ह स्माह । किम् ? इयत्र कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् इत्युपसंहारवचनमेतत् ॥ ९ ॥

बृहतीसहस्रसंपत्त्या सर्वसंपत्तिः

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती-
सहस्रस्य संपत्त्यैकादशानुष्टुभां शतानि भवन्ति पञ्चविंशतिश्चा-
नुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयः । तदुक्तमृषिणा । वाचमष्टापदी-
महमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवन्ति । नवस्त्रक्तिमिति वृहती संपद्य-
माना नवस्त्रक्ति । ऋतस्पृशमिति सत्यं वै वागृचा स्पृष्टा । इन्द्रात्
परि तन्वं ममेति तद्यदेवैतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप् संपन्नं भवति तस्मात्-
दैन्द्रात्प्राणाद्बृहत्यै वाचमनुष्टुभं तन्वं सन्निर्मितिं । स वा एष
वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं मितममितं
स्वरः सत्यानृते । इत्यृग्गाथा कुञ्ज्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा
वाक् तदमितं सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वर ओमिति सत्यं
नेत्यनृतम् । तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेश्वरो यशस्वी
कल्याणकीर्तिः भवितोः पुष्पं हि फलं वाचस्तत्यं वदति । अथै-
तन्मूलं वाचो यदनृतं तत्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुद्ध्यति स उद्वर्तत

इतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते
गृतं न वदेत् दयेत् त्वेनेन । पराग्वा एतद्वृत्तमक्षरं यदेतदोऽ-
त्तद्यत्किञ्चोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्सर्वमोङ्गारा-
त्मानं स कामेभ्यो नालं स्थात् । अथैतपूर्णमभ्यात्तं
स्म यत्सर्वं नेति ब्रूयात् । पापिकास्य कीर्तिः जायेत् ।
त्रैव हन्यात् । तस्सात्काल एव दद्यात् काले न दद्यात्
गृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति ।
तां वाचं वेद यस्या एव विकारः स संप्रतिविदकारो
वाक् सैषा स्पर्शोऽभिव्यञ्यमाना बही नानारूपा भवति ।
गदुपांशु स प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तिर इव तिर
शरीरमशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदाविरा-
रीरम् ॥ ६ ॥

तेस्सहस्रसंपादनेन सर्वं संपादितं भवतीति वक्तुमिदमारभ्यते—
। तद्वा इदमित्यादि पूर्ववत् । उत्तरसंबन्धार्थं कथमनुष्टुप् संपन्ना
त्र बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्यानुष्टुप्त्वमापद्यमानस्य एकादशशता-
भवन्ति । पञ्चविंशतिश्चानुष्टुभोऽभ्यधिका भवति । यत्सहस्रा-
विंशोत्तरं शतमनुष्टुभां तद्बृहतीसहस्रे संपद्यमाने बृहतीसहस्र
। एतदुच्यते—आत्तं परिगृहीतं भूयसा महता कन्नी-
भवतीति वै प्रसिद्धम् । सहस्रे शतं शते दशादि नवति-
शस्वेकादिनवान्तमानं भवतीति । तदेतद्वाचः संपादनं बृहती-
ष्णिणा मन्त्रेणापि । वाचमनुष्टुभमष्टापदीं स ह्यनुष्टुप् चतुरक्षरत्वेन
ष्टापदी भवति । तामष्टापदीमहं ममेति व्यवहितेन संबन्धो भवति ।

पुनश्चतुरक्षरप्रक्षेपेण सा वाक् बृहती संपद्यमाना नवस्त्रक्तिर्भवति । स्वक्षरस्तु कोणा नव चतुरक्षराणि स्वक्तय इव वाचोऽनुष्टुभो भवन्ति । येन यदा बृहती संपद्यमाना तदा बृहत्या क्रत्वा स्पृष्टा वाक् सत्यं संपद्यते । यथा रसेन स्पृष्टो लोहः सुर्वर्णत्वमापयते । क्रतं सत्यं मूर्तीमूर्तिरूपं प्राणस्तदा स्पृशति तां वाचमष्टापर्दीं नवस्त्रक्त्यृतस्पृशं इन्द्रात् बृहत्यात्मनः प्राणादेवोपादाय तस्यवेन्द्रस्य तन्वं ततुं शरीरं अहं परिममे निर्मितवान् । वाचमष्टापर्दीमिल्यधो हि चतुरक्षराणि भवन्तीति व्याख्यातमेतत् । नवस्त्रक्तिर्भवति बृहती संपद्यमानेति च व्याख्यातमेव । नवस्त्रक्त्यृतस्पृशमिल्यस्मिन्पदे व्याख्येये कथं व्याख्यातस्य पुनर्व्याख्यातम्? इत्यत्र बृहती संपद्यमाना नवस्त्रक्तिर्भवतीत्यर्थसंबन्धविक्षया व्याख्येयमिल्यर्थः । सत्यं वै वागृचा स्पृष्टा क्रतस्पृशमिति तथा व्याख्यातम् । “इन्द्रात्परि तन्वं ममेति तद्विवैतत् बृहतीसदस्त्रं”, “आतं वै भूयसा कनीयः” इत्यनेनानुष्टुप् संपत्ता भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्बृहतीमहस्येऽन्तर्भूते प्राणमिन्द्रे पञ्चदशोत्तरं शतमनुष्टुभां तस्मात्तदेन्द्रात्प्राणादबृहत्यापादाय वाचमष्टापर्दीं नवस्त्रक्त्यृतस्पृशमनुष्टुभं तस्यवेन्द्रस्य तन्वं विद्वान्तार्थां निर्मितीते निर्मितवानिल्यर्थः । योऽहंकारेणाहं निर्मम इत्यब्रवीत् । तथा च व्याख्यातम् । येन्द्रस्य शरीरत्वेन कल्पितानुशुभि वाक् तस्या वाच एष परमो विकारः प्रकृष्टः सारभूत इत्यर्थः । कोऽयं विकारः? इत्यत्र यदेतन्महदुक्तं व्याख्यातं तदेतत्पञ्चविधम् । यः सागिंश्च वाग्विकागस्तस्योक्त्वस्य पञ्चविधत्वं त्रिवृत् पञ्चदशमिल्यादि व्याख्यातम् । कथं? मितममितं स्वरस्सत्यानुते इति । मितादीनां स्वरूपं श्रुतिः स्वयमेव व्याचये ॥ इतीति । तत्र मितशब्दार्थमाह ॥ इत्युग्माधा कुम्भ्या तन्मितमिति । पदवदा क्रक् । “अग्निमाळे” इत्याद्या गाथा । “प्रातः” इत्याद्या कुम्भ्या । तदेतन्मितमिल्यर्थः । अमितशब्दार्थमाह ॥ यजुर्निंगदो वृथावाक तदमितमिति । “इषे त्वा” इत्याद्यनियताक्षरावसानं यजुः । “इन्द्राय भीमणः” इत्यादि निगदः । अध्यर्थोऽक्षिः ब्राह्मणजातं यद्मंवद्वप्रदपितं तदनियतपादाक्षरावसानमितम् । स्वरशब्दार्थमाह ॥ सामाथो यः कक्षं गणणः स स्वर इति पादमक्षिकं साप्तभक्तिकं वा साम । अथो अवि यः कक्षित्सामसन्धिपर्वाल्यां गणणः स स्वरः

षड्जादेरप्यत्रान्तर्भूतत्वात् । सत्यस्वरूपमाह—ओमिति सत्यमिति । ओङ्कारस्य सर्वात्मकत्वेन सर्ववाच्यासेऽरोमिति यत्तदेव सत्यम् । अनृतस्वरूपमाह—अनृतमिति । यन्नेतीति निषिध्यते तदनृतम् । एवं मितादिपञ्चके वर्णलक्षणा वागन्तर्भवति । “सर्वा वाचो वदन्ति” इति श्रुतेः । एवं महाब्रते पञ्चविध-महदुक्थमेषा विकारलक्षणा वागपि सदसदात्मकार्थवशाद्विधा विभज्यते । सत्प्राणात्मकं सत्यम् । प्राणातिरिक्तविकारजातं असदनृतम् । यदुक्तं वाचो विकारस्यं तत्पुष्पं फलम् । तत्र यज्ञकर्म पुष्पं देवतासिः फलम् । वाङ्मय-वृक्षस्य पुष्पफले परिकल्प्यते । पुष्पफलयोः प्राणात्मकत्वमिति यत्तत्सत्यम् । यद्वा—याङ्मं कर्म ज्ञानं च समुच्चितं पुष्पं, देवताप्ययलक्षणं फलमिति यो वेद तदेवनपलं स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरित्याद्युक्तार्थम् । वाचो-वृक्षस्य यन्नेत्यनृतं तन्मूलं किम्? इत्यत्र तत्त्र लोके यथा वृक्ष आविर्मूलः आविद्यकप्रकाशमूलः सन् शुभ्यति । न केवलं शुभ्यति किन्तूद्वृत्ते विनश्यति च । एवं वाग्विकारस्यं वृक्षमात्मानमाविर्मूलं करोति यः अनृतं वदति । यस्मादनृतवक्ता हीयते तस्माजात्वप्यनृतं न वदेत् । अनृतवदनदोषत आत्मानं दयेत रक्षेत् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । एनेन अनेनानृतविरलसत्यवदनेन परात्परं ब्रह्म गच्छतीति । पराग्वा एतदनृतरिक्तं शुद्धमक्षरं किं तत्? यदेत-दोमिति । ओमित्यभिधानेन परमपरं वा ब्रह्माभिधीयते । अत एव विद्वांस्तुरीयोङ्कार-रार्थब्रह्म प्रतिपद्यते । “तुरीयोङ्काराप्रविद्योतं तुर्यतुर्यम्” इति श्रुतेः । तथैवोमिति सत्यमेवानुजानते । अत्रैवास्मिन्नेव काले गृहक्षेत्रादिलक्षणगतपूरणं सद्रिच्यते । उदकादिना गर्तपूरणमिव स्वात्मनः पूर्णत्वेन पूरणाभावाद्यावद्रस्त्वोमित्यनुजानाति, स हि तावता रिच्यते । तत्रैवं सति स यः कश्चिद्यदात्मनः आपूरणार्थं वस्तु सर्व-मोङ्कुर्यात् ओमित्यनुजानीयात् । किम्? अतिरिक्तमात्मानं निस्स्वं कुर्यादित्यर्थः । तस्मादोमिति प्रतिपत्ता कामेभ्यो नालं न पर्याप्तः स्यात् । यतो लोके निस्त्वोऽज्ञो नालंमतिर्भवत्यत आत्मानं सर्वस्वेन रिच्यात् । अथैतत्पूर्णमभ्यात्तं कामगत्तासदा-त्मकमध्यात्ममात्मम् । किं तत्? यन्नेत्यनृतं तद्विकामगत्तापूर्णतापरिपालनस्यम् । बाह्यसंपत्पूर्णो यः कश्चित्केनचिद्याच्यमानोऽपि स्वपूर्णतापालनाय स्वनिकटे किं-

चिन्नेति ब्रूयात् । अनृतमात्मनः प्रकटयेत् । लुब्धः खल्वसौ । अनृतं ब्रुवतोऽस्य कीर्तिः पापिका जायेत् । अस्यात्मंभरित्वेन पापिग्रत्वात् । सत्यां संपदि नेत्यनृतवादिनं पापिका कीर्तिः सैनं तत्रैव तदानीमेव हन्यात् । आविर्मूल-मात्मानं करोति स शुश्रृति स उद्वर्तते इत्युक्तं हि । न केवलं सत्येनानृतेन वा संसारस्थितिः, किन्तु सत्यानृताभ्यां संसारस्थितिमनुवर्तयन् यथोच्चितकाले दद्यादितरकाले न दद्यात् ।

देशकालपात्रलाभे देयं वित्तं यथाविधि ।

इति स्मृतेः । तस्मात्सत्यं नेति सत्यानृते मिथुनीकरोति । सत्यानृतमिथुना-त्संसारवृक्षः प्रजायते । पुत्रपौत्रपश्चादिभिः भूयान्भवति । दिने दिने वर्धत इत्यर्थः । प्रसङ्गादेष सत्यानृतगतो वाग्विकार उक्तः । इदानीं प्रकृतमा-लम्ब्योच्यते—यस्या इति । स वा एष वाचः परमो विकार इति यदेतन्मह-दुक्थं यो वै कश्चेतां वाचं वेद यस्या वाच एष विकार उक्तः । संसारमूल-परिज्ञानात्सोऽयं संप्रतिवित् । वाग्विकारो हि कर्म । कर्ममूलश्च संसारः । का सा वाक् ? इत्युच्यते—अकार इति । यमाहुः स्फोटमिति सर्ववर्णसामान्य-माकाशकल्पमिति च स हि बुद्धिस्थो हकारः सर्वा वाक् । या काचिच्छाप्र-विषयापन्ना सा पुनरेकैकरूपापाकाशकल्पा सती सैव स्पर्शोपमभिः स्थानवर्णवर्तमः व्यञ्यमाना बह्वी नानारूपा विलक्षणोपाविभिः आकाशवदेव भवति ।

द्वे ब्रह्मणी हि मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माविगच्छति ॥

इति परंब्रह्माप्त्युपायभूतायास्तस्या एतस्या वाचो यत्स्थानकरणवशादुपांशु भवति स हि प्राणः । अथ वाचो यदुच्चैरुपं तच्छरीरम् । यस्माद्वाचो यदुपांशु-रुपं तत्त्वं इव तिरोभूतमिवान्यदपि लोके तिर इव शशरीरमशरीरो हि प्राणः प्रज्ञात्मा । तस्मादुच्चैर्वोषस्य शरीरत्वहेतोस्तदाविः प्रकाशरुपं वाचोरुपं आविहि शरीरम् ॥ ६ ॥

प्राणात्मवेदनफलम्

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशस्स इन्द्रस्स भूतानामधिपतिस्स य एवमेतमिन्द्रं भूतानामधिपतिं वेद विश्वा हैवासाहोकात्प्रैतीति ह स्माह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येन्द्रो भूत्वैषु लोकेषु राजति । तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवतीं३ अथ केन रूपेणेमं लोकमाभवतीं३ ? तद्यदेतत् ख्यां लोहितं भवति अग्नेस्तद्रूपं तस्मात्समान्न वीभत्सेताथ यदेतपुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्समान्न वीभत्सेत सोऽयमात्मेममात्मानमसुष्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्योन्यमभिसंभवतोऽनेनाह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यसुना रूपेणेमं लोकमाभवति ॥ ७ ॥

उक्थमुक्थमित्यारभ्य प्राणस्योक्थत्वं वागग्निनामरूपाद्यात्मकानेकगुणवत्वं पुष्पफलायमानकर्मज्ञानसमुच्चयदेवताप्ययं चोपपद्यत इत्युक्तम् । पुनस्तस्यौप-संहारार्थमिदमुच्यते—तद्वा इति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नमिति यत्कलरूपं तत्संपन्नम् । यमात्मानमापन्नो विद्वान् तद्यश इत्यात्मनो नाम । “तस्य नाम महद्यशः” इति श्रुतेः । किञ्च स इन्द्रः परमेश्वरः समस्तभूतानामधिपतिस्तस्य सर्वाद्यारत्वेन पालयितुत्वात् । यः कश्चिदिन्द्रं भूतानामधिपतिमहमस्मीति वेद सोऽयं विद्वान् “वाक्पतिः चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिः विज्ञानपतिः । एतत्तो भवति” इति श्रुत्यनुरोधेन विश्वा निशशङ्केनहैवासाहोकात्प्रैति प्राणात्मिकाभिमानमुत्सुज्य प्राणात्मनावतिष्ठत इत्याह स्म महिदास ऐतरेय आहेत्यर्थः । विदुषः सर्वात्मभावफले संशयो न कार्य इत्याह—प्रेत्येति । तथा प्रेत्येन्द्रो हिरण्यगर्भो भूत्वा कर्मफलभूतेष्वेषु लोकेष्वात्म-

भावेनैव राजति दीप्तयते । तत्त्राहुर्ब्रह्मवादिनः । योऽयमेवंवित् स अनेन स्वेन रूपेण प्रज्ञात्मनाविदेवलक्षणमसुं लोकमभिसंभवति । रूपेणात्यन्तनिकृष्टमिमं लोकमाभवति प्रतिपद्यते । तत्केन खलु ? इति यन्नविद्याकामकर्मवीजं तद्यदेतत्तिष्ठयां लोहितमुदृतं भवति अ लोहितो व्यग्निः । यस्मात्तस्माद्दोहितादमेध्यबुद्धया न वीभत्सेत विजु तथा यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तदृपं शुक्लत्वसामान्यात् । यस आदित्यरूपं तस्माद्देतास्तस्मात्त्रामेध्यविद्या न वीभत्सेत । सोऽप्यं श्यात्मामुं त्वद्गमांसरुविरात्मकममुष्मै पितृभूतादित्यात्मने संप्रयच्छुर्भार्या भर्तरिमृतुकाले संप्रयच्छति तदासावश्यादित्यात्मा स्वमात्मरूपं रु मज्जात्मकममुमात्मानं पितृजं शुक्लरूपेणममस्मै मातृभूताय पृथिव्य संप्रयच्छति । तौ वावापृथिव्यात्मानावविष्ट्रात्म्यामश्यादित्याम्यां सद्भू न्यमितेरतरमभिसंभवतो मिथुनीभवतः । यत्तपृष्ठं केन रूपेण इष्ठं भवति ? इत्यत्रानेन पृथिव्यमिहरूपेण मातृजेन पितृजं रूपमादित्यात्मानम् मभिसंभवति अभिसंयुज्यते । अमुना वादित्यात्मरूपेण पितृजेन लोकं पार्थिवमग्नेयं पिण्डमाभवति । कोऽसाविन्द्रः ? संभूतात्मा ऋर्या कर्मोदूतशुक्लशोणितमयं शरीरमुपचयापचयधर्ममश्नानपिपासाद्यनेकोपद्रव्यं पद्यते । स यदा शास्त्राचार्योपदिष्टमन्द्रमशर्गां प्राणात्मानमहमस्मी तदायं विद्वान् स्वेन रूपेणन्द्रो भूत्वप्य लोकप्य राजत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

एवं विद्युपः सर्वव संचारः

तत्रैते श्लोकाः—

यदक्षरं पञ्चविद्वं समेति युजो युक्ता अभि यन्मंवहन्ति
सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवास्मर्व एकं भवति
यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यन्मंवहन्ति
सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवति

यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदु चोलवणिष्णु ।
 तद्विधूय कवयो अन्वविन्दक्षामायत्ता समतृप्यञ्चछृतेऽधि ॥ ३ ॥
 यस्मिन्बामा समतृप्यञ्चछृतेऽधि तत्र देवाः सर्वयुजो भवन्ति ।
 तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गलोकमप्येति विद्वान् ॥ ४ ॥
 नैनं वाचा ख्रियं ब्रुवन्नैनमस्तीपुमान् ब्रुवन् ।
 पुमांसमबुवन्नेनं वदन् वदति कश्चन ॥ ५ ॥

अः इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं
 संपन्नं तस्यैवतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य प्रटीक्षतमक्षराणां
 सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषोऽहाँ सहस्राणि भवन्ति
 जीवाक्षरेणैव जीवा अहरास्ते जीवाहा जीवाक्षरमिति । अन-
 काममारोऽथ देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः
 संग्रहीता तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा—तेन यातं मनसो
 जीवीयसा निमिषश्चिज्जीवीयसेति जीवीयसेतीति ॥ ८ ॥

विद्वानिन्द्ररूपेण सर्वत्र राजत इत्यत्रास्मिन्नर्थ एते क्षोका मन्त्रा भवन्ती-
 याह—तत्रेति । यत् न क्षरतीति प्राणाख्यमक्षरं ब्रह्म पृथिव्यादिपञ्चविधं
 भौतिकशरीरजातं च समेति । विषयैर्युज्यन्त इति युज इन्द्रियाणि रथे युक्ताश्चा
 इव यच्छरीरं संवहन्ति । सत्यस्य मूर्तमूर्तात्मनः प्राणस्य सत्यं तद्विकारा-
 स्पृष्टमपि क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणप्रवेशमनु यत्र युज्यते । प्राणप्रवेशादात्मापि
 प्रविष्ट इव पश्यञ्चृणवन्मन्वानो विज्ञाननिवज्ञानक्रियाख्यापाररूद्धो यस्मिन्च्छरीरे
 लक्ष्यते तत्र शरीरावच्छिन्नप्राणे वागादयः तदभिमानिनोऽस्यादयश्च सर्वे
 देवाः सहैकं भवन्ति । स्वापमूर्च्छामरणाख्यानादिकालेष्वभिन्नरूपतां भजन्ति ।
 पुनः प्रबोधकाले त एव विस्फुलिङ्गा इव प्रविभज्यन्ते । यदक्षरं

प्राणाख्यमक्षरात्परमात्मनोऽभिन्नं सदिन्द्रिययुक्तशरीरमेति । व्याख्यातमन्यत । पुष्पफलरूपवाङ्मयवृक्षस्य यद्वाच ओमिति यज्ञ नेतीत्युक्तं यज्ञास्या अकारात्मिकाया वाचः छिन्निभिन्नीत्यादिलक्षणं कूरं यदु चोलवणिष्णु अत्युलब्धिमाक्रन्दितं तत्सर्वं विघूय परित्यज्य कवयः प्राणमन्वविन्दन् लब्धवन्तः । अकारलक्षणायां वाचि नामायत्ता नामात्मभावं गता इत्यर्थः । उपलब्धारं प्रज्ञात्मानमैन्द्रमाकाशशरीरं समतृप्यन् श्रृते पक्षविज्ञान ईश्वरभावेन यस्मिन्नामायत्तास्समतृप्यन् श्रृतेऽधिति तत्र तस्मिन्निन्दे प्रज्ञात्मनि वागादयोऽश्यादयश्च देवाः सर्वे युजो युक्ता भवन्ति तदात्मतां गच्छन्तीत्यर्थः । “एतमग्निरित्यध्वर्यं उपासते” इत्यादिश्रुतेः । अधुनापि विद्वास्तेनेव मार्गं नामायत्तस्सन् पाप्मानमाविद्यकमपहत्य ब्रह्मणात्मभूतेन स्वर्गं लोकमप्यन्द्रं हैरण्यगर्भमात्मानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एनमात्मानं स्त्रीशर्मीरसंविधनं स्त्रीशर्देन वदन्नपि न वदति । तथा नपुंसकदेहसंविधनं न स्त्री नापि पुमान नपुंसकोऽयमिति ब्रुवन्नप्येनं नपुंसकशर्देन न वदत्येव । तथा पुंशर्मीरसंविधित्वात्पुमानयमिति वदन्न वदत्येव । न हि देहधर्मः कदापि भंत्यर्थं । केन शर्देनासौ बुद्ध्यते ? इत्यत्र यथा अकारात्मिका वागुक्ता तर्थेव याचा अः इत्युच्यते ब्रह्म । तदतिरिक्तस्य विसर्जनीयत्वेन निर्दशात् । अत्रास्मिन्नाम्न्यकारात्मिकायां वाचि स्वगृहप्राप्तातिथिगिवागतमहंप्रत्ययवेयमहमहश्च द्वास्याकारपूर्वकत्वे “अहमुक्थमस्मि” इत्युक्तत्वात् । तथा चोक्तं “अकारं न सर्वा वाक्” इति । सर्वं च ब्रह्म । तस्मादोङ्कारं एव ब्रह्मोच्यते । तत्केनचिच्छब्दान्तरेण प्रस्तुतं भवतीत्यत्र तदा इदं बृहतीमहस्तं इन्द्रायुक्तार्थमेतत् । तदिज्ञानफलं किम् ? इत्यत्र जीवाक्षरेण्यं वर्षप्राणिर्जीवनहेतुत्वात् “अशर्माः प्राणः प्रज्ञात्मा”, “यावद्यस्मिन्द्वारा प्राणो वसति तावदायुः” इत्यादिश्रुतेः । तस्य नामाक्षरमकाराक्षरमुक्तं हि ब्रह्मेति । तेन जीवाक्षरेण्यं यस्मिन्महाव्रतात्याहनि सर्ववाग्रूपेण जीवः स्तूयते । तेन कारणेन जीवाह्रसमावृतात्याहनि सर्ववाग्रूपेण जीवः स्तूयते । तेन जीवाह्रसमावृतात्याहनि कृत्वात्मना स्वात्मन्येव सर्वान् विश्वयाकागाक्षरं जीवनमूतं सर्वप्राणिनामिन्द्रमाप्नाति । कामतः सर्वो लोको म्रियत इति काममारः ।

न काममारेऽकाममारः । अयन्तु न तथाऽनकाममारः । अर्थादयं काम-
मार एव । वागग्न्यादियुक्तो देवरथः । कथं तस्य रथस्य वागुद्धिः? उर्ध्वं
नीयते तस्मिन्भरद्वाजमित्युद्धिः । चिबुकसंबन्धेन वागुद्धिः संकोचसामान्यात् ।
श्रोत्रे पक्षस्सी रथचक्रेऽवस्थानसामान्याच्छन्दःसंबन्धादा । अश्वाविव रथयुक्ते
चक्षुषी ताभ्यां रथो नीयते । मार्गदर्शनहेतुत्वात् । मनः संग्रहीता सारथिः ।
तत्रायं प्राणो जीवोऽवितिष्ठति । तदेतदेवरथकल्पनारूपमृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तम् ।
अनेन यातं मनसो जबीयसा वेगवत्तरेण यं रथं वां युवाभ्यामर्थीय ऋभवो
देववर्धकिनश्चकुः हे अश्विनौ! तेन यातमित्यर्थः । किञ्चान्योऽपि मन्त्रः
निमिषश्चिलजबीयसा रथेन यातमश्विनेति । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

अकर्मिण आत्मयाथात्म्यावगतिः

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीनान्यत्किञ्चन मिष्टि स
ईक्षत लोकान् सृजा इति । स इमांलोकानसृजत अम्भो मरी-
चीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीच्यः ।
पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः । स ईक्षतेमे तु लोका
लोकपालान् सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्भृत्यामूर्च्छ्यत् ।
तमभ्यपततस्याभितपस्य मुखं निरभिद्यत् यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचो-
ऽम्भिनासिके निरभिद्यतां नासिकाभ्यां प्राणः । प्राणाद्वायुरक्षणी

निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां
कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्त्वद्भूनिरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य
ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा
नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्रं निरभिद्यत
शिश्राद्रेतो रेतस आपः ॥ १ ॥

“एष पन्थाः” इत्यादेतावता ग्रन्थेन ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठातृणामपरब्रह्म-
विद्या सम्यगभिहिता । नातःपरमस्तीति मेनिरे केचित् । तन्निराकरणाय परब्रह्म-
विद्येयमारभ्यते—आत्मा वा इति । यतोऽपरविद्यायां वृहतीसहस्रं प्रस्तुत्यानन्तरं
“आत्मा वा” इत्यात्मज्ञानविद्यानादत आत्मविद्यायां कर्म्येवाधिक्रियत इति चेन्न ;
ब्रह्मविद्यावगतेरपरब्रह्मतज्ज्ञानतत्कलनिराकरणपूर्वकत्वात्परविद्यायामकर्म्येवाधिक्रि-
यते । “दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता” इति
प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्षणं,

ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाहृयः ।

इति च श्रुतेः । अकर्मिणस्तावदात्मयाथात्म्यावगतय इदमान्नायते—आत्मा
वा इदमिति । अनात्मतत्कार्यापहवसिद्धोऽयमात्मा “अज आत्मा महान् ध्रुवः”
इति श्रुतेः । वैशब्दः कालत्रयेऽपि निष्प्रतियोगिकत्वद्योतकः “आत्म-
नोऽन्यन्न किञ्चन” इति श्रुतेः । आत्मातिरेकेण जगतस्त्वान्निष्प्रतियोगिकत्वं
कुतः? इत्याशंक्य परमार्थदृष्ट्यात्मा निष्प्रतियोगिक एव । तथापि स्वाज्ञ-
द्वाष्टिविकल्पतनामरूपकर्मात्मकमिदं जगदग्रे सृष्टे: प्राक् तत् स्थितिप्रलययोरपि
स्वज्ञदृष्ट्या आत्मैक आसीत् । एक एवाग्र आसीत् इत्युक्त्या ततो नास्तीति
द्योत्यत इत्यत्रोत्पत्तेः प्रागव्याकृतनामरूपभेदात्मभूतात्मैकत्वशब्दप्रत्ययगोचरमिदं
जगत् । इदानीं तु व्याकृतनामरूपभेदवदनेकप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं
चेति विशेषः । यथा फेनादिव्याकरणात्प्राक् फेनादिकं सलिलैकशब्दप्रत्यय-
गोचरं यदा सलिलात्पृथक्त्वेन फेनं व्याकृतं तदा फेनं सलिलं चेति

व्यवहीयते । वस्तुतः केनादिकं जलमात्रम् । तदृत्फेनस्थानीयजगत् सत्त्वासत्त्वा-भ्यामात्ममात्रम् । तदतिरेकेण नान्यत्किञ्चन विश्विदपि मिष्ठद्वयापारवक्षास्त्येव । “मद्वयतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते” इति श्रुतेः । तथापि स्वाज्ञविकल्पित-मूलाविद्याबीजांशावष्टम्भतः सर्वज्ञेशो भूत्वा स ईक्षत प्राणिकर्मफलोपभोग-स्थानभूतान् लोकान्नु सृजेयमित्येवमालोचनं कृतवान् । एवमीक्षित्वा सोऽयमात्मा इमान् लोकानसृजत सलिलविकल्पितफेनादिवत् स्वविकल्पितनामरूपोपादान-भूतस्सन् जगन्निर्मितीत इत्यर्थः । यद्वा—मायाविवदात्मानमेव जगद्गूपेण निर्मितीते ।

स्वयमेव जगद्गूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ।

इति श्रुतेः । कान् लोकानसृजत ? इत्यत आह—अम्भो मरीचीर्मरमाप इति । “आत्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिक्रमेणाण्डमुत्पाद्याभ्यःप्रभृतीन् लोकान-सृजत । श्रुतिरम्भःप्रभृतीनि चत्वारि पदानि स्वयमेव व्याचष्टे—अद इति । तदन्तःशब्दवाच्यो लोकः । परेण दिवं द्युलोकात्परस्तात् सोऽम्भःशब्दवाच्यः । तस्याभ्यसो लोकस्य द्यौः प्रतिष्ठा आश्रयत्वात् । द्युलोकादधस्ताद्यदन्तरिक्षं तन्मरीचयः स्थानभेदाद्वृहुवचनमन्तरिक्षस्य मरीचिसंवन्धाद्वा । मिथन्तेऽस्मिन् भूतानीति पृथिवी मरः । याः पृथिव्या अधस्ताद्विद्यन्ते ता आप उच्यन्ते । यद्यपि लोकानां पञ्चभूतात्मकत्वं तथाप्यब्रह्मल्यादभ्यो मरीचीर्मरमाप इत्यबादि-नामभिः निर्देशः कृतः । अथ स ईक्षतेमे तु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । मत्सृष्टाभ्यःप्रभृतिलोकानां पालयित्रभावे तानि नश्येयुरिति तत्पालनार्थं लोकानां पालयितृनिन्द्रादीन्नु सृजै सृजेयमितीक्षित्वा योऽद्वयः पञ्चभूतेभ्योऽम्भः-प्रभृतिलोकान् सृष्टवान् । सोऽद्वय एवाप्प्रधानपञ्चभूतेभ्यः शिरःपाण्यादिमन्तं पुरुषं समुद्भूत्य कुलालो मृत्पिण्डमिवामूर्च्छ्यत् स्वावयवसंयोजनेन पिण्डितवा नियर्थः । तं पिण्डमुद्दिश्याभ्यतपत् अभिधानं सङ्कल्पं कृतवान् । “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः । तस्येश्वरसङ्कल्परूपतपसाभितस्य मुखं निरभिद्यत । मुखाकारं सुषिरमजायत । यथा प्रक्षिणोऽण्डं तथा तस्मा-निर्मिणमुखाद्वागिन्द्रियं निर्खर्तत । वाचोऽग्निवीर्गविष्टाता लोकपालः । तथा

नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति । सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता चेति त्रयं क्रमेण निर्भिण्णमिति ज्ञातव्यम् । तथाक्षिणी कर्णो तथा त्वक् तथा हृदयं अन्तःकरणमित्यर्थः । तथा नाभिस्तस्याससर्वप्राणबन्धनस्थानत्वात् । अपानशब्देन पाठिवन्द्रियमुच्यते । तदधिष्ठाता मृत्युः । तथा शिश्रं निरभिद्यत । तस्माद्रेतस्तस्मादाप इति ॥ १ ॥

अनानादशक्तिरुग्मिः

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति । ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलम्लमिति । ताभ्योऽथमानयत्ता अब्रुवन्न युक्तं वर्तति पुरुषो वाव मुकुतम् । ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति । अश्वीर्गभूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्वश्रूर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशद्विशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णो प्राविशत्रोपघिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्वन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिप्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् । तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभि प्रजानीहि इति । ते अब्रवीदंतास्त्वेव वां देवताख्याभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कर्त्यै च देवतायै हविर्दीर्घते भागिन्यांवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ २ ॥

त्वसृष्टलोकपालादीनामन्नमन्नादशक्तिं च सृष्टवानियाह—ता इति । ता एता अश्यादयो देवता ईश्वरेण लोकपालत्वेन सङ्कल्प्य सृष्टाः सत्यः

अस्मिन्महति संसाराण्वे बन्धमोक्षहेतुकामादिशमादिसंकुले प्रापतन् पतितवत्य इत्यर्थः । यतः अश्यादिदेवा अपि संसाराण्वे पतिता अतः कर्मज्ञानसमुच्चयानुष्ठान-फलभूतदेवताप्ययलक्षणा या अपरविद्या व्याख्याता सापि स्वातिरिक्तसंसारोपशमनाय न पर्याप्ता । तस्मात् “आत्मा वा इदम्” इत्यारभ्य “प्रज्ञानं ब्रह्म” इत्यन्तश्रुत्यर्थाविष्करणसिद्धपरमात्मविद्यातत्त्वज्ञानं स्वमात्रावस्थानलक्षणकैवल्याप्तये पर्याप्तम् । “नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय” इति मन्त्रवर्णात् । स्थानकरणदेवतोत्पत्तिवीजभूतं तं पिण्डात्मानं पुरुषमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् संयोजितवानियर्थः । स्वकारणभूतस्याशनायादिदोषवत्त्वेन तत्कार्यभूतदेवतानामप्यशनायादिमत्त्वात्ततस्ता अशनायापिपासाभ्यां पीड्यमानाः सत्यः एवं स्वस्थितिकारणपिण्डस्त्रियान्मीश्वरमब्रुवन्तुक्तवत्यः । किम्? इत्यत आह—आयतनमिति । वयं यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः सत्यः अन्नमदाम नोऽस्मभ्यं तदायतनमधिष्ठानं प्रजानीहि विधत्स्व । ताभिरेवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गां पूर्ववदद्वय एव गवाकृतिपिण्डमुद्भृत्यानयदर्शितवान् । ताः पुनर्गवाकृतिपिण्डं दृष्ट्वा न वै नोऽस्मदर्थमधिष्ठायान्नमत्तुमयं गवाकृतिपिण्डः अल्लमेतदधिष्ठायात्तु न पर्याप्तो न योग्य इत्यर्थः । ताभिः प्रत्याख्याते गवि ततस्तथैवाश्रमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । पूर्ववत्ताभिरश्वेऽपि प्रत्याख्याते पुनस्ताभ्यः पुरुषमानयत्ता: स्वयोनिभूतं पुरुषं दृष्ट्वा हृष्टाः सत्यः सुकृतं शोभनकृतं इदमधिष्ठानं बतेस्यब्रुवन् । तस्मात्पुरुषो वाव स एव सुकृतं पुण्यकर्महेतुत्वात् । स्वकृतत्वात्सुकृतमिति वा । ता देवताः प्रतीश्वर एवमब्रवीत् । किमिति? यथायतनं प्रविशतेति । यदस्य यथायोग्यमायतनं प्रविशतेतीश्वरेणाङ्गसाः सत्यः नगर्यो प्रभुमृत्या इव यथायोग्यं प्रविष्टा इत्याह—अग्निरिति । वागभिमान्यग्निविगेव भूत्वा सुखं प्राविशदित्युक्तार्थमन्यत । वायुर्नासिके आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णौ ओषधिवनस्पतयस्त्वचं चन्द्रमा हृदयं मनो मृत्युर्नाभिं आपः शिश्रं प्राविशन् । एवं लब्धायतनासु देवतासु निरधिष्ठाने अशनापिपासे तमीश्वरमब्रूतामावाभ्यामधिष्ठानं अभिप्रजानीहि विधत्स्वेतर्थः । सोऽयमीश्वरस्ताभ्यामेवमुक्तस्सन् ते अशनापिपासे अब्रवीत् । न हि युवयोरमूर्तत्वेन

मूर्तवच्चेतनावद्वस्त्वनाश्रित्य अनातृत्वं संभवति । तस्माद्द्यादिदेवतास्वेव वां
युवामध्यात्माधिदेवतासु आभजामि तद्विभागेनानुगृह्णामि । हविगादिलक्षणो
यदैवत्यो यो भागस्तद्वागेन भागिन्यौ युवां करोमीतीश्वरः सृष्ट्यादावेवं
व्यदधात् । यस्मात्तस्मादिदानीमपि यस्यै कस्यै च देवताये चर्मपुर्णाडायादि-
लक्षणं हविर्दीयते गृह्णते तत्र भागिन्यावेवास्यां देवतायामशनापिपासं
भवत इति ॥ २ ॥

अवमृग्या लोकार्तिभोननम्

स ईक्षतेमे तु लोकाश्च लोकपालाः चात्मसम्भ्यः मृत्या
इति । सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितपाभ्यो मृत्तिरजायत् । या वै
सा मूर्तिः अजायतात्र वै तत् । तदेनत्स्युष्टं पराडत्यजिपाण्यामित तद्वा-
चाजिघृक्षत् तत्राशकोद्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्वेनद्वाचाग्रहेऽप्यद-
भिव्याहृत्य हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तत्राशकोत्त प्राणेन
ग्रहीतुम् । स यद्वेनत्प्राणेनाग्रहेऽप्यदभिप्राण्य हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तत्त्व-
पाजिघृक्षत् तत्राशकनोच्क्षुपा ग्रहीतुम् । स यद्वेनत्त्वाग्रहेऽप्य-
दृष्ट्वा हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तत्त्वोत्तेणाजिघृक्षत् तत्राशकनोच्क्षुपा
ग्रहीतुम् । स यद्वेनत्त्वोत्तेणाग्रहेऽप्यत्त्वा हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तत्त्व-
चाजिघृक्षत् तत्राशकनोत्तचा ग्रहीतुम् । स यद्वेनत्त्वाग्रहेऽप्यत्त्वा
हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तत्सनसाजिघृक्षत् तत्राशकनोन्मनमा ग्रहीतुम् । स
यद्वेनन्मनसाग्रहेऽप्यत् ध्यात्वा हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तन्त्रज्ञेनाजिघृक्षत्
तत्राशकनोच्छिद्धेन ग्रहीतुम् । स यद्वेनत्त्वज्ञेनाग्रहेऽप्यद्विमृत्य
हैवाक्षमत्रप्स्यत् । तदपाणेनाजिघृक्षत् तदावयत् । सेपोऽक्षम्य ग्रहो

यद्वायुरन्नमायुर्वा एष यद्वायुः । स ईक्षत कथं न्विदं महते स्यादिति
स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि
प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा
स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्वेन
विसृष्टमथ कोऽहमिति । स एतमेव सीमानं विद्यैत्यत्या द्वारा
प्रापद्यत । सैषा विद्यतिर्नाम द्वास्तदेतत्त्वान्दनम् । तस्य त्रय आवस्थाः
त्रयः स्वमाः अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति । स जातो
भूतान्यभिव्यैर्व्यत् किमिहान्यं वावदिष्यदिति । स एतमेव पुरुषं
ब्रह्म तत्तमपश्यदिदमदर्शमिती ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह
वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रं इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव
हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥

मत्सृष्टलोकलोकपालानामशनायाद्यर्दितत्वेन तत्स्थितिनिमित्तमन्नं सृष्ट्वा
स्वसृष्टलोकानुप्रवेशपूर्वकं तदार्ति मोचयतीत्याह—स ईक्षत इति । सोऽयमीश्वर
ईक्षत । किमिति ? मया इमे लोका लोकपालाश्च सृष्टाः अशनायापिपासाभ्यां
संयोजिताश्च । तेषां स्थितिरन्नमन्तरेण यतो न भवेदतः एभ्यो लोकपालेभ्योऽन्नं
सृजा इत्येवमीक्षितवानित्यर्थः । सोऽयं स्वतन्त्रेश्वर एभ्योऽन्नं सिसृक्षुः सन्
पूर्वोक्ता अपः उद्दिश्याभ्यतपत् । ताभ्योऽभितपाभ्यः उपादानभूताभ्यः चराचर-
लक्षणेयं मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायत । तदेनदन्नमन्नार्थ्यमिमुखे
सृष्टं सन्मार्जारद्वृष्टिगोचरमूषिकवदयमन्नादो मम मृत्युरिति मत्वात्तारमतीत्य
परागच्छतीति पराङ् । तद्वोचरमतीत्य अजिधांसन् पालयितुमैच्छत् । तदन्नाभि-
प्रायं मत्वा लोकलोकपालाश्रयः सोऽयं पिण्डस्तस्य प्रथमजत्वेन स्वाति-
रक्तान्नादवैरल्प्येन च तदन्नं वाचा वचनक्रिययाजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् ।

तदन्नं वाचा ग्रहीतुं नाशकोत् न समर्थः अभवत् । स यद्वैनदन्नं वाचाग्रहैष्यत् यदि गृहीतवान् स्यात्तदा तत्कार्यलोकोऽप्यन्नमन्नमिल्यभिव्याहृत्यात्रप्स्यत्तुसोऽभविष्यत् । न चैतदस्ति । अतो वाचा ग्रहीतुं नाशकोदित्यन्यत्रैवं योजनीयम् । तत्प्राणेन तच्छ्रुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा तच्छ्रेनेति तत्त्वकरणव्यापरेणान्नं ग्रहीतुमशकनुवन् सन् पश्चान्मुखच्छ्रद्धगतापानवायुना तदन्नमभिजिघृक्षत् । तदावयत्तदेवान्नं जग्राहाशितवान् । तेनासावपानोऽन्नग्राहको भवति । यद्वायुः यो वायुलोकोऽयमन्नायुर्वा एष यद्वायुः लोकजीवनस्यान्ननिमित्तत्वादिति । लोकप्रसिद्धियोतको वैशब्दः । पुनः सोऽयमीश्वरो लोकलोकपालस्थितिमन्ननिमित्तां विधाय पुरपौरतत्पालियतृस्थितिवत्तस्वामी ईक्षत् । तु इति वितर्कयन् कथं तु केन प्रकारोणेदं मदृते सङ्घातपुरस्वामिनं मां विना स्पन्दितुमिदं समर्थं भवेत् ? मदतिरिक्तस्य पदार्थत्वेनाचेतनत्वान्मां स्वामिनं चेतनमन्तरेण-तत्सङ्घातं यदि वाचाभिव्याहृतमिल्यादि व्यापृतिसमर्थं भवेत्तदा कोऽहं कस्य वा स्वामी ? यद्यहं सङ्घातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहृतादिफलं नोपलभेयं तदा न कोऽपि मां जानीयात् । यद्यहं संवाते प्रविश्य तत्त्वकरणप्रवृत्तिनिमित्तं स्यां तदा खलु मुमुक्षुभिर्जातुं शक्यो भवेयमितीक्षित्वाथ कार्यकरणसंघातान्तःप्रवेशमागौं प्रपदं मूर्धा चेति द्वावेव खलु । अनयोः कतरेण मार्गेण संघातलक्षणं पुरं प्रपद्य इतीक्षित्वा तत्र प्रपदयोः मङ्गल्यप्रवेशद्वारात्तदद्वारप्रवेशनं न हि रमणीयम् । किन्तत् ? पारिशोष्यादस्य पिण्डस्य मूर्धन्यसीमानं केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा एतया द्वारेमं पिण्डं प्रापद्यत प्रविवेश । सेयं द्वार्हि प्रसिद्धा । अत एव मूर्ध्नि तैलधारणतः तत्सारमन्तः प्रविशतीत्यनुभवात् । सैषा विदारितत्वाद्विद्वितिः । विदितिर्नाम प्रसिद्धा द्वा: पुरस्वामिप्रवेशहेतुत्वात् । भृत्यादिस्थानानि हि श्रोत्रादिद्वाराणि नानन्दहेतूनि । इदं परमेश्वरस्येति यत्तदेतत्त्रान्नन्दनम् । नन्दनमेव नानन्दमिल्यत्र दीर्घं छान्दसम् । एतदद्वारतो निर्गच्छतोऽमृतत्वश्रवणात् । “तयोर्व्वमायन्नमृतत्वमेति” इति श्रुतेः । पुरं निर्माय राजप्रवेशवदेवं समस्तलोकलोकपालान् सृष्टा जीवात्मना प्रविष्टस्य तस्यात्मनो जाग्रत्त्वप्रसुषुप्तिभेदेन त्रय आवसथाः पुरुषनेत्रकण्ठहृदयश्रया ह्यवस्थाः—

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नं संस्थितम् ॥

इति श्रुतेः । यद्वा—पितृशरीरं मातृगर्भाशयं स्वशरीरं च त्रय आवसथाः । स्थूलसूक्ष्मबीजप्रपञ्चाः क्यः स्वप्नाः । स्थूलप्रपञ्चादेः प्रबोधरूपत्वात्स्वप्नत्वं कथं? इति चेत्त; तदावृतदृष्टेः परमार्थप्रबोधाभावात्स्वप्नत्वं सिद्धमित्यर्थः । दक्षिणं चक्षुर्मुखवच्च प्रथमावसथः । मनोऽन्तरं द्वितीयः । हृदयमाकाशाश्चाय तृतीयावसथः । इत्युक्तावसथत्रयेऽपि पर्यायेणात्मानुवर्तते । दीर्घकालं स्वाविद्यां गाढमालिङ्गं प्रसुप्तस्सन्नात्मा स्वात्मानं यथावन्नं प्रतिबुध्यते । सोऽयमात्मानेकश्चो जातो भूतान्यभिव्यैर्ह्यत् बहुधा व्याकरोत् । स कदाचिदनेकजन्मार्जित-सुकृतपरिपाकलब्धचरमजन्मनि देशिकमुखोदितवेदान्तजातश्रवणमनननिदिध्या-सनप्रभवसम्यज्ञानसमकालं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रातिरिक्तं किमिहान्यमन्यद्वाव-दिष्यत् वक्तव्यमासीदिति निश्चिय यः “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-सीत्” इत्युक्तः सोऽयं स्वातिरिक्तानात्मापद्मवसिद्धपरमात्मा हि स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्त-सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन यः प्रकृतः तमेव पुरिशयनात्सर्वत्र पूर्णत्वाद्वा पुरुषं ब्रह्म बृहत्तमत्वात्ततमं तततमं व्यापकतमं तकारलोपः छान्दसः तमेतमेव पुरुषं स्वमात्रमिति प्रत्युद्द्वयतापश्यत् । कथमपश्यत्? इत्यत्र इदं सर्वापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अदर्शं दृष्टवानस्मि । इतिशब्दतो अहो! मद्भन्यतेति द्योल्यते । यस्मादात्मानमपरोक्षतयापश्यत् तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा । लोके इदन्द्रो ह वै नामेति प्रसिद्धः परमात्मा । तमेवमिदन्द्रं सन्तं ब्रह्मविद इन्द्रं इत्याचक्षते । व्यावहारिकदृष्टेयर्थः । परोक्षनामप्रहणप्रिया हि यस्मादेवाः । किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः? “तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” इति श्रुतेः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

आत्मोत्पत्तिः कैवल्यस्त्रूपं च

अपक्रामत गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा ह्लियां सिञ्चत्यथैनं जनयति तदस्य प्रथमं जन्म । तत्त्विक्या आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति । सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽविभावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽविभावयत्यात्मानमेव तद्वावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म । सोऽस्यायमात्मा पृणयेभ्यः कर्मभ्यः प्रतिभीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रेति स इतः प्रगल्बन्त पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म । तदुक्तमृषिणा—गर्भं न मन्त्रन्व-पामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर आयमीरक्ष-क्षधः इयेनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच । स एवं विद्वानस्मच्छरीरभेदादृश्वं उत्कम्यामिमिन भ्यर्मे लोके सर्वान् कामानास्वामृतः समभवदमृतः समभवत ॥

“ आत्मा वा इदम् ” इति चतुर्थाध्यायप्रकृत आत्मा स्यानिगिकानात्मापद्वय-सिद्धोऽपि स्वाज्ञादित्यथा जगदुत्पत्तिस्थितिभङ्गकृदीक्षाः सर्वेज्ञा भूत्वा किञ्चिदप्यनुपादायाकाशादिकमेणेम लोकं सृथा स्वात्मप्रवोधार्थं स्वाप्रविष्टप्रदेशामावृद्धिपि

सर्वप्राणादिमच्छरीरजातं प्रविश्य स्वात्मानं ब्रह्माहमस्मीति यथाभूतं प्रत्यबुध्यत । तस्मात्सर्वशरिरेकं एवात्मा न ह्यात्मान्तरमस्ति । एवं यो मन्योऽप्यात्मानं ब्रह्माह-मस्मीति वेद चेत्सोऽपि ब्रह्मैव भवतीत्यत्र “आत्मा वा इदम्” इत्युपक्रम्य “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तमपश्यत्” इत्युक्तम् । स्वात्मनः स्वाप्रविष्टेशवत्त्वे कथ-मात्मा पिणीलिकेव सुषिरं सीमानं विदार्य प्रापयत् ? इति चेन्न ; प्रवेशस्यात्मैकत्व-प्रबोधार्थत्वात् । न हि तस्यानन्तशक्तेरिदं चोद्यं भवितुमहति । बहुत्र चोदयि-तव्यस्य विद्यमानत्वात् । तत्किं न जानीषे ? पश्यैतदीश्वरे चोद्यजातम् । अकरणः सन्त्रीक्षत । किञ्चनानुपादाय लोकानसृजत । सोऽद्वय एव पुरुषं समुद्भूत्या-मूर्च्छ्यत् । तस्याभिध्यानान्मुखादि निर्भिण्णम् । मुखादिभ्यश्चाश्यादयो लोक-पालास्तेषामशानायादिसंयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं वागादिप्रदर्शनं तेषां तदायतनप्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिः तज्ज्वल्क्षेत्यादिचोद्यजातम् । ईश्वरे न हि चोद्यम् । एतत्सर्वं सीमाविदारणप्रवेशवदनुपपन्नमिति चेन्न ; तस्य महामायावित्वेन तत्कृतैतादशचोद्यानां तत्पदातिहेतुबोधार्थत्वादेतत्सर्वं युक्तत-ममेव । एतच्चोद्यपरिज्ञाने किं फलमिति चेन्न ; सर्वभूतेष्वात्मैकत्ववेदनपूर्वकं सर्वभूत-गतहेयांशापद्मवसिद्धात्ममात्रावबोधसमकालं कैवल्यफलसिद्धेः । तथा च श्रुतिः— “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”, “नेति नेति”, “न ह्येतस्मादिति”, “नेत्यन्यतपर-मस्ति”, “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्”, “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः”, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतं तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिवेदान्तशास्त्रमात्म-मात्रावगलर्थं प्रवृत्तम् । यावदेवं स्वात्मयाथात्म्यं न वेत्ययं लोकस्तावत्स्वा-विद्याविजृमितोपाधिषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु घटीयन्त्रवत् पुनः पुनरावर्तमानः सन्त्रिविश्रान्तं संसरति । मुहुर्मुहुः स्वातोपाधिं परित्यज्य पुनः पुनः प्राप्यान्नभूतः सन् पुरुषामौ हुत इत्याद्यर्थप्रदर्शनार्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यते—अपक्रामतेति । यथास्थानं गर्भिण्यः । अयमध्यायोऽसंपूर्णगर्भिणीभिः न जात्वपि श्रोतव्यः । श्रुतश्वेद्भपातो भवेत् । इति वेदपाठकानां संप्रदायवचनमेतत् । पुरा योऽन्नभूतः पुरुषामौ हुतः सोऽयं तस्मिन्पुरुषे ह वै अन्नरसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवति । यदेतत्पुरुषे रेतः तदेतदन्नमयपिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः

तेजः सारभूतं संभूतं परिनिष्पन्नमित्यर्थः । तस्य पुरुषात्मभूतत्वात् रेतो-
रूपात्मानं आत्मन्येव स्वशरीरं विभर्ति । तद्रेतो यदा यस्मिन्काले
योषास्त्रौ स्त्रियां भायाश्चां सिञ्चति, अथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भं जनयति ।
पितृजठेऽस्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमाभिव्यक्तत्वात् । तदेतद-
सावात्मामुमात्मानमित्यादिना पुरस्तादेवोक्तम् । तद्रेतो यस्यां सिंकं सत्तस्याः
स्त्रियाः रेतोरूपेण पितुः शरीरे इवात्मभूयमात्माव्यतिरिक्तां गच्छति । यथा
स्तनादिकं स्वमङ्गं तथा गर्भं एनां मातरं न हिनस्ति पिटकादिवत् ।
यथा मध्यनिष्पन्नस्तनमात्मभूयं गत्वा न हिनस्ति तथैनामयं गर्भं इत्यर्थः ।
सान्तर्वती अस्य भर्तुः रेतोरूपमात्मानमत्र स्वजठेरे गतं बुद्धा भावयति ।
गर्भविरोध्यशनवर्जनपूर्वकं तदनुकूलान्नाशुपायतः पालयतीत्यर्थः । सा भावयित्री
वर्धयित्री स्वभर्त्रा स्वरेतःसंबन्धत्वा भावयितव्या भवति । न व्युपकारः
प्रत्युपकारमन्तरा भवति । यथोक्तेन विभिन्ना तं लभी गर्भं विभर्ति । सोऽयं
पिता यत्कुमारजन्म तस्यामे पूर्वं जातकमादिना भावयति । यद्वावयत्येन
तदात्मानमेव तद्वावयति । पितुरात्मेव हि पुत्ररूपेण जायते । पत्नुर्जायायां
रेतोरूपेण प्रविश्य पुत्ररूपेण निर्गतवात् “आत्मा ये पुत्र नामासि”
इति श्रुतेः । किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति? इत्यत्र एवां
लोकानां सन्तत्यै सन्तत्यमावे लोका विच्छिन्नत्वं इति । तदर्थमेवं
पुत्राशुत्पादनपूर्वकं हीमे लोकाः सन्तताः तत्मात्सन्नग्निष्ठेऽपि कर्तव्यः ।
तस्य संसारिणः कुमाररूपेण मातुरुदग्यन्निर्मानं तद्रेतोरूपाग्रथया द्विनीयं
जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः । अस्य पितुः सकाशात् यो ज्ञानः सोऽयं
पुत्रात्मा शार्वीयपुण्यभ्यः कर्मभ्यस्तन्निर्पादनार्थं प्रतिधीयते । पितुः स्माने
पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय तत्स्याय च प्रतिधीयते । अथानन्तरमात्मनो
भारं पुत्रे निवेश्य अस्य पुत्रस्येतरो यः पित्रात्मा कृतकृत्यः सन् वयोगतः
जीर्णः सन् प्रैति म्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयश्चेव शरीरं परिग्रह्यजन्मते तृणज-
ल्काश्चेहान्तरमुपादानस्सन् पुनर्जायते । मृत्या प्रतिपत्तव्यं यत्कस्य तृनीयं
जन्म । पितुः सकाशादेतोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यव भावांशयान्

द्वितीयं जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मनि वक्तव्ये मृतस्य पितुर्यजन्म तदेव तृतीयं जन्मेति कथमुच्यते ? इति चेन्न ; पितापुत्रयोरेकात्मत्वस्य विवक्षितत्वात् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निवेश्येतः प्रयत्नेव पुनर्जायिते यथा पिता । अन्यतरत्रोक्त इतरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयो-रेकात्मत्वविवक्षा हि श्रुतेरभिप्रायः । एवं घटीयन्त्रवज्जननमरणादिसंसारे लोकोऽयं परिभ्रमति । एवमनेकेषु सत्सु कश्चिदनन्तकोटिजन्मसुकृतपरिपाकलब्धचरम-जन्मा श्रुत्याचार्यप्रसादतः स्वात्मयाथात्म्यं विदित्वा तद्वेदनसमकालं कृतकृत्यो भवतीत्येतमर्थमृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह—तदुक्तमृषिणेति । वामदेवो मुनि-महानुभावोऽनेकजन्मार्जितपुण्यपुज्ञप्रभावतः श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धविज्ञानं गर्भ एव लब्धवानित्याह—गर्भ इति । अनेकजन्मभावनापरिपाकवशात् नु इति वितर्के । मातुर्गर्भं एव वसन् वामदेवः एवं प्रत्यबुध्यत । एषां वागग्रायादि-देवानां जनिमानि जन्मानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि अवेदमहमनुपबुद्धवानस्मि । शतमनेका आयसीरायस्यो लोहमय्य इव शरीरावृत्यः पुरः पुरा मा मा अग्रक्षम् गक्षितवत्यः । इतः परमथ संसारनिर्गमनाय श्येन इवावारकजालं भित्त्वा जवसा आत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निरदीयं निर्गतोऽस्मि । अहो ! गर्भ एव शयानो वामदेव ऋषिरेवमुवाच । सोऽयं वामदेव ऋषिरात्मयाधात्म्यं स्वातिरिक्तानात्मापहृवसिद्धमात्ममात्रं स्वावशेषतया विद्वान् सन् तद्वेदनसमकाल-मस्मात्स्वाङ्गदृष्टिविजृम्भितशरीरबीजभेदादपहृतां गतोदूर्धर्वं उत्क्रम्य सर्वोर्धर्व-रूपब्रह्मात्रनिश्चयमासाद्यामुष्मिन् सच्चिदानन्दलक्षणाखण्डैकरसे स्वर्गे लौके स्वा-त्मनि ब्रह्ममात्रे स्वज्ञदृष्टिविकल्पितजीवन्मुक्तिदशायामेव स्वातिरिक्तसर्वान्कामान् ब्रह्मात्रपर्यवसन्नतयाप्त्वा निष्प्रतियोगिकामृतः परमात्मा समभवत् । विदेह-मुक्तोऽमवदित्यर्थः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मयाथात्मविचारः

कोऽयमात्मा ? इति वयसुपास्महे कतरः स आत्मा ? येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतद्दृढयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेत्रा धृष्टिः धृतिः मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्यैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । एष ब्रह्मप इन्द्र एष प्रजापतिः एते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्षीत्येतानि इमानि च क्षुद्रमिश्राणीव । वीजानि इतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्धिज्ञानि चाश्च गावः पुरुषा हस्तिनो यस्तिक्षेपेदं प्राणि जडामं च पतंत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञानं प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञनात्मनास्माहोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानास्त्रामृतः समभवदमृतः समभवत् ॥

ब्रह्मविद्यासाधननिष्पत्त्वब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणकेवल्यस्वरूपं वामदेवाद्या-
चार्यपरम्परया श्रुत्वाधुना ब्रह्मजिज्ञासवो मुमुक्षवो ब्रह्मयाथात्म्यं विचारयन्तः
सन्तोऽन्योन्यं द्विभुत्सवः पृच्छन्ति—कोऽयम् ? इति । अग्रिसमप्रशात्मक-
देहेन्द्रियादिसंघातेष्वनात्मसु वयं कोऽयमात्मा ? इति साक्षादुपास्महे । कतरः

स आत्मा कीदृशः ? यमात्मानं वामदेवः स्वमात्रमिति ज्ञात्वाभूतः समभवत्तमेव
मुमुक्षवो वयमुपास्महे । को तु खलु स आत्मा ? इत्येवं जिज्ञासापूर्वकमन्योन्यं
पृच्छतामतिक्रान्तदर्शिनां श्रुतिरियं प्रादुर्बभूव ।

येनेक्षते शृणोतीदं जिग्रति व्याकरोति च ।
स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥
चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याभगवादिषु ।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि ॥

इति श्रुतिसंस्कारजनितस्मृतिरजायत । “तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषम्”
इति, “स एतमेव सीमानं विदौर्यैतया द्वारा प्रापद्यत” इति, इतरेतरप्रातिकूल्येन द्वे
ब्रह्मणी हि कार्यकरणसंघातलक्षणपिण्डस्यात्मभूते भवतः । तयोरन्यतर आत्मा-
स्माभिरुपास्यो भवितुर्महतीति विशेषनिर्धारणार्थमन्योन्यं पप्रच्छुः । एवं विचारयतां
परमात्मगोचरेयं मतिरभूत् । अस्मिन्निपण्डे द्वे ब्रह्मणी उपलभ्येते । तत्र यथा
सर्वकरणप्रवृत्तिकर्तृतयोपलभ्यते यश्च सर्वकरणप्रवृत्तिनिवृत्तिभावाभावप्रकाशकतयो-
पलभ्यते तावुभौ, चक्षुषा रूपं पश्यतीति प्रतिसन्धानात् । तत्र न हि तावदाद्यः
कर्तोपलब्धा भवितुर्महति । द्वितीयस्य प्रत्यगात्मनः उपलब्धृत्वं सुक्तमित्याह—
येनेति । “श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषः
चक्षुरतिमुच्य धीराः” इति श्रुत्यनुरोधेन येन वा चक्षुषा चक्षुर्भूतेन रूपजातं
पश्यति । येन वा श्रोत्रभूतेन शृणोति शब्दजातमित्यर्थः । येन वा ग्राणभूतेन
गन्धानाजिग्रति । येन वा वाक्करणभूतेन साध्वसाधुरूपां वाचं व्याकरोति ।
येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्वादु च विजानाति । किं पुनः करणमेक-
मनेकधा मिन्नम् ? इत्यत्र “प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनः” इति
“मनसा सुष्टु आपश्च वरुणश्च” इति “हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमाः” इति च श्रुतेः
यदेतद्वद्यं मनश्चैकमेव तदनेकधा विकल्प्यते । तथा चैकेनान्तःकरणेन
चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति । तथा श्रोत्रभूतेन शृणोति । ग्राणभूतेन जिग्रति । वाग्भूतेन
वदति । जिह्वाभूतेन रसयति । स्वेनैव विकल्परूपेण मनसा संकल्पयति ।

हृदयरूपेणाध्यवस्थिति । तस्मात्सर्वविषयव्यापकमेकं करणम् । तस्योपलब्ध्युरात्मनः उपलब्ध्यर्थत्वात् । तथा च “ प्रज्ञया वाचं समाहृत्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्रोति ” इत्यादिश्रुतेः । तस्माद्बृद्धयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । तदात्मको हि प्राणः । “ यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः ” इति हि श्रुतिः प्राणस्य करणसन्ततिरूपत्वं सिद्धमित्यर्थः । नैतद्वस्तु ब्रह्म भवितुमर्हति । पारिशोष्याद्यस्योपलब्ध्युः उपलब्ध्यर्थं हृदयमनोरूपकरणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणा योऽयं करणग्रामत्वेन तत्तद्विषयत्वेन तत्तत्प्रवृत्त्यसंगतया तन्निमित्तत्वेन तद्वावाभावप्रकाशकत्वेन परमार्थतो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वेन च सर्वदा व्यवस्थितः साऽयमात्मा स्वावशेषियोपास्यो भवितुमर्हतीति निश्चिय तदन्तःकरणोपायिकस्येवोपलब्ध्युः प्रज्ञानरूपब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं या या अन्तःकरणवृत्तयो ब्राह्मान्तर्वृत्तिविषयास्तयो वर्तन्ते तास्ता वृत्तय इहोपन्यस्यन्ते—संज्ञानमिति । संज्ञित्येतत्नभावः संज्ञानम् । आज्ञस्तिरीश्वरभावः आज्ञानम् । विशेषकलपनापरिज्ञानं विज्ञानम् । प्रज्ञसिः प्रज्ञानम् । ग्रन्थधारणसामर्थ्यं मेधा । इन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः दृष्टिः । धारणं धृतिः तया शरीरधारणात् । मननं मतिः । तत्र स्वातन्त्र्यं मनीषा । जूतिश्वेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मरणं स्मृतिः । स्फुपादीनां शुक्रकृष्णादिभेदेन सम्यक्कलपनं सङ्कल्पः । अध्यवसायः क्रतुः । प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्तवृत्तिरसुः । असन्निहितविषयाकांक्षा कामः । व्रीच्यतिकरणमिलाषो वशः । इत्येवमाद्यन्तःकरणवृत्तयो शुपलब्ध्युः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूताः । तदुपाधिजनितगुणा नामधेयानि संज्ञानादानि सर्वाण्यैतानि प्रज्ञसिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । न स्वतः । तथाचांकं “ प्राणनेत्रं प्राणो नाम भवति ” इति । स एष प्रज्ञानरूप आत्मा परब्रह्मत्वेन सर्वशरीरेणु प्रसिद्धः प्राणः प्रज्ञात्मा जलभेदगतसूर्यप्रतिविम्बवदन्तःकरणोपाधिग्रन्थुप्रविष्टोऽयं हिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा ब्रह्मेष एव । महैश्वर्यमंपञ्चत्वादेष एवेन्द्रः । यन्सुखादिनिर्भेदनद्वारेणाङ्गादयो लोकपाला जाताः साऽयमेष प्रजापतिः । तस्य प्रथमशरीरत्वात् । येऽप्यङ्गादयः सर्वं देवा एष एव इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि । एष एव अन्नान्नादलक्षणत्वेन पृथिवी

वायुराकाश आपो ज्योतीषीत्येवैतानि पञ्च महाभूतान्यप्येष एव ।
 किञ्चेमानि क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि क्षुद्रमिश्राणीव सर्पदीनि बीजानि । इव-
 शब्दोऽनर्थकः । द्वैराश्येन निर्दिश्यमानानि यानि तानीतराणयुच्यन्ते । पक्ष्या-
 दीन्यण्डजानि । जरायुजादीनि मनुष्यादीनि जाह्नवानि । यूकमशकादीनि
 स्वेदजानि । वृक्षादीन्युद्धिज्ञानि । अश्वा गावः पुरुषा हस्तिनः अन्यच्च
 यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किन्तत् ? जड़भूम यत्र पद्मयां गच्छति, यज्ञा-
 काशपतनशीलं पतत्रि च, यच्च स्थावरमचलं, तत्सर्वमशेषतः प्रज्ञानेत्रम् ।
 अनेनोपायेन ब्रह्म नीयते बोध्यत इति प्रज्ञानेत्रत्वं युज्यते । स्वाज्ञादृष्टिप्रसक्त-
 प्रपञ्चजातमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु यस्मिन्नधिकरणे प्रज्ञानरूपे ब्रह्मणि प्रतितिष्ठी-
 त्येतत्सर्वं स्वज्ञदृष्ट्या प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । विकल्पितस्य प्रज्ञानाश्रयत्वात् । प्रज्ञैव
 नेत्रं यस्य लोकस्य सोऽयं प्रज्ञानेत्रो लोकः । यस्मात् स्वातिरिक्तसर्वजगतः प्रज्ञा
 प्रज्ञसिरेव प्रतिष्ठा । तस्मात्प्रज्ञानं प्रज्ञसिरेव ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यत्र प्रज्ञानशब्देन
 प्रत्यग्ब्रह्मशब्देन परस्तयोरपि प्रत्यस्तमितिविशेषत्वात् । एवं विभागस्तयोरैक्यं
 वा परमार्थं न युज्यते । तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञप्रिस्तरूपत्वात् । तदेव
 स्वमात्रमविशिष्यत इत्यत्र—“एकमेवाद्यैं ब्रह्म”, “नेह नानास्ति किञ्चन”,
 “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति”, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहृत एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्षमम् ॥

सर्ववर्जितविन्मात्रं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ।

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदविशिष्यते ॥

इत्यादिश्चुते: । एतादृशं ब्रह्ममात्रं स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसत्यपि निष्प्रतियोगिक-
 मित्यत्र न विवादः । तथापि स्वाज्ञादिदृष्टिविकल्पितव्ययिष्टसमष्यात्मकजाग्रजाप्र-
 दादितुर्यस्वापावस्थान्तभेदागोपापवादाधिकरणविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्त-
 भेदवद्वाति । स्वाज्ञादिदृष्टिवैष्ट्येऽपहृतां गते सत्यथ कालत्रयेष्येकरूपेण

ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते । योऽयं वामदेवोऽन्यो वा संज्ञानादिवृत्तिकदम्बव्रह्मेन्द्रा-
द्युपाधिगतहेयांशापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेद तद्देदनसमकालं
सोऽयं विद्वानेतेनैव प्रज्ञात्मना ये पूर्वं विद्वांसोऽमृता अभूतं स्तथैतेन प्रज्ञेनात्मना-
स्माङ्गोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वाच्च कामानाप्त्वामृतः सम-
भवदमृतः समभवदित्युक्तार्थमेतत् । द्विवेचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

परापरविद्याप्राप्त्यन्तरायनिवर्तकशान्तिपाठः

वाड्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराचीर्म
एवि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहो-
रात्रान् संदधाम्यूतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु ।
तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ अँ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

“एष पन्थाः” इत्याद्यपरविद्यायाः “आत्मा वा” इति परविद्यायाभ्य
प्राप्त्युपसर्गशमनाय शान्त्यध्याय आरभ्यते—वागिति । समाहितदशायां मे
मम वागादीन्द्रियततिः मनसि प्रतिष्ठिता “यच्छेद्राक्षनसी प्राज्ञः” इति
श्रुतेः । व्यावहारिकदशायान्तु मे मनोऽन्तःकरणं वाचि वागादिकरण-
समूहे प्रतिष्ठितम् । वागादिव्यापृतेरन्तःकरणाधीनत्वात् । “अन्यत्रमना अभूतं
नादर्शम्” इत्यादिश्रुतेः । मे मम वाचि मनसि च हे बृहत्यात्मकप्राण ! त्वं
आविः प्रज्ञाप्रकाशरूपेण्यं धि सदा सञ्चिधि कुरु । हे परमात्मन् ! मे मनस्य-

खण्डाकारवृत्तिरूपे आविराविः स्वातिरिक्तानात्मतिमिरप्रासात्ममात्रज्योतीरूपे-
णैधि स्वातिरिक्तकलनाविस्मरणपूर्वकं सन्निधिं कुरु । मे मम वाञ्छनोभ्याम-
धीतवेदस्य वेदशास्त्रजातस्य परापरब्रह्मगोचरतया अञ्चतीत्याणी तत्र परापर-
ब्रह्मरूपेण तिष्ठतीत्याणीस्थः सन् मे मया देशिकमुखतः श्रुतमधीतं कदापि
मा प्रहासीः विस्मृतिं मा कार्षीरित्यर्थः । अनेन मयाधीतेन परापर-
विद्याजातेनाहोरात्रानहोरात्रं सदा त्वां सन्दधामि अपररूपेण पररूपेण
वा त्वामहमस्मीत्यनुसन्धानं करोमीत्यर्थः । हे प्रज्ञात्मन् ! यथाशास्त्रकर्तव्यार्थं ऋतं
व्यावहारिकसत्यं वा वदिष्यामि । वागादिकरणप्रामतो यथावद्ग्राह्यं सत्यं
त्वद्गतहेयांशापाये पारमार्थिकसत्यस्वरूपं वा त्वां वदिष्यामि । तत्परमपरं वा
ब्रह्म परापरविद्यासंयोजनेन विद्यार्थिनं मामवतु । तदेव पुनः परमपरं वा ब्रह्म
मद्विद्यावक्तारमाचार्यमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादर्थम् ।
परापरविद्याप्राप्यन्तरायकाद्यात्मिकादितापत्रयनिरसनाय शान्तिः शा-
न्तिरिति त्रिवचनम् । इत्थं शान्तिः विद्याप्रारम्भावसानयोः कार्या । कृतायामस्यां
विद्या प्रसीदतीति सिद्धम् । विद्याप्रादुर्भावसमकालमयं विद्वान् कृतकृत्यो भवति ॥

इति सप्तमोऽध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
ऐतरेयविवरणं लिखितं स्यात् स्फुटं लघु ॥
ऐतरेयविवरणग्रन्थसंख्या निगद्यते ।
सप्तत्यधिद्विशतेद्वसहस्रं परिकीर्तिता ॥

इति श्रीमद्वादशोत्तरशातोपनिषद्च्छास्त्रविवरणे अष्टसंख्यापूरकं
ऐतरेयोपनिषद्विवरणं संपूर्णम् ॥

नामधेयपदसूची

यत् पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्रेखायाः परं संख्या वर्तते तत्र तावती पदावृत्तिः बोध्या।

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अग्निः	५०, ११०, ११३, ११६, १३९, १४०, १८६-२, १९६, ३३१, ३३४, ३४४, ३६७, ३८९, ३९७, ४०३-३,	आदित्यः	१३२, १४७, ३३१, ३३४, ३८६, ३८९, ३९७-२, ४०३-३, ४३८, ४४०
अङ्गिरा:	४३७, ४४०	आरुण्यः	३९४
अङ्गिरा:	२१०	आरुणिः	६२
अत्रयः	४१०	आश्वलायनः	१२९, १४३
अथर्वा	१६९	इन्द्रः	९०-२, ११६, १४१, २६६, ३२३, ३२८,
अथर्वाङ्गिरसः	३९३		३४३, ३६७, ४१४-३,
अदितिः	१००		४१९-२, ४३३, ४४३, ४५०
अपानः	४२२	ईशानः	१०३, १०४, २२४
अनन्दाः	९७	उदानः	४२२
अर्कः	३८९-३	उष्णिकः	४२४
अर्यमा	३२३, ३४३	एकविशम्	४२४
असुर्याः	८	ऐतरेयः	४०९, ४३३

पदम्	पुरसंख्या	पदम्	पुरसंख्या
औदालकिः	६२	पौरुशिष्ठिः	३३७
कवन्धी	१२९, १३१	प्राणः	४२२
कराली	१७८	बृहत्	४२४
कात्यायनः	१२९, १३१	बृहती	४२४-२
काली	१७८	बृहस्पतिः	३२३, ३४३
कौसल्यः	१२९, १४३, १६१	बैदः	३९७
गायत्रम्	४१४	ब्रह्मा	१६९, ३३६, ४९०
गायत्री	४२४	भद्रम्	४२४
गार्यः	१२९, १४९	भरद्वाजः	४११, ४१९
गृत्समदः	४०९-२	भारद्वाजः	१२९, १६१-२, १६९
गौतमः	६२	भार्गवः	१२९, १३८
चन्द्रमाः	३३१, ३३४, ३९७, ४०३, ४३८, ४४०	भार्गवी	३७८
जातवेदाः	४६	भृगुः	३७४
त्रिणाचिकेताः	८७	मघवान्	१४०
त्रिवृत्	४२४	मनोजवा	१७८
त्रिष्टुप्	४२४	महाशालः	१७१
द्विपदा	४२४	महिदासः	४०९, ४३३
नचिकेताः	९७, ६९	मातरिश्वा	४७
नाकः	३३७	माहाचमस्यः	३३१
नाचिकेतम्	६३, ८७, ९९	मित्रः	३२३, ३४३
पञ्चदशाम्	४२४	मौद्र्यः	३३७
पञ्चविंशम्	४२४	रथन्तरम्	४२४
पर्जन्यः	१४०, १८६	राजनम्	४२४
पवमानः	३८६-३	राथीतरः	३३७
		रुद्रः	१४१

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
वरुणः	३२३, ३४३, ४०४-३	शार्कराक्ष्याः	. . ३९४
वसिष्ठः	. ४११-४, ४१९-२	शैव्यः	. १२९, १९७
वाजश्रवसः	. . ९७	शौनकः	. . १७१
वामदेवः	. ४१०-२, ४४६	सत्यकामः	. . १२९, १९७
वायुः	९०, ११०, ११६, १३९, १४०, १८६, ३३४, ३४४, ४०३-३, ४४०	सप्तदशमः	. . ४२४
वारुणिः	. . . ३७४	समानः	. . ४२२
वारुणी	. . . ३७८	सुकेशा	. . १२९, १६१
विश्वरुची	. . . १७८	सुघूम्रवर्णा	. . १७८
विश्वामित्रः	. ४०९-२, ४१९	सुलोहिता	. . १७८
विश्वेदेवाः	. . . १०७	सूर्यः	१०१, १११, ११३, ११६, १३३, १४०,
विष्णुः	. . ३२३, ३४३	१४१, १८६, १९६, ३६७, ४१६	
वैदर्भिः	. . १२९, १३८	सोमः	. . १८६
वैवस्ततः	. . . ६०	सौर्यायणिः	. . १४९
वैश्वानरः	६०, १३३, २१९, २३०	सौर्यायणी	. . १२९
व्यानः	१४६, १४७, १५१, ४२२	स्फुलिङ्गिनी	. . १७८
		हिरण्यनाभः	. . १६१

विशेषपदसूची

यत्र पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्रेखावाः परं संख्या वर्तते तत्र तावती पदावृत्तिः बोध्य।

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अः . . .	४३५	अप्रयाणतः . . .	३१६
अकथ्यम् . . .	२७९	अप्रहम् . . .	२७०
अकलः . . .	१६९	अप्राह्म् . . .	२२२
अकल्पकम् . . .	२७१	अङ्गुष्ठमात्रः १०३, १०४, १२७	
अकामाः . . .	२०४	अचलः . . .	२७४
अकायम् . . .	१३	अचिन्त्यम् . . .	२२२
अकारः २२९, २३०, २३३, ४२९		अचीर्णव्रतः . . .	२१०
अकार्पण्यम् . . .	२९४	अच्छायम् . . .	१९९
अकृतः . . .	१८२	अजम् २९४, २६४, २६७,	
अकृता . . .	२८४	२७१-२, २७३, २७७,	
अकरुः . . .	८३	२७९, २८९-२, २९९,	
अक्षया शान्तिः . . .	२७६	३००-२, ३०३, ३१७, ३२१	
अक्षरम् ८१-३, ८७,		अजः . ८२, १८९, ३०८-२	
१९५-२, १९६, १७२,		अजरम् . . .	१६०
१९१-२, २१२, ४१२, ४३४-२		अजाः . . .	२१९
अक्षिणी . . .	४३७	अजाचैलम् . . .	२९९
अग्निहोत्रम् . १७८, ३३६, ४२२		अजातम् . . .	२९३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अजातः २८३	अधिदैवतम्	१०, ३८९-२,
अजाति	. . . २७४, २७४		३९७
अजातिः	. . . २८७, २९३	अधिप्रजम्	. . . ३२६-३
अजायमानः २६६	अधिभूतम्	. . . ३३४
अणीयान् ८३	अधिमात्रम्	. . . २२९
अणु १९०	अधिलोकम्	. . . ३२६-३
अणुः २०३	अधिविद्यम्	. . . ३२६-३
अण्डजानि ४९०	अध्यक्षरम् २२९
अतिगम्भीरम् ३२१	अध्यात्मम्	११, १२७,
अतिथिः १०६		१४४, १४८, ३२६-३,
अतिथिदेवः ३४०		३३४, ३८९-२
अत्यायम् ३८६	अध्यायकः ३६७
अथर्ववेदः १७२	अध्यूल्हः ४२४
अदृश्यम् २२२	अध्वर्युः ३३९
अद्विजाः १०६	अनकाममारः ४३७
अद्रेश्यम् १७२	अनन्तम् ३४४
अद्वयम्	. . . २६९-२, २९९, ३०४-२	अनन्तः २४६
अद्वयः २९०	अनन्तता २९३
अद्वयता २९३	अनन्तमात्रः २३६
अद्वयाः २८२	अनन्तरः २३७
अद्वैतम्	२२२, २२७, २२८, २४४, २९१, २६३	अनपरः २३९
अद्वैतः २२४, २३३	अनवद्यानि ३४०
अधिज्ञोतिष्ठम् ३२६-३	अनविप्रयुक्ताः १९९
		अनश्चन् ब्राह्मणः ६०
		अनादिः २८६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अनानात्वम् . . .	३२१	अन्नम् १३७, १७९, ३४४,	
अनापनादिमध्यान्तम् . . .	३१३	३९१-३, ३७९, ३७८-२,	
अनाभासम् . . . २७९, ३००-२		३७९, ३८०-८, ३८१-३,	
अनामकम् . . .	२७३	३९२, ३९७, ४१८, ४२४, ४४२-२	
अनिङ्ग्नन्म् . . .	२७९	अन्नमयम् . . .	३६८, ३८१
अनिद्रम् . . .	२७३	अन्नरसमयः . . .	३४४
अनिपद्यमानम् . . .	४००	अन्नवान् . . .	२७८
अनिरुक्तम् . . .	३६०	अन्नादम् . . .	३७८
अनिर्देश्यम् . . .	११३	अन्नादः ३१८-३, ३७८, ४१८, ४१९	
अनिलयनम् . . .	३६०	अन्नादाः . . .	४१९
अनुत्पत्तिः . . .	३०९	अन्यभावः . . .	३०१
अनुपठम्भम् . . .	३१४	अन्योन्यदृश्ये . . .	३०९
अनुप्रक्षाः . . .	३९९	अन्वपायम् . . .	४२२
अनुशासनम् . . .	३४०	अन्वाहार्यपचनः . . .	१९१
अनुष्टुप् . . .	३२९	अपरं ब्रह्म . . .	२३६
अनुष्टुप्सहस्रम् . . .	४२६	अपरा . . .	१७१, १७२
अनुत्तम् १३८, १६२-२, ३६०, ४२८, ४२९		अपरिखेदतः . . .	२७७
अन्तःप्रज्ञः . . .	२१६, २१८	अपरिज्ञानम् . . .	२८७
अन्तगत्तमा . . .	१२७, १८६	अपानः १९१, ३३१, ३३४, ३९१, ३९७, ४३८	
अन्तिक्षम् . . .	३८९, ४०३-३	अपापविद्म् . . .	१३
अन्तिक्षसत् . . .	१०६	अपीतिः . . .	२३१
अन्तर्यामी . . .	२१८	अपूर्वम् . . .	२४०
अन्तवत्त्वम् . . .	२९३	अपूर्वीः . . .	२३९
अन्था: . . .	१८०	अप्रक्षितम् . . .	४००

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अप्रमत्तः	. . . १२०	अमृतत्वम्	३९, ६३, ९६,
अपाणः	. . . १८७		११९, १२९
अबाह्यः	. . . २३९	अमृतमयः	. . . ४१६
अब्जाः	. . . १०६	अमृता	. . . ४०६-२
अन्नहावित्	. . . २०९	अयनम्	. . . ४१८
अभयम्	८७, १३४, १६०,	अरा:	. . . १९३
	२७६, ३६४-२	अरूपकम्	. . . २७३
अभयः	. . . २७४	अर्चिमत्	. . . १९०
अभावः	. . . २३७	अर्चिषः	. . . १८६
अभिविज्ञानम्	. . . ४२०	अर्थाः	. . . ९०
अभूतम्	. . . २४२	अर्थाभासः	. . . २९१
अभूताभिनिवेशः	. . . ३०८	अर्धर्चः	. . . ४१२-२
अभूतिः	. . . ४०६-२	अलक्षणम्	. . . २२२
अमनस्कः	. . . ८९	अलब्धावरणाः	. . . ३२०
अमनाः	. . . १८९	अलातम्	. . . ३००
अमात्रः	. . . २३३, २३६	अलातस्पन्दितम्	. . . ३००
अमितम्	. . . ४२८-२	अलिङ्गः	. . . ११९
अमूर्तः	. . . १८९, २४९	अल्लक्षाः	. . . ३४०
अमृतम्	३९, ११०, ११४,	अलोहितम्	. . . १९९
	१२७-२, १३४, १६०,	अवस्तु	. . . ३१४-२
	१९१, १९३, २६४-२,	अवस्तुकम्	. . . २९४
	२८३-२, ३३३, ३८१, ४०६	अवस्तुत्वम्	. . . २९९
अमृतः	१२४, १४८, १६९,	अवाकशाखः	. . . ११४
	२६९-२, २८३-२, ३३२,	अविज्ञातम्	. . . ३८
	४०६-२, ४४६-२, ४९०-२	अविज्ञानम्	. . . ३६०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अविज्ञानवान्	८९-२	अस्पर्शयोगः	२७९, २८१
अवितथा:	२३९, २९३	अस्वमम्	२७३
अविद्या	७३	अहः	३९७
अविद्वान्	३९९	अहर्जरम्	३२८
अविलक्षणः	२९८	अहोरात्रः	१३६
अव्यत्क्रम्	९०, ११८	आकाशः	२९९, ३३२, ३४४,
अव्यपदेश्यम्	२२२		३९१, ३६४, ३८०-२,
अव्ययः	२२४, २३६		४००, ४२२
अव्यवहार्यम्	२२२	आकाशशरीरम्	३३३
अव्यवहार्यः	२३३	आल्यानम्	४२४
अवणम्	१३	आचार्यदेवः	३४०
अशक्तिः	२८७	आज्ञानम्	४२१, ४२०
अशनम्	४२४	आणीस्थः	४९४
अशनापिपासे	४४०-२	आत्मकीडः	१९९
अशरीरम्	८४, १९७	आत्ममायाविवर्जिताः	२९८
अथत्थः	११४	आत्मरतिः	१९९
अषाल्हम्	४००	आत्मविदः	१९९
अष्टादश	१७९	आत्मविनिश्चयः	३४४
असङ्गम्	३१९	आत्महनः	३४८
असङ्गता	३१९	आत्मा	१२, ८३, ८७-२,
अस्त्	२४०-२, २९६-२, ३६४		१९०, १०४, १०९,
असद्देतुकम्	२९६-२		११८, १४६, १११,
असन्	३९९		१९३, २००, २०३,
असुः	४९०		२०९-२; २०६, २०८,
अस्त्वाविरम्	१३		२१२-२, २२२, २२९,

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
२३३, २४१, २४३;		आतिसामान्यम् . . .	२३२
२७९, २९८, २९९,		आभासाः . . .	३००, ३०१
३३१, ३३४, ३४४,		आयतनम् . . .	९१, ४४०
३५१, ३७३-३, ३७६,		आयुः . . .	४४३
३७७, ३७९, ४१९,		आयुक्ताः . . .	३४०
४१६, ४२०, ४२६,		आलम्बनम् . . .	८१-३
४३७, ४४६-२, ४९०-२		आवपनम् . . .	४१९
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम् .	८८	आवरणच्युतिः . . .	३१९
आत्मोक्थम् . . .	४१८	आवसथाः . . .	४४३
आदि: २३०, २३९, २८६-२, २९०-२		आविः . . .	१९०, ४२९-२
आदिबुद्धाः . . .	३१७	आविरावीः . . .	४९४
आदिशान्ताः . . .	३१७	आवृत्तचक्षुः . . .	९६
आदिसामान्यम् . . .	२३२	आशाप्रतीक्षे . . .	६०
आदेशः . . . ९०, ३४०, ३५३		आशिष्टः . . .	३६७
आध्यात्मिकम् . . .	२९२	आश्वर्यः . . .	७९-२
आनन्दः २२०, ३७७, ३६४,		आश्रमाः . . .	२४६, २६२
	३७७, ३८१	आहवनीयः . . .	१९१
आनन्दभुक् . . .	२१७, २१९	आहुतयः . . .	१७९
आनन्दमयम् . . .	३६८, ३८१	इदन्दः . . .	४४३-२
आनन्दमयः . . .	२१७, ३६६	इन्द्रियोनिः . . .	३३२
आनन्दरूपाः . . .	१४१	इन्द्रियाणि . . .	८८
आनन्दस्य मीमांसा . . .	३६७	इरपादाः . . .	३८६
आनन्दी . . .	३६४	इरामयः . . .	३९२-२
आपः ३७९-२, ४०४-३,		इष्टकाः . . .	६३
४०९-२, ४३७, ४३८, ४४०		इष्टफलम् . . .	१९१

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
इष्टापूर्तम्	१८०	उघासना	२६२
ईशावास्यम्	१	उपासनाश्रितः	२९४
उकारः	२२६, २३१, २३३	उपासानिशितम्	१९१
उक्थम्	३८९-१०, ३९४-१०, ४१८	उभयतोदन्ताः	४१९
उच्छेदः	३०३	उभे	३०९
उच्छेदी	३०४	उरः	३९३
उत्कर्षः	२३२	उष्णिक्	३९९
उत्कान्तः	१६४	ऊरु	३९३
उत्तमं सत्यम्	२८०, ३०७	ऊर्णनामिः	१७९
उत्तरम्	१३४	ऊर्ध्वपवित्रः	३३८
उत्पत्तिः	२९०	ऊर्ध्वमूलः	११४
उत्सर्गः	२७४	ऊर्माणः	४१९
उत्सेकः	२७७	ऋक्	३९३, ४१२-२, ४२८
उदरम्	३६४, ३९३	ऋग्वेदः	१७२
उदरं ब्रह्म	३९४	ऋचः	१८६, ३३१
उदानः	१४६, १४७, १९१, ३३४	ऋतम्	८७, १०६, ३२३,
उद्दिः	४३९		३३७, ३४३, ३९७, ४९४
उद्दिज्जानि	४५०	ऋतजाः	१०६
उपचारः	२७३	ऋतस्पृशम्	४२८
उपदेशः	३४०	ऋषमः	३२८
उपनिषदम्	९१-२	एकः	३६८
उपपत्तिः	२९८	एकत्वम्	१२
उपलभ्मः	३१६	एकमात्रम्	१९८
उपसेचनम्	८६	एकार्षिः	१४१
उपायः	२६०	एकात्मप्रत्ययसारम्	२२२

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
एकादशद्वारम्	१०९	कल्पः	१७२
एकोनविशतिमुखः	२१९, २१६	क्लिपताः	२४२-२
एजत्	१९०	क्ल्याणतमम्	१९९
एतद्वै तत् ९८, ९९, १००-२, १०१-२, १०३, १०४, १०९, १०८, ११०, ११४		क्वयः	९३, १६०
ओम् ८०, १९३, २१२, ३३९-६, ३३६-३, ४२८, ४२९, ४२९		कविः	१३
ओङ्कारः १९७, २१२-२, २२९, २३३, २३६		कामः	२७७, ४९०
ओतम्	१९२	कामरूपी	३८१
ओदनः	८६	कामाः	२०९, ३८१
ओषधयः	३९२-२	कामानी	३८१
ओषधिवनस्पतयः	४३८, ४४०	कायः	२९४-२
औपनिषदम्	१९१	कारणम्	२६६, २८९-२
कनीनिका	३९७	कारणबद्धः	२२९
कनीयः	४२८	कर्यम्	२८९-२
कर्णौ	४३८	कालः	२४९
कर्म ८, ९१, १७९, १८९, ३८०, ३८६, ३९२		कालचिन्तकाः	२२२
कर्मलोकाः	१६४	काष्ठा	९०
कर्माणि	१७६, १९४, २०८	कुम्भ्या	४२८
कर्मणः	१८०	कुशलः	७९
कला:	१६६, २०८	कृतम्	१३४
		कृतात्मनः	२०७
		कृपणः	२६४
		कृपणाः	३१८
		कृष्णम्	३९७
		कृष्णपक्षः	३९६
		कोव्यश्वतसः	३१२

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
कोशः	३२८	गुहाचरम्	१९०
कोशाः	२९९	गुहाशयाः	१८६
क्रतवः	१८६	गुहम्	९६, १०९
क्रतुः	४९०	गूढात्मा	९२
क्रमः	२८७	गेष्णः	४२८
क्रमकोपः	२८७	गोजा:	१०६
क्रियावन्तः	२१०	गोप्या:	४००
क्रीडार्थम्	२२२	गौणम्	२६०
क्षत्रम्	८६, १४१	ग्रहः	२७४, ४४२
क्षान्तिः	३१७	घटाकाशः	२९७
क्षुद्रमिश्राणि	४९०	घटाकाशादयः	२९६
क्षुद्रसूक्ताः	४१२-३	घनप्रज्ञः	२१८
क्षेमः	३८०	घोषा:	४१२
खादः	४२४	चक्षुः	३५७-२, ४३८
खानि	९६	चक्षुष्पतिः	३३३
खुराः	३९३	चतुर्थीः	२३३
खे पदम्	२९२	चतुष्पात्	३१२
गकारः	२२९	चलाचलनिकेतः	२९१
गतिः	२०	विश्वाभासम्	२९९
गन्धर्वनगरम्	२४६	चाक्षुषम्	१४७
गर्भः	४४६	चतुर्मास्यानि	४२२
गाथा	४२८	चान्द्रमसम्	१३४
गायत्री	३९६	चित्तम् २०३, २४६, २७८,	२४३
गाहेपत्यः	१६१	२९१, २९२-२, २९९,	२४३
गुणाः	२४९	३०१, ३०४-३, ३०७, ३०९, ४२०	२४३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
चित्तकालः	२४२	जायाभासम्	२९९
चित्तदृश्यम्	२९२, २९४, ३०९	जारुजानि	४९०
चित्तस्पन्दितम्	३०७	जिह्वम्	१३८
चिन्ता	२७४	जीवः	२२७, २९७, २९९,
चेतोमुखः	२१७		२८०, ३०६-३, ३०७
छन्दः	१७२	जीवाः	२९६
छन्दस्तः	४२४	जीवाक्षरम्	४३९
छन्दांसि	४००	जीवात्मनोऽप्यत्वम्	२६०
छाया	१४४	जीवात्मनोरनन्यत्वम्	२६०
छायातपौ	८७	जीवेषु निर्णयः	२९७
जगती	३९९	जुहुराणम्	२०
जगतीसहस्रम्	४२६	जूतिः	४९०
जङ्घम्	४९०	ज्ञः	१९९
जङ्घन्यमानाः	१८०	ज्ञानम्	२७१, २७४, ३१४,
जडवत्	२९१		३१९-२, ३२०-२, ३४४
जन्म	२८६-२	ज्ञानतृसाः	२०७
जागरितस्थानः	२१६, २३०	ज्ञानमयम्	१७६
जागरितान्तम्	९८	ज्ञानालोकम्	२७१
जाप्रचित्तेक्षणीयाः	३०९	ज्ञेयम्	३१४
जाप्रत्	२९७, ३०४	ज्ञेयभिन्नम्	२७१
जाप्रतश्चित्तम्	३०९	ज्योतिः	१३३, १९९,
जातम्	२७७		३७९-२, ३८१, ४२२
जातवेदाः	१०१	ज्योतिर्मयः	२००
जातिः	२९७	ज्योतिषम्	१७२
ज्ञातिद्रोषाः	२९८	ज्ञातम्	४४३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
तत्त्वम्	२२७	तैजसम्	२२०, २३३
तत्त्वभावः	१२३	तैजसः	२१६, २१८, २१९, २३१
तत्त्वविदः	२९३	त्यत्	३६०
तत्त्वादप्रच्युतः	२९२	त्रिकर्मकृत्	६३
तत्त्वानि	२४९	त्रिवृत्	३९७-२
तत्त्वीभूतः	२९२	त्रिष्टुप्	३९९
तथास्मृतिः	२४३	त्रिष्टुप्सहस्रम्	४२६
तदग्रहः	२४८	त्वक्	४३८
तन्तिः	३९९	दक्षिणम्	१३४
तन्तिसंबद्धाः	३९९	दक्षिणाः	१८६
तन्मयः	१९१	दन्तस्थमाणाः	७४
तन्त्वि	४००	दमः	११, ३१३, ३३७
तपः	११, १३७, १६४, १८६, १८९, ३३७-२, ३७९	दर्शनम्	२९४
तपश्चेदे	१८१	दर्शपूर्णमासौ	४२२
तमः	१९-२, १७-२	दामानि	३९९
तायिनः	३२०	दिवे दिवे	१०९
तिरः	४२९-२	दिव्यम्	२०१, २०९
तुरीयं पदम्	२२७	दिव्यः	१८९
तृतीयं जन्म	४४६	दिशः	४४९, ४०३-३, ४३८, ४४०
तृतीयः पादः	२१७	दीक्षा:	१८६
तृतीया मात्रा	२३१	दुःखम्	२७७, ३११
तृतिः	३८१	दुःखक्षयः	२७६
तेजः	१४७, ४४६	दुरोणसत्	१०६
तेजस्वि	३४३	दुर्दशीम्	३२१
		दुष्टाश्वाः	८९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
दृढिष्ठः	३६७	द्वैतस्योपशमः	२३६
दृष्टान्तः	२८९	द्वैतिनः	२६३
देवः २३, १३९, २४९, १९२, १९३, २४९		धर्मः ६७, २८३, २८९, २११	
देवगन्धर्वाणामानन्दः	३६७	धर्मकामाः	३४०
देवता�	४४०	धर्माः २८४, २९४, २९९, ३०१, ३०३, ३१७, ३२०	
देवतामयः	४१६	धर्माधिर्मौ	३४६
देवयानः	२०१	धातुस्वभावतः	३११
देवरथः	४३९	धास	२०४
देवाः १८६, २०८, २४९, ३९२, ४३४-२, ४३७		धासा	९३
दैवीः	३८१	धीरः ७७, ७६, ८४, ९६, ९०३, ९८, ११८, २३६	
द्वौः	३८९, ४०३-३, ४३७	धीरा:	२६, ४३, ९६, १११, ११३, ११३,
द्रव्यम्	३०१		२०४, २०७, २८२
द्रव्यत्वाभावयोगतः	३००, ३०१	धृतिः	४९०
द्रव्यकालाः	२४२	धृष्टिः	४९०
द्रव्यनाशतः	२९०	ध्रुवम्	७७, ९३, ९६
द्रव्याभासम् २६९, ३०४-३, ३०८		नप्रज्ञम्	२२२
द्वा:	१९७, ४४३	नप्रज्ञानघनम्	२२२
द्वितीयं जन्म	४४६	नवहिःप्रज्ञम्	२२२
द्वितीयः पादः	२१६	नमः	३८१
द्वितीया मात्रा	२३१	नवस्त्रक्ति	४२८
द्वैतम्	२२८, २२९, २६३-२, २७०-२	नाड्यः	१२९
द्वैतस्याभ्यर्थणम्	२२६	नातिवादी	१९९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
नानात्वम्	. २६०, ३१६	निश्चिताः	. . २२६
नान्तःप्रज्ञम्	. . २२२	निष्कलम्	. . २०२
नान्दनम्	. . ४४३	निस्सङ्गः	. . २७८
नाप्रज्ञम्	. . २२२	निस्तुतिः	. . २९१
नामिः	. . ४३८	निस्त्वधाकारः	. . २९१
नामायत्ताः	. . ४३५	नृष्ट	. . १०६
नाथकाः	. . ३२०	नोभयतःप्रज्ञम्	. . २२२
निगदः	. . ४२८	न्यन्या	. . ३८६
निगृहीतम्	. . २७१	न्यायपूर्वकम्	. . २३७
निग्रहः	. . २७७	पक्षसी	. . ४३९
निलः	. . ८२	पङ्क्तिः	. . ३९९
निर्दर्शनम्	. . २९९	पञ्चपादम्	. . १३९
निधानम्	. . २०१	पञ्चविधाः	. . ४२२
निमित्तम्	. . २९२	पञ्चविशाकः	. . २४६
निमिषत्	. . १९०	पञ्चाश्रयः	. . ८७
निरुक्तः	. . १९९	पदम् ८०, ८९-२, ३१०, ४१२-२	
निरुक्तम्	. . १७२, ३६०	पञ्चाः	. . ३८६
निरोधः	. . १३४, २९०	परम	. . ८७, १९०
निर्नर्मस्कारः	. . २९१	परः	. . २९९
निर्निमित्तः	. . ३०८	परतन्त्रास्तिता	. . २९०
निर्भयम्	. . २७१	परमार्थता	. . २९०
निर्मितकः	. . ३०६	परा	. . १७१, १७२
निर्विकल्पः	. . २९०	परापरम्	. . २४६
निलयनम्	. . ३६०	परापृतम्	. . १८९
निश्चितम्	. . २६९	परामृताः	. . २०७

पदम्	पुरसंख्या	पदम्	पुरसंख्या
परायणम्	१३३, १३४	पुरुषायुषः	४०९
परिभूः	१३	पुष्टम्	४२८
परिमरः	३८१	पूर्णम्	४२९
परोक्षप्रिया:	४४३-२	पूर्वापरपरिज्ञानम्	२८९
पशुः	४२२	पृथग्वादाः	३१८
पश्यः	१९९	पृथिवी ३८०-२, ४०३-२, ४२२	
पाङ्क्तम्	३३४-२	प्रकृतिः	२८४, २९३
पादा:	२२९-२, २३४, २४९	प्रकृतेरन्यथाभावः	२६४,
पादोदरः	१९९		२८३, २९३
पानम्	४२४	प्रगाधाः	४११, ४१२
पावमान्यः	४१२-२	प्रचारः	२७१
पिता	१६७	प्रजनः	३३७
पितृदेवः	३४०	प्रजा	३३७, ३९१
पितृयाणः	१३४	प्रजाः	३८६, ३९२, ४११
पिप्पलम्	१६७	प्रजातिः	३३७, ३८१
पुरम्	१०९	प्रजापतिः	१३४, १३६-२,
पुराणः	८२		१३७, १४१
पुरुषः	१९, ९०, १०४, ११०, ११९, १२७, १५०, १९७, १६२, १६३, १८१, १८७, १८९, १९८, २१०, ३३२, ३४४-२, ३८९, ३९२, ४२२-२, ४४०	प्रजापतिब्रतम्	१३७
पुरुषविधः	३९१-२, ३९३-२, ३९९, ३९६-२	प्रज्ञानम्	४९०
		प्रज्ञानघनः	२१७
		प्रज्ञानं ब्रह्म	४९०
		प्रज्ञानेत्रम्	४९०
		प्रज्ञामयः	४१६
		प्रणवः	१९१, २३४, २३६-४
		प्रतिगरम्	३३६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
प्रतिबृद्धः . . .	२९४	प्राणः १३३, १३६, १३९,	
प्रतिबोधविदितम् . . .	३९	१४३, १४४, १४९-२,	
प्रतिरूपः . . .	११०-४	१४७, १७९, १८६,	
प्रतिष्ठा . . .	६१, ३८१	१९१, १९९, २००,	
प्रतिष्ठावान् . . .	३८१	२०३, २४९, ३३१,	
प्रथमं जन्म . . .	४४६	३३४, ३९१, ३९३-२,	
प्रथमः पादः . . .	२१९	३७६, ३७८, ३९४,	
प्रथमजाः . . .	३८१	३९७, ४०६, ४०९,	
प्रथममात्रा . . .	२३०	४१२-२, ४१४-४,	
प्रपञ्चः . . .	२२८	४१९, ४२२, ४३९, ४३७	
प्रपञ्चोपशम् . . .	२२२	प्राणत्	१९०
प्रपञ्चोपशमः . . .	२३३, २९०	प्राणमयम्	३६८, ३८१
प्रपदे . . .	३९३-२	प्राणमयः	३९१
प्रबोधः . . .	२७६	प्राणशरीरनेता	१९३
प्रभवः . . .	२२०	प्राणाग्न्यः	१९१
प्रभवाग्ययौ . . .	१२०, २१८	प्राणानामायतनम्	१३४
प्रभातम् . . .	३११	प्राणापानौ	१८६
प्रभुः . . .	२२४, २४१	प्राणारामम्	३३३
प्रमूढाः . . .	१८०	प्रातः	३९७
प्रमोदः . . .	३६७	प्रायणान्तम्	१९७
प्रविविक्तः . . .	२२०	प्रियम्	३९७
प्रविविक्तसुक् . . .	२१६, २१९	प्रेयः	७१-४
प्रसवम् . . .	२२१	पूवाः	१७९
प्राज्ञः ९३, २१७, २१८,		फलम्	२९०, ४२८
२१९-२, २२९ २२६, २३१		फलसिद्धिः	२८७

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
बद्रः	२७०	२०९-२, २१२-२,	
बलम्	३२९, ३८१	२३४, २९९, २७१,	
बलिष्ठः	३६७	२७९, ३२३-२,	
बहिःप्रज्ञः	२१९, २१८	३३१-२, ३३३,	
बहिश्चेतोग्नीतम्	२४०-२	३३६-२, ३४३-२,	
बाला:	९६, १८०	३४४, ३९६-२, ३९७,	
बालिशः	३१२	३९९-२, ३७४-२,	
बाह्यम्	१४४	३८१, ३८६, ३९३,	
बाह्यः प्राणः	१४७	४३९, ४४३	
बीजनिद्रायुतः	२२६	ब्रह्मगिरिः	४०९
बीजाङ्गुराख्यः	२८८	ब्रह्मचर्यम्	१३६, १३७, १८६
बुद्धाः	३२०	ब्रह्मजज्ञम्	६३
बुद्धिः	९०, २४६	ब्रह्मणो रूपम्	३४
बृहत्	१०६	ब्रह्मधाम	२०६
बृहती	४००, ४२६-३	ब्रह्मनिष्ठाः	१२९, २१०
बृहतीसहस्रम्	४१४-३, ४१९, ४१६, ४२६, ४२८, ४३३, ४३६	ब्रह्मपराः	१२९
ब्रह्म	२९-५, ४७, ४९-२, ६०-२, ८१, ८६, ८७, १०९, ११०, ११४, १२४, १२९, १४१, १५१, १५७, १६७, १८९, १९१, १९९, १९६-४, २०४,	ब्रह्मप्राप्तः	१२७
		ब्रह्मयः	४१६
		ब्रह्मलोकः	१३७, १३८, १७९
		ब्रह्मवर्चसम्	३२६
		ब्रह्मवान्	३८१
		ब्रह्मवित्	३४४
		ब्रह्मविदः	८७, १७१
		ब्रह्मष्ठः	१४४
		ब्राह्मणः	१८९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
ब्राह्मणम्	३१३	भोज्यम्	२४९
भगवः ३७४, ३७५, ३७६-२, ३७७		भ्रातृव्याः	३८१
भगवान्	३११, ३१२	मकारः	२३१, २३३
भयम्	३६४	मतम्	३९
भयदर्शिनः	२७५	मतिः	४९०
भस्मान्तम्	१९	मदामदम्	८३
भावः	२६४, २६९	मधुमत्तमा	३२८
भावाः	१८४, २९३	मध्वदम्	९९
भीषा	३६७-३	मनः ९१, ८८, ९०, ११८,	
भुज्ञानः	२२०	१९१, १६४, २४६,	
भुवः	३३१-९, ३३२	२६९-२, ३७६, ३८१,	
भुवनम्	३८१	३९२, ३९७, ४३८,	
भुवनानि	२४९		४९०, ४९४
भूः	३३१-९, ३३२	मनः प्रप्रहवान्	८९
भूतम्	२८२	मनआनन्दम्	३३३
भूतानां दर्शनम्	२९४	मनसो निग्रहायत्तम्	२७६
भूतानि ९१, १९६, २४९,		मनीषा	४९०
	३७४, ३९७, ४००	मनीषी	१३
भूतिः	४०६	मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः	३६७
भूतिकामः	२०३	मनोदृश्यम्	२७०
भूयान्	४२९	मनोमयम्	३८१
भूर्भूः	४०६	मनोमयः	१९३, ३३२, ३९३
भेदः	२७७, २६०	मन्त्राः	१६४
भोक्ता	८७, २२०, २४९	मरम्	४३७
भोगार्थम्	२२२	मर्त्यम्	२६४-२, २८३-२

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
मर्त्यः १०८	मायामात्रम् २२८
मलिनः २९८	मायाहस्ती २९८
महः ३३१-९, ३३३, ३९५, ३८१		मासः १३६
महत्पदम् १९०	मितम् ४२८-२
महदुक्थम् ४२४, ४२८	मिथ्या २३९, २९४
महाज्ञानाः ३१८	मुक्तः २९०
महाविष्यः ३१९	मुखम् ३८९, ४३७
महान् ३८१	मुख्यत्वम् २६०
महाभूतानि ४९०	मुनिः २३६
महामुनिः २३३	मुमुक्षुः २९०
महासंहिताः ३२६-३	मुहूर्मानः १९८
महासूक्ताः ४१२	मूढाः ७४, १७९, १८०
महिमा ४६	मूर्तिः २४९
महीयान् ८३	मूर्तिः ४४२-२
मातरिश्वा ९	मृत्युः ६३, ३६७, ४०६, ४३८, ४४०	
मातृदेवः ३४०	मृषा ३९८
मात्राः १९९, २२९-२, २३४, ३२९		मेधा ४९०
माध्यमाः ४०९-२	मेधावी ८९
मानवान् ३८१	मोदः ३९७
मानसामान्यम् २३२	यक्षम् ४६-२, ४७-९
मानुष आनन्दः ३६७	यजमानः १९१, १८६
मानुषी ३८१	यजुः ३९३, ४२८
मायया जन्म २६८	यजुर्वेदः १७२
माया १३८, २४४, ३०३	यजूर्षि १८६, ३३१
मायामयः ३०६	यज्ञः १४१, ४२२

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
यज्ञरूपाः	१७९	रेतः	१३७, ३९२, ४३३, ४३८
यज्ञाः	१८६, २४९	रेरिवा	३३८
यतयः	२००, २०७	लक्षणाशून्यम्	३०९
यतिः	२९१	ल्यः	२४६, २७७
यथाकर्म	१०९	ल्यसामान्यम्	२३२
यथाप्रज्ञम्	४२०	लैङ्गः	२४६
यथाबलम्	३२१	लोकः	४०३
यथाविद्यः	२४३	लोकाः	१८६, १९०, २४९
यथाश्रुतम्	१०९	लोकिनः	१९०
यशः	३८१	लोकोत्तरम्	३१४
यादृच्छिकः	२९१	लोमानि	४३८
युक्ताः	३४०	लोहितम्	४३३
युक्तियुक्तम्	२६९	लौकिकम्	३१४-२
युवा	३६७	बङ्गावगधाः	३८६
योगः	१२०, ३९९	वनम्	९१-२
योगक्षेमः	३८०	वन्ध्यापुत्रः	२६८
योगिनः	२७९	वयुनानि	२०
योनिः	२१८	वरः	६९
रज्जुः	२४३	वरस्त्	१०६
रयिः १३२-३, १३४, १३६, १४०		वरिष्ठम्	१९०
रसः	१८७, २६४, ४२०	वरिष्ठः	१९९
रसादयः	२९९	वर्णः	३२६
रात्रिः	३९७	वर्णाः	३०४
रुक्मवर्णम्	१९९	वर्षम्	३९२
रूपकार्यसमाख्याः	२९७	वशः	४९०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
वसुः	. . . १०६	विज्ञेयम्	. . . ३१४
वस्तु	. २८९-२, २९८	विद्वतिः	. . . ४४३
वहितमः	. . . १४१	विद्या	. . . ७३, ३७८
वाक्	३९२, ३९७, ४३७, ४९४	विद्वान्	१६०, १८३, १९९,
वाक्पतिः	. . . ३३३		२०९, ३१३, ३९९, ३७२, ४३९
वाजः	. . . ४११	विधिः	. . . १८६
वादः	. . . २२९	विनयः	. . . ३१३
वादाः	. . . २४९	विनष्टिः	. . . ४३
वादिनः	. . . २६४, २८२	विपश्चित्	. . . ८२
विकल्पः	. . . २२९, २४४	विभुः	. . . २१८
विकल्पकः	. . . २४१	विभुत्वम्	. . . १४८
विकारावयवौ	. . . २९७-२	विभूतयः	. . . ४०३
विक्षिप्तम्	. . . २७७, २७८	विमृत्युः	. . . १२७
विचषणम्	. . . ३२८	विरजः	. . . १३८
विजयः	. . . ४९	विवेकः	. . . ३०४
विज्ञातम्	. . . ३८	विशारदम्	. . . ३१७, ३२१
विज्ञानम्	२९९, ३००, ३६६, ३६०, ३७७, ४९०	विशुद्धसत्त्वः	. . . २०३
विज्ञानपतिः	. . . ३३३	विशेषः	. . . २४२
विज्ञानमयम्	. ३६८, ३८१	विश्वम्	१८६, १८९, २०४, २२०, २३३, २४०, ३८१
विज्ञानमयः	. २०८, ३९९	विश्वः	. . . २१८, २१९
विज्ञानवान्	. ८९-२	विश्वतंजसौ	. . . २२७
विज्ञानसारथिः	. . . ८९	विश्वरूपम्	. . . १३३
विज्ञानस्पन्दितम्	. . . ३००	विश्वरूपः	. . . ३२८
विज्ञानात्मा	. १९९, १९६	विश्वयाः	. . . २४९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या			
विषाणवत्	.	२८७	ब्रात्यः	.	.	१४१
विषूची	.	७३, ४००	शतम्	.	.	४२४
वीतरागः	.	२०७	शतर्चिनः	.	.	४०९-२
वीतशोकः	.	८३, १९८	शफाः	.	.	३९३
वीर्यम्	.	३९, ३४३	शमः	.	.	३१३, ३३७
वृथावाक्	.	४२८	शरीरम्	१९, ८८, ३७८-२,		
वेदाः	.	९१, १८६, २४९	३९४, ४१९, ४२२			
वेदानुवचनम्	.	३२८	शस्त्राणि	.	.	३३९
वेदान्तनिश्चयः	.	२४१	शान्तम्	.	२२२, २७९, २९९	
वेदिष्ठत्	.	१०६	शान्तः	.	.	९३
वेदोपनिषत्	.	३४०	शान्तिः	.	.	११२
वेद्रव्यम्	.	१९.१	शान्तिसमृद्धम्	.	.	३३३
वैत्यथ्यम्	२३७-२, २४०-२, २४१		शारीरः	.	.	३७३
वैशारद्यम्	.	३१८	शाश्वतम्	.	.	३०३
वैश्वामित्रम्	.	४१४	शाश्वते सुखम्	.	.	१११
व्यञ्जनानि	.	४१९	शाश्वतः	.	.	८२
व्यवस्थाः	.	२८७	शाश्वताशाश्वताभिधा	.	.	३०४
व्याकरणम्	.	१७२	शिक्षा	.	.	१७२
व्यानः	३३१, ३३४, ३९१		शिरस्त्वम्	.	.	३९४-२
व्यापकः	.	११९	शिरोब्रतम्	.	.	२१०
व्याहृतयः	.	३३१-२	शिवम्	.	.	२२२
व्याहृतिः	.	४१२	शिवः	.	.	२३३, २३६
व्योमन्	.	३७८	शीक्षाध्यायः	.	.	३२९
व्योमसत्	.	१०६	शुक्रम्	१३, १२७-२, २०४		
ब्रतम्	३७८, ३७९, ३८०-२		शुक्रम्	.	.	३९७

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
शुक्लः	१३६	सकषायम्	२७८
शुचिष्ठत्	१०६	सकृज्ज्योतिः	२७४
शुद्धम्	१३, ३१४	सकृद्विभातम्	२७३
शुद्धसत्त्वाः	२०७	सखाया	१९७
शुभ्रम्	१९९, २०४	सङ्कल्पः	९१, ४९०
शुभ्रः	१८९, २००	सङ्ग्रहीता	४३५
शोकातिगः	६३	सङ्घाताः	२९८
श्रद्धा	१८६, ३९९	सज्जागरितम्	२९९
श्रुतिः	२६९	सत्	३६०, ३६४, ३९७
श्रेयः	७१-४	सत्तियम्	३९७
श्रोत्रम्	३९७, ४३८	सत्यम्	४३, ९१, १३७,
श्रोत्रपतिः	३३३		१८४, १८६, १९१,
श्रोत्रियाः	२१०		३२३, ३३७, ३४०,
श्लेष्मा	४२२		३४३, ३४४, ३९९,
श्लोककृत्	३८१-३		३६०-३, ३८६, ३९७,
श्वेभावाः	६९		३९८, ४२८, ४९४
षट्त्रियशकः	२४६	सत्यकामाः	१७६
षट्ठिंशकः	२४६	सत्यधृतिः	७६
षोडशकला	१६३, १६९	सत्यात्म	३३३
संज्ञानम्	४९०	सत्यानुते	४२८
संप्रतिवित्	४१८, ४२४, ४२९	सत्त्वम्	११८
संबुद्धः	२८०, २९४	सदश्वाः	८९
संयोगः	३९७	सदसद्वेण्यम्	१९०
संवत्सरः	१३४, १८६	सद्गेतुकम्	२९६-२
संसारः	३०२	सनातनम्	१०९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
सनिर्वाणम् २७९	सयुजा १९७
सन्तः २९३	सर्वचिन्तासमुज्जितः २७४
सन्तानः ३२९	सर्वज्ञम् २७३, २७९
सन्धानम् ३२६-९	सर्वज्ञः १९९, १९६, १७९, १९३, २१८
सन्धिः ३२६-९	सर्वज्ञता ३१९
सन्निमित्तत्वम् २९०, २९१	सर्वदृढ़् २२९, ३१२
सन्निहितम् १९०	सर्वधर्मा: ३१६, ३१७
सप्त सप्त १८६	सर्वभूतान्तरात्मा ११०-२,
सप्ताङ्गः २१९, २१६	 १११-२, १८६
सप्तार्चिषः १८९	सर्ववित् १९३
सप्रयोजनता २३९, २९४	सर्ववेदसम् ९७
सबाध्याभ्यन्तरः १८९	सर्वसंशयाः १९४
समनस्कः ८९	सर्वसत्त्वसुखः २८१
समप्राप्तम् २७८	सर्वाङ्गानि ९१
समाजाः ३८१	सर्वाभिलापविगतः २७४
समाधिः २७४	सर्वेन्द्रियाणि १८६
समानः १४५, १४७, १९१ २३१, ३३४	सर्वेन्द्रियरः २१८
समाभिन्नाः ३१७-२	सर्वोषधम् ३९१-२
समिधः १८६	सवनानि ४२२
समुद्रः ४२२	सवस्तु ३१४
सम्भवः २६६, २८०	सहः ४००
सम्भवाः ४२०	सहजा २८४
सम्मर्शिनः ३४०-२	सहस्रंम् ४२४-२
सप्राट् १४९	साधकः २९०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
साधु	३७२	सूक्ष्मः	२४९
साधुयुवा	३६७	सृष्टिः	२२१, २२२-२,
साध्यसमः	२८८-२		२४६, २६०, ३९२
साध्याः	१८६	सेतुः	१९२
साम	१८६, ३२९, ३९३, ३८१, ४२८	सोपलम्भम्	३१४-२
सामतः	४२४	सोमः	४२२-२
सामवेदः	१७२	स्तोभसहस्रम्	४२४
सामानि	३३१, ३३९	स्तोमतः	४२४
सामान्यम्	२३३	स्थानम्	१४८
साम्परायः	७४	स्थानिधर्मः	२४०
साम्यम्	१९९, ३१७, ३२१	स्थितिः	२४६, ३१०
सायम्	३९७	स्थूलम्	२२०
सांसिद्धिकी	२८४	स्थूलः	२४९
सितम्	३९९	स्थूलमुक्	२१९, २१९
सुकृतम्	३६४, ४४०	स्फुटाः	२४२
सुखम्	११३, १९३, २७८, २७९, ३११	स्मृतिः	४९०
सुपर्णा	१९७	स्वधा	१४१
सुप्रशान्तः	२७४	स्वप्नः	२२७, २९९
सुप्रसन्नम्	२७७	स्वप्नाः	४४३
सुवः	३३१-९, ३३३	स्वप्नजागरिते	२३९
सुषुप्तः	२७१	स्वप्नदृक्	३०९
सुषुप्तस्थानः	२१७, २३१	स्वप्नदृक्चित्तम्	३०९
सूक्तम्	४१२-४	स्वप्नदृक्चित्तदृश्याः	३०९
		स्वप्ननिद्रायुतौ	२२६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
स्वप्रमयः	. . . ३०६	स्वेदजानि	. . . ४९०
स्वप्रमायासरूपा	. . . २२१	हंसः	. . . १०६
स्वप्रमाये	. . . २४९	हरिणम्	. . . १३३
स्वप्रवत्	. . . २५८	हिरण्यमयः	. . ३३२, ३९२-३
स्वप्रस्थानः	. . २१६, २३१	हृदयम्	. ३९२, ४३८, ४९०
स्वप्रान्तम्	. . . ९८	हृदयं ब्रह्म	. . . ३९४
स्वभावः	. . . २२२	हृदयग्रन्थिः	. . . १९४
स्वघृतम्	. . . ३३८	हेतुः	. . २८७-२, २९०
स्वयम्भूः	. . . १३, ९६	हेतुफलावेशः	. . . ३०२-२
स्वरः	. . ३२९, ४२८	हेतुफलोद्भवः	. . . ३०२
स्वाध्यायप्रवचने	. . ३३७-१२	हेयहेयाप्यवाक्यानि	. . . ३१६
स्वाभाविकी	. . . २८४	होता	. . . १०६
स्वाराज्यम्	. . . ३३३	होमाः	. . . १८६

Printed by A. K. Sitarama Shastry, at the Vasanta Press, Adyar, Madras